

SANCTI AURELII

AUGUSTINI,

HIPPONENSIS EPISCOPI,

OPERA OMNIA.

S.-CLODOALDI, E TYPOGRAPHEO BELIN-MANDAR.

SANCTI AURELII

AUGUSTINI,

HIPPONENSIS EPISCOPI,

OPERA OMNIA,

MULTIS SERMONIBUS INEDITIS AUCTA ET LOCUPLETATA;

EXTRACTA E COLLECTIONE

SS. ECCLESIÆ PATRUM;

ACCURANTIBUS

D. A. B. CAILLAU,

CANONICO HONORARIO CENOMANENSI ET CADURCENSI,

PLURIBUSQUE CLERI GALLICANI PRESBYTERIS,

UNA CUM

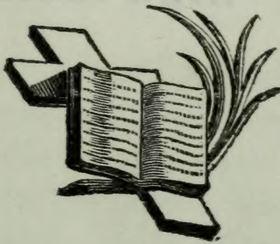
D. M. N. S. GUILLON,

EPISCOPO MAROCHIENSI, IN FACULTATE THEOLOGIÆ PARISIENSI ELOQUENTIÆ SACRÆ PROFESSORE, AUCTORE LIBRI CUI TITULUS GALLICE:

BIBLIOTHÈQUE CHOISIE DES PÈRES GRECS ET LATINS.

OPUS REGI DICATUM.

TOMUS SECUNDUS.

PARISIIS,

APUD PARENT-DESBARRES, EDITOREM,

VIA VULGO DICTA DE SEINE, 48.

MDCCCXXXV.

SANCTI AURELII

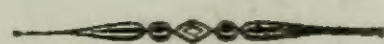
AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

OPERUM

PARS II.

OPERA APOLOGETICA.

DE CIVITATE DEI CONTRA PAGANOS

LIBRI XXII.

S. AUR. AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

AD MARCELLINUM,

DE CIVITATE DEI,

CONTRA PAGANOS

LIBRI XXII[1].

LIBER I.

Paganos reprehendit, qui orbis calamitates, maximeque Romanæ urbis recentem a Gothis vastationem Christianæ religioni, qua deorum cultus prohibetur, tribuebant. Agit de commodis et incommodis, quæ tunc bonis et malis, ut solet, fuerunt communia. Illorum denique retundit procacitatem, qui Christianarum foeminarum violatum a militibus pudorem objectabant.

PRÆFATIO

De suscepti operis consilio et argumento.

Gloriosissimam[2] Civitatem Dei, sive in hoc temporum[3] cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens[4], sive in illa stabilitate sedis æternæ, quam nunc expectat per patientiam[5], quoadusque justitia convertatur in judicium[6], deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima

[1] Inchoati circa an. 413, non absoluti ante an. 426. — [2] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 183-203. — [3] Cod. Cas. *temporis*. — [4] Habac. II, 4. — [5] Rom. VIII, 25. — [6] Psal. XCIII, 25.

et pace perfecta[1], hoc opere a te[2] instituto, et mea promissione debito, defendere adversus eos, qui Conditori ejus deos suos præferunt, fili charissime Marcelline, suscepi. Magnum opus et arduum : sed Deus adjutor noster est[3]. Nam scio quibus viribus opus sit, ut persuadeatur superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut omnia terrena cacumina temporali mobilitate nutantia, non humano usurpata fastu, sed divina gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et Conditor Civitatis hujus, de qua loqui instituimus, in Scriptura populis suis[4] sententiam divinæ legis aperuit, qua dictum est : « Deus superbis » resistit, humilibus autem dat gratiam[5]. » Hoc vero quod Dei est, superbæ quoque animæ spiritus inflatus affectat, amatque sibi in laudibus dici :

Parcere subjectis, et debellare superbos[6].

Unde etiam de terrena civitate, quæ cum dominari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est prætereundum silentio, quidquid dicere suscepti hujus operis ratio postulat, et facultas datur.

CAPUT I.

De adversariis nominis Christi, quibus, in vastatione Urbis, propter Christum barbari pepercerunt.

Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei Civitas ; quorum tamen multi, correcto impietatis errore, cives in ea fiunt satis idonei : multi vero

[1] Cod. Cas. *victoriam ultimam et pacem perfectam*. — [2] Id. *ad te*. — [3] Psal. LXI, 9. — [4] Cod. Cas. *populi sui*. — [5] Prov. III, 34. Jacob. IV, 6. et I Petr. V, 5. — [6] Virg. Æneid. VI.

in eam tantis exardescunt ignibus odiorum, tamque manifestis beneficiis Redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes, in sacratis ejus locis vitam, de qua superbiunt, invenirent. Annon etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari pepercerunt? Testantur hoc Martyrum loca et basilicæ Apostolorum, quæ in illa vastatione urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt. Huc usque cruentus sæviebat inimicus; ibi accipiebat limitem trucidatoris furor; illo ducebantur a miserantibus hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant[1], ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more sævientes, postea quam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum, quod alibi jure belli licuisset, tota feriendi refrenabatur immanitas, et captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc christianis temporibus detrahunt, et mala, quæ illa civitas pertulit, Christo imputant; bona vero, quæ in eos, ut viverent, propter Christi honorem facta sunt, non imputant Christo nostro, sed fato suo: cum potius deberent, si quid recti saperent, illa, quæ ab hostibus aspera et dura perpessi sunt, illi divinæ providentiæ tribuere, quæ solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere; itemque vitam mortalium justam atque laudabilem talibus afflictionibus exercere, probatamque vel in meliora transferre, vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque, propter Christi nomen, vel in locis Christi nomini dedicatissimis[2] et amplissimis, ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis, præter bellorum morem truculenti barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus

[1] Cod. Cas. *illa loca pepercerant*. — [2] Id. *dicatissimis*.

christianis; hinc Deo gratias agere, hinc ad ejus nomen veraciter currere, ut effugiant pœnas ignis æterni, quod nomen multi eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent pœnas præsentis exitii. Nam quos vides petulanter et procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi, qui illum interitum cladenique non evasissent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima insania, ejus nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur; ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

CAPUT II.

Quod nulla unquam bella ita gesta sunt, ut victores, propter deos eorum, quos vicerant, parcerent victis.

Tot bella gesta conscripta sunt, vel ante conditam Romam, vel ab ejus exortu et imperio, legant, et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse compererant (1); aut aliquem ducem barbarorum [1] præcepisse, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Æneas Priamum per aras [2],

Sanguine fœdantem quos ipse sacraverat ignes?

Nonne Diomedes et Ulysses,

. . . cæsis summæ custodibus arcis,
Corripuere sacram effigiem, manibusque cruentis
Virgineas ausi divæ contingere vittas;

[1] Cod. Cas. *barbarum*. — [2] Id. *aram*.

Nec tamen quod sequitur verum est :

> Ex illo fluere, ac retro sublapsa referri
> Spes Danaum [1].

Postea quippe vicerunt, postea Trojam ferro ignibusque deleverunt, postea confugientem ad aras Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troja periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius ipsa Minerva perdiderat, ut periret ? an forte custodes suos ? Hoc sane verum est : illis quippe interemptis, potuit auferri. Neque enim homines a simulacro, sed simulacrum ab hominibus servabatur. Quomodo ergo colebatur, ut patriam custodiret et cives, quæ suos non valuit custodire custodes ?

CAPUT III.

Quam imprudenter Romani deos penates, qui Trojam custodire non potuerant, sibi crediderunt profuturos.

Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam se commendasse gaudebant. O nimium miserabilem errorem ! Et nobis succensent, cum de diis eorum talia dicimus : nec succensent auctoribus suis, quos ut ediscerent, mercedem dederunt, doctoresque [2] ipsos insuper, et salario publico, et honoribus dignissimos habuerunt. Nempe apud Virgilium, quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poëta magnus omniumque præclarissimus atque optimus teneris ebibitus annis [3] non facile oblivione possit aboleri, secundum illud Horatii :

> Quo semel est imbuta recens servabit odorem
> Testa diu [4].

[1] Virg. Æneid. II. — [2] Cod. Cas. *doctores quippe.* — [3] Id. *teneris bibit animis.... oblivioni.* — [4] Horat. Epist. II.

Apud hunc ergo Virgilium nempe Juno inducitur infesta Trojanis, Æolo ventorum regi adversus eos irritando dicere :

> Gens inimica mihi Tyrrhenum navigat æquor,
> Ilium in Italiam portans, victosque penates [1].

Ita-ne, istis penatibus victis, Romam, ne vinceretur, prudentes commendare debuerunt ? Sed hæc Juno dicebat, velut irata mulier, quid loqueretur ignorans? Quid Æneas ipse pius toties appellatus, nonne ita narrat ?

> Pantheus Otriades, arcis Phœbique sacerdos,
> Sacra manu, victosque deos, parvumque nepotem
> Ipse trahit [2], cursuque amens ad limina tendit [3].

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere, sibi potius quam se illis perhibet commendatos? cum ei dicitur :

> Sacra suosque tibi commendat Troja penates.

Si igitur Virgilius tales deos, et victos dicit, et ut vel victi quoquo modo [4] evaderent homini commendatos, quæ dementia est, existimare his tutoribus Romam sapienter fuisse commissam, et nisi eos amisisset, non potuisse vastari ? Imo vero victos deos tanquam præsides ac defensores colere, quid est aliud quam tenere non numina bona, sed omina mala ? Quanto enim sapientius creditur non Romam ad istam cladem non fuisse venturam, nisi prius illi periissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos, quantum potuisset, Roma servasset? Nam quis non, cum adverterit, videat quanta sit vanitate præsumptum, non posse vinci sub defensoribus victis, et ideo periisse, quia custodes perdidit deos ; cum vel sola potuerit esse causa pereundi, custodes habere voluisse perituros ? Non itaque, cum de diis victis illa

[1] Virg. Æneid. I. — [2] Cod. Cas. *ipse trahens*. — [3] Virg. Æneid. II. — [4] Cod. Cas. *et ut veluti quomodo*.

conscriberentur, atque canerentur, poëtas[1] libebat mentiri, sed cordatos homines cogebat veritas confiteri. Verum ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt : nunc quod institueram de ingratis hominibus dicere, parumper explicem, ut possum : qui ea mala, quæ pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant : quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur attendere, et eas linguas adversus ejus nomen dementia sacrilegæ protervitatis exercent[2], quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent; vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illic tuti atque muniti, ubi propter eum illæsi ab hostibus fuerunt, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.

CAPUT IV.

De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Græcis[3], et basilicis Apostolorum, quæ omnes ad se confugientes a barbaris defenderunt.

Ipsa, ut dixi, Troja, mater romani populi, sacratis in locis[4] deorum suorum munire non potuit cives suos ab ignibus ferroque Græcorum, eosdem ipsos deos colentium : quinetiam Junonis asylo

Custodes lecti, Phœnix, et dirus Ulysses,
Prædam asservabant; huc undique Troja gaza
Incensis erepta adytis, mensæque deorum,
Crateresque auro solidi, captivaque vestis
Congeritur. Pueri et pavidæ, longo ordine, matres
Stant circum[5].

[1] Cod. Cas. *poëtæ*. — [2] Id. *perversitatis protervitatisque exercent*. — [3] Id. *quo nemo est liberatus.... et de basilicis*. — [4] Id. Deest *in*... — [5] Virg. Æneid. II.

Electus est videlicet locus tantæ deæ sacratus, non unde captivos non liceret educere, sed ubi captivos liberet includere. Compara nunc asylum illud, non cujuslibet dei gregalis, vel de turba plebis, sed de[1] Jovis ipsius sororis, et conjugis, et reginæ omnium deorum, cum memoriis nostrorum Apostolorum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia portabantur, non reddenda victis[2], sed dividenda victoribus : huc autem, et quod alibi ad ea loca compertum est pertinere, cum honore et obsequio religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata libertas : ibi clausa, hic interdicta captivitas : ibi possidendi a dominantibus hostibus premebantur, huc[3] liberandi a miserantibus hostibus ducebantur : postremo illud Junonis templum sibi elegerat avaritia et superbia levium Græcorum[4], istas Christi basilicas misericordia et humilitas etiam immanium barbarorum. Nisi forte Græci quidem in illa sua victoria templis deorum communium pepercerunt, atque illo confugientes miseros victosque Trojanos ferire vel captivare non ausi sunt; sed Virgilius, poëtarum more, illa mentitus est. Imo vero morem hostium civitates evertentium ille descripsit.

CAPUT V.

De generali consuetudine hostium victas civitates evertentium, quid Cæsar senserit.

Quem morem etiam[5] Cato (2) (sicut scribit Sallustius, nobilitate veritatis historicus) sententia sua[6], quam de conjuratis in senatu habuit, commemorare non præter-

[1] *De* non legitur in Cod. Cas. — [2] Id. *donanda*. — [3] Id. *hic*. — [4] Id. *Græculorum*. — [5] Id. Edit. male *Cæsar*. — [6] Id. *sententiam suam*.

mittit : « Rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu; matres familiarum pati quæ victoribus collibuisset; fana atque domos spoliari; cædem, incendia fieri [1]; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia repleri [2]. » Hic si fana tacuisset, deorum sedibus solere hostes parcere putaremus. Et hæc non ab alienigenis hostibus, sed a Catilina et sociis ejus nobilissimis senatoribus et romanis civibus romana templa metuebant. Sed hi videlicet perditi et patriæ parricidæ.

CAPUT VI.

Quod nec Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis.

Quid ergo per multas gentes, quæ inter se bella gesserunt, et nusquam victis in deorum suorum sedibus pepercerunt, noster sermo discurrat? Romanos ipsos videamus : ipsos, inquam, recolamus respiciamusque Romanos, de quorum præcipua laude dictum est :

Parcere subjectis, et debellare superbos [3].

Et quod accepta injuria ignoscere, quam persequi malebant [4] : quando tot tantasque urbes, ut late dominarentur, expugnatas captasque everterunt, legatur nobis quæ templa excipere solebant, ut ad ea quisquis [5] confugisset liberaretur? An illi faciebant, et scriptores earumdem rerum gestarum ista reticebant? Ita-ne [6] vero, qui ea, quæ laudarent, maxime requirebant, ista præclarissima secun-

[1] Cod. Cas. *cædes atque incendia.* — [2] Sallust. de Catilinæ conjuratione. — [3] Virg. Æneid. VI. — [4] Sallust. de Catilinæ conjuratione. — [5] Cod. Cas. *quis.* — [6] Id. *ita vero.*

dum ipsos pietatis indicia præterirent? Egregius romani nominis Marcus Marcellus, qui Syracusas[1] urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius flevisse ruituram, et ante ejus sanguinem suas illi lacrymas effudisse. Gessit et curam pudicitiæ, etiam in hoste servandæ. Nam prius quam oppidum victor jussisset invadi, constituit edicto[2], ne quis corpus liberum violaret. Eversa est tamen civitas more bellorum, nec uspiam legitur ab imperatore tam casto atque clementi fuisse præceptum, ut quisquis ad illud vel illud templum fugisset, abiret[3] illæsus. Quod utique nullo modo præteriretur, quando nec ejus fletus, nec quod edixerat pro pudicitia minime violanda potuit taceri. Fabius Tarentinæ urbis eversor, a simulacrorum deprædatione se abstinuisse laudatur. Nam cum ei scriba suggessisset quid de signis deorum, quæ multa capta fuerant, fieri juberet, continentiam suam etiam jocando condivit. Quæsivit enim cujusmodi essent, et cum ei non solum multa grandia, verumetiam renuntiarentur armata : « Relinquamus, inquit, Tarentinis deos iratos. » Cum igitur nec illius fletum, nec hujus risum, nec illius castam misericordiam, nec hujus facetam continentiam, romanarum rerum gestarum scriptores tacere potuerint; quando prætermitteretur, si aliquibus hominibus in honorem cujuspiam deorum suorum sic pepercissent, ut in quoquam templo cædem vel captivitatem fieri prohiberent?

[1] Cod. Cas. *Syracusam*. — [2] Id. *edictum*. — [3] Id. *fuisset, haberetur illæsus*.

CAPUT VII.

Quod in eversione Urbis, quæ aspere gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quæ vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi.

Quidquid ergo vastationis, trucidationis, deprædationis, concremationis, afflictionis, in ista recentissima romana clade commissum est, fecit hoc consuetudo bellorum. Quod autem more novo factum est, quod inusitata rerum facie immanitas barbara tam mitis apparuit, ut amplissimæ basilicæ implendæ populo, cui parceretur, eligerentur et decernerentur, ubi nemo feriretur, unde nemo raperetur, quo liberandi multi a miserantibus hostibus ducerentur, unde captivandi ulli [1] nec a crudelibus hostibus abducerentur; hoc Christi nomini, hoc christiano tempori tribuendum quisquis non videt, cæcus [2]; quisquis videt, nec laudat, ingratus; quisquis laudanti reluctatur, insanus est. Absit, ut prudens quisquam hoc feritati imputet barbarorum. Truculentissimas et sævissimas mentes ille terruit, ille frenavit, ille mirabiliter temperavit, qui per Prophetam tanto [3] ante prædixit : « Visitabo in » virga iniquitates eorum, et in flagellis peccata eorum; » misericordiam autem meam non dispergam ab eis [4]. »

[1] Cod. Cas. *nulli*. — [2] Hæc : *Quisquis non videt, cæcus;* desunt in nostro codice. — [3] Deest *tanto*. — [4] Psal. LXXXVIII, 33, 34.

CAPUT VIII.

De commodis atque incommodis, quæ bonis ac malis plerumque communia sunt.

I. Dicet aliquis : « Cur ergo ista divina misericordia etiam ad impios ingratosque pervenit? » Cur putamus, nisi quia eam ille præbuit, qui quotidie « Facit oriri solem suum » super bonos et malos, et pluit super justos et injustos[1] ? » Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes, pœnitendo ab impietate se corrigant ; quidam vero (sicut Apostolus dicit) « Divitias bonitatis et longanimitatis Dei contem» nentes, secundum duritiam cordis sui et cor impœnitens » thesaurizent sibi iram in die iræ et revelationis justi ju» dicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ejus[2] : » tamen patientia Dei ad pœnitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos. Itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit malos. Placuit quippe divinæ providentiæ præparare in posterum bona justis, quibus non fruentur injusti; et mala impiis, quibus non excruciabuntur boni. Ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit esse communia, ut nec bona cupidius appetantur, quæ mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus et boni plerumque afficiuntur.

II. Interest autem plurimum, qualis sit usus, vel earum rerum, quæ prosperæ, vel earum, quæ dicuntur adversæ. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur, nec malis frangitur : malus autem ideo hujuscemodi infelici-

[1] Matth. v, 45. — [2] Rom. II, 4-6.

tate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus sæpe etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret pœna, nihil ultimo judicio servari putaretur : rursus si nullum peccatum nunc puniret aperte Divinitas, nulla esse providentia divina crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus : itemque si omnibus eas petentibus daret, nonnisi propter talia præmia serviendum illi esse arbitraremur; nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos et avaros. Hæc cum ita sint, quicumque boni et mali pariter afflicti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utrique perpessi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum; et licet sub eodem tormento, non est idem virtus et vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat, palea fumat; et sub eadem tribula[1] stipulæ comminuuntur, frumenta purgantur; nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem preli pondere exprimitur : ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat; malos damnat, vastat, exterminat. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant; boni autem precantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiatur. Nam pari motu exagitatum et exhalat horribiliter cœnum, et suaviter fragrat unguentum.

[1] Cod. Cas. *tritura*.

CAPUT IX.

De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur.

I. Quid igitur in illa rerum vastitate Christiani passi sunt, quod non eis magis fideliter ista considerantibus ad profectum valeret? Primo, quod ipsa peccata, quibus Deus indignatus implevit tantis calamitatibus mundum, humiliter cogitantes, quamvis longe absint a facinorosis, flagitiosis atque impiis, tamen non usque adeo se a delictis deputant alienos, ut nec temporalia pro eis mala perpeti se judicent dignos. Excepto enim quod unusquisque, quamlibet laudabiliter vivens, cedit in quibusdam carnali concupiscentiæ, etsi non ad facinorum immanitatem et gurgitem flagitiorum atque impietatis abominationem, ad aliqua tamen peccata vel rara vel tanto crebriora, quanto minora: hoc ergo excepto [1], quis tandem facile reperitur, qui eosdem ipsos, propter quorum horrendam superbiam, luxuriam et avaritiam, atque execrabiles iniquitates et impietates, Deus, sicut minando [2] prædixit, conterit terras, sic habeat, ut habendi sunt? sic cum eis vivat, ut cum talibus est vivendum? Plerumque enim ab eis docendis, admonendis, aliquando etiam objurgandis et corripiendis male dissimulatur; vel cum laboris piget, vel cum eorum os coram [3] verecundamur offendere; vel cum inimicitias devitamus, ne impediant et noceant in istis temporalibus rebus, sive quas adipisci adhuc appetit nostra cupiditas,

[1] Cod. Cas. *hoc ergo perspecto*. — [2] Id. *sic comminando*. — [3] Id. *os eorum verecundamur*.

sive quas amittere formidat infirmitas : ita ut, quamvis bonis vita malorum displiceat, et ideo cum eis non incidant in illam damnationem, quæ post hanc vitam talibus præparatur, tamen quia propterea peccatis eorum damnabilibus parcunt, dum eos in suis licet levibus et[1] venialibus metuunt, jure cum eis temporaliter flagellentur, quamvis in æternum minime puniantur. Jure istam vitam, quando divinitus affliguntur cum eis, amaram sentiunt, cujus amando dulcedinem peccantibus eis amari esse noluerunt.

II. Nam si propterea quisque objurgandis et corripiendis male agentibus parcit, quia opportunius tempus inquirit, vel eisdem ipsis metuit, ne deteriores ex hoc efficiantur, vel ad bonam vitam et piam erudiendos impediant alios infirmos, et premant atque avertant a fide ; non videtur esse cupiditatis occasio, sed consilium charitatis. Illud est culpabile, quod hi, qui dissimiliter vivunt, et a malorum factis abhorrent[2], parcunt tamen peccatis alienis, quæ dedocere aut objurgare deberent, dum eorum offensiones[3] cavent, ne sibi noceant in his rebus, quibus licite boni atque innocentes[4] utuntur ; sed cupidius, quam oportebat eos, qui in hoc mundo peregrinantur, et spem supernæ patriæ præ se gerunt. Non solum quippe infirmiores vitam ducentes conjugalem, filios habentes vel habere quærentes, domos ac familias possidentes[5], (quos Apostolus in Ecclesiis alloquitur, docens et monens quemadmodum vivere debeant et uxores cum maritis, et mariti cum uxoribus, et filii cum parentibus, et parentes cum filiis, et servi cum dominis, et domini cum servis[6],) multa temporalia, multa terrena libenter adipiscuntur,

[1] Cod. Cas. *sed et deinde flagellantur*. — [2] Id. *malorum facta*. — [3] Id. *offensionibus*. — [4] Id. *innocenter*. — [5] Hæc desunt in nostro codice. — [6] Ephes. v, 22 et 25 et Coloss. III, 19-22.

et moleste amittunt; propter quæ non audent offendere homines, quorum sibi vita contaminatissima et conscele-ratissima displicet: verumetiam hi, qui superiorem vitæ gradum tenent, nec conjugalibus vinculis irretiti sunt, et victu parvo ac tegumento utuntur, plerumque suæ famæ ac saluti consulentes[1], dum insidias atque impetus malorum timent, ab eorum reprehensione sese abstinent. Et quamvis non in tantum eos metuant, ut ad similia perpetranda quibuslibet eorum terroribus atque improbitatibus cedant: ea ipsa tamen, quæ cum eis non perpetrant, nolunt plerumque corripere, cum fortasse possint aliquos corripiendo corrigere; ne, si non potuerint, sua salus ac fama in periculum exitiumque perveniat: nec ea consideratione, qua suam famam ac salutem vident esse necessariam utilitati erudiendorum hominum; sed ea potius infirmitate, qua delectat lingua blandiens[2] et humanus dies, et reformidatur vulgi judicium et carnis excruciatio vel peremptio; hoc est, propter quædam cupiditatis vincula, non propter officia charitatis.

III. Non mihi itaque videtur hæc parva esse causa, quare cum malis flagellentur et boni, quando Deo placet perditos mores etiam temporalium pœnarum afflictione punire. Flagellantur enim simul, non quia simul agunt malam vitam, sed quia simul amant temporalem vitam; non quidem æqualiter, sed tamen simul: quam boni contemnere deberent, ut illi correpti atque correcti consequerentur æternam: ad quam consequendam si nollent esse socii, ferrentur et diligerentur inimici: quia donec vivunt, semper incertum est utrum voluntatem sint in melius mutaturi. Qua in re non utique parem, sed longe graviorem habent causam, quibus per Prophetam dicitur: « Ille quidem in suo peccato morietur, sanguinem autem

[1] Deest verbum *consulentes*.— [2] Cod. Cas. *lingua blandiente*.— [3] Cor. IV, 3

« ejus de manu speculatoris requiram[1]. » Ad hoc enim speculatores, hoc est, populorum præpositi constituti sunt in Ecclesiis, ut non parcant objurgando peccata. Nec ideo tamen ab hujuscemodi culpa penitus alienus est, qui, licet præpositus non sit, in eis tamen, quibus vitæ hujus necessitate conjungitur, multa monenda vel arguenda novit, et negligit, devitans eorum offensiones, propter illa quibus in hac vita non indebitis utitur, sed plus quam debuit delectatur. Deinde habent aliam causam boni, quare temporalibus affligantur malis, qualem habuit Job : ut sibi ipse humanus animus sit probatus et cognitus, quanta virtute pietatis gratis Deum diligat.

CAPUT X.

Quod Sanctis in amissione rerum temporalium nihil pereat.

I. Quibus recte consideratis atque perspectis, attende utrum aliquid mali acciderit fidelibus et piis, quod eis non in bonum verteretur : nisi forte putandum est apostolicam illam vacare sententiam, ubi ait : « Scimus quia diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum[2]. » Amiserunt omnia quæ habebant? numquid fidem? numquid pietatem? numquid interioris hominis bona : « Qui est « ante Deum dives[3]? » Hæc sunt opes Christianorum, quibus opulentus dicebat Apostolus : « Est autem quæstus « magnus pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in « hunc mundum, sed nec auferre aliquid possumus. Habentes autem victum et tegumentum, his contenti simus. « Nam qui volunt divites fieri, incidunt in tentationem et

[1] Ezech. XXXIII, 6. — [2] Cod. Cas. *inquiram*. — [3] Rom. VIII, 28. — [4] I Petr. III, 4.

« laqueum, et desideria multa stulta et noxia, quæ mergunt « homines in interitum et perditionem. Radix est enim « omnium malorum avaritia, quam quidam appetentes a « fide pererraverunt, et inseruerunt se doloribus multis[1]. »

II. Quibus ergo terrenæ divitiæ in illa vastatione perierunt, si eas sic habebant[2], quemadmodum ab isto foris paupere, intus divite audierant; id est, si mundo utebantur, tanquam non utentes[3], potuerunt dicere, quod ille graviter tentatus et minime superatus : « Nudus exivi de « utero matris meæ, nudus revertar in terram. Dominus « dedit, Dominus abstulit; sicut Domino placuit, ita factum « est : sit nomen Domini benedictum[4] : » ut bonus servus magnas facultates haberet ipsam sui Domini voluntatem, cui pedisequus mente ditesceret, nec contristaretur eis rebus vivens relictus[5], quas cito fuerat moriens relicturus. Illi autem infirmiores, qui terrenis his bonis, quamvis ea non præponerent Christo, aliquantula tamen cupiditate cohærebant, quantum hæc amando peccaverint, perdendo senserunt. Tantum quippe doluerunt, quantum se doloribus inseruerant[6], sicut Apostolum dixisse supra commemoravi. Oportebat enim ut eis adderetur etiam experimentorum disciplina, a quibus fuerat tandiu neglecta verborum. Nam cum dixit[7] Apostolus : « Qui volunt divites fieri, incidunt « in tentationem[8], etc. » profecto in divitiis cupiditatem reprehendit, non facultatem : qui[9] præcepit alibi, dicens : « Præcipe divitibus hujus mundi, non superbe sapere, « neque sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo, qui « præstat nobis omnia abundanter ad fruendum : bene fa- « ciant, divites sint in operibus bonis, facile tribuant, com- « municent, thesaurizent sibi fundamentum bonum in fu-

[1] I Tim. VI, 6-10. — [2] Cod. Cas. *habeant*. — [3] I Cor. VII, 31. — [4] Job. I, 21, 22. — [5] Cod. Cas. *relictis*. — [6] Id. *inseruerunt*. — [7] Id. *dicit*. — [8] I Tim. VI, 9. — [9] Cod. Cas. *quam*.

« turum, ut apprehendant veram vitam[1]. » Hæc qui de suis faciebant divitiis, magnis sunt lucris levia damna solati; plusque lætati ex his, quæ facile tribuendo tutius servaverunt, quam contristati ex his, quæ timide retinendo facilius amiserunt. Hoc enim potuit in terra perire, quod piguit inde transferre. Nam qui receperunt consilium Domini sui, dicentis: « Nolite condere vobis thesauros in terra, « ubi tinea et rubigo exterminant, et ubi fures effodiunt « et furantur; sed thesaurizate vobis thesauros in cœlo, « quo fur non accedit, neque tinea corrumpit : ubi[2] enim « est thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum[3] : » tribulationis tempore probaverunt quam recte sapuerint[4], non contemnendo veracissimum Præceptorem et thesauri sui fidelissimum invictissimumque custodem. Nam si multi sunt gavisi, ibi se habuisse divitias suas, quo contigit ut hostis non accederet; quanto certius et securius gaudere potuerunt, qui monitu Dei sui illuc migraverant[5], quo accedere omnino non posset? Unde Paulinus noster, nolensis episcopus, ex opulentissimo divite voluntate pauperrimus et copiosissime sanctus, quando et ipsam Nolam barbari vastaverunt, cum ab eis teneretur, sic in corde suo, ut ab eo postea cognovimus, precabatur : « Domine, non excrucier propter aurum et argentum; ubi enim sint omnia mea, tu scis. » Ibi enim habebat omnia sua, ubi eum condere et thesaurizare ille monstraverat[6], qui et hæc mala mundo ventura prædixerat. Ac per hoc qui Domino suo monenti obedierant, ubi et quomodo thesaurizare deberent, nec ipsas terrenas divitias barbaris incursantibus amiserunt. Quos autem non obedisse pœnituit, quid de talibus rebus faciendum esset, si non præcedente sapientia, certe consequente experientia didicerunt.

[1] I Tim. VI, 17-19. — [2] Matth. VI, 19-21. — [3] Cod. Cas. *illic*. — [4] Id. *sapuerunt*. — [5] Id. *migraverunt*. — [6] Id. *monuerat*.

III. At enim quidam boni etiam Christiani tormentis excruciati sunt, ut bona sua hostibus proderent? Illi vero nec prodere[1], nec perdere potuerunt bonum, quo et ipsi boni erant. Si autem torqueri, quam mammona iniquitatis prodere maluerunt, boni non erant. Admonendi autem fuerant, qui tanta patiebantur pro auro, quanta essent sustinenda pro Christo : ut eum potius diligere discerent, qui pro se passos æterna felicitate ditaret; non aurum et argentum, pro quo pati miserrimum fuit, seu mentiendo occultaretur, seu verum dicendo proderetur. Namque inter tormenta nemo Christum confitendo amisit; nemo aurum, nisi negando, servavit. Quocirca utiliora erant fortasse tormenta, quæ bonum incorruptibile amandum docebant, quam illa bona, quæ sine ullo utili fructu dominos sui amore torquebant. Sed quidam etiam non habentes quod proderent, dum non creduntur, torti sunt? Et hi forte habere cupiebant, nec sancta voluntate pauperes erant : quibus demonstrandum fuit, non facultates, sed ipsas cupiditates talibus esse dignas cruciatibus. Si vero melioris vitæ proposito reconditum aurum argentumque non habebant; nescio quidem utrum cuiquam talium acciderit, ut dum habere creditur, torqueretur : verumtamen etiamsi accidit, profecto qui inter illa tormenta paupertatem sanctam confitebatur, Christum confitebatur. Quapropter etsi non meruit ab hostibus credi, non potuit tamen sanctæ paupertatis confessor sine cœlesti mercede torqueri.

IV. Multos, inquiunt, etiam Christianos fames diuturna vastavit. Hoc quoque in usus suos boni fideles pie tolerando verterunt. Quos enim fames necavit, malis vitæ hujus, sicut corporis morbus, eripuit : quos autem non necavit, docuit parcius vivere, docuit productius jejunare.

[1] In Cod. Cas. deest *prodere*.

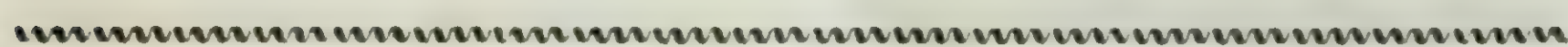
CAPUT XI.

De fine temporalis vitæ, sive longioris, sive brevioris.

Sed enim multi etiam Christiani interfecti sunt, multi multarum mortium fœda varietate consumpti? Hoc si ægre ferendum est, omnibus, qui in hanc vitam procreati sunt, utique commune est. Hoc scio neminem fuisse mortuum, qui non fuerat aliquando moriturus. Finis autem vitæ, tam longam quam brevem vitam, hoc idem facit. Neque enim aliud melius, et aliud deterius; aut aliud majus, et aliud brevius est, quod jam pariter non est. Quid autem interest, quo mortis genere vita ista finiatur, quando ille, cui finitur, iterum mori non cogitur? Cum autem unicuique mortalium sub quotidianis vitæ hujus casibus, innumerabiles mortes quodammodo comminentur, quandiu incertum est quænam earum ventura sit; quæro utrum satius sit unam perpeti moriendo, an omnes timere vivendo? Nec ignoro quam inertius [1] eligatur, diu vivere sub timore tot mortium, quam semel moriendo nullam deinceps formidare. Sed aliud est quod carnis sensus infirmiter pavidus refugit, aliud quod mentis ratio diligenter enucleata convincit. Mala mors putanda non est, quam bona vita præcesserit. Neque enim facit malam mortem, nisi quod [2] sequitur mortem. Non itaque multum curandum est eis, qui necessario morituri sunt, quid accidat ut moriantur, sed moriendo quo ire cogantur. Cum igitur Christiani noverint longe meliorem fuisse religiosi pauperis mortem inter linguentium[3] canum linguas[4], quam im-

[1] Cod. Cas. *citius*. — [2] Id. *qui*. — [3] Id. *lingentium*. — [4] Luc. xvi, 20

pii divitis in purpura et bysso; horrenda illa genera mortium quid mortuis obfuerunt, qui bene vixerunt?

CAPUT XII.

De sepultura humanorum corporum, quæ Christianis etiamsi fuerit negata, nil adimit.

I. At enim in tanta strage cadaverum, nec sepeliri potuerunt? Neque istud pia fides [1] nimium reformidat, tenens prædictum, nec absumentes bestias resurrecturis corporibus obfuturas, quorum capillus capitis non peribit[2]. Nullo modo diceret Veritas: « Nolite timere eos, qui corpus « occidunt, animam autem non possunt occidere [3]; » si quidquam obesset futuræ vitæ, quidquid inimici de corporibus occisorum facere voluissent. Nisi forte quispiam sic absurdus est, ut contendat eos, qui corpus occidunt, non debere timeri ante mortem, ne corpus occidant, et timeri debere post mortem, ne corpus occisum sepeliri non sinant. Falsum est ergo quod ait Christus: « Qui corpus « occidunt, et postea non habent quid faciant, » si habent tanta, quæ de cadaveribus faciant? Absit, ut falsum sit quod Veritas dixit. Dictum est enim aliquid eos facere cum occidunt, quia in corpore sensus est occidendo; postea vero nihil habere quod faciant, quia nullus sensus est in corpore occiso. Multa itaque corpora Christianorum terra non texit; sed nullum eorum quisquam a cœlo et terra separavit, quam totam[4] implet præsentia sui, qui novit unde resuscitet quod creavit. Dicitur quidem in Psal-

[1] Cod. Cas. *neque his tunc pia fides*. — [2] Luc. XXI, 18. — [3] Matth. X, 28. — [4] Cod. Cas. *quia totum*.

mo : « Posuerunt mortalia servorum tuorum escas volatili- » bus cœli, carnes sanctorum tuorum bestiis terræ : effude- » runt sanguinem eorum, sicut aquam, in circumitu [1] Jeru- » salem, et non erat qui sepeliret [2] : » sed magis ad exaggerandam crudelitatem eorum, qui ista fecerunt, non ad eorum infelicitatem, qui ista perpessi sunt. Quamvis enim hæc in conspectu hominum dura et dira videantur : sed « Pretiosa in conspectu Domini mors sanctorum ejus[3]. » Proinde omnia ista, id est, curatio funeris, conditio sepulturæ, pompa exequiarum, magis sunt vivorum solatia, quam subsidia mortuorum. Si aliquid prodest impio sepultura pretiosa, oberit pio vilis aut nulla. Præclaras exequias in conspectu hominum exhibuit purpurato illi diviti turba famulorum ; sed multo clariores in conspectu Domini ulceroso illi pauperi ministerium præbuit Angelorum, qui eum non extulerunt in marmoreum tumulum, sed in Abrahæ gremium sustulerunt [4].

II. Rident hæc illi, contra quos defendendam suscepimus Civitatem Dei. Verumtamen sepulturæ curam etiam eorum philosophi contempserunt (3). Et sæpe universi exercitus, dum pro terrena patria morerentur, ubi postea jacerent, vel quibus bestiis esca fierent, non curarunt, licuitque de hac re poëtis plausibiliter dicere :

Cœlo tegitur, qui non habet urnam [5].

Quanto minus debent de corporibus insepultis insultare Christianis, quibus et ipsius carnis et membrorum omnium reformatio non solum ex terra, verumetiam ex aliorum elementorum secretissimo sinu, quo dilapsa cadavera recesserunt, in temporis puncto reddenda et redintegranda promittitur [6] ?

[1] Psal. LXXVIII, 2, 3. — [2] Cod. Cas. *sicuti aqua in circuitu*. — [3] Psal. CXV, 15. — [4] Luc XVI, 22. — [5] Lucan. in 7 de occisis. — [6] 1 Cor. XV, 52.

CAPUT XIII.

Quæ sit ratio sanctorum corpora sepeliendi.

Nec ideo tamen contemnenda et abjicienda sunt corpora defunctorum, maximeque justorum atque fidelium, quibus tanquam organis et vasis ad omnia bona opera sanctus usus est Spiritus. Si enim paterna vestis et annulus, ac si quid hujusmodi, tanto charius est posteris, quanto erga parentes major affectus; nullo modo ipsa spernenda sunt corpora, quæ utique multo familiarius atque conjunctius, quam quælibet indumenta gestamus. Hæc enim non ad ornamentum vel adjutorium, quod adhibetur extrinsecus, sed ad ipsam naturam hominis pertinent. Unde et antiquorum justorum funera officiosa pietate curata sunt, et exequiæ celebratæ, et sepultura provisa [1]: ipsique dum viverent, de sepeliendis, vel etiam transferendis suis corporibus filiis mandaverunt [2]: et Tobias sepeliendo mortuos Deum promeruisse, teste Angelo, commendatur [3]. Ipse quoque Dominus die tertio resurrecturus, religiosæ mulieris bonum opus prædicat, prædicandumque commendat, quod unguentum pretiosum super membra ejus effuderit, atque hoc ad eum sepeliendum fecerit [4]. Et laudabiliter commemorantur in Evangelio qui corpus ejus de cruce acceptum diligenter atque honorifice tegendum sepeliendumque curarunt [5]. Verum istæ auctoritates non hoc admonent, quod insit ullus cadaveribus sensus; sed ad Dei providentiam, cui placent etiam talia pietatis officia, cor-

[1] Gen. XLVII, 30. — [2] Id. L, 2 et 24. — [3] Tob. II, 9 et XII, 12. — [4] Matth. XXVI, 10. — [5] Joann. XIX, 38.

pora quoque mortuorum pertinere significant, propter fidem resurrectionis astruendam. Ubi et illud salubriter discitur [1] quanta possit esse remuneratio pro eleemosynis, quas viventibus et sentientibus exhibemus, si neque hoc apud Deum perit, quod exanimis hominum [2] membris officii diligentiæque persolvitur. Sunt quidem et alia, quæ sancti Patriarchæ de corporibus suis vel condendis vel transferendis [3] prophetico spiritu dicta intelligi voluerunt [4]. Non autem hic locus est, ut ea pertractemus, cum sufficiant ista quæ diximus. Sed si ea, quæ sustentandis viventibus sunt necessaria, sicut victus et amictus, quamvis cum gravi afflictione desint, non frangunt in bonis perferendi tolerandique virtutem, nec eradicant ex animo pietatem, sed exercitatam faciunt fœcundiorem; quanto magis, cum desunt ea, quæ curandis funeribus condendisque corporibus defunctorum adhiberi solent, non efficiunt miseros in occultis piorum sedibus jam quietos? Ac per hoc quando ista cadaveribus Christianorum in illa magnæ urbis, vel etiam aliorum oppidorum vastatione defuerunt, nec vivorum culpa est, qui non potuerunt ista præbere; nec pœna mortuorum, qui non possunt ista sentire.

CAPUT XIV.

De captivitate sanctorum, quibus nunquam divina solatia defuerunt.

Sed multi, inquiunt, Christiani etiam captivi ducti

[1] Cod. Cas. *dicitur*. — [2] Id. *hominis*. — [3] Gen. XLVII, 30 et L, 10. — [4] Cod. Cas. *voluerunt*.

sunt. Hoc sane miserrimum est, si aliquo duci potuerunt, ubi Deum suum non invenerunt. Sunt in Scripturis sanctis hujus etiam cladis magna solatia. Fuerunt in captivitate tres pueri[1]; fuit Daniel, fuerunt alii Prophetæ : nec Deus defuit consolator. Sic ergo non deseruit fideles suos sub dominatione gentis, licet barbaræ, tamen humanæ, qui Prophetam non deseruit nec in visceribus belluæ[2]. Hæc quoque illi, cum quibus agimus, malunt irridere, quam credere : qui tamen in suis litteris credunt Arionem Methymnæum nobilissimum citharistam, cum esset dejectus e navi, exceptum delphini dorso, et ad terras esse pervectum. Verum illud nostrum de Jona propheta incredibilius est? Plane incredibilius, quia mirabilius; et mirabilius, quia potentius.

CAPUT XV.

De Regulo, in quo captivitatis, ob religionem etiam sponte tolerandæ, extat exemplum : quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit.

I. Habent tamen isti de captivitate, religionis causa etiam sponte toleranda, et in suis præclaris viris nobilissimum exemplum. Marcus Attilius Regulus, imperator populi romani, captivus apud Carthaginenses fuit. Qui cum sibi mallent a Romanis suos reddi, quam eorum tenere captivos, ad hoc impetrandum etiam istum præcipue Regulum cum legatis suis Romam miserunt, prius juratione constrictum, si quod volebant minime peregisset, rediturum esse Carthaginem. Perrexit ille, atque in senatu

[1] Dan. I, 6. — [2] Jon. II, 1.

contraria persuasit: quoniam non arbitrabatur utile esse romanæ reipublicæ mutare captivos. Nec post hanc persuasionem a suis ad hostes redire compulsus est: sed quod juraverat, id sponte complevit. At illi eum excogitatis atque horrendis cruciatibus necaverunt. Inclusum quippe angusto ligno, ubi stare cogeretur, clavisque acutissimis undique confixo, ut se in nullam ejus partem sine pœnis atrocissimis inclinaret, etiam vigilando peremerunt. Merito certe laudant virtutem tam magna infelicitate majorem. Et per deos ille juraverat, quorum cultu prohibito, has generi humano clades isti opinantur infligi. Qui ergo propterea colebantur, ut istam vitam prosperam redderent, si verum juranti has irrogari pœnas seu voluerunt, seu permiserunt, quid perjuro gravius irati facere potuerunt? Sed cur non ratiocinationem meam potius ad utrumque concludam? Deos certe sic ille coluit, ut propter jurisjurandi fidem nec remaneret in patria, nec inde quolibet ire, sed ad suos acerrimos inimicos redire minime dubitaret. Hoc si huic vitæ utile existimabat, cujus tam horrendum exitum meruit, procul dubio fallebatur. Suo quippe docuit exemplo nihil deos ad istam temporalem felicitatem suis prodesse cultoribus, quando quidem ille eorum deditus cultui, et victus et captivus abductus, et quia noluit aliter quam per eos juraverat facere, novo ac prius inaudito nimiumque horribili supplicii genere cruciatus extinctus est. Si autem deorum cultus post hanc vitam velut mercedem reddit felicitatem, cur calumniantur temporibus christianis, ideo dicentes urbi accidisse illam calamitatem, quia deos suos colere destitit, cum potuerit etiam illos diligentissime colens tam infelix fieri, quam ille Regulus fuit? Nisi forte contra clarissimam veritatem tanta quisquam dementia miræ cæcitatis obnititur, ut contendere audeat universam ci-

vitatem deos colentem infelicem esse non posse, unum vero hominem posse; quod videlicet potentia deorum suorum multos potius sit idonea conservare, quam singulos; cum multitudo constet ex singulis.

II. Si autem dicunt M. Regulum, etiam in illa captivitate illisque cruciatibus corporis, animi virtute beatum esse potuisse; virtus potius vera quæratur, qua beata possit esse et civitas. Neque enim aliunde beata civitas, aliunde homo: cum aliud civitas non sit, quam concors hominum multitudo. Quamobrem nondum interim disputo, qualis in Regulo virtus fuerit. Sufficit nunc, quod isto nobilissimo exemplo cogantur fateri, non propter corporis bona, vel earum rerum, quæ extrinsecus homini accidunt, colendos deos: quando quidem ille carere his omnibus maluit, quam deos, per quos juravit, offendere. Sed quid faciamus hominibus, qui gloriantur talem se habuisse civem, qualem timent habere civitatem? Quod si non timent, tale ergo aliquid quale accidit Regulo, etiam civitati tam diligenter, quam ille, deos colenti accidere potuisse fateantur, et christianis temporibus non calumnientur. Verum quia de illis Christianis orta quæstio est, qui etiam captivi ducti sunt; hoc intueantur et taceant, qui saluberrimæ religioni hinc impudenter atque imprudenter illudunt: quia si diis eorum probro non fuit, quod attentissimus cultor illorum, dum eis jurisjurandi fidem servaret, patria caruit, cum aliam non haberet, captivusque apud hostes per longam mortem supplicio novæ crudelitatis occisus est; multo minus nomen criminandum est christianum, in captivitate sacratorum suorum, qui sedibus supernam patriam veraci fide expectantes, etiam in suis peregrinos se esse noverunt[1].

[1] Petr. II, 11.

CAPUT XVI.

An stupris, quæ etiam sanctarum forte virginum est passa captivitas, contaminari potuerit virtus animi sine voluntatis assensu.

Magnum sane crimen se putant objicere Christianis, cum eorum exaggerantes captivitatem, addunt etiam stupra commissa, non solum in aliena matrimonia virginesque nupturas, sed etiam in quasdam sanctimoniales. Hic vero non fides, non pietas, non ipsa virtus, quæ castitas dicitur, sed nostra potius disputatio inter pudorem atque rationem quibusdam coarctatur angustiis. Nec tantum curamus hic alienis responsionem reddere, quantum ipsis nostris consolationem. Sit igitur imprimis positum atque firmatum virtutem, qua recte vivitur, ab animi sede membris corporis imperare, sanctumque corpus usu fieri sanctæ voluntatis, qua inconcussa ac stabili permanente, quidquid alius de corpore, vel in corpore fecerit, quod sine peccato proprio non valeat evitari, præter culpam esse patientis. Sed quia non solum quod ad dolorem, verumetiam quod ad libidinem pertinet, in corpore alieno perpetrari potest; quidquid tale factum fuerit, etsi retentam constantissimo animo pudicitiam non excutit, pudorem tamen incutit; ne credatur factum cum mentis etiam voluntate, quod fieri fortasse sine carnis aliqua voluptate non potuit.

CAPUT XVII.

De morte voluntaria ob metum pœnæ sive dedecoris.

Ac per hoc et quæ se occiderunt, ne quidquam hujusmodi paterentur, quis humanus affectus eis nolit ignosci? Et quæ se occidere noluerunt, ne suo facinore alienum flagitium devitarent, quisquis eis hoc crimini dederit, ipse crimine insipientiæ non carebit. Nam utique si non licet privata potestate hominem occidere vel nocentem, cujus occidendi licentiam lex nulla concedit, profecto etiam qui se ipsum occidit, homicida est; et tanto fit nocentior, cum se occiderit, quanto innocentior in ea causa fuit, qua se occidendum putavit. Nam si Judæ factum merito detestamur, eumque Veritas judicat, cum se laqueo suspendit[1], sceleratæ illius traditionis auxisse potius quam expiasse commissum; quoniam Dei misericordiam desperando exitiabiliter pœnitens, nullum sibi salubris pœnitentiæ locum reliquit: quanto magis a sua nece se abstinere debet, qui tali supplicio quod in se puniat, non habet? Judas enim cum se occidit, sceleratum hominem occidit: et tamen non solum Christi, verumetiam suæ mortis reus finivit hanc vitam; quia licet propter suum scelus, alio suo scelere occisus est. Cur autem homo, qui mali nihil fecit, sibi malefaciat, et se ipsum interficiendo hominem interficiat innocentem, ne alium patiatur nocentem; atque in se perpetret peccatum proprium, ne in eo perpetretur alienum?

[1] Matth. xxvii, 5. et Act. I, 18.

CAPUT XVIII.

De aliena violentiarum libidine, quam in oppresso corpore mens invita perpetitur.

I. At enim, ne vel aliena polluat libido, metuitur? Non polluet, si aliena erit : si autem polluet, aliena non erit. Sed cum pudicitia virtus sit animi, comitemque habeat fortitudinem, qua potius quælibet mala tolerare, quam malo consentire decernit; nullus autem magnanimus et pudicus in potestate habeat, quid de sua carne fiat, sed tantum quid annuat mente, vel renuat; quis eadem sana mente putaverit se perdere pudicitiam, si forte in apprehensa et oppressa carne sua exerceatur et expleatur libido non sua? Si enim hoc modo pudicitia perit, profecto pudicitia virtus animi non erit; nec pertinebit ad ea bona, quibus bene vivitur, sed in bonis corporis numerabitur : qualia sunt, vires, pulchritudo, sana integraque valetudo, ac si quid hujusmodi est : quæ bona, etiamsi minuantur, bonam justamque vitam omnino non minuunt. Quod si tale aliquid est pudicitia, ut quid pro illa, ne amittatur, etiam cum periculo corporis laboratur? Si autem animi bonum est, etiam oppresso corpore non amittitur. Quin etiam sanctæ continentiæ bonum, cum immunditiæ carnalium concupiscentiarum non cedit, et ipsum corpus sanctificatur, et ideo cum eis non cedere inconcussa intentione persistit, nec de ipso corpore perit sanctitas, quia eo sancte utendi perseverat voluntas, et quantum in ipso est, etiam facultas.

II. Neque enim eo corpus sanctum est, quod ejus membra sunt integra, aut eo quod nullo contrectantur attactu;

cum possint diversis etiam casibus vulnerata vim perpeti, et medici aliquando saluti opitulantes hæc ibi faciant, quæ horret aspectus. Obstetrix virginis cujusdam integritatem manu velut explorans, sive malevolentia, sive inscitia, sive casu, dum inspicit, perdidit. Non opinor quemquam tam stulte sapere, ut huic periisse aliquid existimet, etiam de ipsius corporis sanctitate, quamvis membri illius integritate jam perdita. Quocirca proposito animi permanente, per quod etiam corpus sanctificari meruit, nec ipsi corpori aufert sanctitatem violentia libidinis alienæ, quam servat perseverantia continentiæ suæ. An vero si aliqua fœmina mente corrupta, violatoque proposito, quod Deo voverat, pergat vitianda ad deceptorem suum, adhuc eam pergentem sanctam vel corpore dicimus, ea sanctitate animi, per quam corpus sanctificabatur, amissa atque destructa? Absit hic error, et hinc potius admoneamur ita non amitti corporis sanctitatem, manente animi sanctitate, etiam corpore oppresso, sicut amittitur corporis sanctitas violata animi sanctitate, etiam corpore intacto. Quamobrem non habet quod in se morte spontanea puniat fœmina, sine ulla sua consensione violenter oppressa, et alieno compressa peccato : quanto minus antequam hoc fiat? ne admittatur homicidium certum, cum ipsum flagitium, quamvis alienum, adhuc pendet incertum.

CAPUT XIX.

De Lucretia, quæ se ob illatum sibi stuprum peremit.

1. An forte huic perspicuæ rationi, qua dicimus, corpore oppresso, nequaquam proposito castitatis ulla in ma-

lum consensione mutato, illius tantum esse flagitium, qui opprimens concubuerit, non illius, quæ oppressa concumbenti nulla voluntate consenserit, contradicere audebunt hi, contra quos fœminarum christianarum in captivitate oppressarum non tantum mentes, verumetiam corpora sancta defendimus? Lucretiam certe matronam nobilem veteremque romanam pudicitiæ magnis efferunt laudibus. Hujus corpore cum violenter oppresso Tarquinii regis filius libidinose potitus esset, illa scelus improbissimi juvenis marito Collatino et propinquo Bruto, viris clarissimis et fortissimis, indicavit, eosque ad vindictam constrinxit. Deinde fœdi in se commissi ægra atque impatiens se peremit. Quid dicemus? Adultera hæc, an casta judicanda est? Quis in hac controversia laborandum putaverit? Egregie quidam ex hoc veraciterque declamans, ait : « Mirabile dictu, duo fuerunt, et adulterum unus admisit. » Splendide atque verissime. Intuens enim in duorum corporum commixtione unius inquinatissimam cupiditatem, alterius castissimam voluntatem, et non quid conjunctione membrorum, sed quid animorum diversitate ageretur attendens : « Duo, inquit, fuerunt, et adulterium unus admisit. »

II. Sed quid est hoc, quod in eam gravius vindicatur, quæ adulterium non admisit? Nam ille patria cum patre pulsus est[1] : hæc summo est mactata supplicio. Si non est illa impudicitia, qua invita opprimitur; non est hæc justitia, qua casta punitur. Vos appello, Leges Judicesque romani. Nempe post perpetrata facinora, nec quemquam scelestum indemnatum impune voluistis occidi. Si ergo ad vestrum judicium quisquam deferret hoc crimen, vobisque probaretur non solum indemnatam, verumetiam castam et innocentem interfectam esse mulierem, nonne eum, qui id fecisset, severitate congrua plecteretis? Hoc fecit

[1] De hoc infra, lib. III, c. 15.

illa Lucretia, illa, illa sic prædicata Lucretia innocentem, castam, vim perpessam Lucretiam insuper interemit. Proferte sententiam. Quod si propterea non potestis, quia non astat quam punire possitis, cur interfectricem innocentis et castæ tanta prædicatione laudatis? Quam certe apud infernos judices, etiam tales, quales poëtarum vestrorum carminibus cantitantur, nulla ratione defenditis, constitutam scilicet inter illos :

. . . . . Qui sibi letum
Insontes peperere manu lucemque perosi,
Projecere animas.

Cui ad superna redire cupienti

Fata obstant, tristique palus innabilis unda (4)
Alligat [1].

An forte ideo ibi non est, quia non insontem, sed male sibi consciam se peremit? Quid si enim, (quod ipsa tantummodo nosse poterat,) quamvis juveni violenter irruenti, etiam sua libidine illecta consensit, idque in se puniens ita doluit, ut morte putaret expiandum? Quanquam nec sic quidem occidere se debuit, si fructuosam posset apud deos falsos agere pœnitentiam. Verumtamen si forte ita est, falsumque est illud, quod duo fuerunt, et adulterium unus admisit, sed potius ambo adulterium commiserunt, unus manifesta invasione, altera latente consensione, non se occidit insontem : et ideo potest a litteratis ejus defensoribus dici non esse apud inferos inter illos

. . . Qui sibi letum
Insontes peperere manu.

Sed ita hæc causa ex utroque latere coarctatur, ut si extenuatur homicidium, adulterium confirmetur; si purgatur adulterium, homicidium cumuletur : nec omnino invenitur exitus, ubi dicitur : « Si adulterata, cur laudata : si pudica, cur occisa? »

[1] Virg. Æneid. VI.

III. Nobis tamen in hoc tam nobili fœminæ hujus exemplo ad istos refutandos, qui christianis fœminis in captivitate compressis, alieni ab omni cogitatione sanctitatis insultant, sufficit quod in præclaris ejus laudibus dictum est: « Duo fuerunt, et adulterium unus admisit. » Talis enim ab eis Lucretia magis credita est, quæ se nullo adulterino potuerit maculare consensu. Quod ergo se ipsam, quoniam adulterum pertulit, etiam non adulterata occidit, non est pudicitiæ charitas, sed pudoris infirmitas. Puduit enim eam turpitudinis alienæ in se commissæ, etiamsi non secum: et romana mulier, laudis avida nimium, verita est ne putaretur, quod violenter est passa cum viveret, libenter passa si viveret. Unde ad oculos hominum mentis suæ testem illam pœnam adhibendam putavit, quibus conscientiam demonstrare non potuit. Sociam quippe facti se credi erubuit, si quod alius in ea fecerat turpiter, ferret ipsa patienter. Non hoc fecerunt fœminæ christianæ, quæ passæ similia vivunt. Tamen nec in se ultæ sunt crimen alienum, ne aliorum sceleribus adderent sua; si, quoniam hostes in eis concupiscendo stupra commiserant, illæ in se ipsis homicidia erubescendo committerent. Habent quippe intus gloriam castitatis, testimonium conscientiæ: habent autem coram oculis Dei sui; nec requirunt amplius, ubi quid recte faciant, non amplius habent, ne devient ab auctoritate legis divinæ, cum male devitant offensionem suspicionis humanæ.

CAPUT XX.

Nullam esse auctoritatem, quæ Christianis in qualibet causa jus voluntariæ necis tribuat.

Neque enim frustra in sanctis canonicis Libris nusquam nobis divinitus præceptum permissumve reperiri potest,

ut vel ipsius adipiscendæ immortalitatis, vel ullius carendi cavendive mali causa, nobismetipsis necem inferamus. Nam et prohibitos nos esse intelligendum est, ubi Lex ait: « Non occides [1]. » Præsertim quia non addidit: « Proximum » tuum » : sicut falsum testimonium cum vetaret, « Falsum, » inquit, testimonium non dices adversus proximum » tuum [2]. » Nec ideo tamen si adversus se ipsum quisquam falsum testimonium dixerit, ab hoc crimine se putaverit alienum. Quoniam regulam diligendi proximum a semetipso dilector accepit, quandoquidem scriptum est: « Di» liges proximum tuum, tanquam te ipsum [3]. » Porro si falsi testimonii non minus reus est, qui de se ipso falsum fatetur, quam si adversus proximum hoc faceret; cum in eo præcepto, quo falsum testimonium prohibetur, adversus proximum prohibeatur, possitque non recte intelligentibus videri non esse prohibitum, ut adversus se ipsum quisque falsus testis assistat, quanto magis intelligendum est non licere homini se ipsum occidere, cum in eo quod scriptum est: « Non occides, » nihilo deinde addito, nullus, nec ipse utique, cui præcipitur, intelligatur exceptus? Unde quidam hoc præceptum etiam in bestias ac pecora conantur extendere, ut ex hoc nullum etiam illorum liceat occidere. Cur non ergo et herbas, et quidquid homo radicitus alitur ac figitur? Nam et hoc genus rerum, quamvis non sentiat, dicitur vivere, ac per hoc potest et mori; proinde etiam cum vis adhibetur, occidi. Unde et Apostolus, cum de hujuscemodi seminibus loqueretur: « Tu, inquit, quod seminas non vivificatur, nisi moriatur [4]. » Et in Psalmo scriptum est: « Occidit vites » eorum in grandine [5]. » Num igitur ob hoc, cum audimus: « Non occides, » virgultum vellere nefas ducimus, et Ma-

[1] Exod. xx, 13 et Deut. v, 17. — [2] Ibid. 16 et 20. — [3] Math. xxii, 39. — [4] Cor. xv, 36. — [5] Psal. lxxvii, 47.

nichæorum errori insanissime acquiescimus? His igitur deliramentis remotis, cum legimus: « Non occides, » si propterea non accipimus hoc dictum esse de frutectis, quia nullus est eis sensus; nec de animantibus irrationalibus, volatilibus, natatilibus, ambulatilibus, reptilibus, quia nulla nobis ratione sociantur, quam non eis datum est nobiscum habere communem; unde justissima ordinatione Creatoris et vita et mors eorum nostris usibus subditur: restat ut de homine intelligamus, quod dictum est: « Non occides: » nec alterum ergo, nec te. Neque enim qui se occidit, aliud quam hominem occidit.

CAPUT XXI.

De interfectionibus hominum, quæ ab homicidii crimine excipiuntur.

Quasdam vero exceptiones eadem ipsa divina fecit auctoritas, ut non liceat hominem occidi. Sed, his exceptis, quos Deus occidi jubet, sive data lege, sive ad personam pro tempore expressa jussione: (Non autem ipse occidit, qui ministerium debet jubenti, sicut adminiculum gladius utenti. Et ideo nequaquam contra hoc præceptum fecerunt, quo dictum est: « Non occides, » qui, Deo auctore, bella gesserunt, aut personam gerentes publicæ potestatis secundum ejus leges, hoc est, justissimæ rationis imperium, sceleratos morte punierunt. Et Abraham non solum non est culpatus crudelitatis crimine, verumetiam laudatus est nomine pietatis, quod voluit filium, nequaquam scelerate, sed obedienter occidere [1]. Et merito quæ-

[1] Gen. XXII, 10.

ritur utrum pro jussu Dei sit habendum, quod Jephte filiam, quæ patri occurrit, occidit, cum se immolaturum Deo id vovisset, quod ei redeunti de prælio victori primitus occurrisset [1]. Nec Samson aliter excusatur, quod se ipsum cum hostibus ruina domus oppressit [2], nisi quia Spiritus latenter hoc jusserat, qui per illum miracula faciebat.) His igitur exceptis, quos vel lex justa generaliter, vel ipse fons justitiæ Deus specialiter occidi jubet, quisquis hominem vel se ipsum, vel quemlibet occiderit, homicidii crimine innectitur.

CAPUT XXII.

Quod nunquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere.

I. Et quicumque hoc in se ipsis perpetraverunt, animi magnitudine fortasse mirandi, non sapientiæ sanitate laudandi sunt. Quanquam si rationem diligentius consulas, ne ipsa quidem animi magnitudo recte nominatur, ubi quisque non valendo tolerare, vel quæque aspera, vel aliena peccata, se ipse interemerit. Magis enim mens infirma deprehenditur, quæ ferre non potest, vel duram sui corporis servitutem, vel stultam vulgi opinionem: majorque animus merito dicendus est, qui vitam ærumnosam magis potest ferre, quam fugere, et humanum judicium, maximeque vulgare, quod plerumque caligine erroris involvitur, præ conscientiæ luce ac puritate contemnere. Quamobrem si magno animo fieri putandum est, cum sibi homo ingerit mortem, ille potius Cleombrotus in hac animi

[1] Judic. xi, 34. — [2] id. xvi, 30.

magnitudine reperitur; quem ferunt lecto Platonis libro, ubi de immortalitate animæ disputavit, se præcipitem dedisse de muro, atque ita ex hac vita migrasse ad eam, quam credidit esse meliorem. Nihil enim urgebat aut calamitatis, aut criminis, seu verum, seu falsum, quod non valendo ferre se auferret: sed ad capessendam mortem, atque ad hujus vitæ suavia vincula rumpenda sola affuit animi magnitudo. Quod tamen magne potius factum esse quam bene, testis ei potuit esse Plato ipse, quem legerat: qui profecto id præcipue potissimumque fecisset, vel etiam præcepisset, nisi ea mente, qua immortalitatem animæ vidit, nequaquam faciendum, quinetiam prohibendum esse judicasset.

II. At enim multi se interemerunt, ne in manus hostium pervenirent? Non modo quærimus utrum sit factum, sed utrum fuerit faciendum. Sana quippe ratio etiam exemplis anteponenda est, cui quidem et exempla concordant, sed illa, quæ tanto digniora sunt imitatione, quanto excellentiora pietate. Non fecerunt Patriarchæ, non Prophetæ, non Apostoli; quia et ipse Dominus Christus, quando eos, si persecutionem paterentur, fugere admonuit de civitate in civitatem [1], potuit admonere ut sibi manus inferrent, ne in manus persequentium pervenirent. Porro si hoc ille non jussit, aut monuit, ut eo modo sui ex hac vita migrarent, quibus migrantibus mansiones æternas se præparaturum esse promisit [2], quælibet exempla opponant gentes, quæ ignorant Deum [3], manifestum est hoc non licere colentibus unum verum Deum.

[1] Matth. x, 23. — [2] Joan. xiv, 2. — [3] I Thess. iv, 5.

CAPUT XXIII.

Quale exemplum sit Catonis, qui, victoriam Cæsaris non ferens, se interemit.

Sed tamen etiam illi præter Lucretiam, de qua supra satis quod videbatur diximus, non facile reperiunt de cujus auctoritate præscribant, nisi illum Catonem, qui se Uticæ occidit : non quia solus id fecit, sed quia vir doctus et probus habebatur, ut merito putetur recte etiam fieri potuisse vel posse quod fecit. De cujus facto quid potissimum dicam, nisi quod amici ejus etiam docti quidam viri, qui hoc fieri prudentius dissuadebant, imbecillioris quam fortioris animi facinus esse censuerunt, quo demonstraretur non honestas turpia præcavens, sed infirmitas adversa non sustinens? Hoc et ipse Cato in suo charissimo filio indicavit. Nam si turpe erat sub victoria Cæsaris vivere, cur auctor hujus turpitudinis pater filio fuit, quem de Cæsaris benignitate omnia sperare præcepit? Cur non et illum secum coëgit ad mortem? Nam si eum filium, qui contra imperium in hostem pugnaverat, etiam victorem laudabiliter Torquatus occidit, cur victus victo filio pepercit Cato, qui non pepercit sibi? An turpius erat, contra imperium esse victorem, quam contra decus ferre victorem? Nullo modo igitur Cato turpe esse judicavit sub victore Cæsare vivere : alioquin ab hac turpitudine paterno ferro filium liberaret. Quid est ergo, nisi quod filium quantum amavit, cui parci a Cæsare et speravit et voluit, tantum gloriæ ipsius Cæsaris, ne ab illo etiam sibi parceretur, ut ipse Cæsar dixisse fertur, invidit; aut, ut aliquid nos mitius dicamus, erubuit?

CAPUT XXIV.

Quod in ea virtute, qua Regulus Catone præstantior fuit, multo magis emineant Christiani.

Noluxt autem isti, contra quos agimus, ut sanctum virum Job, qui tam horrenda mala in sua carne perpeti maluit, quam illata sibi morte omnibus carere cruciatibus; vel alios sanctos ex nostris Litteris summa auctoritate celsissimis, fideque dignissimis, qui captivitatem dominationemque hostium ferre, quam sibi necem inferre maluerunt, Catoni præferamus : sed ex litteris eorum, eidem illi Marco Catoni Marcum Regulum præferamus. Cato enim nunquam Cæsarem vicerat, cui victus dedignatus est subjici, et ne subjiceretur, a se ipso elegit occidi : Regulus autem Pœnos jam vicerat, imperioque romano romanus imperator non ex civibus dolendam, sed ex hostibus laudandam victoriam reportaverat : ab eis tamen postea victus, maluit eos ferre serviendo, quam eis se auferre moriendo. Proinde servavit et sub Carthaginensium dominatione patientiam, et in Romanorum dilectione constantiam, nec victum auferens corpus ab hostibus, nec invictum animum a civibus. Nec quod se occidere noluit, vitæ hujus amore fecit. Hoc probavit, cum causa promissi jurisque jurandi ad eosdem hostes, quos gravius in senatu verbis, quam in bello armis offenderat, sine ulla dubitatione remeavit. Tantus itaque vitæ hujus contemptor, cum sævientibus hostibus per quaslibet pœnas eam finire, quam se ipse perimere maluit, magnum scelus esse, si se homo interimat, procul dubio judicavit. Inter omnes suos laudabiles et vir-

tutum insignibus illustres viros non proferunt Romani meliorem, quem neque felicitas corruperit, nam in tanta victoria mansit pauperrimus [1]; nec infelicitas fregerit, nam ad tanta exitia revertit intrepidus. Porro si fortissimi et præclarissimi viri terrenæ patriæ defensores, deorumque licet falsorum, non tamen fallaces cultores, sed veracissimi etiam juratores, qui hostes victos more ac jure belli ferire potuerunt, hi ab hostibus victi se ipsos ferire noluerunt; et cum mortem minime formidarent, victores tamen dominos ferre, quam eam sibi inferre maluerunt : quanto magis Christiani, verum Deum colentes et supernæ patriæ suspirantes, ab hoc facinore temperabunt, si eos divina dispositio vel probandos vel emendandos ad tempus hostibus subjugaverit; quos in illa humilitate non deserit, qui propter eos tam humiliter venit Altissimus; præsertim quos nullius militaris potestatis vel talis militiæ jura constringunt, ipsum hostem ferire superatum? Quis ergo tam malus error obrepit, ut homo se occidat, vel quia in eum peccavit, vel ne in eum peccet inimicus : cum vel peccatorem vel peccaturum ipsum occidere non audeat inimicum?

CAPUT XXV.

Quod peccatum non per peccatum debeat declinari.

At enim timendum est et cavendum, ne libidini hostili subditum corpus illecebrosissima voluptate animum alliciat consentire peccato. Proinde, inquiunt, non jam propter alienum, sed propter suum peccatum, antequam hoc quisque committat, se debet occidere. Nullo modo quidem

[1] Liv. lib. xviii, et Valer. lib. iv, c. 4.

hoc faciet animus, ut consentiat libidini carnis suæ aliena libidine concitatæ, qui Deo potius ejusque sapientiæ, quam corporis concupiscentiæ subjectus est. Verumtamen si detestabile facinus et damnabile scelus est, etiam se ipsum hominem occidere, sicut Veritas manifesta proclamat quis ita desipiat, ut dicat: « Jam nunc peccemus, ne postea forte peccemus; jam nunc perpetremus homicidium, ne forte postea incidamus in adulterium? » Nonne si tantum dominatur iniquitas, ut non innocentia, sed potius peccata eligantur, satius est incertum de futuro adulterium, quam certum de præsenti homicidium? Nonne satius est flagitium committere, quod pœnitendo sanetur, quam tale facinus ubi locus salubris pœnitentiæ non relinquitur? Hæc dixi propter eos vel eas, quæ non alieni, sed proprii peccati devitandi causa, ne sub alterius libidine etiam excitatæ suæ forte consentiant, vim sibi, qua moriantur, inferendam putant. Cæterum absit a mente christiana, quæ Deo suo fidit, in eoque spe posita, ejus adjutorio nititur; absit, inquam, ut mens talis cujuslibet carnis voluptatibus ad consensum turpitudinis cedat. Quod si illa concupiscentialis inobedientia, quæ adhuc in membris moribundis habitat, præter nostræ voluntatis legem quasi lege sua movetur, quanto magis absque culpa est in corpore non consentientis, si absque culpa est in corpore dormientis?

CAPUT XXVI.

De his, quæ fieri non licent, cum a sanctis facta noscuntur, qua ratione facta credenda sint.

Sed quædam, inquiunt, sanctæ fœminæ tempore persecutionis, ut insectatores suæ pudicitiæ devitarent, in rapturum atque necaturum se fluvium projecerunt (5), eoque

modo defunctæ sunt, earumque martyria in catholica Ecclesia veneratione celeberrima frequentantur. De his nihil temere audeo judicare. Utrum enim Ecclesiæ aliquibus fide dignis testificationibus, ut earum memoriam sic honoret, divina persuaserit auctoritas, nescio : et fieri potest ut ita sit. Quid si enim hoc fecerunt, non humanitus deceptæ, sed divinitus jussæ; nec errantes, sed obedientes, sicut de Samsone aliud nobis fas non est credere? Cum autem Deus jubet, seque jubere sine ullis ambagibus intimat, quis obedientiam in crimen vocet? quis obsequium pietatis accuset? Sed non ideo sine scelere facit, quisquis Deo immolare filium decreverit, quia hoc Abraham etiam laudabiliter fecit. Nam et miles cum obediens potestati, sub qua legitime constitutus est, hominem occidit, nulla civitatis suæ lege reus est homicidii : imo, nisi fecerit, reus est imperii deserti atque contempti. Quod si sua sponte atque auctoritate fecisset, in crimen effusi humani sanguinis incidisset. Itaque unde punitur si fecerit injussus, inde punietur nisi fecerit jussus. Quod si ita est jubente imperatore, quanto magis jubente Creatore? Qui ergo audit non licere se occidere, faciat, si jussit cujus non licet jussa contemnere. Tantummodo videat utrum divina jussio nullo nutet incerto. Nos per aurem conscientiam convenimus, occultorum nobis judicium non usurpamus. « Nemo » scit quid agatur in homine, nisi spiritus hominis, qui in » ipso est[1]. » Hoc dicimus, hoc asserimus, hoc modis omnibus approbamus, neminem spontaneam mortem sibi inferre debere, velut fugiendo molestias temporales, ne incidat in perpetuas : neminem propter aliena peccata, ne hoc ipse incipiat habere gravissimum proprium, quem non polluebat alienum : neminem propter sua peccata præterita, propter quæ magis hac vita opus est, ut possint

[1] I Cor. II, 22.

pœnitendo sanari : neminem velut desiderio vitæ melioris, quæ post mortem speratur; quia reos suæ mortis melior post mortem vita non suscipit.

CAPUT XXVII.

An propter declinationem peccati mors spontanea appetenda sit.

Restat una causa, de qua dicere cœperam, qua utile putatur, ut se quisque interficiat, scilicet ne in peccatum irruat, vel blandiente voluptate, vel dolore sæviente. Quam causam si voluerimus admittere, eo usque progressa perveniet, ut hortandi sint homines tunc se potius interimere, cum lavacro sanctæ regenerationis abluti, universorum remissionem acceperint peccatorum. Tunc enim tempus est cavendi omnia futura peccata, cum omnia sunt deleta præterita. Quod si morte spontanea recte fit, cur non tunc potissimum fit? Cur baptizatus sibi quisque parcit? Cur liberatum caput tot rursus vitæ hujus periculis inserit, cum sit facillimæ potestatis illata sibi nece omnia devitare, scriptumque sit : « Qui amat periculum, « incidit in illud [1]? » Cur ergo amantur tot et tanta pericula, vel certe etiamsi non amantur, suscipiuntur, cum manet in hac vita, cui abscedere licitum est? An vero tam insulsa perversitas cor evertit, et a consideratione veritatis avertit, ut si se quisque interimere debet, ne unius captivantis dominatu corruat in peccatum, vivendum sibi existimet, ut ipsum perferat mundum per omnes horas tentationibus plenum, et talibus quales sub uno domino

[1] Eccli. III, 27.

formidantur, et innumerabilibus cæteris, sine quibus hæc vita non ducitur? Quid igitur causæ est, cur in eis exhortationibus tempora consumamus, quibus baptizatos alloquendo studemus accendere, sive ad virginalem integritatem, sive ad continentiam vidualem, sive ad ipsam thori conjugalis fidem, cum habeamus meliora, et ab omnibus peccandi periculis remota compendia, ut quibuscumque post remissionem recentissimam peccatorum arripiendam mortem, sibique ingerendam persuadere potuerimus, eos ad Dominum saniores purioresque mittamus? Porro si quisquis hoc aggrediendum et suadendum putat, non dico desipit, sed insanit; qua tandem fronte homini dicit : « Interfice te, ne parvis tuis peccatis adjicias gravius, dum vivis sub domino barbaris moribus impudico ; » qui non potest nisi sceleratissime dicere : « Interfice te, peccatis tuis omnibus absolutis, ne rursus talia vel etiam pejora committas, dum vivis in mundo tot impuris voluptatibus illecebroso, tot nefandis crudelitatibus furioso, tot erroribus et terroribus inimico? » Hoc quia nefas est dicere, nefas est profecto se occidere. Nam si hoc sponte faciendi ulla causa justa esse posset, procul dubio justior quam ista non esset. Quia vero nec ista est, ergo nulla est.

CAPUT XXVIII.

Quo judicio Dei in corpora continentium libido hostilis peccare permissa sit.

I. Non itaque vobis, o fideles Christi, sit tædio vita vestra, si ludibrio fuit hostibus castitas vestra. Habetis magnam veramque consolationem, si fidam conscientiam

retinetis, non vos consensisse peccatis eorum, qui in vos peccare permissi sunt. Quod si forte, cur permissi sint, quæritis, alta quidem est providentia Creatoris mundi atque Rectoris, « Et inscrutabilia sunt judicia ejus, et in-» vestigabiles viæ ejus[1]. » Verumtamen interrogate fideliter animas vestras, ne forte de isto integritatis et continentiæ vel pudicitiæ bono vos inflatius extulistis, et humanis laudibus delectatæ in hoc etiam aliquibus invidistis. Non accuso quod nescio, nec audio quod vobis interrogata corda vestra respondent. Tamen si ita esse responderint, nolite mirari hoc vos amisisse, unde hominibus placere gestiistis; illud vobis remansisse, quod ostendi hominibus non potest. Si peccantibus non consensistis, divinæ gratiæ, ne amitteretur, divinum accessit auxilium; humanæ gloriæ, ne amaretur, humanum successit opprobrium. In utroque consolamini pusillanimes; illinc probatæ, hinc castigatæ; illinc justificatæ, hinc emendatæ. Quarum vero corda interrogata respondent nunquam se de bono virginitatis, vel viduitatis, vel conjugalis pudicitiæ superbisse, sed humilibus consentiendo[2] de dono Dei cum tremore exultasse[3], nec invidisse cuiquam paris excellentiam sanctitatis et castitatis, sed humana laude postposita, quæ tanto major deferri solet, quanto est bonum rarius, quod exigit laudem, optasse potius ut earum amplior numerus esset, quam ut ipsæ in paucitate amplius eminerent: nec istæ, quæ tales sunt, si earum quoque aliquas barbarica libido compressit, permissum hoc esse causentur; nec ideo credant Deum ista negligere, quia permittit quod nemo impune committit. Quædam enim veluti pondera malarum cupiditatum, et per occultum præsens divinum judicium relaxantur, et manifesto ultimo reservantur. Fortassis autem istæ, quæ bene sibi

[1] Rom. XI, 33. — [2] Id. XII, 16. — [3] Psal., II 11.

sunt consciæ non se ex isto castitatis bono cor inflatum extulisse, et tamen vim hostilem in carne perpessæ sunt, habebant aliquid latentis infirmitatis, quæ posset in superbiæ fastum, si hanc humilitatem in vastatione illa evasissent, extolli. Sicut ergo quidam morte rapti sunt, ne « Malitia mutaret intellectum eorum [1] »; ita quiddam ab istis vi raptum est, ne prosperitas mutaret modestiam earum. Utrisque igitur, quæ de carne sua, quod turpem nullius esset perpessa contactum, vel jam superbiebant, vel superbire, si nec hostium violentia contrectata esset, forsitan poterant, non ablata est castitas, sed humilitas persuasa: illarum tumori succursum est immanenti, istarum occursum est imminenti.

II. Quanquam et illud non sit tacendum, quod quibusdam, quæ ista perpessæ sunt, potuit videri continentiæ bonum in bonis corporalibus deputandum, et tunc manere, si nullius libidine corpus attrectaretur; non autem esse positum in solo adjuto divinitus robore voluntatis, ut sit sanctum et corpus et spiritus; nec tale bonum esse, quod invito animo non possit auferri: qui error eis fortasse sublatus est. Cum enim cogitant qua conscientia Deo servierint, et fide inconcussa non de illo sentiunt quod ita sibi servientes, eumque ita invocantes, deserere ullo modo potuerit, quantumque illi castitas placeat dubitare non possunt, vident esse consequens nequaquam illum fuisse permissurum, ut hæc acciderent sanctis suis, si eo modo perire posset sanctitas, quam contulit eis, et diligit in eis.

[1] Sap. IV, 11.

CAPUT XXIX.

Quid familia Christi respondere debeat infidelibus, cum exprobrant, quod eam a furore hostium non liberaverit Christus.

Habet itaque omnis familia summi et veri Dei consolationem suam, non fallacem, nec in spe rerum nutantium vel labentium constitutam; vitamque etiam ipsam temporalem minime pœnitendam, in qua eruditur ad æternam; bonisque terrenis tanquam peregrina utitur, nec capitur, malis autem aut probatur, aut emendatur. Illi vero qui probationi ejus insultant, eique dicunt, cum forte in aliqua temporalia mala devenerit, « Ubi est Deus tuus [1]? » Ipsi dicant ubi sint dii eorum, cum talia patiuntur, pro quibus evitandis eos vel colunt, vel colendos esse contendunt. Nam ista respondet : « Deus meus ubique præsens est, ubique totus, nusquam inclusus, qui possit adesse secretus, abesse non motus : ille cum me adversis rebus exagitat, aut merita examinat, aut peccata castigat, mercedemque mihi æternam pro toleratis pie malis temporalibus servat : vos autem qui estis, cum quibus loqui dignum sit saltem de diis vestris, quanto minus de Deo meo, qui « Terribilis est super omnes deos ? Quoniam dii gentium » dæmonia, Dominus autem cœlos fecit[2]. »

[1] Psal. xli, 4. — [2] Id. xcv, 4, 5

CAPUT XXX.

Quam pudendis prosperitatibus affluere velint, qui de christianis temporibus conqueruntur.

Si Nasica ille Scipio vester quondam pontifex viveret, quem sub terrore belli punici in suscipiendis phrygiis sacris, cum vir optimus quæreretur, universus senatus elegit, cujus os fortasse non auderetis aspicere, ipse vos ab hac impudentia cohiberet. Cur enim afflicti rebus adversis de temporibus querimini christianis, nisi quia vestram luxuriam cupitis habere securam, et perditissimis moribus remota omni molestiarum asperitate diffluere? Neque enim propterea cupitis habere pacem et omni genere copiarum abundare, ut his bonis honeste utamini, hoc est, modeste, sobrie, temperanter, pie : sed ut infinita varietas voluptatum insanis effusionibus exquiratur, secundisque rebus ea mala oriantur in moribus, quæ sævientibus pejora sint hostibus. At ille Scipio pontifex maximus vester, ille judicio totius senatus vir optimus, istam vobis metuens calamitatem, nolebat æmulam tunc imperii romani Carthaginem dirui, et decernenti ut dirueretur, contradicebat Catoni [1], timens infirmis animis hostem, securitatem, et tanquam pupillis civibus idoneum tutorem, necessarium videns esse terrorem. Nec eum sententia fefellit ; re ipsa probatum est quam verum diceret : « Deleta quippe Carthagine [2], magno scilicet terrore romanæ reipublicæ depulso et extincto, tanta de

[1] Plutarch. in Catone Majore, Livius, lib. XLIX, etc. — [2] Sallust. in bello Jugurt. Velleius Paterculus, initio lib. II

rebus prosperis orta mala continuo subsecuta sunt, ut corrupta disruptaque concordia prius sævis cruentisque seditionibus, deinde mox malarum connexione causarum, bellis etiam civilibus tantæ strages ederentur, tantus sanguis effunderetur, tanta cupiditate proscriptionum ac rapinarum ferveret immanitas, ut Romani illi, qui vita integriore mala metuebant ab hostibus, perdita integritate vitæ crudeliora paterentur a civibus, eaque ipsa libido dominandi, quæ inter alia vitia generis humani meracior inerat universo populo romano, posteaquam in paucis potentioribus vicit, obtritos fatigatosque cæteros etiam jugo servitutis oppressit.

CAPUT XXXI.

Quibus vitiorum gradibus aucta sit in Romanis cupido regnandi.

Nam quando illa quiesceret in superbissimis mentibus, donec continuatis honoribus ad potestatem regiam perveniret? Honorum porro continuandorum facultas non esset, nisi ambitio prævaleret. Minime autem prævaleret ambitio, nisi in populo avaritia luxuriaque corrupto. Avarus vero luxuriosusque populus secundis rebus effectus est, quas Nasica ille providentissime cavendas esse censebat, quando civitatem hostium maximam, fortissimam, opulentissimam nolebat auferri; ut timore libido premeretur, libido pressa non luxuriaretur, luxuriaque cohibita nec avaritia grassaretur : quibus vitiis obseratis, civitati utilis virtus floreret et cresceret, eique virtuti libertas congrua permaneret. Hinc etiam erat, et ex hac

providentissima patriæ charitate veniebat, quod idem ipse vester pontifex maximus, a senatu temporis illius (quod sæpe dicendum est) electus sine ulla sententiarum discrepantia vir optimus, caveam (6) theatri senatum construere molientem, ab hac dispositione et cupiditate compescuit[1]; persuasitque, oratione gravissima, ne græcam luxuriam virilibus patriæ moribus paterentur obrepere, et ad virtutem labefactandam enervandamque romanam peregrinæ consentire nequitiæ : tantumque auctoritate valuit, ut ejus verbis commota senatoria providentia, etiam subsellia, quibus ad horam congestis in ludorum spectaculo jam uti civitas cœperat, deinceps prohiberet apponi. Quanto studio iste ab urbe Roma ludos ipsos scenicos abstulisset, si auctoritati eorum, quos deos putabat, resistere auderet; quos esse noxios dæmones non intelligebat; aut si intelligebat, placandos etiam ipse potius, quam contemnendos existimabat. Nondum enim fuerat declarata gentibus superna doctrina, quæ fide cor mundans, ad cœlestia vel supercœlestia capessenda, humili pietate humanum mutaret affectum, et a dominatu superborum dæmonum liberaret.

CAPUT XXXII.

De scenicorum institutione ludorum.

Verumtamen scitote, qui ista nescitis, et qui vos scire dissimulatis, advertite, qui adversus liberatorem a talibus dominis murmuratis : ludi scenici, spectacula turpitudinum et licentia vanitatum, non hominum vitiis, sed deo-

[1] Liv. lib. XLVIII. Valer, lib. II, c. 4. Appian. lib. I, de bellis civilibus.

rum vestrorum jussis Romæ instituti sunt. Tolerabilius divinos honores deferretis illi Scipioni, quam deos ejusmodi coleretis. Neque enim erant illi dii suo pontifice meliores. Ecce attendite, si mens tandiu potatis erroribus ebria, vos aliquid sanum considerare permittit. Dii propter sedandam corporum pestilentiam ludos sibi scenicos exhiberi jubebant [1] : pontifex autem propter animorum cavendam pestilentiam, ipsam scenam construi prohibebat. Si aliqua luce mentis animum corpori præponitis, eligite quem colatis. Neque enim et illa corporum pestilentia ideo conquievit, quia populo bellicoso et solis antea ludis circensibus assueto ludorum scenicorum delicata subintravit insania : sed astutia spirituum nefandorum prævidens illam pestilentiam jam fine debito cessaturam, aliam longe graviorem, qua plurimum gaudet, ex hac occasione non corporibus, sed moribus curavit immittere; quæ animos miserorum tantis obcæcavit tenebris, tanta deformitate fœdavit, ut etiam modo (quod incredibile forsitan erit, si a nostris posteris audietur), romana urbe vastata, quos pestilentia ista possedit, atque inde fugientes Carthaginem pervenire potuerunt, in theatris quotidie certatim pro histrionibus insanirent.

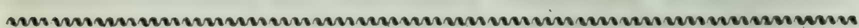
CAPUT XXXIII.

De vitiis Romanorum, quos patriæ non correxit eversio.

O mentes amentes, quis est hic tantus, non error, sed furor, ut exitium vestrum (sicut audivimus) plangentibus

[1] Liv. lib. VII. Valer, lib. II, c. 4.

orientalibus populis, et maximis civitatibus in remotissimis terris publicum luctum mœroremque ducentibus, vos theatra quæreretis, intraretis, impleretis, et multo insaniora, quam fuerant antea, faceretis? Hanc animorum labem ac pestem, hanc probitatis et honestatis eversionem vobis Scipio ille metuebat, quando construi theatra prohibebat, quando rebus prosperis vos facile corrumpi atque everti posse cernebat, quando vos ab hostili terrore securos esse nolebat. Neque enim censebat ille felicem esse rempublicam, stantibus mœnibus, ruentibus moribus. Sed in vobis plus valuit quod dæmones impii seduxerunt, quam quod homines providi præcaverunt. Hinc est quod mala, quæ facitis, vobis imputari non vultis; mala vero, quæ patimini, christianis temporibus imputatis. Neque enim in vestra securitate pacatam rempublicam, sed luxuriam quæritis impunitam, qui depravati rebus prosperis, nec corrigi potuistis adversis. Volebat vos ille Scipio terreri ab hoste, ne in luxuriam flueretis: vos nec contriti ab hoste luxuriam repressistis: perdidistis utilitatem calamitatis, et miserrimi facti estis, et pessimi permansistis.

CAPUT XXXIV.

De clementia Dei, quæ urbis excidium temperavit.

Et tamen quod vivitis, Dei est; qui vobis parcendo admonet, ut corrigamini pœnitendo: qui vobis etiam ingratis præstitit, ut vel sub nomine servorum ejus, vel in locis Martyrum ejus hostiles manus evaderetis. Romulus et Remus asylum constituisse perhibentur, quo quisquis confugeret, ab omni noxa liber esset, augere quærentes creandæ

multitudinem civitatis. Mirandum in honorem Christi præcessit exemplum. Hoc constituerunt eversores urbis, quod constituerant antea conditores. Quid autem magnum, si hoc fecerunt illi, ut civium suorum numerus suppleretur, quod fecerunt isti, ut suorum hostium numerositas servaretur?

CAPUT XXXV.

De latentibus inter impios Ecclesiæ filiis, et de falsis intra Ecclesiam Christianis.

Hæc et talia, si qua uberius et commodius potuerit, respondeat inimicis suis redempta familia Domini Christi, et peregrina civitas regis Christi. Meminerit sane in ipsis inimicis latere cives futuros, ne infructuosum vel apud ipsos putet, quod donec perveniat ad confessos (7), portat infensos : sicut ex illorum numero etiam Dei civitas habet secum, quandiu peregrinatur in mundo, connexos communione sacramentorum, nec secum futuros in æterna sorte sanctorum, qui partim in occulto, partim in aperto sunt : qui etiam cum ipsis inimicis adversus Deum, cujus sacramentum gerunt, murmurare non dubitant; modo cum illis theatra, modo Ecclesias nobiscum replentes. De correctione autem quorumdam etiam talium multo minus est desperandum, si apud apertissimos adversarios prædestinati amici latitant, adhuc ignoti etiam sibi. Perplexæ quippe sunt istæ duæ civitates in hoc sæculo, invicemque permixtæ, donec ultimo judicio dirimantur : de quarum exortu et procursu et debitis finibus, quod dicendum arbitror, quantum divinitus adjuvabor, expediam, propter

gloriam civitatis Dei, quæ alienis a contrario comparatis clarius eminebit.

CAPUT XXXVI.

De quibus causis sequenti disputatione sit disserendum.

Sed adhuc quædam mihi dicenda sunt adversus eos, qui romanæ reipublicæ clades in religionem nostram referunt, qua diis suis sacrificare prohibentur. Commemoranda enim sunt quæ et quanta occurrere potuerint, vel satis esse videbuntur mala, quæ illa civitas pertulit, vel ad ejus imperium pertinentes provinciæ, ante quam eorum sacrificia prohibita fuissent: quæ omnia procul dubio nobis tribuerent, si jam vel illis clareret nostra religio, vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Deinde monstrandum est, quos eorum mores, et quam ob causam verus Deus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cujus potestate sunt regna omnia: quamque nihil eos adjuverint hi, quos deos putant; quin potius quantum decipiendo et fallendo nocuerint. Postremo adversus eos dicetur, qui manifestissimis documentis confutati atque convicti conantur asserere, non propter vitæ præsentis utilitatem, sed propter eam, quæ post mortem futura est, colendos deos. Quæ, nisi fallor, quæstio multo erit operosior, et sublimiore disputatione dignior, ut et contra philosophos in ea disseratur, non quoslibet, sed qui apud illos excellentissima gloria clari sunt, et nobiscum multa sentiunt, scilicet de animæ immortalitate, et quod Deus verus mundum condiderit, et de providentia ejus, qua universum, quod con-

didit, regit. Sed quoniam et ipsi in illis, quæ contra nos sentiunt, refellendi sunt; deesse huic officio non debemus: ut refutatis impiis contradictionibus pro viribus, quas Deus impartiet, asseramus Civitatem Dei, veramque pietatem, et Dei cultum, in quo uno veraciter sempiterna beatitudo promittitur. Hic itaque modus sit hujus voluminis, ut deinceps disposita ab alio sumamus exordio.

LIBER II.

In quo, disputatione instituta de malis, quæ ante Christum, vigentedeorum falsorum cultu, perpessi sunt Romani, demonstratur primum eos morum malis et animi vitiis, quæ mala vel sola vel maxima deputanda sunt, cumulatos procurantibus diis falsis, nedum liberatos fuisse.

CAPUT I.

De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est.

Si[1] rationi perspicuæ veritatis infirmus humanæ consuetudinis sensus non auderet obsistere, sed doctrinæ salubri languorem suum tanquam medicinæ subderet, donec divino adjutorio fide pietatis impetrante sanaretur, non multo sermone opus esset ad convincendum quemlibet vanæ opinationis errorem, his qui recte sentiunt, et sensa verbis sufficientibus explicant. Nunc vero quoniam ille est major et tetrior insipientium morbus animorum, quo irrationabiles motus suos, etiam post rationem plene redditam, quanta homini ab homine debetur, sive nimia cæcitate, qua nec aperta cernuntur, sive obstinatissima pervicacia, qua et ea, quæ cernuntur, non feruntur, tanquam ipsam rationem veritatemque defendunt, fit necessitas copiosius dicendi plerumque res claras, vel ut eas, non spectantibus intuendas, sed quodam modo tangendas palpantibus et conniventibus offeramus. Et tamen quis disceptandi finis erit et loquendi modus, si respondendum

[1] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 203-213.

esse respondentibus semper existimemus? Nam qui vel non possunt intelligere quod dicitur, vel tam duri sunt adversitate mentis, ut etiamsi intellexerint, non obediant, respondent, ut scriptum est, et loquuntur iniquitatem[1], atque infatigabiliter vani sunt. Quorum dicta contraria si toties velimus refellere, quoties obnixa fronte statuerint non curare quid dicant, dum quocumque modo nostris disputationibus contradicant, quam sit infinitum et ærumnosum et infructuosum vides. Quamobrem nec te ipsum, mi fili Marcelline, nec alios, quibus hic labor noster in Christi charitate utiliter ac liberaliter servit, tales meorum scriptorum velim judices, qui responsionem semper desiderent, cum his, quæ leguntur, audierint aliquid contradici; ne fiant similes earum muliercularum, quas commemorat Apostolus : « Semper discentes, et ad veri- » tatis scientiam nunquam pervenientes.[2] »

CAPUT II.

De his quæ primo volumine expedita sunt.

Superiore itaque libro, cum de Civitate Dei dicere instituissem, unde hoc universum opus, illo adjuvante, in manus sumptum est, occurrit mihi respondendum esse primitus eis, qui hæc bella, quibus mundus iste conteritur maximeque romanæ urbis recentem a barbaris vastationem christianæ religioni tribuunt, qua prohibentur nefandis sacrificiis servire dæmonibus : cum potius hoc deberent tribuere Christo, quod propter ejus nomen contra

[1] Psal. XCIII, 4. — [2] 2 Tim. III, 7.

institutum moremque bellorum, eis quo confugerent, religiosa et amplissima loca barbari libera præbuerunt; atque in multis famulatum deditum Christo, non solum verum, sed etiam timore confictum sic honoraverunt, ut quod in eos belli jure fieri licuisset, illicitum sibi esse judicarent. Inde incidit quæstio, cur hæc divina beneficia etiam ad impios ingratosque pervenerint, et cur illa itidem dura, quæ hostiliter facta sunt, pios cum impiis pariter afflixerint. Quam quæstionem per multa diffusam, (in omnibus enim quotidianis vel Dei muneribus vel hominum cladibus, quorum utraque bene ac male viventibus permixte atque indiscrete sæpe accidunt, solet multos movere,) ut pro suscepti operis necessitate dissolverem, aliquantum immoratus sum, maxime ad consolandas sanctas fœminas et pie castas, in quibus ab hoste aliquid perpetratum est, quod intulit verecundiæ dolorem, etsi non abstulit pudicitiæ firmitatem; ne pœniteat eas vitæ, quas non est unde possit pœnitere nequitiæ. Deinde pauca dixi in eos, qui Christianos adversis illis rebus affectos, et præcipue pudorem humiliatarum fœminarum, quamvis castarum atque sanctarum, protervitate impudentissima exagitant, cum sint nequissimi et irreverentissimi, longe ab eis ipsis Romanis degeneres, quorum præclara multa laudantur et litterarum memoria celebrantur, imo illorum gloriæ vehementer adversi. Romam quippe partam veterum auctamque laboribus, fœdiorem stantem fecerant quam ruentem : quandoquidem in ruina ejus lapides et ligna, in istorum autem vita omnia, non murorum, sed morum munimenta atque ornamenta ceciderunt, cum funestioribus eorum corda cupiditatibus quam ignibus tecta illius urbis arderent. Quibus dictis, primum terminavi librum. Deinceps itaque dicere institui, quæ mala civitas illa perpessa sit ab origine sua, sive apud se ipsam,

sive in provinciis sibi jam subditis, quæ omnia christianæ religioni tribuerent, si jam tunc evangelica doctrina adversus falsos et fallaces eorum deos testificatione liberrima personaret.

CAPUT III.

De assumenda historia, qua ostendatur, quæ mala acciderint Romanis, cum deos colerent, ante quam religio christiana obcresceret.

Memento autem me ista commemorantem adhuc contra imperitos agere, ex quorum imperitia illud quoque ortum est vulgare proverbium: « Pluvia defit, causa Christiani. » Sunt nam quequi eorum studiis liberalibus instituti amant historiam, qua facillime ista noverunt: sed ut nobis ineruditorum turbas infestissimas reddant, se nosse dissimulant; atque hoc apud vulgus confirmare nituntur, clades, quibus per certa intervalla locorum et temporum genus humanum oportet affligi, causa accidere nominis christiani, quod contra deos suos ingenti fama et præclarissima celebritate per cuncta diffunditur. Recolant ergo nobiscum, ante quam Christus venisset in carne, ante quam ejus nomen ea, cui frustra invident, gloria populis innotesceret, quibus calamitatibus res romanæ multipliciter varieque contritæ sint, et in his defendant, si possunt, deos suos, si propterea coluntur, ne ista mala patiantur cultores eorum; quorum si quid nunc passi fuerint, nobis imputandum esse contendunt. Cur enim, ea quæ dicturus sum, permiserunt accidere cultoribus suis, antequam eos declaratum Christi nomen offenderet, eorumque sacrificia prohiberet?

CAPUT IV.

Quod cultores deorum nulla unquam a diis suis præcepta probitatis acceperint, et in sacris eorum turpia quæque celebraverint.

Primo ipsos mores ne pessimos haberent, quare dii eorum curare noluerunt? Deus enim verus eos, a quibus colebatur, merito neglexit: dii autem illi, a quorum cultu se prohiberi homines ingratissimi conqueruntur, cultores suos ad bene vivendum quare nullis legibus adjuverunt? Utique dignum erat, ut quomodo isti illorum sacra, ita illi istorum facta curarent. Sed respondetur, quod voluntate propria quisque malus est. Quis hoc negaverit? Verumtamen pertinebat ad consultores deos vitæ bonæ præcepta non occultare populis cultoribus suis, sed clara prædicatione præbere: per vates etiam convenire atque arguere peccantes; palam minari pœnas male agentibus, præmia recte viventibus polliceri. Quid unquam tale in deorum illorum templis prompta et eminenti voce concrepuit? Veniebamus etiam nos aliquando adolescentes ad spectacula ludibriaque sacrilegiorum: spectabamus arreptitios, audiebamus symphoniacos; ludis turpissimis, qui diis deabusque exhibebantur, oblectabamur, cœlesti virgini (8), et Berecynthiæ matri omnium: ante cujus lecticam die solemni lavationis ejus, talia per publicum cantitabantur a nequissimis scenicis, qualia, non dico matrem deorum, sed matrem qualiumcumque senatorum vel quorumlibet honestorum virorum, imo vero qualia nec matrem ipsorum scenicorum deceret audire. Habet enim

quiddam erga parentes humana verecundia, quod nec ipsa nequitia possit auferre. Illam proinde turpitudinem obscœnorum dictorum atque factorum, scenicos ipsos domi suæ proludendi causa coram matribus suis agere puderet, quam per publicum agebant, coram deûm matre, spectante et audiente utriusque sexus frequentissima multitudine. Quæ si illecta curiositate adesse potuit circumfusa, saltem offensa castitate debuit abire confusa. Quæ sunt sacrilegia, si illa sunt sacra? aut quæ inquinatio, si illa lavatio? Et hæc fercula appellabantur, quasi celebraretur convivium, quo velut suis epulis immunda dæmonia pascerentur. Quis enim non sentiat cujusmodi spiritus talibus obscœnitatibus delectentur, nisi vel nesciens utrum omnino sint ulli immundi spiritus deorum nomine decipientes, vel talem agens vitam, in qua istos potius quam Deum verum et optet propitios, et formidet iratos?

CAPUT V.

De obscœnitatibus, quibus mater deûm a cultoribus suis honorabatur.

Nequaquam istos, qui flagitiosissimæ consuetudinis vitiis oblectari magis quam obluctari student, sed illum ipsum Nasicam Scipionem, qui vir optimus a senatu electus est, cujus manibus ejusdem dæmonis simulacrum susceptum est, in Urbemque pervectum, habere de hac re judicem vellem. Diceret nobis, utrum matrem suam tam optime de republica vellet mereri, ut ei divini honores decernerentur: sicut et Græcos et Romanos aliasque gentes constat quibusdam decrevisse mortalibus, quorum erga se bene-

ficia magnipenderant, eosque immortales factos, atque in deorum numerum receptos esse crediderant. Profecto ille tantam felicitatem suæ matri, si fieri posset, optaret. Porro si ab illo deinde quæreremus, utrum inter ejus divinos honores vellet illa turpia celebrari; nonne se malle clamaret, ut sua mater sine ullo sensu mortua jaceret, quam ad hoc dea viveret, ut illa libenter audiret? Absit, ut senator populi romani ea mente præditus, qua theatrum ædificari in urbe fortium virorum prohibuit, sic vellet coli matrem suam, ut talibus dea sacris propitiaretur, qualibus matrona verbis offenderetur. Nec ullo modo crederet verecundiam laudabilis fœminæ, ita in contrarium divinitate mutari, ut honoribus eam talibus advocarent cultores sui, qualibus conviciis in quempiam jaculatis, cum inter homines viveret, nisi aures clauderet, seseque subtraheret, erubescerent pro illa et propinqui, et maritus, et liberi. Proinde talis mater deûm, qualem habere matrem puderet quemlibet etiam pessimum virum, romanas occupatura mentes quæsivit optimum virum, non quem monendo et adjuvando faceret, sed quem fallendo deciperet : ei similis de qua scriptum est : « Mulier autem virorum pretiosas animas » captat[1] : » ut ille magnæ indolis animus hoc velut divino testimonio sublimatus, et vere se optimum existimans, veram pietatem religionemque non quæreret, sine qua omne quamvis laudabile ingenium superbia vanescit et decidit. Quomodo igitur nisi insidiose quæreret dea illa optimum virum, cum talia quærat in suis sacris, qualia viri optimi abhorrent suis adhiberi conviviis?

[1] Prov. VI, 26.

CAPUT VI.

Deos paganorum nunquam bene vivendi sanxisse doctrinam.

Hinc est quod de vita et moribus civitatum atque populorum, a quibus colebantur illa numina, non curarunt, ut tam horrendis et detestabilibus malis, non in agro et vitibus, non in domo atque pecunia, non denique in ipso corpore, quod menti subditur, sed in ipsa mente, in ipso rectore carnis animo, eos impleri ac pessimos fieri sine ulla sua terribili prohibitione permitterent. Aut si prohibebant, hoc ostendatur potius, hoc probetur. Nec nobis nescio quos susurros paucissimorum auribus anhelatos et arcana velut religione traditos jactent, quibus vitæ probitas castitasque discatur : sed demonstrentur vel commemorentur loca talibus aliquando conventiculis consecrata; non ubi ludi agerentur obscœnis vocibus et motibus histrionum, nec ubi Fugalia (9) celebrarentur effusa omni licentia turpitudinum; (et vere Fugalia, sed pudoris et honestatis :) sed ubi populi audirent quid dii præciperent de cohibenda avaritia, ambitione frangenda, luxuria refrenanda; ubi discerent miseri, quod discendum Persius increpavit dicens :

Disciteque, o miseri, et causas agnoscite rerum,
Quid sumus, aut quidnam victuri gignimur; ordo
Quis datus, aut metæ quam mollis flexus, et unde;
Quis modus argenti, quid fas optare, quid asper
Utile nummus habet; patriæ charisque propinquis
Quantum elargiri deceat; quem te Deus esse
Jussit, et humana qua parte locatus es in re[1].

[1] Persius, Satyra, III.

Dicatur in quibus locis hæc docentium deorum solebant præcepta recitari, et a cultoribus eorum populis frequenter audiri, sicut nos ostendimus ad hoc ecclesias institutas, quaquaversum religio christiana diffunditur.

CAPUT VII.

Inutilia esse inventa philosophica sine auctoritate divina, ubi quemquam ad vitia pronum magis movet quod dii fecerint, quam quod homines disputarint.

An forte nobis philosophorum scholas disputationesque memorabunt? Primo hæc non romana, sed græca sunt : aut si propterea jam romana, quia et Græcia facta est romana provincia, non deorum præcepta sunt, sed hominum inventa, qui utcumque conati sunt ingeniis acutissimis præditi ratiocinando vestigare, quid in rerum natura latitaret, quid in moribus appetendum esset atque fugiendum, quid in ipsis ratiocinandi regulis certa connexione traheretur, aut quid non esset consequens, vel etiam repugnaret. Et quidam eorum quædam magna, quantum divinitus adjuti sunt, invenerunt; quantum autem humanitus impediti sunt, erraverunt : maxime cum eorum superbiæ juste providentia divina resisteret, ut viam pietatis ab humilitate in superna surgentem, etiam istorum comparatione monstraret : unde postea nobis erit in Dei veri Domini voluntate disquirendi ac disserendi locus. Verumtamen si philosophi aliquid invenerunt, quod agendæ bonæ vitæ beatæque adipiscendæ satis esse possit; quanto justius talibus divini honores decernerentur? Quanto melius et ho-

nestius in Platonis templo libri ejus legerentur, quam in templis dæmonum Galli absciderentur, molles consecrarentur, insani secarentur, et quidquid aliud vel crudele, vel turpe, vel turpiter crudele, vel crudeliter turpe in sacris talium deorum celebrari solet? Quanto satius erat, ad erudiendum justitiam juventutem, publice recitari leges deorum, quam laudari inaniter leges atque instituta majorum? Omnes enim cultores talium deorum, mox ut eos libido perpulerit, ferventi, ut ait Persius, tincta veneno [1], magis intuentur quid Jupiter fecerit, quam quid docuerit Plato, vel censuerit Cato. Hinc apud Terentium flagitiosus adolescens spectat tabulam quamdam pictam in pariete [2], ubi inerat pictura hæc, Jovem quo pacto Danaë misisse aiunt in gremium quondam imbrem aureum: atque ab hac tanta auctoritate adhibet patrocinium turpitudini suæ, cum in ea se jactat imitari deum. At quem deum? inquit. Qui templa cœli summo sonitu concutit. Ego homuncio hoc non facerem? Ego vero illud feci, ac lubens.

CAPUT VIII.

De ludis scenicis, in quibus dii non offenduntur editione suarum turpitudinum, sed placantur.

At enim non traduntur ista sacris deorum, sed fabulis poëtarum. Nolo dicere illa mystica quam ista theatrica esse turpiora: hoc dico, quod negantes convincit historia, eosdem illos ludos, in quibus regnant figmenta poëtarum, non per imperitum obsequium sacris deorum suorum intulisse

[1] Persius, Satyra, III. — [2] Terent. in Eunucho, act. III, sc. 5.

Romanos, sed ipsos deos, ut sibi solemniter ederentur, et honori suo consecrarentur, acerbe imperando, et quodam modo extorquendo fecisse. Quod in primo libro brevi commemoratione perstrinxi[1]. Nam ingravescente pestilentia, ludi scenici auctoritate pontificum Romæ primitus instituti sunt. Quis igitur in agenda vita non ea sibi potius sectanda arbitretur, quæ actitantur ludis auctoritate divina institutis, quam ea quæ scriptitantur legibus humano consilio promulgatis? Adulterum Jovem si poëtæ fallaciter prodiderunt; dii utique casti, quia tantum nefas per humanos ludos confictum est, non quia neglectum, irasci ac vindicare debuerunt. Et hæc sunt scenicorum tolerabiliora ludorum, comœdiæ scilicet et tragœdiæ, hoc est, fabulæ poëtarum agendæ in spectaculis, multa rerum turpitudine, sed nulla saltem, sicut alia multa, verborum obscœnitate compositæ: quas etiam inter studia, quæ honesta ac liberalia vocantur, pueri legere et discere coguntur a senibus.

CAPUT XI.

Quid Romani veteres de cohibenda poëtica licentia senserint, quam Græci deorum secuti judicium, liberam esse voluerunt.

Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de republica (10) scripsit, ubi Scipio disputans ait: « Nunquam comœdiæ, nisi consuetudo vitæ pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. » Et Græci quidem antiquiores vitiosæ suæ opinionis quamdam conve-

[1] Lib. 1, cap. 13.

nientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comœdia, de quo vellet, nominatim diceret. « Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus, quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in republica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læsit. Patiamur, inquit; etsi ejusmodi cives a censore melius est quam a poëta notari: sed Periclem, cum jam suæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli præfuisset, violari versibus, et eos agi in scena non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset, aut Nævius Publio et Cneo Scipioni, aut Cæcilius Marco Catoni maledicere. » Deinde paulo post: « Nostræ, inquit, contra duodecim Tabulæ cum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Præclare. Judiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poëtarum ingeniis habere debemus; nec probrum audire, nisi ea lege ut respondere liceat, et judicio defendere. » Hæc ex Ciceronis quarto de republica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis, propter faciliorem intellectum, vel prætermissis, vel paululum commutatis. Multum enim ad rem pertinent, quam molior explicare, si potero. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat veteribus displicuisse Romanis, vel laudari quemquam in scena vivum hominem, vel vituperari. Sed, ut dixi, hoc Græci quanquam inverecundius, tamen convenientius licere voluerunt, cum viderent diis suis accepta et grata esse opprobria, non tantum hominum, verum et ipsorum deorum in scenicis fabulis; sive a poëtis essent illa conficta, sive flagitia eorum vera commemorarentur et agerentur in theatris, atque ab eorum cultoribus utinam solo risu, ac non etiam

imitatione digna viderentur. Nimis enim superbum fuit, famæ parcere principum civitatis et civium, ubi suæ famæ parci numina noluerunt.

CAPUT X.

Qua nocendi arte dæmones velint vel falsa de se crimina, vel vera narrari.

Nam quod affertur pro defensione, non illa vera in deos dici, sed falsa atque conficta : id ipsum est scelestius, si pietatem consulas religionis : si autem malitiam dæmonum cogites, quid astutius ad decipiendum atque callidius? Cum enim probrum jacitur in principem patriæ bonum atque utilem, nonne tanto est indignius, quanto a veritate remotius, et a vita illius alienius? Quæ igitur supplicia sufficiunt, cum Deo fit ista tam nefaria, tam insignis injuria? Sed maligni spiritus, quos isti deos putant, etiam flagitia quæ non admiserunt, de se dici volunt, dum tamen humanas mentes his opinionibus velut retibus induant, et ad prædestinatum supplicium secum trahant : sive homines ista commiserint, quos deos haberi gaudent qui humanis erroribus gaudent, pro quibus se etiam colendos mille nocendi fallendique artibus interponunt ; sive etiam non ullorum hominum illa crimina vera sint, quæ tamen de numinibus fingi libenter accipiunt fallacissimi spiritus, ut ad scelesta ac turpia perpetranda, velut ab ipso cœlo traduci in terras satis idonea videatur auctoritas. Cum igitur Græci talium numinum servos se esse sentirent, inter tot et tanta eorum theatrica opprobria parcendum sibi a poëtis nullo modo putaverunt, vel diis suis etiam sic consimilari appe-

tentes, vel metuentes ne honestiorem famam ipsi requirendo, et eis se hoc modo præferendo, illos ad iracundiam provocarent.

CAPUT XI.

De scenicis apud Græcos in reipublicæ administrationem receptis, eo quod placatores deorum injuste ab hominibus spernerentur.

Ad hanc convenientiam pertinet, quod etiam scenicos actores earumdem fabularum non parvo civitatis honore dignos existimarunt. Siquidem, quod in eo quoque de republica libro commemoratur, et Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, cum adolescens tragœdias actitavisset, rempublicam capessivit; et Aristodemum tragicum item actorem maximis de rebus pacis ac belli legatum ad Philippum Athenienses sæpe miserunt. Non enim consentaneum putabatur, cum easdem artes eosdemque scenicos ludos etiam diis suis acceptos viderent, illos, per quos agerentur, infamium loco ac numero deputare. Hæc Græci turpiter quidem, sed sane diis suis omnino congruenter, qui nec vitam civium lacerandam linguis poëtarum et histrionum subtrahere ausi sunt, a quibus cernebant deorum vitam eisdem ipsis diis volentibus et libentibus carpi; et ipsos homines, per quos ista in theatris agebantur, quæ numinibus, quibus subditi erant, grata esse cognoverant, non solum minime spernendos in civitate, verumetiam maxime honorandos putarunt. Quid enim causæ reperire possent, cur sacerdotes honorarent, quia per eos victimas diis acceptabiles offerebant, et scenicos probrosos haberent, per quos

illam voluptatem sive honorem diis exhiberi petentibus, et, nisi fieret, irascentibus, eorum admonitione didicerant? Cum præsertim Labeo (11), quem hujuscemodi rerum peritissimum prædicant, numina bona a numinibus malis ista etiam cultus diversitate distinguat, ut malos deos propitiari cædibus et tristibus supplicationibus asserat, bonos autem obsequiis lætis atque jocundis : qualia sunt, ut ipse ait, ludi, convivia, lectisternia [1]. Quod totum quale sit, postea, si Deus juverit, diligentius disseremus. Nunc ad rem præsentem quod attinet, sive omnibus omnia tanquam bonis permixte tribuantur, (neque enim esse decet deos malos, cum potius isti quia immundi sunt spiritus, omnes sint mali) sive certa discretione, sicut Labeoni visum est, illis illa, istis ista distribuantur obsequia : competentissime Græci utrosque honore dignos ducunt, et sacerdotes, per quos victimæ ministrantur, et scenicos, per quos ludi exhibentur : ne vel omnibus diis suis, si et ludi omnibus grati sunt, vel, quod est indignius, his quos bonos putant, si ludi ab eis solis amantur, facere convincantur injuriam.

CAPUT XII.

Quod Romani auferendo libertatem poëtis in homines, quam dederunt in deos, melius de se, quam de diis suis senserint.

At Romani, sicut in illa de republica disputatione Scipio gloriatur, probris et injuriis poëtarum subjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam plectendum

[1] Vide infra, lib. III, c. 17.

sancientes, tale carmen condere si quis auderet. Quod erga se quidem satis honeste constituerunt, sed erga deos suos superbe et irreligiose : quos cum scirent non solum patienter, verumetiam libenter poëtarum probris maledictisque lacerari, se potius quam illos hujuscemodi injuriis indignos esse duxerunt, seque ab eis etiam lege munierunt, illorum autem ista etiam sacris solemnitatibus miscuerunt. Ita-ne tandem Scipio laudas hanc poëtis romanis negatam esse licentiam, ut cuiquam opprobrium infligerent Romanorum, cum videas eos nulli deorum pepercisse vestrorum? Ita-ne pluris tibi habenda visa est existimatio Curiæ vestræ quam Capitolii (12), imo Romæ unius quam cœli totius, ut linguam maledicam in cives tuos exercere poëtæ etiam lege prohiberentur, et in deos tuos securi tanta convicia, nullo senatore, nullo censore, nullo principe, nullo pontifice prohibente, jacularentur? Indignum videlicet fuit, ut Plautus, aut Nævius Publio et Cneo Scipioni, aut Cæcilius M. Catoni malediceret; et dignum fuit, ut Terentius vester flagitio Jovis optimi maximi adolescentium nequitiam concitaret?

CAPUT XIII.

Debuisse intelligere Romanos, quod dii eorum, qui se turpibus ludis coli expetebant, indigni essent honore divino.

Sed responderet mihi fortasse, si viveret : « Quomodo nos ista impunita esse nollemus, quæ ipsi dii sacra esse voluerunt, cum ludos scenicos, ubi talis celebrantur, dictitantur, actitantur, et romanis moribus invexerunt,

et suis honoribus dicari exhiberique jusserunt? Cur ergo non hinc magis ipsi intellecti sunt non esse dii veri, nec omnino digni, quibus divinos honores deferret illa respublica? Quos enim coli minime deceret, minimeque oporteret, si ludos expeterent agendos conviciis Romanorum, quomodo, quæso, colendi putati sunt, quomodo non detestandi spiritus intellecti, qui cupiditate fallendi inter suos honores sua celebrari crimina poposcerunt? Itemque Romani, quamvis jam superstitione noxia premerentur, ut illos deos colerent, quos videbant sibi voluisse scenicas turpitudines consecrari, suæ tamen dignitatis memores ac pudoris, actores talium fabularum nequaquam honoraverunt more Græcorum, sed sicut apud Ciceronem idem Scipio loquitur: « Cum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri (13) notatione censoria voluerunt. » Præclara sane, et romanis laudibus annumeranda prudentia, sed vellem se ipsa sequeretur, se imitaretur. Ecce enim recte quisquis civium romanorum esse scenicus elegisset, non solum ei nullus ad honorem dabatur locus, verumetiam censoris nota tribum tenere propriam minime sinebatur. O animum civitatis laudis avidum, germaneque romanum! Sed respondeatur mihi, qua consentanea ratione homines scenici ab omni honore repelluntur, et ludi scenici deorum honoribus admiscentur? Illas theatricas artes diu virtus romana non noverat: quæ si ad oblectamentum voluptatis humanæ quærerentur, vitio morum irreperent humanorum. Dii eas sibi exhiberi petiverunt: quomodo ergo abjicitur scenicus, per quem colitur Deus? et theatricæ illius turpitudinis qua fronte notatur actor, si adoratur exactor? In hac controversia Græci Romanique concertant. Græci putant recte se honorare homines sce-

nicos, quia colunt ludorum scenicorum flagitatores deos: Romani vero hominibus scenicis nec plebeiam tribum, quanto minus senatoriam curiam dehonestari sinunt? In hac disceptatione hujuscemodi ratiocinatio summam quæstionis absolvit. Proponunt Græci: « Si dii tales colendi sunt, profecto etiam tales homines honorandi. » Assumunt Romani: « Sed nullo modo tales homines honorandi sunt. » Concludunt Christiani: « Nullo modo igitur dii tales colendi sunt. »

CAPUT XIV.

Meliorem fuisse Platonem, qui poëtis locum in bene morata urbe non dederit, quam hos deos, qui se ludis scenicis voluerint honorari.

I. Deinde quærimus, ipsi poëtæ talium fabularum compositores, qui duodecim Tabularum lege prohibentur famam lædere civium, tam probrosa in deos convicia jaculantes, cur non ut scenici habeantur inhonesti. Qua ratione rectum est, ut poëticorum figmentorum et ignominiosorum deorum infamentur actores, honorentur auctores? An forte Græco Platoni potius palma danda est? qui cum ratione formaret, qualis esse civitas debeat, tanquam adversarios veritatis, poëtas censuit urbe pellendos. Iste vero et deorum injurias indigne tulit, et fucari corrumpique figmentis animos civium noluit. Confer nunc Platonis humanitatem a civibus decipiendis poëtas urbe pellentem, cum deorum divinitate honori suo ludos scenicos expetente. Ille, ne talia vel scriberentur, etsi

non persuasit disputando, tamen suasit levitati lasciviæque Græcorum: isti, ut talia etiam agerentur, jubendo extorserunt gravitati et modestiæ Romanorum. Nec tantum hæc agi voluerunt, sed sibi dicari, sibi sacrari, sibi solemniter exhiberi. Cui tandem honestius divinos honores decerneret civitas, utrum Platoni hæc turpia et nefanda prohibenti, an dæmonibus hac hominum deceptione gaudentibus, quibus ille vera persuadere non potuit?

II. Hunc Platonem Labeo inter semideos commemorandum putavit, sicut Herculem, sicut Romulum. Semideos autem heroïbus anteponit: sed utrosque inter numina collocat. Verumtamen istum quem appellat semideum, non heroïbus tantum, sed etiam diis ipsis præferendum esse non dubito. Propinquant autem Romanorum leges disputationibus Platonis, quando ille cuncta poëtica figmenta condemnat, isti autem poëtis adimunt saltem in homines maledicendi licentiam: ille poëtas ab urbis ipsius habitatione, isti saltem actores poëticarum fabularum removent a societate civitatis; et si contra deos ludorum scenicorum expetitores aliquid auderent, forte undique removerent. Nequaquam igitur leges ad instituendos bonos aut corrigendos malos mores, a diis suis possent accipere, seu sperare Romani, quos legibus suis vincunt atque convincunt. Illi enim honori suo deposcunt ludos scenicos, isti ab honoribus omnibus repellunt homines scenicos: illi celebrari sibi jubent figmentis poëticis opprobria deorum, isti ab opprobriis hominum deterrent impudentiam poëtarum. Semideus autem ille Plato, et talium deorum libidini restitit, et ab indole Romanorum quid perficiendum esset, ostendit, qui poëtas ipsos vel pro arbitrio mentientes, vel hominibus miseris quasi deorum facta pessima imitanda proponentes, omnino in civitate bene instituta vivere noluit. Nos qui-

dem Platonem nec deum, nec semideum perhibemus; nec ulli sancto Angelo summi Dei, nec veridico Prophetæ, nec Apostolo alicui, nec cuilibet Christi Martyri, nec cuiquam christiano homini comparamus; cujus nostræ sententiæ ratio, Deo prosperante, suo loco explicabitur. Sed eum tamen, quandoquidem ipsi volunt fuisse semideum, præferendum esse censemus, si non Romulo et Herculi, (quamvis istum nec fratrem occidisse, nec aliquod perpetrasse flagitium quisquam historicorum vel poëtarum dixit, aut finxit:) certe, vel Priapo, vel alicui Cynocephalo, postremo vel Febri, quæ Romani numina partim peregrina receperunt, partim sua propria sacraverunt. Quomodo igitur tanta animi et morum mala, bonis præceptis et legibus vel imminentia prohiberent, vel insita extirpanda curarent dii tales, qui etiam seminanda et augenda flagitia curaverunt, talia vel sua vel quasi sua facta per theatricas celebritates populis innotescere cupientes, ut tanquam auctoritate divina, sua sponte nequissima libido accenderetur humana: frustra hoc exclamante Cicerone, qui cum de poëtis ageret. « Ad quos cum accessit, inquit, clamor et approbatio populi, quasi magni cujusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates[1]? »

[1] Similia in III. Tusc. habentur.

CAPUT XV.

Quod Romani quosdam sibi deos, non ratione, sed adulatione instituerint.

Quæ autem illic eligendorum deorum etiam ipsorum falsorum ratio, ac non potius adulatio est? quando istum Platonem, quem semideum volunt, tantis disputationibus laborantem ne animi malis, quæ præcipue cavenda sunt, mores corrumperentur humani, nulla sacra ædicula dignum putarunt, et Romulum suum diis multis prætulerunt, quamvis et ipsum semideum potius quam deum velut secretior eorum doctrina commendet. Nam etiam flaminem illi instituerunt, quod sacerdotii genus adeo in romanis sacris testante apice excelluit, ut tres solos flamines haberent tribus numinibus institutos, Dialem Jovi, Martialem Marti, Quirinalem Romulo. Nam benevolentia civium velut receptus in cœlum, Quirinus est postea nominatus [1]. Ac per hoc et Neptuno et Plutoni fratribus Jovis, et ipsi Saturno patri eorum isto Romulus honore prælatus est, ut pro magno sacerdotium, quod Jovi tribuerunt, hoc etiam huic tribuerent, et Marti tanquam patri ejus, forsitan propter ipsum.

[1] Cicer. Orat. III, in Catil. et Liv., lib. I.

CAPUT XVI.

Quod si diis ulla esset cura justitiæ, ab eis Romani accipere debuerint præcepta vivendi potius quam leges ab aliis hominibus mutuari.

Si autem a diis suis Romani vivendi leges accipere potuissent, non aliquot annos post Romam conditam ab Atheniensibus mutuarentur leges Solonis : quas tamen non ut acce perunt, tenuerunt, sed meliores et emendatiores facere conati sunt. Quamvis Lycurgus Lacedæmoniis leges ex Apollinis auctoritate se instituisse confinxerit : quod prudenter Romani credere noluerunt; propterea non inde acceperunt. Numa Pompilius, qui Romulo successit in regnum, quasdam leges, quæ quidem regendæ civitati nequaquam sufficerent, condidisse fertur, qui eis multa etiam sacra constituit; non tamen perhibetur easdem leges a numinibus accepisse. Mala igitur animi, mala vitæ, mala morum, quæ ita magna sunt, ut his doctissimi eorum viri[1], etiam stantibus urbibus, respublicas perire confirment, dii eorum, ne suis cultoribus acciderent, minime curarunt; imo vero ut augerentur, sicut supra disputatum est, omni modo curaverunt.

[1] Plautus in Persa.

CAPUT XVII.

De raptu Sabinarum, aliisque iniquitatibus, quæ in civitate romana etiam laudatis viguere temporibus.

An forte populo romano propterea leges non sunt a numinibus constitutæ, quia, sicut Sallustius ait : « Jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat[1]? » Ex hoc jure ac bono credo raptas esse Sabinas. Quid enim justius et melius, quam filias alienas fraude spectaculi inductas, non a parentibus accipi, sed vi, ut quisque poterat, auferri? Nam si inique facerent Sabini negare postulatas, quanto fuit iniquius rapere non datas? Justius autem bellum cum ea gente geri potuit, quæ filias suas ad matrimonium conregionalibus et confinalibus suis negasset petitas, quam cum ea quæ repetebat ablatas. Illud ergo potius fieret : ibi Mars filium suum pugnantem juvaret, ut conjugiorum negatorum armis ulcisceretur injuriam, et eo modo ad fœminas, quas voluerat, perveniret. Aliquo enim fortasse jure belli, injuste negatas, juste victor auferret : nullo autem jure pacis non datas rapuit, et injustum bellum cum earum parentibus juste succensentibus gessit. Hoc sane utilius feliciusque successit, quod etsi ad memoriam fraudis illius Circensium (14) spectaculum mansit, facinoris tamen in illa civitate et imperio non placuit exemplum; faciliusque Romani in hoc erraverunt, ut post illam iniquitatem Deum sibi Romulum consecrarent, quam ut in fœminis rapiendis factum ejus imi-

[1] Sallust. de conjuratione Catilinæ.

tandum lege ulla vel more permitterent. Ex hoc jure ac bono post expulsum cum liberis suis regem Tarquinium, cujus filius Lucretiam stupro violenter oppresserat, Junius Brutus consul Lucium Tarquinium Collatinum maritum ejusdem Lucretiæ collegam suum, bonum atque innocentem virum, propter nomen et propinquitatem Tarquiniorum coëgit magistratu se abdicare, nec vivere in civitate permisit. Quod scelus, favente vel patiente populo, fecit, a quo populo consulatum idem Collatinus, sicut etiam ipse Brutus, acceperat. Ex hoc jure ac bono Marcus Camillus illius temporis vir egregius, qui Veientes gravissimos hostes populi romani post decennale bellum, quo romanus exercitus toties male pugnando graviter afflictus est, jam ipsa Roma de salute dubitante atque trepidante, facillime superavit, eorumque urbem opulentissimam cepit, invidia obtrectatorum virtutis suæ et insolentia tribunorum plebis reus factus, tam ingratam sensit quam liberaverat civitatem, ut de sua damnatione certissimus in exilium sponte discederet, et decem millibus æris absens etiam damnaretur : mox iterum a Gallis vindex patriæ futurus ingratæ. Multa commemorare jam piget fœda et injusta, quibus agitabatur illa civitas, cum potentes plebem sibi subdere conarentur[1], plebsque illis subdi recusaret, et utriusque partis defensores magis studiis agerent amore vincendi, quam æquum et bonum quidquam cogitarent.

[1] Vide infra, cap. 18.

CAPUT XVIII.

Quæ de moribus Romanorum, aut metu compressis, aut securitate resolutis, Sallustii prodat historia.

I. Itaque habebo modum, et ipsum Sallustium testem potius adhibebo, qui cum in laude Romanorum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est : « Jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat[1], » prædicans illud tempus, quo, expulsis regibus, incredibiliter civitas brevi ætatis spatio plurimum crevit : idem tamen in primo Historiæ suæ[2] libro atque ipso ejus exordio fatetur, etiam tunc cum ad consules a regibus esset translata respublica, post parvum intervallum, injurias validiorum, et ob eas discessionem plebis a patribus, aliasque in urbe dissensiones fuisse. Nam cum optimis moribus et maxima concordia populum romanum inter secundum et postremum bellum carthaginense commemorasset egisse, causamque hujus boni, non amorem justitiæ, sed, stante Carthagine, metum pacis infidæ fuisse dixisset; unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam, servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti : continuo subjecit idem Sallustius, et ait : « At discordia, et avaritia, atque ambitio, et cætera secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis excidium maxime aucta sunt. « Ut intelligeremus etiam antea et oriri solere, et augeri. Unde subnectens cur hoc dixerit; « Nam injuriæ, inquit, validiorum, et ob eas discessio plebis a patribus, aliæque dissensiones domi fuere

[1] Sallust. de conjuratione Catilinæ. — [2] Non extat hæc Sallustii historia.

jam inde a principio, neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Ethruria positum est, æquo et modesto jure agitatum. « Vides quemadmodum illo etiam brevi tempore, ut regibus exactis, id est, ejectis, aliquantum æquo et modesto jure ageretur, metum dixit fuisse causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe pulsus, Ethruscis sociatus contra Romanos gerebat. Attende itaque quid deinde contexat : « Dein, inquit, servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere, et cæteris expertibus soli in imperio agere. Quibus sævitiis et maxime fœnore oppressa plebs cum assiduis bellis tributum simul et militiam toleraret, armata montem Sacrum atque Aventinum insedit : tumque tribunos plebis et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrinque finis fuit secundum bellum punicum. » Cernis ex quo tempore, id est, parvo intervallo post reges exactos, quales Romani fuerint, de quibus ait : « Jus bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. »

II. Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus pulcherrima atque optima fuisse prædicatur romana respublica, quid jam de consequenti ætate dicendum aut cogitandum arbitramur, cum paulatim mutata, ut ejusdem historici verbis utar, ex pulcherrima atque optima, pessima ac flagitiosissima facta est, post Carthaginis videlicet, ut commemoravit, excidium ? Quæ tempora ipse Sallustius, quemadmodum breviter recolat et describat, in ejus historia legi potest, quantis malis morum, quæ secundis rebus exorta sunt, usque ad bella civilia demonstret esse perventum. « Ex quo tempore, ut ait, majorum mores non paulatim, ut antea, sed torrentis modo præcipitati, adeo juventus luxu atque avaritia corrupta, ut me-

rito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. « Dicit deinde plura Sallustius de Syllæ vitiis cæteraque fœditate reipublicæ; et alii scriptores in hæc consentiunt, quamvis eloquio multum impari.

III. Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, facillime perspicit colluvie morum pessimorum, quo illa civitas prolapsa fuerit, ante nostri superni Regis adventum. Hæc enim gesta sunt non solum ante quam Christus in carne præsens docere cœpisset, verumetiam ante quam de Virgine natus esset. Cum igitur tot et tanta mala temporum illorum vel tolerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem intoleranda et horrenda diis suis imputare non audeant, opiniones humanis mentibus, unde talia vitia sylvescerent, maligna astutia inserentibus; cur mala præsentia Christo imputant, qui doctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos coli vetat, et istas hominum noxias flagitiosasque cupiditates divina auctoritate detestans atque condemnans, his malis tabescenti ac labenti mundo ubique familiam suam sensim subtrahit, qua condat æternam, et non plausu vanitatis, sed judicio veritatis, gloriosissimam Civitatem?

CAPUT XIX.

De corruptione romanæ reipublicæ prius quam cultum deorum Christus auferret.

Ecce romana respublica (quod non ego primus dico, sed auctores eorum, unde hæc mercede didicimus, tanto ante dixerunt ante Christi adventum) paulatim mutata,

ex pulcherrima atque optima, pessima atque flagitiosissima facta est. Ecce ante Christi adventum, post deletam Carthaginem, majorum mores, non paulatim, ut antea, sed torrentis modo præcipitati, adeo juventus luxu atque avaritia corrupta est. Legant nobis contra luxum et avaritiam præcepta deorum suorum populo romano data. Cui utinam tantum casta et modesta reticerent, ac non etiam ab illo probrosa et ignominiosa deposcerent, quibus per falsam divinitatem perniciosam conciliarent auctoritatem. Legant nostra, et per Prophetas, et per sanctum Evangelium, et per apostolicos Actus, et per Epistolas, tam multa contra avaritiam atque luxuriam, ubique populis ad hoc congregatis, excellenter, quam divine, non tanquam ex philosophorum concertationibus strepere, sed tanquam ex oraculis et Dei nubibus intonare. Et tamen luxu atque avaritia sævisque ac turpibus moribus ante adventum Christi rempublicam pessimam ac flagitiosissimam factam, non imputant diis suis; afflictionem vero ejus, quamcumque isto tempore superbia deliciæque eorum perpessæ fuerint, religioni increpitant christianæ. Cujus præcepta de justis probisque moribus, si simul audirent atque curarent « Reges terræ et omnes populi, principes et » omnes judices terræ, juvenes et virgines, seniores cum » junioribus[1], » ætas omnis capax et uterque sexus, et quos Baptista Joannes alloquitur, exactores ipsi atque milites[2]; et terras vitæ præsentis ornaret sua felicitate respublica, et vitæ æternæ culmen beatissime regnatura conscenderet. Sed quia iste audit, ille contemnit, pluresque vitiis male blandientibus quam utili virtutum asperitati sunt amiciores; tolerare Christi famuli jubentur, sive sint reges, sive principes, sive judices, sive milites, sive provinciales, sive

[1] Psal. CXLVIII, 11, 12. — [2] Luc III, 1-14.

divites, sive pauperes, sive liberi, sive servi utriuslibet sexus, pessimam etiam, si ita necesse est, flagitiosissimamque rempublicam; et in illa Angelorum quadam sanctissima atque augustissima curia cœlestique republica, ubi Dei voluntas lex est, clarissimum sibi locum etiam ista tolerantia comparare.

CAPUT XX.

Quali velint felicitate gaudere, et quibus moribus vivere, qui tempora christianæ religionis incusant.

Verum tales cultores et dilectores deorum istorum, quorum etiam imitatores in sceleribus et flagitiis se esse lætantur, nullo modo curant pessimam ac flagitiosissimam non esse rempublicam. Tantum stet, inquiunt, tantum floreat copiis referta, victoriis gloriosa; vel quod est felicius, pace secura sit. Et quid ad nos? imo id ad nos magis pertinet, si divitias quisque semper augeat, quæ quotidianis effusionibus suppetant, per quas sibi etiam infirmiores subdat quisque potentior. Obsequantur divitibus pauperes causa saturitatis, atque ut eorum patrociniis quieta inertia perfruantur, divites pauperibus ad clientelas et ad ministerium sui fastus abutantur. Populi plaudant, non consultoribus utilitatum suarum, sed largitoribus voluptatum. Non jubeantur dura, non prohibeantur impura. Reges non curent quam bonis, sed quam subditis regnent. Provinciæ regibus non tanquam rectoribus morum, sed tanquam rerum dominatoribus et deliciarum suarum provisoribus serviant: eosque non sinceriter honorent, sed nequiter ac serviliter timeant. Quid alienæ viti potius, quam quid suæ

vitæ quisque noceat, legibus advertatur. Nullus ducatur ad judices, nisi qui alienæ rei, domui, saluti, vel cuiquam invito fuerit importunus, aut noxius : cæterum de suis, vel cum suis, vel cum quibusque volentibus faciat quisque quod libet. Abundent publica scorta, vel propter omnes, quibus frui placuerit, vel propter eos maxime, qui privata habere non possunt. Extruantur amplissimæ atque ornatissimæ domus, opipara convivia frequententur, ubi cuique libuerit et potuerit, die noctuque ludatur, bibatur, vomatur, diffluatur. Saltationes undique concrepent, theatra inhonestæ lætitiæ vocibus, atque omni genere sive crudelissimæ sive turpissimæ voluptatis exæstuent. Ille sit publicus inimicus, cui hæc felicitas displicet : quisquis eam mutare vel auferre tentaverit, eum libera multitudo avertat ab auribus, evertat a sedibus, auferat a viventibus. Illi habeantur dii veri, qui hanc adipiscendam populis procuraverint, adeptamque servaverint. Colantur ut voluerint, ludos exposcant quales voluerint, quos cum suis vel de suis possint habere cultoribus : tantum efficiant ut tali felicitati nihil ab hoste, nihil a peste, nihil ab ulla clade timeatur. Quis hanc rempublicam sanus, non dicam romano imperio, sed domui Sardanapali comparaverit ? qui quondam rex ita fuit voluptatibus deditus, ut in sepulcro suo scribi fecerit, ea sola se habere mortuum, quæ libido ejus etiam cum viveret, hauriendo consumpserat. Quem regem isti si haberent sibi in talibus indulgentem, nec in eis cuiquam ulla severitate adversantem, huic libentius quam Romani veteres Romulo templum et flaminem consecrarent.

CAPUT XXI.

Quæ sententia fuerit Ciceronis de romana republica.

I. Sed si contemnitur qui romanam rempublicam pessimam ac flagitiosissimam dixit, nec curant isti quanta morum pessimorum ac flagitiosorum labe ac dedecore impleatur, sed tantummodo ut consistat et maneat; audiant eam, non, ut Sallustius narrat, pessimam ac flagitiosissimam factam, sed, sicut Cicero disputat, jam tunc prorsus perisse, et nullam omnino remansisse rempublicam. Inducit enim Scipionem, eum ipsum, qui Carthaginem extinxerat, de republica disputantem, quando præsentiebatur ea corruptione, quam describit Sallustius, jam jamque peritura. Eo quippe tempore disputatur, quo jam unus Gracchorum (15) occisus fuit, a quo scribit seditiones graves cœpisse Sallustius. Nam mortis ejus fit in eisdem libris commemoratio. Cum autem Scipio in secundi libri fine dixisset, ut in fidibus ac tibiis atque cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum aut discrepantem aures eruditæ ferre non possunt, isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et mediis interjectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitatem consensu dissimillimorum concinere; et quæ harmonia a musicis dicitur in cantu, eam esse in civitate concordiam; arctissimum atque optimum omni in republica vinculum incolumitatis, eamque sine justitia nullo pacto esse posse : ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset, quantum prodesset justitia

civitati, quantumque obesset, si abfuisset, suscepit deinde Pilus, unus eorum qui disputationi aderant, et poposcit ut hæc ipsa quæstio diligentius tractaretur, ac de justitia plura dicerentur, propter illud, quod jam vulgo ferebatur rempublicam regi sine injuria non posse. Hanc proinde quæstionem discutiendam et enodandam esse, assensus est Scipio, responditque nihil esse, quod adhuc de republica putaret dictum, et quo possent longius progredi, nisi esset confirmatum, non modo falsum esse illud, sine injuria non posse; sed hoc verissimum esse, sine summa justitia rempublicam regi non posse. Cujus quæstionis explicatio, cum in diem consequentem dilata esset, in tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Pilus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine injustitia regi non posse rempublicam, purgans se præcipue, ne hoc ipse sentire crederetur. Egitque sedulo pro injustitia contra justitiam, ut hanc esse utilem reipublicæ, illam vero inutilem, verisimilibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Lælius, rogantibus omnibus, justitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum quam injustitiam civitati, nec omnino nisi magna justitia geri aut stare posse rempublicam.

II. Qua quæstione, quantum satis visum est, pertracta, Scipio ad intermissa revertitur, recolitque suam atque commendat brevem reipublicæ definitionem, qua dixerat eam esse rem populi. Populum autem, non omnem cœtum multitudinis, sed cœtum juris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit tunc esse rempublicam, id est, rem populi, cum bene ac juste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Cum vero injustus est rex, quem tyrannum, more græco, appella-

vit; aut injusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut injustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non jam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rempublicam, quoniam non esset res populi, cum tyrannus eam factione capesseret; nec ipse populus jam populus esset, si esset injustus, quoniam non esset multitudo juris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

III. Quando ergo respublica romana talis erat, qualem illam describit Sallustius, non jam pessima ac flagitiosissima, sicut ipse ait, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de republica inter magnos ejus tum principes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius, non Scipionis, nec cujusquam alterius, sed suo sermone loquens, in principio quinti Libri, commemorato prius Ennii poëtæ versu, quo dixerat :

Moribus antiquis res stat romana virisque.

« Quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate tanquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri præfuissent, aut fundare, aut tandiu tenere potuissent tantam et tam juste lateque imperantem rempublicam. Itaque ante nostram memoriam, et mos ipse patrius præstantes viros adhibebat, et veterem morem ac majorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero ætas cum rempublicam sicut picturam accepisset egregiam, sed evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus et extrema tanquam linea menta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare romanam,

quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed etiam ignorentur? Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cujus tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tanquam reis capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rempublicam verbo retinemus, reipsa vero jampridem amisimus. »

IV. Hæc Cicero fatebatur, longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de republica disputare, adhuc tamen ante adventum Christi : quæ si, diffamata et prævalescente religione christiana, sentirentur atque dicerentur, quis non istorum ea Christianis imputanda esse censeret? Quamobrem cur non curarunt dii eorum, ne tunc periret atque amitteretur illa respublica, quam Cicero longe ante quam Christus in carne venisset, tam lugubriter deplorat amissam? Viderint laudatores ejus, etiam illis antiquis viris et moribus qualis fuerit, utrum in ea viguerit vera justitia; an forte nec tunc fuerit viva moribus, sed picta coloribus. Quod et ipse Cicero nesciens cum eam præferret, expressit. Sed alias, si Deus voluerit, hoc videbimus. Enitar enim suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus quid sit respublica, et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit; attestantibus etiam multis, sive ipsius, sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis, nunquam illam fuisse rempublicam; quia nunquam in ea fuit vera justitia. Secundum probabiliores autem definitiones, pro suo modo quodam respublica fuit : et melius ab antiquioribus Romanis, quam a posterioribus administrata est. Vera autem justitia non est, nisi in ea republica, cujus conditor rectorque Christus est : si et ipsam rempublicam placet dicere, quoniam eam rem populi esse negare non possumus. Si autem hoc nomen, quod

alibi aliterque vulgatum est, ab usu nostræ locutionis est forte remotius; in ea certe Civitate est vera justitia, de qua Scriptura sancta dicit: « Gloriosa dicta sunt de te, » Civitas Dei[1]. »

CAPUT XXII.

Quod diis Romanorum nulla unquam cura fuerit, ne malis moribus respublica deperiret.

I. Sed quod pertinet ad præsentem quæstionem, quamlibet laudabilem dicant istam fuisse vel esse rempublicam, secundum eorum auctores doctissimos jam longe ante Christi adventum pessima ac flagitiosissima facta erat: imo vero nulla erat, atque omnino perierat perditissimis moribus. Ut ergo non periret, dii custodes ejus populo cultori suo dare præcipue vitæ ac morum præcepta debuerunt, a quo tot templis, tot sacerdotibus et sacrificiorum generibus, tam multiplicibus variisque sacris, tot festis solemnitatibus, tot tantorumque ludorum celebritatibus colebantur: ubi nihil dæmones nisi negotium suum egerunt, non curantes quemadmodum illi viverent, imo curantes ut etiam perdite viverent, dum tamen honori suo illa omnia metu subditi ministrarent. Aut si dederunt, proferatur, ostendatur, legatur, quas deorum leges illi civitati datas contempserint Gracchi, ut seditionibus cuncta turbarent; quas Marius, et Cinna, et Carbo (16), ut in bella etiam progrederentur civilia, causis iniquissimis suscepta, et crudeliter gesta crudeliusque finita; quas denique Sylla ipse, cujus vitam, mores, facta, describente Sallustio aliisque historiæ scrip-

[1] Psal. LXXXVI. 3

toribus, quis non exhorreat? Quis illam rempublicam non tunc perisse fateatur?

II. An forte propter hujuscemodi civium mores virgilianam illam sententiam, sicut solent, pro defensione suorum deorum opponere audebunt:

Discessere omnes, adytis arisque relictis,
Dii, quibus imperium hoc steterat[1]?...

Primum si ita est, non habent cur querantur de religione christiana, quod hac offensi eos dii sui deseruerint: quoniam quidem majores eorum jampridem moribus suis ab Urbis altaribus tam multos ac minutos deos, tanquam muscas abegerunt. Sed tamen hæc numinum turba ubi erat, cum longe ante quam mores corrumperentur antiqui, a Gallis Roma capta et incensa est[2]? An præsentes forte dormiebant? Tunc enim tota Urbe in hostium potestatem redacta, solus collis Capitolinus remanserat; qui etiam ipse caperetur, nisi saltem anseres, diis dormientibus, vigilarent. Unde pene in superstitionem Ægyptiorum bestias avesque colentium Roma deciderat, cum anseri solemnia celebrabant. Verum de his adventitiis, et corporis potius quam animi malis, quæ vel ab hostibus vel alia clade accidunt, nondum interim disputo: nunc ago de labe morum, quibus primum paulatim decoloratis, deinde torrentis modo præcipitatis, tanta, quamvis integris tectis mœnibusque, facta est ruina reipublicæ, ut magni auctores eorum eam tunc amissam non dubitent dicere. Recte autem abscesserant, ut amitteretur, omnes adytis arisque relictis dii, si eorum de bona vita atque justitia civitas præcepta contempserat. Nunc vero quales, quæso, dii fuerunt, si noluerunt cum populo cultore suo vivere, quem male viventem non docuerant bene vivere?

[1] Virg. Æneid. II. — [2] Liv. lib. V. et Plutarch. in Camillo.

CAPUT XXIII.

Varietates rerum temporalium, non ex favore aut impugnatione dæmonum, sed ex veri Dei pendere judicio.

I. Quid quod etiam videntur eorum affuisse cupiditatibus implendis, et ostenduntur non præfuisse refrenandis? Qui enim Marium novum hominem et ignobilem, cruentissimum auctorem bellorum civilium atque gestorem, ut septies consul fieret adjuverunt, atque ut in septimo suo consulatu moreretur senex, nec in manus Syllæ futuri mox victoris irrueret? Si enim ad hæc eum dii eorum non juverunt, non parum est quod fatentur etiam non propitiis diis suis posse accidere homini istam temporalem, quam nimis diligunt, tantam felicitatem; et posse homines, sicut fuit Marius, salute, viribus, opibus, honoribus, dignitate, longævitate cumulari et perfrui, diis iratis : posse etiam homines, sicut fuit Regulus, captivitate, servitute, inopia, vigiliis, doloribus excruciari et emori, diis amicis. Quod si ita esse concedunt, compendio nihil eos prodesse, et coli superfluo, confitentur. Nam si virtutibus animi et probitati vitæ, cujus præmia post mortem speranda sunt, magis contraria ut populus disceret instituerunt : si nihil etiam in his transeuntibus et temporalibus bonis, vel eis, quos oderunt, nocent, vel eis, quos diligunt, prosunt, ut quid coluntur? ut quid tanto studio colendi requiruntur? Cur laboriosis tristibusque temporibus, tanquam offensi abscesserint, murmuratur, et propter eos christiana religio conviciis indignissimis læditur? Si

autem habent in his rebus, vel beneficii vel maleficii potestatem, cur in eis affuerunt pessimo viro Mario, et optimo Regulo defuerunt? An ex hoc ipsi intelliguntur injustissimi et pessimi? Quod si propterea magis timendi et colendi putantur, neque hoc putentur. Neque enim minus eos invenitur Regulus coluisse, quam Marius. Nec ideo vita pessima eligenda videatur, quia magis Mario quam Regulo dii favisse existimantur. Metellus enim Romanorum laudatissimus (17), qui habuit quinque filios consulares, etiam rerum temporalium felix fuit; et Catilina pessimus, oppressus inopia et in bello sui sceleris prostratus infelix: et verissima atque certissima felicitate præpollent boni Deum colentes, a quo solo conferri potest.

II. Illa igitur respublica malis moribus cum periret, nihil dii eorum pro dirigendis vel pro corrigendis egerunt moribus, ne periret: imo depravandis et corrumpendis addiderunt moribus, ut periret. Nec se bonos fingant, quod velut offensi civium iniquitate discesserint. Prorsus ibi erant; produntur, convincuntur: nec subvenire præcipiendo, nec latere tacendo potuerunt. Omitto quod Marius a miserantibus Minturnensibus Maricæ deæ in luco ejus commendatus est, ut ei omnia prosperaret; et ex summa desperatione reversus incolumis, in Urbem duxit crudelem crudelis exercitum: ubi quam cruenta, quam incivilis, hostilique immanior ejus victoria fuerit, eos, qui scripserunt, legant qui volunt. Sed hoc, ut dixi, omitto: nec Maricæ nescio cui tribuo Marii sanguineam felicitatem, sed occultæ potius providentiæ Dei ad istorum ora claudenda, eosque ab errore liberandos, qui non studiis agunt, sed hæc prudenter advertunt. Quia etsi aliquid in his rebus dæmones possunt, tantum possunt, quantum secreto Omnipotentis arbitrio permittuntur; ne magnipendamus terrenam felicitatem, quæ, sicut Mario, malis

etiam plerumque conceditur; nec eam rursus quasi malam arbitremur, cum ea multos etiam pios et bonos unius Dei veri cultores, invitis dæmonibus, præpolluisse videamus; nec eosdem immundissimos spiritus vel propter hæc ipsa bona malave terrena propitiandos aut timendos existimemus. Quia sicut ipsi mali homines in terra, sic etiam illi non omnia, quæ volunt, facere possunt, nisi quantum illius ordinatione sinuntur; cujus plene judicia nemo comprehendit, juste nemo reprehendit.

CAPUT XXIV.

De syllanis actibus, quorum se dæmones ostentaverunt adjutores.

I. Sylla certe ipse, cujus tempora talia fuerunt, ut superiora, quorum vindex esse videbatur, illorum comparatione quærerentur, cum primum ad Urbem contra Marium castra movisset, adeo læta exta immolanti fuisse scribit Livius, ut custodiri se Postumius haruspex voluerit capitis supplicium subiturus, nisi ea, quæ in animo Sylla haberet, diis juvantibus, implevisset. Ecce non discesserant, adytis arisque relictis, dii, quando de rerum eventu prædicebant, nihilque de ipsius Syllæ correctione curabant. Promittebant præsagiendo felicitatem magnam, nec malam cupiditatem minando frangebant. Deinde cum esset in Asia bellum mithridaticum gerens, per Lucium Titium ei mandatum est a Jove, quod esset Mithridatem superaturus: et factum est. Ac postea molienti redire in Urbem, et suas amicorumque injurias civili sanguine ulcisci, iterum mandatum est ab eodem Jove per militem quemdam legionis sextæ,

prius se de Mithridate prænuntiasse victoriam, et tunc promittere daturum se potestatem, qua recuperaret ab inimicis rempublicam non sine multo sanguine. Tunc percontatus Sylla, quæ forma militi visa fuerit; cum ille indicasset, eam recordatus est quam prius ab illo audierat, qui de mithridatica victoria ab eodem mandata pertulerat. Quid hic responderi potest, quare dii curaverint velut felicia ista nuntiare, et nullus eorum curaverit Syllam monendo corrigere, mala tanta facturum scelestis armis civilibus, qualia non fœdarent, sed auferrent omnino rempublicam? Nempe intelliguntur dæmones, sicut sæpe dixi, notumque nobis est in litteris sacris, resque ipsæ satis indicant, negotium suum agere, ut pro diis habeantur et colantur et ea illis exhibeantur, quibus ii qui exhibent sociati, unam pessimam causam cum eis habeant in judicio Dei.

II. Deinde cum venisset Tarentum Sylla, atque ibi sacrificasset, vidit in capite vitulini jecoris similitudinem coronæ aureæ. Tunc Postumius haruspex ille respondit præclaram ei significare victoriam, jussitque ut extis illis solus vesceretur. Postea, parvo intervallo, servus cujusdam Lucii Pontii vaticinando clamavit: « A Bellona nuntius venio, victoria tua est, Sylla. » Deinde adjecit arsurum esse Capitolium. Hoc cum dixisset, continuo egressus e castris, postera die concitatior, reversus est, et Capitolium arsisse clamavit. Arserat autem re vera Capitolium. Quod quidem dæmoni et prævidere facile fuit, et celerrime nuntiare. Illud sane intende, quod ad causam maxime pertinet, sub qualibus diis esse cupiant, qui blasphemant Salvatorem voluntates fidelium a dominatu dæmonum liberantem. Clamavit homo vaticinando: « Victoria tua est, Sylla; » atque ut id divino spiritu clamare crederetur, nuntiavit etiam aliquid et prope futurum et mox factum, unde longe aberat per quem ille spiritus loquebatur: non tamen cla-

mavit : « Ab sceleribus parce, Sylla ; » quæ illic victor tam horrenda commisit, cui corona aurea ipsius victoriæ illustrissimum signum in vitulino jecore apparuit. Qualia signa si dii justi dare solerent, ac non dæmones impii, profecto illis extis nefaria potius atque ipsi Syllæ graviter noxia mala futura monstrarent. Neque enim ejus dignitati tantum profuit illa victoria, quantum nocuit cupiditati; qua factum est, ut immoderatis inhians, et secundis rebus elatus ac præcipitatus, magis ipse periret in moribus, quam inimicos in corporibus perderet. Hæc illi dii vere tristia vereque lugenda, non extis, non auguriis, non cujusquam somnio vel vaticinio prænuntiabant. Magis enim timebant ne corrigeretur, quam ne vinceretur. Imo satis agebant, ut victor civium gloriosus, victus atque captivus nefandis vitiis, et per hæc ipsis etiam dæmonibus multo obstrictius subderetur.

CAPUT XXV.

Quantum maligni spiritus ad flagitia incitent homines, cum in committendis sceleribus quasi divinam exempli sui interponunt auctoritatem.

I. Illinc vero quis non intelligat, quis non videat, nisi qui tales deos imitari magis elegit, quam divina gratia ab eorum societate separari, quantum moliantur maligni isti spiritus exemplo suo, velut divinam auctoritatem præbere sceleribus, quod etiam in quadam Campaniæ lata planitie, ubi non multo post civiles acies nefario prælio conflixerunt, ipsi inter se prius pugnare visi sunt [1]? Namque ibi auditi sunt primum ingentes fragores : moxque multi se

[1] Julius Obsequens, lib. de prodigiis.

vidisse nuntiarunt per aliquot dies duas acies præliari. Quæ pugna ubi destitit, vestigia quoque velut hominum et equorum, quanta de illa conflictatione exprimi poterant, invenerunt. Si ergo veraciter inter se numina pugnaverunt, jam bella civilia excusentur humana; consideretur tamen quæ sit talium deorum vel malitia, vel miseria : si autem se pugnasse finxerunt, quid aliud egerunt, nisi ut sibi Romani bellando civiliter, tanquam deorum exemplo nullum nefas admittere viderentur? Jam enim cœperant bella civilia, et aliquot nefandorum præliorum strages execranda præcesserat. Jam multos moverat, quod miles quidam dum occiso spolia detraheret, fratrem nudato cadavere agnovit, ac detestatus bella civilia, se ipsum ibi perimens fraterno corpori adjunxit[1]. Ut ergo tanti hujus mali minime tæderet, sed armorum scelestorum magis magisque ardor incresceret, noxii dæmones, quos illi deos putantes colendos et venerandos arbitrabantur, inter se pugnantes hominibus apparere voluerunt, ne imitari tales pugnas civica trepidaret affectio, sed potius humanum scelus divino excusaretur exemplo. Hac astutia maligni spiritus etiam ludos, unde multa jam dixi, scenicos sibi dicari sacrarique jusserunt : ubi deorum tanta flagitia theatricis canticis atque fabularum actionibus celebrata, et quisquis eos talia fecisse crederet, et quisquis non crederet, sed tamen illos libentissime sibi talia velle exhiberi cerneret, securus imitaretur. Ne quis itaque existimaret in deos convicia potius quam eis dignum aliquid scriptitasse, ubicumque illos inter se pugnasse poëtæ commemorarunt, ipsi ad decipiendos homines poëtarum carmina firmaverunt, pugnas videlicet suas non solum per scenicos in theatro, verumetiam per se ipsos in campo humanis oculis exhibentes.

[1] Liv. lib. LXXIX.

II. Hæc dicere compulsi sumus, quoniam pessimis moribus civium romanam rempublicam jam antea perditam fuisse, nullamque remansisse ante adventum Domini Jesu Christi, auctores eorum dicere et scribere minime dubitarunt. Quam perditionem diis suis non imputant, qui mala transitoria, quibus boni seu vivant, seu moriantur, perire non possunt, Christo nostro imputant : cum Christus noster tanta frequenter pro moribus optimis præcepta contra perditos mores, dii vero ipsorum nullis talibus præceptis egerint aliquid cum suo cultore populo, pro illa republica, ne periret; imo eosdem mores velut suis exemplis auctoritate noxia corrumpendo, egerunt potius, ut periret. Quam non ideo tunc periisse quisquam, ut arbitror, jam dicere audebit, quia discessere omnes, adytis arisque relictis, dii, velut amici virtutibus, cum vitiis hominum offenderentur; quia tot signis extorum, auguriorum, vaticiniorum, quibus se tanquam præscios futurorum adjutoresque præliorum jactare et commendare gestiebant, convincuntur fuisse præsentes : qui si vere abscessissent, mitius Romani in bella civilia suis cupiditatibus quam illorum instigationibus exarsissent.

CAPUT XXVI.

De secretis dæmonum monitis, quæ pertinebant ad bonos mores, cum palam in sacris eorum omnis nequitia disceretur.

I. Quæ cum ita sint, cum palam aperteque turpitudines crudelitatibus mixtæ, opprobria numinum et crimina, sive prodita sive conficta, ipsis exposcentibus, et

nisi fieret irascentibus, etiam certis et statis solemnitatibus, consecrata illis et dedicata claruerint, atque ad omnium oculos, ut imitanda proponerentur, spectanda processerint; quid est, quod iidem ipsi dæmones, qui se hujuscemodi voluptatibus immundos spiritus esse confitentur, qui suis flagitiis et facinoribus, sive indicatis, sive simulatis, eorumque sibi celebratione petita ab impudentibus, extorta a pudentibus, auctores se vitæ scelestæ immundæque testantur, perhibentur tamen in adytis suis secretisque penetralibus dare quædam bona præcepta de moribus, quibusdam velut electis sacratis suis? Quod si ita est, hoc ipso calidior advertenda est et convincenda malitia spirituum noxiorum. Tanta enim vis est probitatis et castitatis, ut omnis vel pene omnis ejus laude moveatur humana natura, nec usque adeo sit turpitudine vitiosa, ut totum amittat sensum honestatis. Proinde malignitas dæmonum, nisi alicubi se, quemadmodum scriptum in nostris Litteris novimus, transfiguret in angelos lucis[1], non implet negotium deceptionis. Foris itaque populis celeberrimo strepitu impietas impura circumsonat, et intus paucis castitas simulata vix sonat: præbentur propatula pudendis, et secreta laudandis: decus latet, et dedecus patet: quod malum geritur, omnes convocat spectatores; quod bonum dicitur, vix aliquos invenit auditores: tanquam honesta erubescenda sint, et inhonesta glorianda. Sed ubi hoc, nisi in dæmonum templis? ubi, nisi in fallaciæ diversoriis? Illud enim fit, ut honestiores, qui pauci sunt, capiantur: hoc autem, ne plures, qui sunt turpissimi, corrigantur.

II. Ubi et quando sacrati Cœlestis audiebant castitatis præcepta, nescimus: ante ipsum tamen delubrum, ubi

[1] 2 Cor. xi, 14.

simulacrum illud locatum conspiciebamus, universi undique confluentes, et ubi quisque poterat stantes, ludos qui agebantur intentissimi spectabamus, intuentes alternante conspectu, hinc meretriciam pompam, illinc virginem deam; illam suppliciter adorari, ante illam turpia celebrari: non ibi pudibundos mimos, nullam verecundiorem scenicam vidimus; cuncta obscœnitatis implebantur officia. Sciebatur virginali numini quid placeret, et exhibebatur quod de templo domum matrona doctior reportaret. Nonnullæ pudentiores avertebant faciem ab impuris motibus scenicorum, et artem flagitii furtiva intentione discebant. Hominibus namque verecundabantur, ne auderent impudicos gestus ore libero cernere: sed multo minus audebant sacra ejus, quam venerabantur, casto corde, damnare. Hoc tamen palam discendum præbebatur in templo, ad quod perpetrandum saltem secretum quærebatur in domo: mirante nimium (si ullus ibi erat) pudore mortalium, quod humana flagitia non libere homines committerent, quæ apud deos etiam religiose discerent, iratos habituri, nisi etiam exhibere curarent. Quis enim alius spiritus occulto instinctu nequissimas agitans mentes, et instat faciendis adulteriis, et pascitur factis, nisi qui etiam sacris talibus oblectatur, constituens in templis simulacra dæmonum, amans in ludis simulacra vitiorum; susurrans in occulto verba justitiæ ad decipiendos etiam paucos bonos, frequentans in aperto invitamenta nequitiæ ad possidendos innumerabiles malos?

CAPUT XXVII.

Quanta eversione publicæ disciplinæ Romani diis suis placandis sacraverint obscœna ludorum.

Vir gravis et philosophaster Tullius, ædilis futurus, clamabat in auribus civitatis, inter cætera sui magistratus officia, sibi Floram matrem ludorum celebritate placandam[1] : qui ludi tanto devotius, quanto turpius celebrari solent. Dicit alio loco[2] jam consul in extremis periculis civitatis, et ludos per decem dies factos, neque rem ullam, quæ ad placandos deos pertineret, prætermissam : quasi non satius erat tales deos irritare temperantia, quam placare luxuria ; et eos honestate etiam ad inimicitias provocare, quam tanta deformitate lenire. Neque enim gravius fuerant quamlibet crudelissima immanitate nocituri homines, propter quos placabantur, quam nocebant ipsi, cum vitiositate fœdissima placarentur. Quando quidem ut averteretur quod metuebatur ab hoste in corporibus, eo modo dii conciliabantur, quo virtus debellaretur in mentibus, qui non opponerentur defensores oppugnatoribus mœnium, nisi prius fierent expugnatores morum bonorum. Hanc talium numinum placationem petulantissimam, impurissimam, impudentissimam, nequissimam, immundissimam, cujus actores laudanda romanæ virtutis indoles honore privavit, tribu movit, agnovit turpes, fecit infames : hanc, inquam, pudendam, veræque religioni aversandam et detestandam talium numinum placationem, has fabulas in deos illecebrosas atque crimi-

[1] Act. VI, in Verrem. — [2] Id. III, in Catilinam.

nosas, hæc ignominiosa deorum facta vel scelerate turpiterque commissa, vel sceleratius turpiusque conficta, oculis et auribus publicis civitas tota discebat : hæc commissa numinibus placere cernebat : et ideo non solum illis exhibenda, sed sibi quoque imitanda credebat : non illud nescio quid velut bonum et honestum, quod tam paucis et tam occulte dicebatur, (si tamen dicebatur,) ut magis ne innotesceret, quam ne non fieret, timeretur.

CAPUT XXVIII.

De christianæ religionis salubritate.

Ab istarum immundissimarum potestatum tartareo jugo et societate pœnali erui per Christi nomen homines, et in lucem saluberrimæ pietatis ab illa perniciosissimæ impietatis nocte transferri, queruntur, et murmurant iniqui et ingrati, et illo nefario spiritu altius obstrictiusque possessi, quia populi confluunt ad ecclesias casta celebritate, honesta utriusque sexus discretione, ubi audiant quam bene hic ad tempus vivere debeant, ut post hanc vitam beate semperque vivere mereantur : ubi sancta Scriptura justitiæque doctrina de superiore loco in conspectu omnium personante, et qui faciunt, audiant ad præmium; et qui non faciunt, audiant ad judicium. Quo etsi veniunt quidam talium præceptorum irrisores, omnis eorum petulantia aut repentina immutatione deponitur, aut timore vel pudore comprimitur. Nihil enim eis turpe ac flagitiosum spectandum imitandumque proponitur, ubi veri Dei aut præcepta insinuantur, aut miracula narrantur, aut dona laudantur, aut beneficia postulantur.

CAPUT XXIX.

De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos.

I. Hæc potius concupisce, o indoles romana laudabilis, o progenies Regulorum, Scævolarum, Scipionum, Fabriciorum : hæc potius concupisce, hæc ab illa turpissima vanitate et fallacissima dæmonum malignitate discerne. Si quid in te laudabile naturaliter eminet, nonnisi vera pietate purgatur atque perficitur ; impietate autem disperditur et punitur. Nunc jam elige quid sequaris, ut non in te, sed in Deo vero sine ullo errore lauderis. Tunc enim tibi gloria popularis affuit, sed occulto judicio divinæ Providentiæ vera religio quam eligeres defuit. Expergiscere, dies est, sicut experrecta es in quibusdam, de quorum virtute perfecta, et pro fide vera etiam passionibus gloriamur, qui usquequaque adversus potestates inimicissimas confligentes, easque fortiter moriendo vincentes, sanguine nobis hanc patriam peperere suo. Ad quam patriam te invitamus et exhortamur, ut ejus adjiciaris numero civium, cujus quodammodo asylum est vera remissio peccatorum. Non audias degeneres tuos Christo Christianisve detrahentes, et accusantes velut tempora mala, cum quærant tempora, quibus non sit quieta vita, sed potius secura nequitia. Hæc tibi nunquam nec pro terrena patria placuerunt. Nunc jam cœlestem arripe, pro qua minimum laborabis, et in ea veraciter semperque regnabis. Illic enim tibi non Vestalis focus, non lapis

[1] Virg. Æneid. I.

Capitolinus, sed Deus unus et verus nec metas rerum, nec tempora ponet[1], imperium sine fine dabit.

II. Noli deos falsos fallacesque requirere; abjice potius atque contemne, in veram emicans libertatem. Non sunt dii, maligni sunt spiritus, quibus æterna tua felicitas pœna est. Non tam Juno Trojanis[2], a quibus carnalem originem ducis, arces videtur invidisse romanas, quam isti dæmones, quos adhuc deos putas, omni generi hominum sedes invident sempiternas. Et tu ipsa non parva ex parte talibus judicasti, quando ludis eos placasti, et per quos homines eosdem ludos fecisti, infames esse voluisti. Patere asseri libertatem tuam adversus immundos spiritus, qui tuis cervicibus imposuerant sacrandam sibi et celebrandam ignominiam suam. Actores criminum divinorum removisti ab honoribus tuis : supplica Deo vero, ut a te removeat illos deos, qui delectantur criminibus suis, seu veris, quod ignominiosissimum est; seu falsis, quod malitiosissimum est. Bene, quod tua sponte histrionibus et scenicis societatem civitatis patere noluisti; evigila plenius : nullo modo his artibus placatur divina majestas, quibus humana dignitas inquinatur. Quo igitur pacto deos, qui talibus delectantur obsequiis, haberi putas in numero sanctarum cœlestium Potestatum, cum homines per quos eadem aguntur obsequia, non putasti habendos in numero qualiumcumque civium romanorum? Incomparabiliter superna est civitas clarior, ubi victoria, veritas; ubi dignitas, sanctitas; ubi pax, felicitas; ubi vita, æternitas. Multo minus habet in sua societate tales deos, si tu in tua tales homines habere erubuisti. Proinde si ad beatam pervenire desideras Civitatem, devita dæmonum societatem. Indigne ab honestis coluntur, qui per turpes placantur. Sic isti a tua pietate removeantur

[1] Virg. Æneid. I. — [2] Ibid.

purgatione christiana, quomodo illi a tua dignitate remoti sunt notatione censoria. De bonis autem carnalibus, quibus solis mali perfrui volunt, et de malis carnalibus, quæ sola perpeti nolunt, quod neque in his habeant, quam putantur habere isti dæmones, potestatem, quanquam si haberent, deberemus potius etiam ista contemnere, quam propter ista illos colere, et eos colendos ad illa, quæ nobis invident, pervenire non posse : tamen nec in istis eos hoc valere quod hi putant, qui propter hæc eos coli oportere contendunt, deinceps videbimus, ut hic sit ejus voluminis modus.

LIBER III.

Ut in superiori libro de malis morum et animi, sic in præsenti de corporis externarumque rerum incommodis ostendit Augustinus Romanos a condita urbe his assidue vexatos fuisse, atque ad avertenda id genus mala deos falsos, cum ante Christi adventum libere colerentur, nihil præstitisse.

CAPUT I.

De adversitatibus quas soli mali metuunt, et quas semper passus est mundus, cum deos coleret.

Jam [1] satis dictum arbitror de morum malis et animorum, quæ præcipue cavenda sunt, nihil deos falsos populo cultori suo, quominus eorum malorum aggere premeretur, subvenire curasse; sed potius, ut maxime premeretur, egisse. Nunc de illis malis video dicendum, quæ sola isti perpeti nolunt, qualia sunt fames, morbus, bellum, expoliatio, captivitas, trucidatio, et si qua similia jam in primo libro commemoravimus. Hæc enim sola mali deputant mala, quæ non faciunt malos; nec erubescunt inter bona, quæ laudant, ipsi mali esse qui laudant; magisque stomachantur, si villam malam habeant, quam si vitam: quasi hoc sit hominis maximum bonum, habere bona omnia, præter se ipsum. Sed neque talia mala, quæ isti sola formidant, dii eorum, quando ab eis libere colebantur, ne illis acciderent, obstiterunt. Cum enim variis per diversa loca temporibus ante adventum Redemptoris nostri

[1] Vide D. Guillon. tom. xxi, p. 213-218.

innumerabilibus nonnullisque etiam incredibilibus cladibus genus contereretur humanum, quos alios quam istos deos mundus colebat, excepto uno populo hebræo, et quibusdam extra ipsum populum, ubicumque gratia divina digni occultissimo atque justissimo Dei judicio fuerunt (18)? Verum ne nimium longum faciam, tacebo aliarum usquequaque gentium mala gravissima : quod ad Romam pertinet romanumque imperium tantum loquar, id est, ad ipsam proprie civitatem, et quæcumque illi terrarum, vel societate conjunctæ, vel conditione subjectæ sunt, quæ sint perpessæ ante adventum Christi, cum jam ad ejus quasi corpus reipublicæ pertinerent.

CAPUT II.

An dii, qui et a Romanis, et a Græcis similiter colebantur, causas habuerint, quibus Ilium paterentur excindi.

Primum ipsa Troja vel Ilium, unde origo est populi romani, (neque enim prætereundum, aut dissimulandum est, quod et in primo libro[1] attigi), eosdem habens deos et colens, cur a Græcis victum, captum atque deletum est? Priamo, inquiunt, sunt reddita Laomedontea paterna perjuria[2]. Ergo verum est, quod Apollo atque Neptunus eidem Laomedonti mercenariis operibus servierunt. Illis quippe promisisse mercedem falsumque jurasse perhibetur. Miror Apollinem nominatum Divinatorem in tanto opificio laborasse nescientem quod Laomedon fuerat promissa negaturus. Quanquam nec ipsum Nep-

[1] Vide supra Lib. 1, cap. 4. — [2] Virg. Georg. 1.

tunum patruum ejus, fratrem Jovis, regem maris, decuit ignarum esse futurorum. Nam hunc Homerus de stirpe Æneæ, a cujus posteris condita Roma est, cum ante illam urbem conditam idem poëta fuisse dicatur, inducit magnum aliquid divinantem[1] : « Quem etiam nube rapuit, ut dicit, ne ab Achille occideretur, cuperet cum vertere ab imo (quod apud Virgilium confitetur) structa suis manibus perjuræ mænia Trojæ[2]. » Nescientes igitur tanti dii, Neptunus et Apollo, Laomedontem sibi negaturum esse mercedem, structores mænium Trojanorum gratis et ingratis fuerunt. Videant ne gravius sit tales deos credere, quam diis talibus pejerare. Hoc enim nec ipse Homerus facile credidit, qui Neptunum quidem contra Trojanos, Apollinem autem pro Trojanis pugnantem facit, cum illo perjurio ambos fabula narret offensos. Si igitur fabulis credunt, erubescant talia colere numina : si fabulis non credunt, non obtendant trojana perjuria ; aut mirentur deos perjuria punisse trojana, amasse romana. Unde enim conjuratio Catilinæ in tanta tamque corrupta civitate habuit etiam eorum grandem copiam, quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat? Quid enim aliud toties senatores corrupti in judiciis, toties populus in suffragiis vel in quibusque causis, quæ apud eum concionibus agebantur, nisi etiam pejerando peccabant? Namque corruptissimis moribus ad hoc mos jurandi servabatur antiquus, non ut ab sceleribus metu religionis prohiberentur, sed ut perjuria quoque sceleribus cæteris adderentur.

[1] Iliad. II. — [2] Virg. Æneid. V.

CAPUT III.

Non potuisse offendi deos Paridis adulterio, quod inter ipsos traditur frequentatum.

Nulla itaque causa est, quare dii, quibus, ut dicunt, steterat illud imperium, cum a Græcis prævalentibus probentur victi, Trojanis pejerantibus, fingantur irati. Nec adulterio Paridis, ut rursus a quibusdam defenduntur, ut Trojam desererent, succensuerunt. Auctores enim doctoresque peccatorum esse assolent, non ultores. « Urbem Romam, inquit Sallustius, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Ænea duce, profugi, incertis sedibus vagabantur [1]. » Si ergo adulterium Paridis vindicandum numina censuerunt, aut magis in Romanis, aut certe etiam in Romanis puniendum fuit; quia Æneæ mater hoc fecit. Sed quomodo in illo illud flagitium oderant, qui in sua socia Venere non oderant (ut alia omittam) quod cum Anchise commiserat, ex quo Æneam pepererat? An quia illud factum est, indignante Menealo; illud autem, concedente Vulcano? Dii enim, credo, non zelant conjuges suas, usque adeo ut eas etiam cum hominibus dignentur habere communes. Irridere fabulas fortassis existimor, nec graviter agere tanti ponderis causam. Non ergo credamus, si placet, Æneam esse Veneris filium: ecce concedo, si nec Romulum Martis. Si autem illud, cur non et illud? An deos fas est hominibus fœminis, mares autem homines deabus misceri nefas?

[1] Sallust. de Catilinæ conjuratione.

Dura, vel potius non credenda conditio, quod ex jure Veneris in concubitu Marti licuit, hoc in jure suo ipsi Veneri non licere. At utrumque firmatum est auctoritate romana. Neque enim minus credidit recentior Cæsar aviam Venerem, quam patrem antiquior Romulus Martem.

CAPUT IV.

De sententia Varronis, qua utile esse dixit, ut se homines diis genitos mentiantur.

Dixerit aliquis : « Ita-ne tu ista credis? Ego vero ista non credo. » Nam et vir doctissimus eorum Varro falsa hæc esse, quamvis non audacter, neque fidenter, pene tamen fatetur. Sed utile esse civitatibus dicit, ut se viri fortes, etiamsi falsum sit, diis genitos esse credant : ut eo modo animus humanus velut divinæ stirpis fiduciam gerens, res magnas aggrediendas præsumat audacius, agat vehementius, et ob hoc impleat ipsa securitate felicius. Quæ Varronis sententia expressa, ut potui, meis verbis, cernis quam latum locum aperiat falsitati; ut ibi intelligamus plura jam sacra et quasi religiosa potuisse confingi, ubi putata sunt civibus etiam de ipsis diis prodesse mendacia.

CAPUT V.

Non probari, quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non ulti sunt.

Sed utrum potuerit Venus ex concubitu Anchisæ Æneam parere, vel Mars ex concubitu filiæ Numitoris Romulum gignere, in medio relinquamus. Nam pene talis quæstio etiam de Scripturis nostris oboritur, qua quæritur utrum prævaricatores angeli cum filiabus hominum concubuerint [1]; unde natis gigantibus, id est, nimium grandibus ac fortibus viris, tunc terra completa est. Proinde ad utrumque interim modo nostra disputatio referatur. Si enim vera sunt, quæ apud illos de matre Æneæ et de patre Romuli lectitantur, quomodo possunt diis adulteria displicere hominum, quæ in se ipsis concorditer ferunt? Si autem falsa sunt, nec sic quidem possunt irasci veris adulteriis humanis, qui etiam falsis delectantur suis. Hunc accedit, quoniam si illud de Marte non creditur ut hoc quoque de Venere non credatur, nullo divini concubitus obtentu matris Romuli causa defenditur. Fuit autem sacerdos Sylvia vestalis, et ideo dii magis in Romanos sacrilegum illud flagitium, quam in Trojanos Paridis adulterium vindicare debuerunt. Nam et ipsi Romani antiqui in stupro detectas Vestæ sacerdotes, vivas etiam defodiebant [2]; adulteras autem fœminas, quamvis aliqua damnatione, nulla tamen morte plectebant: usque adeo gravius quæ putabant adyta divina, quam humana cubilia vindicabant.

[1] Gen. VI, 4. — [2] Livius lib. VIII et lib. XXII.

CAPUT VI.

De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt.

Aliud adjicio, quia si eo usque peccata hominum illis numinibus displicerent, ut offensi Paridis facto desertam Trojam ferro ignibusque donarent; magis eos contra Romanos moveret Romuli frater occisus, quam contra Trojanos græcus maritus illusus; magis irritaret parricidium nascentis, quam regnantis adulterium civitatis. Nec ad causam, quam nunc agimus, interest utrum hoc fieri Romulus jusserit, aut Romulus fecerit, quod multi impudentia negant, multi pudore dubitant, multi dolore dissimulant. Nec nos itaque in ea re diligentius requirenda per multorum scriptorum perpensa testimonia demoremur: Romuli fratrem palam constat occisum, non ab hostibus, non ab alienis. Si aut perpetravit aut imperavit hoc Romulus, magis ipse fuit Romanorum, quam Paris Trojanorum caput: cur igitur Trojanis iram deorum provocavit ille alienæ conjugis raptor, et eorumdem deorum tutelam Romanis invitavit iste suis fratris extinctor? Si autem illud scelus a facto imperioque Romuli alienum est; quoniam debuit utique vindicari, tota hoc illa civitas fecit, quod tota contempsit; et non jam fratrem, sed patrem, quod pejus est, occidit. Uterque enim fuit conditor, ubi alter scelere ablatus non permissus est esse regnator. Non est, ut arbitror, quod dicatur quid mali Troja meruerit, ut eam dii desererent, quo posset extingui; et quid boni Roma, ut eam dii inhabitarent, quo posset augeri: nisi quod victi inde fugerunt, et se ad istos, quos

pariter deciperent, contulerunt. Imo vero et illic manserunt, ad eos more suo decipiendos, qui rursus easdem terras habitarent; et hic easdem artes fallaciæ suæ magis etiam exercendo, majoribus honoribus gloriati sunt.

CAPUT VII.

De eversione Ilii, quod dux Marii Fimbria excidit.

Certe enim civilibus jam bellis scatentibus, quid miserum commiserat Ilium, ut a Fimbria, marianarum partium homine pessimo, everteretur, multo ferocius atque crudelius, quam olim a Græcis[1]? Nam tunc et multi inde fugerunt, et multi captivati saltem in servitute vixerunt. Porro autem Fimbria prius edictum proposuit, ne cui parceretur, atque urbem totam cunctosque in ea homines incendio concremavit. Hoc meruit Ilium, non a Græcis, quos sua irritaverat iniquitate; sed a Romanis, quos sua calamitate propagaverat, diis illis communibus ad hæc repellenda nihil juvantibus, seu, quod verum est, nihil valentibus. Numquid et tunc abscessere omnes, adytis arisque relictis, dii, quibus illud oppidum steterat, post antiquos Græcorum ignes ruinasque reparatum? Si autem abscesserant, causam requiro: et oppidanorum quidem quanto invenio meliorem, tanto deteriorem deorum. Illi enim contra Fimbriam portas clauserant, ut Syllæ servarent integram civitatem: hinc eos iratus incendit, vel potius penitus extinxit. Adhuc autem meliorum partium civilium Sylla dux fuit[2], adhuc armis rempublicam recu-

[1] Livius, lib. LXXXII et LXXXIII. Vide insuper Appianum in Mithridatico.—
[2] Cicer. Orat. pro Cælio. Sallustius in Catilin.

perare moliebatur : horum bonorum initiorum nondum malos eventus habuit. Quid ergo melius cives illius urbis facere potuerunt? quid honestius? quid fidelius? quid romana parentela dignius, quam meliori causæ Romanorum civitatem servare, et contra parricidam romanæ reipublicæ portas claudere? At hoc eis in quantum exitium verterit, attendant defensores deorum. Deseruerint dii adulteros, Iliumque flammis Græcorum reliquerint, ut ex ejus cineribus Roma castior nasceretur : cur et postea deseruerunt eamdem civitatem Romanis cognatam, non rebellantem adversus Romam nobilem filiam, sed justioribus ejus partibus fidem constantissimam piissimamque servantem, eamque delendam reliquerunt, non Græcorum viris fortibus, sed viro spurcissimo Romanorum? Aut si displicebat diis causa partium syllanarum, cui servantes urbem miseri portas clauserant; cur eidem Syllæ tanta bona promittebant, et prænuntiabant? An et hinc agnoscuntur adulatores felicium potius quam infelicium defensores? Non ergo Ilium etiam tunc, ab eis cum desereretur, eversum est. Nam dæmones ad decipiendum semper vigilantissimi, quod potuerunt, fecerunt. Eversis quippe et incensis omnibus cum oppido simulacris, solum Minervæ sub tanta ruina templi illius, ut scribit Livius, integrum stetisse perhibetur [1]. Non ut diceretur, Dii patrii, quorum semper sub numine Troja est [2], ad eorum laudem : sed ne diceretur : « Excessere omnes adytis arisque relictis dii, ad eorum defensionem. » Illud enim posse permissi sunt, non unde probarentur potentes, sed unde præsentes convincerentur.

[1] Livii, lib. LXXXIII. in quo de Ilii excidio, non extat. — [2] Virg. Æneid. II.

CAPUT VIII.

An debuerit diis iliacis Roma committi.

Diis itaque iliacis post Trojæ ipsius documentum qua tandem prudentia Roma custodienda commissa est? Dixerit quispiam jam eos Romæ habitare solitos, quando, expugnante Fimbria, cecidit Ilium. Unde ergo stetit Minervæ simulacrum? Deinde, si apud Romam erant, quando Fimbria delevit Ilium, fortasse apud Ilium erant, quando a Gallis ipsa Roma capta et incensa est: sed ut sunt auditu acutissimi, motuque celerrimi, ad vocem anseris cito redierunt, ut saltem capitolinum collem, qui remanserat, tuerentur: cæterum ad alia defendenda serius sunt redire commoniti.

CAPUT IX.

An illam pacem, quæ sub Numæ regno fuit, deos præstitisse credendum sit.

Hi etiam Numam Pompilium successorem Romuli adjuvisse creduntur, ut toto regni sui tempore pacem haberet, et Jani portas, quæ bellis patere assolent, clauderet: eo merito scilicet, quia Romanis multa sacra constituit. Illi vero homini pro tanto otio gratulandum fuit, si modo id rebus salubribus scisset impendere, et perniciosissima curiositate neglecta, Deum verum vera pietate perquirere. Nunc autem non ei dii contulerunt il-

lud otium : sed eum minus fortasse decepissent, si otiosum minime reperissent. Quanto enim minus eum occupatum invenerunt, tanto magis ipsi occupaverunt. Nam quid ille molitus sit, et quibus artibus deos tales sibi, vel illi civitati consociare potuerit, Varro prodit. Quod si Domino placuerit, suo diligentius disseretur loco; modo autem, quia de beneficiis eorum quæstio est, magnum beneficium est pax; sed Dei veri beneficium est, plerumque etiam sicut sol, sicut pluvia vitæque alia subsidia, super ingratos et nequam. Sed si hoc tam magnum bonum dii illi Romæ vel Pompilio contulerunt, cur imperio romano per ipsa tempora laudabiliora id nunquam postea præstiterunt? An utiliora erant sacra, cum instituerentur, quam cum instituta celebrarentur? Atqui tunc nondum erant, sed ut essent addebantur : postea vero jam erant, quæ ut prodessent custodiebantur. Quid ergo est, quod illi quadraginta-tres, vel, ut alii volunt, triginta-novem anni in tam longa pace transacti sunt, regnante Numa, et postea sacris institutis, diisque ipsis, qui eisdem sacris fuerant invitati, jam præsidibus atque tutoribus, vix post tam multos annos ab Urbe condita usque ad Augustum [1] unus pro magno miraculo commemoratur annus post primum bellum punicum, quo belli portas Romani claudere potuerunt?

[1] Livius, lib. 1.

CAPUT X.

An optandum fuerit, quod tanta bellorum rabie Romanorum augeretur imperium, cum eo studio quo sub Numa auctum est, et quietum esse potuisset et tutum.

An respondent, quod nisi assiduis sibique continuo succedentibus bellis romanum imperium tam longe lateque non posset augeri, et tam grandi gloria diffamari? Idonea vero causa : ut magnum esset imperium, cur esse deberet inquietum? Nonne in corporibus hominum satius est modicam staturam cum sanitate habere, quam ad molem aliquam giganteam perpetuis afflictionibus pervenire? nec cum perveneris, requiescere; sed quanto grandioribus membris, tanto majoribus agitari malis? Quid autem mali esset, ac non potius plurimum boni, si ea tempora perducarent, quæ perstrinxit Sallustius, ubi ait : « Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi; pars ingenium, alii corpus exercebant : etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant[1]. » An ut tam multum augeretur imperium, debuit fieri quod Virgilius detestatur, dicens :

Deterior donec paulatim ac decolor ætas,
Et belli rabies, et amor successit habendi[2]?

Sed plane pro tantis bellis susceptis et gestis, justa defensio Romanorum est, quod irruentibus sibi importune inimicis resistere cogebat, non aviditas adipiscendæ laudis

[1] Sallust. in Catilin. — [2] Virg. Æneid. VIII.

humanæ, sed necessitas tuendæ salutis et libertatis. Ita sit plane; « Nam post quam res eorum, sicut scribit ipse Sallustius, legibus, moribus, agris aucta, satis prospera, satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitimi bello tentare, pauci ex amicis auxilio esse. Nam cæteri metu perculsi longe a periculis aberant. At Romani domi militiæque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant[1]. » Decenter his artibus Roma crevit. Sed, regnante Numa, ut tam longa pax esset, utrum irruebant improbi belloque tentabant; an nihil eorum fiebat, ut posset pax illa persistere? Si enim bellis etiam tum Roma lacessebatur, nec armis arma obvia ferebantur, quibus modis agebatur, ut nulla pugna superati, nullo Martio impetu territi sedarentur inimici, his modis semper ageretur, et semper Roma, clausis Jani portis, pacata regnaret. Quod si in potestate non fuit, non ergo Roma pacem habuit quandiu dii eorum, sed quandiu homines finitimi circumquaque voluerunt, qui eam nullo bello provocaverunt: nisi forte dii tales etiam id homini vendere audebunt, quod alius homo voluit sive noluit. Interest quidem jam vitio proprio, malas mentes quatenus sinantur isti dæmones vel terrere vel excitare: sed si semper hoc possent, nec aliud secretiore ac superiore potestate contra eorum conatum sæpe aliter ageretur, semper in potestate haberent paces bellicasque victorias, quæ semper fere per humanorum animorum motus accidunt: quas tamen plerumque contra eorum fieri voluntatem, non solum fabulæ multa mentientes, et vix veri aliquid

[1] Sallust. in Catilin.

vel indicantes, vel significantes, sed etiam ipsa romana confitetur historia.

CAPUT XI.

De simulacro Cumani Apollinis, cujus fletus creditus est cladem Græcorum, quibus opitulari non poterat, indicare.

Neque enim aliunde Apollo ille Cumanus, cum adversus Achæos regemque Aristonicum bellaretur, quatriduo flevisse nuntiatus est : quo prodigio haruspices territi, cum id simulacrum in mare putavissent esse projiciendum, Cumani senes intercesserunt, atque retulerunt tale prodigium et Antiochi et Persis bello in eodem apparuisse figmento : et quia Romanis feliciter provenisset, ex senatusconsulto eidem Apollini suo dona esse missa testati sunt. Tunc velut peritiores acciti haruspices responderunt simulacri Apollinis fletum ideo prosperum esse Romanis, quoniam cumana colonia Græca esset, suisque terris, unde accitus esset, id est, ipsi Græciæ luctum et cladem Apollinem significasse plorantem. Deinde mox regem Aristonicum victum et captum esse nuntiatum est, quem vinci utique Apollo nolebat et dolebat, et hoc sui lapidis etiam lacrymis indicabat. Unde non usquequaque incongrue, quamvis fabulosis, tamen veritati similibus, mores dæmonum describuntur carminibus poëtarum. Nam Camillam Diana doluit apud Virgilium[1], et Pallantem moriturum Hercules flevit. Hinc fortassis et Numa Pompilius pace abundans, sed quo donante nesciens, nec requi-

[1] Virg. Æneid. XI.

rens; cum cogitaret otiosus quibusnam diis tuendam romanam salutem regnumque committeret; nec verum illum atque omnipotentem summun Deum curare opinaretur ista terrena, atque recoleret trojanos deos, quos Æneas advexerat, neque trojanum, neque laviniense ab ipso Ænea conditum regnum diu conservare potuisse, alios providendos existimavit, quos illis prioribus, (sive qui cum Romulo jam Romam transierunt, sive quandoque, Alba eversa, fuerant transituri,) vel tanquam fugitivis custodes adhiberet, vel tanquam invalidis adjutores.

CAPUT XII.

Quantos sibi deos Romani præter constitutionem Numæ adjecerint, quorum eos numerositas nihil juverit.

Nec his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quæ tam multa illic Pompilius constituerat : nam ipsius summum templum nondum habebat Jovis. Rex quippe Tarquinius ibi Capitolium fabricavit. Æsculapius autem ab Epidauro ambivit Romam, ut peritissimus medicus in urbe nobilissima artem gloriosius exerceret. Mater etiam deûm nescio unde a Pessinunte. Indignum enim erat, ut cum ejus filius jam cœli capitolino præsideret, adhuc ipsa in loco ignobili latitaret. Quæ tamen si omnium deorum mater est, non solum secuta est Romam quosdam filios suos, verum et alios præcessit etiam secuturos. Miror sane, si ipsa peperit Cynocephalum, qui longe postea venit ex Ægypto. Utrum etiam dea Febris ex illa nata sit, viderit Æsculapius pronepos ejus. Sed undecumque nata sit,

non (opinor) audebunt eam ignobilem dicere dii peregrini deam civem Romanam. Sub hoc tot deorum præsidio, quos numerare quis potest? Indigenas et alienigenas, cœlites, terrestres, infernos, marinos, fontanos, fluviales; et, ut Varro dicit, certos atque incertos, in omnibusque generibus deorum, sicut in animalibus, mares et fœminas? Sub hoc ergo tot deorum præsidio constituta Roma, non tam magnis et horrendis cladibus, quales ex multis paucas commemorabo, agitari affligique debuit. Nimis enim multos deos grandi fumo suo, tanquam signo dato, ad tuitionem congregaverat; quibus templa, altaria, sacrificia, sacerdotes instituendo atque præbendo, summum verum Deum, cui uni hæc rite gesta debentur, offenderet. Et felicior quidem cum paucioribus vixit; sed quanto major facta est, sicut navis nautas, tanto plures adhibendos putavit: credo, desperans pauciores illos, sub quibus in comparatione pejoris vitæ melius vixerat, non sufficere ad opitulandum granditati suæ. Primo enim sub ipsis regibus, excepto Numa Pompilio, de quo jam supra locutus sum, quantum malum discordiosi certaminis fuit, quod fratrem Romuli coëgit occidi?

CAPUT XIII.

Quo jure, quo fœdere Romani obstinuerint prima conjugia.

Quomodo nec Juno, quæ cum Jove suo jam fovebat

Romanos rerum dominos, gentemque togatam [1],

nec Venus ipsa Æneidas suos potuit adjuvare, ut bono et

[1] Virg. Æneid. 1.

æquo more conjugia mererentur, cladesque tanta irruit hujus inopiæ, ut ea dolo raperent, moxque compellerentur pugnare cum soceris; ut miseræ fœminæ nondum ex injuria maritis conciliatæ, jam parentum sanguine dotarentur? At enim vicerunt in hac conflictione Romani vicinos suos? Quantis et quam multis utrinque vulneribus et funeribus tam propinquorum et confinium istæ victoriæ constiterunt? Propter unum Cæsarem socerum et unum generum ejus Pompeium, jam mortua Cæsaris filia uxore Pompeii, quanto et quam justo doloris instinctu Lucanus exclamat :

> Bella per Emathios plus quàm civilia Campos,
> Jusque datum sceleri canimus [1].

Vicerunt ergo Romani, ut strage socerorum manibus cruentis ab eorum filiabus amplexus miserabiles extorquerent; nec illæ auderent flere patres occisos, ne offenderent victores maritos; quæ adhuc, illis pugnantibus, pro quibus facerent vota nesciebant[2]. Talibus nuptiis populum romanum non Venus, sed Bellona dotavit : aut fortassis Alecto illa infernalis furia, jam eis favente Junone, plus in illos habuit licentiæ, quam cum ejus precibus contra Æneam fuerat excitata[3]. Andromache felicius captivata est, quam illa conjugia romana nupserunt : licet serviles, tamen post ejus amplexus nullum Trojanorum Pyrrhus occidit. Romani autem soceros interficiebant in præliis, quorum jam filias amplexabantur in thalamis. Illa victori subdita, dolere tantum suorum mortem potuit, non timere : illæ sociatæ bellantibus parentum suorum mortes procedentibus viris timebant, redeuntibus dolebant, nec timorem habentes liberum, nec dolorem. Nam propter interitum civium, propinquorum, fratrum, parentum, aut pie cruciabantur, aut crudeliter lætabantur victoriis maritorum. Huc accedebat, quod, ut sunt alterna bellorum, aliquæ parentum

[1] Lucan. lib. I. — [2] Ovid. III. Fast. — [3] Virg. Æneid. VI.

ferro amiserunt viros, aliquæ utrorumque ferro et parentes et viros. Neque enim et apud Romanos parva fuerunt illa discrimina. Siquidem ad obsidionem quoque perventum est civitatis, clausisque portis se tuebantur. Quibus dolo apertis, admissisque hostibus intra mœnia, in ipso foro scelerata et nimis atrox inter generos socerosque pugna commissa est[1]. Et raptores illi etiam superabantur; et crebro fugientes intra domos suas, gravius fœdabant pristinas, quamvis et ipsas pudendas lugendasque victorias. Hic tamen Romulus de suorum jam virtute desperans, Jovem rogavit ut starent : atque ille hac occasione nomen Statoris invenit[2]. Nec finis esset tanti mali, nisi raptæ illæ laceratis crinibus emicarent, et provolutæ parentibus, iram eorum justissimam, non armis victricibus, sed supplici pietate sedarent. Deinde Titum Tatium regem Sabinorum, socium regni Romulus ferre compulsus est, germani consortis impatiens : sed quando et istum diu toleraret, qui fratrem geminumque non pertulit? Unde et ipso interfecto (19), ut major deus esset, regnum solus obtinuit. Quæ sunt ista jura nuptiarum, quæ irritamenta bellorum, quæ fœdera germanitatis, affinitatis, societatis, divinitatis? Quæ prostremo sub tot diis tutoribus vita civitatis? Vides quanta hinc dici et quam multa possent, nisi quæ supersunt nostra curaret intentio, et sermo in alia festinaret.

[1] Livius. lib. I. — [2] Id. ibid.

CAPUT XIV.

De impietate belli, quod Albanis Romani intulerunt, et de victoria dominandi libidine adepta.

Quid deinde post Numam sub aliis regibus? Quanto malo, non solum suo, sed etiam Romanorum, in bellum Albani provocati sunt? quia videlicet pax Numæ tam longa viluerat. Quam crebræ strages romani albanique exercitus fuerunt, et utriusque comminutio civitatis? Alba namque illa, quam filius Æneæ creavit Ascanius, Romæ mater propior ipsa quam Troja, a Tullo Hostilio rege provocata conflixit[1]: confligens autem et afflicta est, et afflixit, donec multorum tæderet pari defectione certaminum. Tunc eventum belli de tergeminis hinc atque inde fratribus placuit experiri[2]: a Romanis tres Horatii, ab Albanis autem tres Curiatii processerunt: a Curiatiis tribus Horatii duo, ab uno autem Horatio tres Curiatii superati et extincti sunt. Ita Roma extitit victrix, ea clade etiam in certamine extremo, ut de sex vivis unus rediret domum. Cui damnum in utrisque? Cui luctus nisi Ænæ stirpi, nisi Ascanii posteris, nisi proli Veneris, nisi nepotibus Jovis? Nam et hoc plus quam civile bellum fuit, quando filia civitas cum civitate matre pugnavit. Accessit aliud huic tergeminorum pugnæ ultimæ atrox atque horrendum malum. Nam ut erant ambo populi prius amici, (vicini quippe atque cognati,) uni Curiatiorum desponsata fuerat Horatiorum soror: hæc postea quam sponsi spolia in victore fratre conspexit, ab eodem fratre, quoniam flevit, occisa est. Humanior hujus unius

[1] Livius. lib. I. — [2] Ibid.

fœminæ, quam universi populi romani, mihi fuisse videtur affectus. Illa quem virum jam fide media retinebat, aut forte etiam ipsum fratrem dolens qui eum occiderat, cui sororem promiserat, puto quod non culpabiliter fleverit. Unde enim apud Virgilium pius Æneas laudabiliter dolet hostem etiam sua peremptum manu [1] ? Unde Marcellus Syracusanam civitatem, recolens ejus paulo ante culmen et gloriam sub manus suas subito concidisse, communem cogitans conditionem flendo miseratus est [2] ? Quæso ab humano impetremus affectu, ut fœmina sponsum suum a fratre suo peremptum sine crimine fleverit, si viri hostes a se victos etiam cum laude fleverunt. Ergo sponso a fratre illatam mortem quando fœmina illa flebat, tunc se contra matrem civitatem tanta strage bellasse, et tanta hinc et inde cognati cruoris effusione vicisse Roma gaudebat.

II. Quid mihi obtenditur nomen laudis, nomenque victoriæ? Remotis obstaculis insanæ opinionis facinora nuda cernantur, nuda pensentur, nuda judicentur. Causa dicatur Albæ sicut Trojiæ adulterium dicebatur. Nulla talis, nulla similis invenitur : tantum ut desides moveret

Tullus in arma viros, et jam desueta triumphis
Agmina [3] . . . .

Illo itaque vitio tantum scelus perpetratum est socialis belli atque cognati. Quod vitium Sallustius magnum transeunter attingit. Cum enim laudans breviter antiquiora commemorasset tempora, quando vita hominum sine cupiditate agitabatur, et sua cuique satis placebant : « Postea vero, inquit, quam in Asia Cyrus, in Græcia Lacedæmonii atque Athenienses, cœpere urbes atque nationes subigere, libidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare [3] : » et cætera, quæ ipse

[1] Virg. Æneid. x. — [2] Vide supra, lib. I, c. 6. — [3] Sallust. in Catilin.

instituerat dicere. Mihi huc usque satis sit ejus verba posuisse. Libido ista dominandi magnis malis agitat et conterit humanum genus. Hac libidine Roma tunc victa Albam se vicisse triumphabat, et sui sceleris laudem gloriam nominabat. « Quoniam laudatur, inquit Scriptura nostra, » peccator in desideriis animæ suæ, et qui iniqua gerit, » benedicitur [1]. » Fallacia igitur tegmina, et deceptoriæ dealbationes auferantur a rebus, ut sincero inspiciantur examine. « Nemo mihi dicat : Magnus ille atque ille, » quia cum illo et illo pugnavit, et vicit. Pugnant etiam gladiatores, vincunt et ipsi : habet præmia laudis et illa crudelitas. Sed puto esse satius cujuslibet inertiæ pœnas luere, quam illorum armorum gloriam quærere. Et tamen si in arenam procederent pugnaturi inter se gladiatores, quorum alter filius, alter pater esset, tale spectaculum quis ferret? quis non auferret? Quomodo ergo gloriosum alterius matris, alterius filiæ civitatis, inter se armorum potuit esse certamen? An ideo diversum fuit, quod arena illa non fuit, et latiores campi non duorum gladiatorum, sed in duobus populis multorum funeribus implebantur; nec amphitheatro cingebantur illa certamina, sed universo orbe, et tunc vivis, et posteris, quo usque ista fama porrigitur, impium spectaculum præbebatur?

III. Vim tamen patiebantur studii sui dii illi præsides imperii romani, et talium certaminum tanquam theatrici spectatores, donec Horatiorum soror propter Curiatios tres peremptos, etiam ipsa tertia ex altera parte fraterno ferro duobus fratribus adderetur, ne minus haberet mortium etiam Roma quæ vicerat. Deinde ad fructum victoriæ Alba subversa est : ubi post Ilium, quod Græci everterunt et post Lavinium, ubi Æneas regnum peregrinum atque fugitivum constituerat, tertio loco habitaverant numina

[1] Psal. III, 9.

illa trojana. Sed more suo etiam inde jam fortasse migraverant, ideo deleta est. Discesseran tvidelicet omnes, adytis arisque relictis, dii, quibus imperium illud steterat. Discesserant sane ecce jam tertio, ut eis quarta Roma providentissime crederetur. Displicuerat enim et Alba, ubi Amulius, expulso fratre, et Roma placuerat, ubi Romulus, occiso fratre, regnaverat[1]. Sed ante quam Alba dirueretur, transfusus est, inquiunt, populus ejus in Romam, ut ex utraque una civitas fieret. Esto, ita factum sit : urbs tamen illa Ascanii regnum et tertium domicilium Trojanorum deorum, ab urbe filia mater eversa est. Ut autem belli reliquiæ e duobus populis unum facerent miserabile coagulum, multus ante fusus utriusque sanguis fuit. Quid jam singillatim dicam sub cæteris regibus toties eadem bella renovata, quæ victoriis finita videbantur, et tantis stragibus iterum iterumque confecta, iterum iterumque post fœdus et pacem inter generos et soceros et eorum stirpem posterosque repetita? Non parvum indicium calamitatis hujus fuit, quod portas belli nullus clausit illorum. Nullus ergo illorum sub tot diis præsidibus in pace regnavit.

CAPUT XV.

Qualis Romanorum regum vita atque exitus fuerit.

Ipsorum autem regum qui exitus fuerunt? De Romulo viderit adulatio fabulosa, qua perhibetur receptus in cœlum. Viderint quidam scriptores eorum[2], qui eum propter ferocitatem a senatu discerptum esse dixerunt, subornatumque nescio quem Julium Proculum, qui eum sibi apparuisse diceret, eumque per se populo mandasse romano,

[1] Livius, lib. I. — [2] Ibid, et Dionysius, lib. II.

ut inter numina coleretur; eoque modo populum, qui contra senatum intumescere cœperat, repressum atque sedatum. Acciderat enim et solis defectio, quam certa ratione sui cursus affectam imperita nesciens multitudo meritis Romuli tribuebat. Quasi vero si luctus ille solis fuisset, non magis ideo credi deberet occisus, ipsumque scelus aversione etiam diurni luminis indicatum: sicut revera factum est, cum Dominus crucifixus est crudelitate atque impietate Judæorum[1]. Quam solis obscurationem non ex canonico siderum cursu accidisse, satis ostendit, quod tunc erat Pascha Judæorum; nam plena luna solemniter agitur: regularis autem solis defectio nonnisi lunæ fine contingit. Satis et Cicero illam inter deos Romuli receptionem putatam magis significat esse, quam factam, quando et laudans eum in libris de republica, Scipionisque sermone. « Tantum est, inquit, consecutus, ut cum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo unquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria. » Quod autem dicit eum subito non comparuisse, profecto ibi intelligitur aut violentia tempestatis, aut cædis facinorisque secretum. Nam et alii scriptores eorum defectioni solis addunt etiam subitam tempestatem, quæ profecto aut occasionem sceleri præbuit, aut Romulum ipsa consumpsit[2]. De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem libris idem Cicero, « Propterea et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse quod erat in Romulo probatum, id est, persuasum, Romani vulgare noluerunt, id est, vile facere, si hoc et alteri facile tribueretur[3]. » Dicit etiam aperte in Invectivis: « Illum, qui hanc urbem condidit, Romulum ad deos immortales benevolentia famaque sus-

[1] Luc xxiii, 45. — [2] Livius lib. i. [3] Dionys. lib. ii.

tulimus[1] : » ut non vere factum, sed propter merita virtutis ejus benevolentia jactatum diffamatumque monstraret. In Hortensio vero Dialogo cum de solis canonicis defectionibus loqueretur : « Ut easdem, inquit, tenebras efficiat, » quas effecit in interitu Romuli, qui in obscuratione solis » est factus. » Certe hic minime timuit hominis interitum dicere, quia disputator magis quam laudator fuit.

II. Cæteri autem reges populi romani, excepto Numa Pompilio et Anco Martio, qui morbo interierunt, quam horrendos exitus habuerunt? Tullus, ut dixi, Hostilius victor et eversor Albæ, cum tota domo sua fulmine concrematus est[2]. Priscus Tarquinius per sui decessoris filios interemptus est. Servius Tullius generi sui Tarquinii Superbi, qui ei successit in regnum, nefario scelere occisus est. Nec discessere, adytis arisque relictis, dii, tanto in optimum illius populi regem parricidio perpetrato, quos dicunt, ut hoc miseræ Trojæ facerent, eamque Græcis diruendam exurendamque relinquerent, adulterio Paridis fuisse commotos. Sed insuper interfecto a se socero Tarquinius ipse successit. Hunc illi dii nefarium parricidam soceri interfectione regnantem, insuper multis bellis victoriisque gloriantem, et de manubiis Capitolium fabricantem, non abscedentes, sed præsentes manentesque viderunt, et regem suum Jovem in illo altissimo templo, hoc est, in opere parricidæ, sibi præsidere atque regnare perpessi sunt. Neque enim adhuc innocens Capitolium struxit, et postea malis meritis Urbe pulsus est : sed ad ipsum regnum, in quo Capitolium fabricaret, immanissimi sceleris perpetratione pervenit. Quod vero eum Romani regno postea depulerunt, ac secluserunt mœnibus civitatis, non ipsius de Lucretiæ stupro, sed filii peccatum fuit, illo non solum nesciente,

[1] Cicer. Orat. III. In Catilin. — [2] Vide de hoc et sequentibus. Liv. lib. I et Dyonis. lib. III.

sed etiam absente commissum. Ardeam civitatem tunc oppugnabat, et pro populo romano bellum gerebat : nescimus quid faceret, si ad ejus notitiam flagitium filii deferretur. Et tamen inexplorato ejus judicio et inexperto, ei populus ademit imperium ; et recepto exercitu, a quo deseri jussus est, clausis deinde portis, non sivit intrare redeuntem. At ille post bella gravissima, quibus eosdem Romanos concitatis finitimis attrivit, postea quam desertus ab eis, quorum fidebat auxilio, regnum recipere non valuit, in oppido Tusculo Romæ vicino quatuordecim, ut fertur, annos privatam vitam quietus habuit, et cum uxore consenuit, optabiliore fortassis exitu, quam socer ejus generi sui facinore, nec ignorante filia, sicut perhibetur, extinctus [1]. Nec tamen istum Tarquinium Romani crudelem aut sceleratum, sed Superbum appellaverunt, fortassis regios ejus fastus alia superbia non ferentes. Nam scelus occisi ab eo soceri optimi regis sui usque adeo contempserunt, ut eum regem suum facerent : ubi miror si non scelere graviore mercedem tantam tanto sceleri reddiderunt. Nec discessere, adytis arisque relictis, dii. Nisi forte quispiam sic defendat istos deos, ut dicat eos ideo mansisse Romæ, quo possent Romanos magis punire suppliciis, quam beneficiis adjuvare, seducentes eos vanis victoriis et bellis gravissimis conterentes. Hæc fuit Romanorum vita sub regibus laudabili tempore illius reipublicæ usque ad expulsionem Tarquinii Superbi per ducentos ferme et quadraginta et tres annos, cum illæ omnes victoriæ tam multo sanguine et tantis emptæ calamitatibus, vix illud imperium intra viginti ab Urbe milliaria dilataverint : quantum spatium absit ut saltem alicujus Getulæ civitatis nunc territorio comparetur.

[1] Liv. lib. I. Valer. lib. IX. c. 11.

CAPUT XVI.

De primis apud Romanos consulibus, quorum alter alterum patria pepulit, moxque Romæ post atrocissima parricidia a vulnerato hoste vulneratus interiit.

Huic tempori adjiciamus etiam tempus illud, quo usque dicit Sallustius æquo et modesto jure agitatum, dum metus a Tarquinio et grave bellum cum Ethruria positum est [1]. Quandiu enim Ethrusci Tarquinio redire in regnum conanti opitulati sunt, gravi bello Roma concussa est. Ideo dicit æquo et modesto jure gestam rempublicam metu premente, non persuadente justitia. In quo brevissimo tempore quam funestus ille annus fuit, quo primi consules creati sunt, expulsa regia potestate? Annum quippe suum non compleverunt. Nam Junius Brutus exhonoratum ejecit Urbe collegam Lucium Tarquinium Collatinum; deinde mox ipse in bello cecidit mutuis cum hoste vulneribus, occisis a se ipso primitus filiis suis et uxoris suæ fratribus, quod eos pro restituendo Tarquinio conjurasse cognoverat [2]. Quod factum Virgilius postea quam laudabiliter commemoravit, continuo clementer exhorruit. Cum enim dixisset:

> . . . Natosque pater nova bella moventes
> Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit,

mox deinde exclamavit, et ait:

> Infelix, utcumque ferent ea facta minores [3].

Quomodolibet, inquit, ea facta posteri ferant, id est, præ-

[1] Vide supra lib. II, c. 18. — [2] Liv. lib. I. Valer. lib. V, c. 8. — [3] Virg. Æneid. VI.

ferant et extollant, qui filios occidit, infelix est. Et tanquam ad consolandum infelicem, subjunxit:

> Vincit amor patriæ, laudumque immensa cupido [1].

Nonne in hoc Bruto, qui et filios occidit, et a se percusso hosti filio Tarquinii mutuo percussus supervivere non potuit, eique potius ipse Tarquinius supervixit, Collatini collegæ videtur innocentia vindicata, qui bonus civis hoc Tarquinio pulso passus est, quod tyrannus ipse Tarquinius? Nam et idem Brutus consanguineus Tarquinii fuisse perhibetur. Sed Collatinum videlicet similitudo nominis pressit, quia etiam Tarquinius vocabatur. Mutare ergo nomen, non patriam cogeretur: postremo in ejus nomine hoc vocabulum minus esset, L. Collatinus tantummodo vocaretur. Sed ideo non amisit quod sine ullo detrimento posset amittere, ut et honore primus consul et civitate bonus civis carere juberetur. Etiam-ne ista est gloria Junii Bruti detestanda iniquitas et nihilo utilis reipublicæ? Etiam-ne ad hanc perpetrandam,

> Vicit amor patriæ, laudumque immensa cupido?

Jam expulso utique Tarquinio tyranno, consul cum Bruto creatus est maritus Lucretiæ L. Tarquinius Collatinus. Quam juste populus mores in cive, non nomen attendit? Quam injuste Brutus collegam primæ ac novæ illius potestatis, quem posset, si hoc offendebatur, nomine tantum privare, et patria privavit et honore? Hæc mala facta sunt, hæc adversa acciderunt, quando in illa republica æquo et modesto jure agitatum est. Lucretius quoque, qui in locum Bruti fuerat subrogatus, morbo, ante quam idem annus terminaretur, absumptus est. Ita P. Valerius, qui successerat Collatino, et M. Horatius, qui pro defuncto Lucretio suffectus fuerat, annum illum funereum atque tartareum, qui consules quinque habuit, compleverunt: quo anno

[1] Virg. Æneid. VI.

consulatus ipsius novum honorem ac potestatem auspicata est romana respublica.

CAPUT XVII.

Post initia consularis imperii, quibus malis vexata fuerit romana respublica, diis non opitulantibus quos colebat.

I. Tunc jam diminuto paululum metu, non quia bella conquieverant, sed quia non tam gravi pondere urgebant, finito scilicet tempore quo æquo et modesto jure agitatum est, secuta sunt quæ idem Sallustius breviter explicat: « Dein servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere, et cæteris expertibus soli in imperio agere. Quibus sævitiis, et maxime fœnore oppressa plebs, cum assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem Sacrum atque Aventinum insedit: tumque tribunos plebis et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrinque finis fuit secundum bellum punicum[1]. » Quid itaque ego tantas moras vel scribens patiar, vel lecturis afferam? Quam misera fuerit illa respublica tam longa ætate per tot annos usque ad secundum bellum punicum, bellis forinsecus inquietare non desistentibus et intus discordiis seditionibusque civilibus, a Sallustio breviter intimatum est. Proinde victoriæ illæ non solida beatorum gaudia fuerunt, sed inania solatia miserorum, et ad alia atque alia sterilia mala subeunda illecebrosa incitamenta minime quietorum. Nec nobis, quia hæc dicimus, boni Romani prudentesque succenseant:

[1] Sallust. Histor. lib. 1.

quanquam de hac re nec petendi sint, nec monendi, quando eos minime succensuros esse certissimum est. Neque enim gravius vel graviora dicimus auctoribus eorum, et stilo et otio multum impares : quibus tamen ediscendis et ipsi elaboraverunt, et filios suos elaborare compellunt. Qui autem succensent, quando me ferrent, si ego dicerem, quod Sallustius ait? « Plurimæ turbæ, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant; bonique et mali cives appellati, non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissimus et injuria validior, quia præsentia defendebat, pro bono ducebatur[1]. » Porro si illi scriptores historiæ ad honestam libertatem pertinere arbitrati sunt, mala civitatis propriæ non tacere, quam multis locis magno præconio laudare compulsi sunt, cum aliam veriorem quo cives æterni legendi sunt non haberent; quid nos facere convenit, quorum spes quanto in Deo melior et certior, tanto major debet esse libertas, cum mala præsentia Christo nostro imputant, ut infirmiores imperitioresque mentes alienentur ab ea civitate, in qua sola jugiter feliciterque vivendum est? Nec in deos eorum horribiliora nos dicimus, quam eorum identidem auctores quos legunt et prædicant : quando quidem et ex ipsis, quæ diceremus accepimus, et nullo modo dicere, vel talia, vel cuncta sufficimus.

II. Ubi erant ergo illi dii, qui propter exiguam fallacemque hujus mundi felicitatem colendi existimantur; cum Romani, quibus se colendos mendacissima astutia venditabant, tantis calamitatibus vexarentur? Ubi erant, quando Valerius consul ab exulibus et servis incensum Capitolium cum defensaret, occisus est? Faciliusque ipse

[1] Sallust. Histor. lib. I.

prodesse potuit ædi Jovis, quam illi turba tot numinum cum suo maximo atque optimo rege, cujus templum liberaverat, subvenire. Ubi erant, quanto densissimis fatigata civitas seditionum malis, cum legatos Athenas missos ad leges mutuandas paululum quieta opperiretur, gravi fame pestilentiaque vastata est[1]? Ubi erant, quando rursus populus, cum fame laboraret, præfectum annonæ primum creavit[2]; atque illa fame invalescente, Spurius Meslius, qui esurienti multitudini frumenta largitus est, regni affectati crimen incurrit, et ejusdem præfecti instantia per dictatorem L. Quintium ætate decrepitum, a Quinto Servilio magistro equitum cum maximo et periculosissimo tumultu civitatis occisus est? Ubi erant, quando, pestilentia maxima exorta, diis inutilibus sine remedio populus diu multumque fatigatus nova lectisternia, quod nunquam antea fecerat, exhibenda arbitratus est[3]? Lecti autem sternebantur in honorem deorum, unde hoc sacrum vel potius sacrilegium nomen accepit. Ubi erant, quando per decem continuos annos male pugnando crebras et magnas clades apud Veios exercitus romanus acceperat, nisi per Furium Camillum tandem subveniretur, quem postea civitas ingrata damnavit[4]? Ubi erant, quando Galli Romam ceperunt, spoliaverunt, incenderunt, cædibus impleverunt[5]? Ubi erant, cum illa insignis pestilentia tam ingentem stragem dedit, qua et ille Furius Camillus extinctus est, qui rempublicam ingratam et a Veientibus ante defendit, et de Gallis postea vindicavit[6]? In hac pestilentia scenicos ludos aliam novam pestem, non corporibus Romanorum, sed, quod est multo perniciosius, moribus intulerunt[7]? Ubi erant, quando alia pestilentia gravis de venenis matronarum exorta credita est, quarum supra fidem multarum

[1] Livius lib. III. — [2] Id. lib. IV. — [3] Id. lib. V. — [4] Ibid. — [5] Ibid. — [6] Id. lib. VII. — [7] Vide supra, lib. I, c. 32, et lib. II, c. 8.

atque nobilium mores deprehensi sunt omni pestilentia graviores? Vel quando in Caudinas furculas a Samnitibus obsessi ambo cum exercitu consules fœdus cum eis fœdum facere coacti sunt; ita ut equitibus romanis sexcentis obsidibus datis, cæteri, amissis armis, aliisque spoliati privatique tegminibus, sub jugum hostium cum vestimentis singulis mitterentur. Vel quando gravi pestilentia cæteris laborantibus, multi etiam in exercitu icti fulmine perierunt [1]. Vel quando item alia intolerabili pestilentia Æsculapium ab Epidauro quasi medicum deum Roma advocare atque adhibere compulsa est [2] : quoniam regem omnium Jovem, qui jamdiu in Capitolio sedebat, multa stupra, quibus adolescens vacaverat, non permiserant fortasse discere medicinam. Vel cum conspirantibus uno tempore hostibus, Lucanis, Brutiis, Samnitibus, Ethruscis et Senonibus Gallis, primo ab eis legati perempti sunt, deinde cum prætore oppressus exercitus, septem tribunis cum illo pereuntibus et militum tredecim millibus [3]. Vel quando post graves et longas Romæ seditiones, quibus ad ultimum plebs in Janiculum hostili direptione secesserat, hujus mali tam dira calamitas erat, ut ejus rei causa, quod in extremis periculis fieri solebat, dictator crearetur Hortensius, qui plebe revocata in eodem magistratu expiravit, quod nulli dictatori ante contigerat, et quod illis diis jam præsente Æsculapio gravius crimen fuit [4].

III. Tum vero tam multa bella ubique crebuerunt, ut inopia militum proletarii illi, qui eo quod proli gignendæ vacabant, ob egestatem militare non valentes, hoc nomen acceperant, militiæ conscriberentur. Accitus etiam a Tarentinis Pyrrhus rex Græciæ, tunc ingenti gloria celebratus, Romanorum hostis effectus est [5]. Cui sane de rerum fu-

[1] Livius, lib. x. — [2] Ibid. circa finem. — [3] Id. lib. xii. — [4] Id. lib xi. — [5] Id. lib. xii.

turo eventu consulenti, satis urbane Apollo sic ambiguum oraculum edidit, ut e duobus quidquid accidisset, ipse divinus haberetur. Ait enim : « Dico te, Pyrrhe, vincere posse Romanos [1]. » Atque ita sive Pyrrhus a Romanis, sive Romani a Pyrrho vincerentur, securus fatidicus utrumlibet expectaret eventum. Quæ tunc et quam horrenda utriusque exercitus clades? In qua tamen superior Pyrrhus extitit, ut jam posset Apollinem pro suo intellectu prædicare divinum; nisi proxime alio prælio Romani abscederent superiores. Atque in tanta strage bellorum etiam pestilentia gravis exorta est mulierum [2]. Nam prius quam maturos partus ederent, gravidæ moriebantur. Ubi se, credo, Æsculapius excusabat, quod archiatrum, non obstetricem profitebatur. Pecudes quoque similiter interibant, ita ut jam defecturum genus animalium crederetur. Quid hyems illa memorabilis tam incredibili immanitate sæviens, ut nivibus horrenda altitudine etiam in foro per dies quadraginta manentibus, Tiberis quoque glacie duraretur, si nostris temporibus accidisset, quæ isti et quanta dixissent? Quid illa itidem ingens pestilentia, quandiu sævivit, quam multos peremit [3]? Quæ cum in annum alium multo gravius tenderetur, frustra præsente Æsculapio, aditum est ad libros Sibyllinos. In quo genere oraculorum, sicut Cicero in libris de Divinatione commemorat, magis interpretibus, ut possunt seu volunt dubia conjectantibus, credi solet [4]. Tunc ergo dictum est eam esse causam pestilentiæ, quod plurimas ædes sacras multi occupatas privatim tenerent : sic interim a magno imperitiæ vel desidiæ crimine Æsculapius liberatus est. Unde autem a multis ædes illæ fuerant occupatæ, nemine prohibente, nisi quia tantæ numinum turbæ diu frustra fuerat supplicatum; atque ita paulatim

[1] Confer. Cic. lib. II, de Divinat. — [2] Oros. lib. IV, c. 2. — [3] Ibid. v. — [5] Confer. Cic. lib. II. de Divinat.

loca deserebantur a cultoribus, ut tanquam vacua sine ullius offensione possent humanis saltem usibus vindicari? Nam quæ tunc velut ad sedandam pestilentiam diligenter repetita atque reparata, nisi postea eodem modo neglecta atque usurpata latitarent, non utique magnæ peritiæ Varronis tribueretur, quod scribens de ædibus sacris tam multa ignorata commemorat. Sed tunc interim elegans non pestilentiæ depulsio, sed deorum excusatio procurata est.

CAPUT XVIII.

Quantæ clades Romanos sub bellis punicis triverint, frustra deorum præsidiis expetitis.

I. Jamvero punicis bellis, cum inter utrumque imperium victoria diu anceps atque incerta penderet, populique duo prævalidi impetus in alterutrum fortissimos et opulentissimos agerent, quot minutiora regna contrita sunt? quæ urbes amplæ nobilesque deletæ, quot afflictæ, quot perditæ civitates? quam longe lateque tot regiones terræque vastatæ sunt? Quoties victi hinc atque inde victores? quid hominum consumptum est, vel pugnantium militum, vel ab armis vacantium populorum? Quanta vis navium marinis etiam præliis oppressa, et diversarum tempestatum varietate submersa est? Si enarrare vel commemorare conemur, nihil aliud quam scriptores etiam nos erimus historiæ. Tunc magno metu perturbata romana civitas ad remedia vana et ridenda currebat. Instaurati sunt ex auctoritate librorum Sibyllinorum ludi sæculares, quorum celebritas inter centum annos fuerat

instituta, felicioribusque temporibus memoria negligente perierat. Renovarunt etiam pontifices ludos sacros inferis, et ipsos abolitos annis retrorsum melioribus. Nimirum enim quando renovati sunt, tanta copia morientium ditatos inferos etiam ludere delectabat : cum profecto miseri homines ipsa rabida bella et cruentas animositates funereasque hinc atque inde victorias, magnos agerent ludos dæmonum et opimas epulas inferorum. Nihil sane miserabilius primo bello punico accidit, quam quod ita Romani victi sunt, ut etiam Regulus ille caperetur, cujus in primo et in altero libro mentionem fecimus, vir plane magnus et victor antea domitorque Pœnorum : qui etiam ipsum primum bellum punicum confecisset, nisi aviditate nimia laudis et gloriæ duriores conditiones, quam ferre possent, fessis Carthaginensibus imperasset. Illius viri et captivitas inopinatissima, et servitus indignissima, et juratio fidelissima, et mors crudelissima si deos illos non cogit erubescere, verum est quod ærei sunt, et non habent sanguinem.

II. Nec mala illo tempore gravissima intra mœnia defuerunt. Nam, exundante nimis ultra morem fluvio Tiberino, pene omnia urbis plana subversa sunt : aliis impetu quasi torrentis impulsis, aliis velut stagno diuturno madefactis atque sublapsis[2]. Istam deinde pestem ignis perniciosior subsecutus est[3], qui correptis circa Forum quibusque celsioribus, etiam templo Vestæ suo familiarissimo non pepercit, ubi ei veluti vitam perpetuam diligentissima substitutione lignorum, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueverant. Tunc vero illic ignis non tantum vivebat, sed etiam sæviebat. Cujus impetu exterritæ virgines, sacra illa fatalia, quæ jam tres,

[1] Vide supra, lib. I, c. 15 et 24; et lib. II, c. 23.— [2] Oros. lib. IV, c. 11 — [3] Id. lib. XIX; et Ovid, lib. XVI. Fast

in quibus fuerant, presserant civitates, cum ab illo incendio liberare non possent, [1] Metellus pontifex suæ quodam modo salutis oblitus, irruens ea semiustulatus abripuit. Neque enim vel ipsum ignis agnovit: aut vero erat ibi numen quod non etiam, si fuisset, fugisset. Homo igitur potius sacris Vestæ, quam illa homini prodesse potuerunt. Si autem a se ipsis ignem repellebant, civitatem, cujus tueri salutem putabantur, quid contra illas aquas flammasque poterant adjuvare? sicut etiam res ipsa nihil ea prorsus potuisse patefecit. Hæc istis nequaquam objicerentur a nobis, si illa sacra dicerent, non tuendis his bonis temporalibus instituta, sed significandis æternis, et ideo, cum ea quod corporalia visibiliaque essent, perire contingeret, nihil his rebus minui, propter quas fuerant instituta, et posse ad eosdem usus denuo reparari. Nunc vero cæcitate mirabili, eis sacris, quæ perire possint, fieri potuisse existimant, ut salus terrena et temporalis felicitas civitatis perire non posset. Proinde cum illis etiam manentibus sacris, vel salutis contritio, vel infelicitas irruisse monstratur, mutare sententiam, quam defendere nequeunt, erubescunt.

CAPUT XIX.

De afflictione belli punici secundi, qua vires partis utriusque consumptæ sunt.

Secundo autem bello punico nimis longum est commemorare clades duorum populorum, tam longe secum lateque pugnantium; ita ut his quoque [2] fatentibus qui non

[1] Livius, lib. xix. — [2] Id. initio, lib. xxi; et Silius Ital. lib. i.

tam narrare bella romana, quam romanum imperium laudare instituerunt, similior victo fuerit ille, qui vicit. Annibale quippe ab Hispania surgente, et Pyrenæis montibus superatis, Gallia transcursa, Alpibusque disruptis, tam longo circuitu auctis viribus, cuncta vastando aut subigendo, torrentis modo Italiæ faucibus irruente, quam cruenta bella gesta sunt, quam multa prælia? Quoties Romani superati? Quam multa ad hostem oppida defecerunt, quam multa capta et oppressa? Quam diræ pugnæ, et toties Annibali romana clade gloriosæ? De cannensi autem mirabiliter horrendo malo quid dicam, ubi Annibal, cum esset crudelissimus, tamen tanta inimicorum atrocissimorum cæde satiatus, parci jussisse perhibetur? Unde tres[1] modios annulorum aureorum Carthaginem misit[1]: quo intelligerent tantam in illo prælio dignitatem cecidisse romanam, ut facilius eam caperet mensura quam numerus; atque hinc strages turbæ cæteræ, tanto utique numerosioris, quanto infimioris, quæ sine annulis jacebat, conjicienda potius quam nuntianda putaretur. Denique tanta militum inopia secuta est, ut Romani reos facinorum proposita impunitate colligerent, servitia libertate donarent, atque ex illis pudendus non tam suppleretur quam institueretur exercitus. Servis itaque, imo ne faciamus injuriam, jam libertis, pro romana republica pugnaturis, arma defuerunt. Detracta sunt templis, tanquam Romani diis suis dicerent: « Ponite quæ tandiu inaniter habuistis, ne forte aliquid utile inde facere possint nostra mancipia, unde vos nostra numina nihil facere potuistis. Tunc etiam stipendiis sufficiendis cum defecisset ærarium, n usus publicos opes venere privatæ, adeo unoquoque id quod habuit conferente, ut præter singulos annulos aureos singulasque bullas miserabilia dignitatis

[1] Livius, lib. XXIII.

insignia, nihil sibi auri senatus ipse, quanto magis cæteri ordines tribusque relinquerent. Quis ferret istos, si nostris temporibus ad hanc inopiam cogerentur, cum eos modo vix feramus, quando pro superflua voluptate plura donantur histrionibus, quam tunc legionibus pro extrema salute collata sunt?

CAPUT XX.

De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii romani auxilium non tulerunt.

Sed in his omnibus belli punici secundi malis, nihil miserabilius ac miserabili querela dignius, quam exitium Saguntinorum fuit. Hæc quippe Hispaniæ civitas amicissima populi romani dum eidem populo fidem servat, eversa est. Hinc enim Annibal, fracto fœdere Romanorum, causas quæsivit, quibus eos irritaret ad bellum. Saguntum ergo ferociter obsidebat : quod ubi Romæ auditum est, missi legati ad Annibalem, ut ab ejus obsidione discederet. Contempti Carthaginem pergunt, querimoniamque deponunt fœderis rupti; infectoque negotio Romam, redeunt. Dum hæ moræ aguntur, misera illa civitas opulentissima, suæ reipublicæ romanæque charissima, octavo vel nono a Pœnis mense deleta est. Cujus interitum legere, quanto magis scribere, horroris est. Breviter tamen eum commemorabo ; ad rem quippe, quæ agitur, multum pertinet. Primo fame contabuit ; nam etiam suorum cadaveribus a nonnullis pasta perhibetur. Deinde omnium fessa rerum, ne saltem captiva in manus Annibalis perveniret, ingen-

tem rogum publice struxit, in quem ardentem ferro etiam trucidatos omnes se suosque miserunt. Hic aliquid agerent dii helluones atque nebulones, sacrificiorum adipibus inhiantes, et fallacium divinationum caligine decipientes : hic aliquid agerent, civitati populi romani amicissimæ subvenirent, fidei conservatione pereuntem perire non sinerent. Ipsi utique medii præfuerunt, cum romanæ reipublicæ interjecto fœdere copulata est. Custodiens itaque fideliter quod ipsis præsidibus placito junxerat, fide vinxerat, juratione constrinxerat, a perfido obsessa, oppressa, consumpta est. Si ipsi dii tempestate atque fulminibus Annibalem postea romanis proximum mœnibus terruerunt, longeque miserunt [1]; tunc primum tale aliquid facerent. Audeo quippe dicere, honestius illos pro amicis Romanorum, ideo periclitantibus ne Romanis frangerent fidem, et nullam opem tunc habentibus, quam pro ipsis Romanis, qui pro se pugnabant, atque adversus Annibalem opulenti erant, potuisse tempestate sævire. Si ergo tutores essent romanæ felicitatis et gloriæ, tam grave ab ea crimen saguntinæ calamitatis averterent : nunc vero quam stulte creditur diis illis defensoribus Romam victore Annibale non perisse, qui saguntinæ urbi non potuerunt, ne pro ejus periret amicitia, subvenire? Si Saguntinorum christianus populus esset, et hujusmodi aliquid pro fide evangelica pateretur, quanquam se ipse nec ferro, nec ignibus corrupisset; sed tamen si pro fide evangelica excidium pateretur, ea spe pateretur qua in Christum crediderat, non mercede brevissimi temporis, sed æternitatis interminæ. Pro istis autem diis, qui propterea coli perhibentur, qui propterea colendi requiruntur, ut harum labentium atque transeuntium rerum felicitas tuta sit, quid nobis defensores et excusatores eorum de Saguntinis pe-

[1] Liv. lib. XXVI.

reuntibus respondebunt, nisi quod de illo Regulo extincto? Hoc quippe interest, quod ille unus homo, hæc tota civitas, utriusque tamen interitus causa conservatio fidei fuit. Propter hanc enim ad hostes et redire ille voluit, et noluit ista transire. Conservata ergo provocat deorum iram fides? an possunt et diis propitiis, perire non solum quique homines, verumetiam integræ civitates? Utrum volunt, eligant. Si enim fidei servatæ irascuntur illi dii, quærant perfidos a quibus colantur. Si autem etiam illis propitiis multis gravibusque cruciatibus afflicti, interire homines civitatesque possunt, nullo fructu felicitatis hujus coluntur. Desinant igitur succensere, qui sacris deorum suorum perditis se infelices esse factos putant. Possent enim, illis non solum manentibus, verumetiam faventibus, non sicut modo de miseria murmurare, sed sicut tunc Regulus et Saguntini excruciati horribiliter etiam penitus interire.

CAPUT XXI.

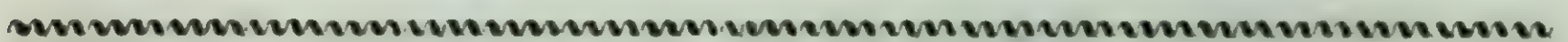
Quam ingrata fuerit romana civitas Scipioni liberatori suo, et in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit.

Porro inter secundum et postremum bellum carthaginense, quando Sallustius optimis moribus et maxima concordia dixit egisse Romanos, (multa enim prætereo, suscepti operis modum cogitans,) eodem ergo ipso tempore morum optimorum maximæque concordiæ, Scipio (Scipio Africanus major) ille Romæ Italiæque liberator, ejusdemque belli punici secundi tam horrendi, tam exitiosi, tam periculosi præclarus mirabilisque confector, victor

Annibalis domitorque Carthaginis, cujus ab adolescentia vita describitur diis dedita templisque nutrita[1], inimicorum accusationibus cessit[2], carensque patria, quam sua virtute salvam et liberam reddidit, in oppido Linternensi egit reliquam complevitque vitam, post insignem suum triumphum nullo illius urbis captus desiderio, ita ut jussisse perhibeatur, ne saltem mortuo in ingrata patria funus fieret. Deinde tunc primum per Cneum Manlium proconsulem de Gallogræcis triumphantem, asiatica luxuria Romam omni hoste pejor irrepsit.[3] Tunc enim primum lecti ærati, et pretiosa stragula visa perhibentur : tunc inductæ in convivia psaltriæ, et alia licentiosa nequitia. Sed nunc de his malis, quæ intolerabiliter homines patiuntur, non de his, quæ libenter faciunt, dicere institui. Unde illud magis quod de Scipione commemoravi, quod cedens inimicis extra patriam, quam liberavit, mortuus est, ad præsentem pertinet disputationem, quod ei romana numina, a quorum templis avertit Annibalem, non reddiderunt vicem, quæ propter istam tantummodo coluntur felicitatem. Sed quia Sallustius eo tempore ibi dixit mores optimos fuisse, propterea hoc de asiana luxuria commemorandum putavi, ut intelligatur etiam illud a Sallustio in comparatione aliorum temporum dictum, quibus temporibus pejores utique in gravissimis discordiis mores fuerunt. Nam tunc, id est, inter secundum et postremum bellum carthaginense, lata est etiam illa lex Voconia[4], ne quis hæredem fœminam faceret, nec unicam filiam. Qua lege quid iniquius dici aut cogitari possit, ignoro. Verumtamen toto illo intervallo duorum bellorum punicorum tolerabilior infelicitas fuit. Bellis tantummodo foris conterebatur exercitus, sed victoriis consolabatur :

[1] Livius lib. XXVI. — [2] Id. lib. XXXVIII. — [3] Id. lib. XXXIX. — [4] Lex a Q. Voconio lata. Liv. lib. XLI.

domi autem nullæ, sicut alias, discordiæ sæviebant. Sed ultimo bello punico uno impetu alterius Scipionis (Africanus minor), qui ob hoc etiam ipse Africani cognomen invenit, æmula imperii romani ab stirpe deleta est : ac deinde tantis malorum aggeribus oppressa romana respublica, ut prosperitate ac securitate rerum, unde nimium corruptis moribus mala illa congesta sunt, plus nocuisse monstretur tam cito eversa, quam prius nocuerat tam diu adversa Carthago. Hoc toto tempore usque ad Cæsarem Augustum, qui videtur non adhuc vel ipsorum opinione gloriosam, sed contentiosam et exitiosam et plane jam enervem ac languidam libertatem omni modo extorsisse Romanis, et ad regale arbitrium cuncta revocasse, et quasi morbida vetustate collapsam veluti instaurasse ac renovasse rempublicam; toto ergo isto tempore, omitto ex aliis atque aliis causis etiam atque etiam bellicas clades, et numantinum fœdus horrenda ignominia maculosum : volaverant enim pulli de cavea, et Mancino consuli, ut aiunt, augurium malum fecerant; quasi per tot annos, quibus illa exigua civitas romanum circumsessa exercitum afflixerat, ipsique romanæ reipublicæ terrori esse jam cœperat, alii contra eam malo augurio processerint.

CAPUT XXII.

De Mithridatis edicto, quo omnes cives Romanos, qui intra Asiam invenirentur, jussit occidi.

Sed hæc, inquam, omitto, quamvis illud nequaquam tacuerim, quod Mithridates rex Asiæ ubique in Asia peregrinantes cives romanos, atque innumerabili copia suis

negotiis intentos uno die occidi jussit[1] : et factum est. Quam illa miserabilis rerum facies erat, subito quemque ubicumque fuisset inventus, in agro, in via, in oppido, in domo, in vico, in foro, in templo, in lecto, in convivio, inopinate atque impie fuisse trucidatum? Quis gemitus morientium? quæ lacrymæ spectantium, fortasse etiam ferientium fuerunt? Quam dura necessitas hospitum, non solum videndi nefarias illas cædes domi suæ, verumetiam perpetrandi, ab illa blanda comitate humanitatis repente mutatis vultibus ad hostile negotium in pace peragendum, mutuis dicam omnino vulneribus, cum percussus in corpore, et percussor in animo feriretur? Num et isti omnes auguria contempserant? Num deos et domesticos et publicos, cum de sedibus suis ad illam irremeabilem peregrinationem profecti sunt, quos consulerent, non habebant? Hoc si ita est, non habent cur isti in hac causa de nostris temporibus conquerantur. Olim Romani hæc vana contemnunt. Si autem consuluerunt, respondeatur quid ista profuerunt, quando per humanas duntaxat leges, nemine prohibente, licuerunt.

CAPUT XXIII.

De interioribus malis, quibus romana respublica exagitata est, præcedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quæ hominibus serviunt, fuit.

Sed jam illa mala breviter, quantum possumus, commemoremus, quæ quanto interiora, tanto miseriora extiterunt : discordiæ civiles, vel potius inciviles; nec jam se-

[1] Livius lib. LXXVIII.

ditiones, sed etiam ipsa bella urbana, ubi tantus sanguis effusus est, ubi partium studia, non concionum dissensionibus variisque vocibus in alterutrum, sed plane jam ferro armisque sæviebant: bella socialia, bella servilia, bella civilia quantum romanum cruorem fuderunt, quantam Italiæ vastationem desertionemque fecerunt? Namque antea quam se adversus Romam sociale Latium commoveret, cuncta animalia humanis usibus subdita, canes, equi, asini, boves, et quæque alia pecora sub hominum dominio fuerunt, subito efferata et domesticæ lenitatis oblita, relictis tectis, libera vagabantur, et omnem non solum aliorum, verumetiam dominorum aversabantur accessum, non sine exitio vel periculo audentis, si quis de proximo urgeret[1]. Quanti mali signum fuit, si hoc signum fuit, quod tantum malum fuit, si etiam signum non fuit? Hoc si nostris temporibus accidisset, rabidiores istos quam illi sua animalia pateremur.

CAPUT XXIV.

De discordia civili, quam gracchiæ seditiones excitaverunt.

INITIUM autem civilium bellorum fuit, seditiones Gracchorum agrariis legibus excitatæ. Volebant enim agros populo dividere, quos nobilitas perperam possidebat. Sed tam vetustam iniquitatem audere convellere, periculosissimum; imo vero, ut ipsa res docuit, perniciosissimum fuit. Quæ funera facta sunt, cum prior (Tiberius Gracchus) occisus est[2]? quæ etiam, cum alius frater ejus non longo

Julius Obsequens *de prodigiis*. Orosius lib. v. — [2] Vide supra lib. II, c. 21

interposito tempore? Neque enim legibus et ordine potestatum, sed turbis armorumque conflictibus nobiles ignobilesque necabantur. Post Gracchi alterius (Caii Gracchi) interfectionem, Lucius Opimius consul, qui adversus eum intra Urbem arma commoverat, eoque cum sociis oppresso et extincto, ingentem civium stragem fecerat, cum quæstionem haberet jam judiciaria inquisitione cæteros persequens, tria millia hominum occidisse perhibetur. Ex quo intelligi potest, quantam multitudinem mortium habere potuerit turbidus conflictus armorum, quando tantam habuit judiciorum velut examinata cognitio. Percussor Gracchi ipsius caput quantum grave erat, tanto auri pondere consuli vendidit. Hæc enim pactio cædem præcesserat[1]. In qua etiam occisus est cum liberis Marcus Fulvius consularis.

CAPUT XXV.

De æde Concordiæ ex senatus-consulto in loco seditionum et cædium condita.

Eleganti sane senatus-consulto eo ipso loco, ubi funereus tumultus ille commissus est, ubi tot cives ordinis cujusque ceciderunt, ædes Concordiæ facta est, ut Gracchorum pœnæ testis concionantium oculos feriret, memoriamque compungeret. Sed hoc quid aliud fuit, quam irrisio deorum, illi deæ templum construere, quæ si esset in civitate, non tantis dissensionibus dilacerata corrueret? Nisi forte sceleris hujus rea Concordia, quia deseruerat animos civium, meruit in illa æde tanquam in

[1] Plutarch. in Gracchis.

carcere includi. Cur enim, si rebus gestis congruere voluerunt, non ibi potius ædem Discordiæ fabricaverunt? An ulla ratio redditur, cur Concordia dea sit, et Discordia dea non sit, ut, secundum Labeonis distinctionem, bona sit ista, illa vero mala? Nec ipse aliud secutus videtur, quam quod advertit Romæ etiam Febri, sicut Saluti, templum constitutum. Eo igitur modo non tantum Concordiæ, verumetiam Discordiæ constitui debuit. Periculose itaque Romani tam mala dea irata vivere voluerunt, nec trojanum excidium recoluerunt originem ab ejus offensione sumpsisse. Ipsa quippe quia inter deos non fuerat invitata, trium dearum litem aurei mali suppositione commenta est : unde rixa numinum, et Venus victrix, et rapta Helena, et Troja deleta. Quapropter, si forte indignata quod inter deos in Urbe nullum templum habere meruit, ideo jam turbabat tantis tumultibus civitatem, quanto atrocius potuit irritari, cum in loco illius cædis, hoc est, in loco sui operis adversariæ suæ constitutam ædem videret? Hæc vana ridentibus nobis illi docti sapientesque stomachantur, et tamen numinum bonorum malorumque cultores de hac quæstione Concordiæ Discordiæque non exeunt, sive prætermiserint harum dearum cultum, eisque Febrem Bellonamque prætulerint, quibus antiqua fana fecerunt; sive et istas coluerint, cum sic eos, discedente Concordia, Discordia sæviens usque ad civilia bella perduxerit.

CAPUT XXVI.

De diversis generibus belli, quæ post conditam ædem Concordiæ sunt secuta.

Præclarum vero seditionibus obstaculum, ædem Concordiæ testem cædis suppliciique Gracchorum concionantibus opponendam putarunt. Quantum ex hoc profecerint, indicant secuta pejora. Laborarunt enim deinceps concionatores, non exemplum devitare Gracchorum, sed superare propositum, Lucius Saturninus tribunus plebis, et Caius Servilius prætor, et multo post Marcus Drusus, quorum omnium seditionibus cædes primo jam tunc gravissimæ, deinde socialia bella exarserunt : quibus Italia vehementer afflicta, et ad vastitatem mirabilem desertionemque perducta est. Bellum deinde servile successit, et bella civilia : in quibus quæ prælia commissa sunt, quid sanguinis fusum? ut omnes fere italæ gentes, quibus romanum maxime præpollebat imperium, tanquam sæva barbaries domarentur. Jam ex paucissimis, hoc est, minus quam septuaginta gladiatoribus quemadmodum bellum servile contractum sit, ad quantum numerum et quam acrem ferocemque pervenerit: quos ille numerus imperatores populi romani superavit : quas et quomodo civitates regionesque vastaverit, vix qui historiam conscripserunt, satis explicare potuerunt. Neque id solum fuit servile bellum; sed et macedoniam provinciam prius servitia depopulata sunt, et deinde Siciliam oramque maritimam. Quanta etiam et quam horrenda commiserint

primo latrocinia, deinde valida bella piratarum, quis pro magnitudine rerum valeat eloqui[1] ?

CAPUT XXVII.

De bello civili mariano atque syllano.

Cum vero Marius civili sanguine jam cruentus, multis adversarum sibi partium peremptis, victus Urbe profugisset, vix paululum respirante civitate, ut verbis tullianis utar[2], superavit postea Cinna cum Mario. Tum vero, clarissimis viris interfectis, lumina civitatis extincta sunt. Ultus est hujus victoriæ crudelitatem postea Sylla, ne dici quidem opus est quanta diminutione civium et quanta calamitate reipublicæ. De hac enim vindicta, quæ perniciosior fuit, quam si scelera, quæ puniebantur, impunita relinquerentur, ait et Lucanus :

Excessit medicina modum, nimiumque secuta est,
Qua morbi duxere, manus ; periere nocentes.
Sed cum jam soli possent superesse nocentes,
Tunc data libertas odiis, resolutaque legum
Frenis ira ruit [3].

Illo bello mariano atque Syllano, exceptis his, qui foris in acie ceciderunt, in ipsa quoque Urbe cadaveribus vici, plateæ, fora, theatra, templa completa sunt ; ut difficile judicaretur quando victores plus funerum ediderint, utrum prius ut vincerent, an postea quia vicissent : cum primum victoria mariana, quando de exilio se ipse restituit, exceptis passim quaqua versum cædibus factis, ca-

[1] Liv. lib. XCIX. — [2] Orat. III, in Catilin. — [3] Lucan. lib. II.

put Octavii consulis poneretur in rostris[1], Cæsar et Fimbria in domibus trucidarentur suis; duo Crassi pater et filius in conspectu mutuo mactarentur; Bebius et Numitorius unco tracti, sparsis visceribus, interirent; Catulus, hausto veneno, se manibus inimicorum subtraheret; Merula flamen Dialis, præcisis venis, Jovi etiam suo sanguine litaret [2]. In ipsius autem Marii oculis continuo feriebantur, quibus salutantibus dexteram porrigere noluisset.

CAPUT XXVIII.

Qualis fuerit syllana victoria vindex marianæ crudelitatis.

SYLLANA vero victoria secuta, hujus videlicet vindex crudelitatis, post tantum sanguinem civium, quo fuso comparata fuerat, finito jam bello inimicitiis viventibus, crudelius in pace grassata est. Jam etiam post Marii majoris pristinas ac recentissimas cædes additæ fuerant aliæ graviores a Mario juvene, atque Carbone earumdem partium marianarum; qui, Sylla imminente, non solum victoriam, verumetiam ipsam desperantes salutem, cuncta suis alienisque cædibus impleverunt. Nam præter stragem late per diversa diffusam, obsesso etiam senatu [3], de ipsa curia, tanquam de carcere, producebantur ad gladium. Mutius Scævola pontifex, quoniam nihil apud Romanos templo Vestæ sanctius habebatur, aram ipsam amplexus, occisus est : ignemque illum, qui perpetua cura virginum semper ardebat, suo pene sanguine extinxit. Urbem deinde

[1] De hoc et sequentibus vide Liv. lib. LXXX. Appian. lib. I, de bellis civ. insuper et Plutarch. in Mario et Sylla, etc. — [2] Livius, lib. LXXXVI.

Sylla victor intravit, qui in villa publica, non jam bello, sed ipsa pace sæviente, septem millia deditorum (unde utique inermia) non pugnando, sed jubendo prostraverat. In Urbe autem tota quem vellet Syllanus quisque feriebat : unde tot funera numerari omnino non poterant, donec Syllæ suggereretur sinendos esse aliquos vivere, ut essent quibus possent imperare qui vicerant. Tunc jam cohibita, quæ hac atque hac passim furibunda ferebatur licentia jugulandi, tabula illa cum magna gratulatione proposita est, quæ hominum ex utroque ordine splendido, equestri scilicet atque senatorio, occidendorum ac proscribendorum duo millia continebat. Contristabat numerus, sed consolabatur modus ; nec quia tot cadebant tantum erat mœroris ; quantum lætitiæ quia cæteri non timebant. Sed in quibusdam eorum, qui mori jussi erant, etiam ipsa licet rcrudelis cæteorum securitas, genera mortium exquisita congemuit. Quemdam enim sine ferro laniantium manus diripuerunt, immanius homines hominem vivum, quam bestiæ solent discerpere cadaver abjectum. Alius, oculis effossis et particulatim membris amputatis, in tantis cruciatibus diu vivere, vel potius diu mori coactus est. Subhastatæ sunt etiam, tanquam villæ, quædam nobiles civitates. Una vero, velut unus reus duci juberetur, sic tota jussa est trucidari. Hæc facta sunt in pace post bellum, non ut acceleraretur obtinenda victoria, sed ne contemneretur obtenta. Pax cum bello de crudelitate certavit, et vicit. Illud enim prostravit armatos, ista nudatos. Bellum erat, ut qui feriebatur, si posset, feriret : pax autem, non ut qui evaserat, viveret, sed ut moriens non repugnaret.

CAPUT XXIX.

De comparatione gothicæ irruptionis cum eis cladibus, quas Romani vel a Gallis, vel a bellorum civilium auctoribus exceperunt.

Quæ rabies exterarum gentium? quæ sævitia barbarorum huic de civibus victoriæ civium comparari? potest Quid Roma funestius, tetrius, amariusque vidit, utrum olim Gallorum et paulo ante Gothorum irruptionem, an Marii et Syllæ aliorumque in eorum partibus virorum clarissimorum tanquam suorum luminum in sua membra ferocitatem? Galli quidem trucidaverunt senatum, quidquid ejus in Urbe tota, præter arcem capitolinam, quæ sola utcumque defensa est, reperire potuerunt; sed in illo colle constitutis auro vitam saltem vendiderunt, quam etsi ferro rapere non possent, possent tamen obsidione consumere. Gothi vero tam multis senatoribus pepercerunt, ut magis mirum sit quod aliquos peremerunt. At vero Sylla, vivo adhuc Mario, ipsum Capitolium, quod à Gallis tutum fuit, ad decernendas cædes victor insedit: et cum fuga Marius esset elapsus, ferocior cruentiorque rediturus, iste in Capitolio per senatus etiam consultum tam multos vita rebusque privavit. Marianis autem partibus, Sylla absente, quid sanctum cui parcerent fuit, quando Mutio civi, senatori, pontifici, aram ipsam ubi erant, ut aiunt, fata romana, miseris ambienti amplexibus, non pepercerunt? Syllana porro tabula illa postrema, ut omittamus alias innumerabiles mortes, plures jugulavit senatores, quam Gothi vel spoliare potuerunt.

CAPUT XXX.

De connexione bellorum, quæ adventum Christi plurima et gravissima præcesserunt.

Qua igitur fronte, quo corde, qua impudentia, qua insipientia, vel potius amentia, illa diis suis non imputant, et hæc nostro imputant Christo? Crudelia bella civilia omnibus bellis hostilibus, auctoribus etiam eorum fatentibus, amariora, quibus illa respublica nec afflicta, sed perdita omnino judicata est, longe ante adventum Christi exorta sunt, et sceleratarum concatenatione causarum a bello mariano atque syllano ad bella Sertorii et Catilinæ, quorum a Sylla fuerat ille proscriptus, ille nutritus: inde ad Lepidi et Catuli bellum[1], quorum alter gesta syllana rescindere, alter defendere cupiebat: inde ad Pompeii et Cæsaris, quorum Pompeius sectator Syllæ fuerat, ejusque potentiam vel æquaverat, vel jam etiam superaverat; Cæsar autem Pompeii potentiam non ferebat; sed quia non habebat, quam tamen, illo victo interfectoque, transcendit. Hinc ad alium Cæsarem, qui post Augustus appellatus est, pervenerunt, quo imperante natus est Christus. Nam et ipse Augustus cum multis gessit bella civilia: et in eis etiam multi clarissimi viri perierunt, inter quos et Cicero disertus ille artifex regendæ reipublicæ. Pompeii quippe victorem Caium Cæsarem, (qui victoriam civilem clementer exercuit, suisque adversariis vitam dignitatemque donavit,) tanquam regni appetitorem quorumdam nobilium conjuratio senatorum velut pro reipublicæ liber-

[1] Livius, lib. xc. — Id. lib. cix, cx, cxi, etc. [2] Id. lib. cxx.

tate in ipsa curia trucidavit [1]. Hujus deinde potentiam, multum moribus dispar, vitiis omnibus inquinatus atque corruptus, affectare videbatur Antonius, cui vehementer pro eadem illa velut patriæ libertate Cicero resistebat. Tunc emerserat mirabilis indolis adolescens ille alius Cæsar illius Caii Cæsaris filius adoptivus: qui, ut dixi, postea appellatus est Augustus. Huic adolescenti Cæsari, ut ejus potentia contra Antonium nutriretur, Cicero favebat; sperans eum, depulsa et oppressa Antonii dominatione, instauraturum reipublicæ libertatem, usque adeo cæcus atque improvidus futurorum, ut ille ipse juvenis, cujus dignitatem ac potestatem fovebat, et eumdem Ciceronem occidendum Antonio quadam quasi concordiæ pactione permitteret, et ipsam libertatem reipublicæ, pro qua multum ille clamaverat, ditioni propriæ subjugaret.

CAPUT XXXI.

Quod impudenter præsentia incommoda Christo imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantæ clades eo tempore, quo colebantur, extiterint.

Deos suos accusent de tantis malis, qui nostro Christo ingrati sunt de tantis bonis. Certe quando illa mala fiebant, calebant aræ numinum, sabæo thure sertisque recentibus halabant, clarebant sacerdotia, fana renidebant, sacrificabatur, ludebatur, furebatur in templis, quando passim tantus civium sanguis a civibus, non modo in cæteris locis, verum inter ipsa quoque deorum altaria fundebatur. Non elegit templum, quo confugeret

[1] Livius lib. CXVI.

Tullius; quia frustra elegerat Mutius. Hi vero, qui multo indignius insultant christianis temporibus, aut ad loca Christo dicatissima confugerunt, aut illuc eos ut viverent, etiam ipsi barbari deduxerunt. Illud scio, et hoc mecum quisquis sine studio partium judicat, facillime agnoscit, (ut omittam cætera, quæ multa commemoravi, et alia multo plura, quæ commemorare longum putavi), si humanum genus ante bella punica reciperet christianam disciplinam, et consequeretur rerum tanta vastatio, quanta illis bellis Europam Africamque contrivit; nullus talium, quales nunc patimur, nisi christianæ religioni illa mala tribuisset. Multo autem minus eorum voces tolerarentur, quantum attinet ad Romanos, si christianæ religionis receptionem et diffamationem, vel irreptio illa Gallorum, vel Tiberini fluminis igniumque illa depopulatio, vel quod cuncta mala præcedit, bella illa civilia sequerentur. Mala etiam alia, quæ usque adeo incredibilia acciderunt, ut inter prodigia numerarentur, si christianis temporibus accidissent, quibus ea, nisi christianis hominibus, tanquam crimina objicerent? Omitto quippe illa, quæ magis fuerunt mira quam noxia, boves locutos, infantes nondum natos de uteris matrum quædam verba clamasse, volasse serpentes, fœminas et gallinas et homines in masculinum sexum fuisse conversas [1]: et cætera hujusmodi, quæ in eorum libris, non fabulosis, sed historicis, seu vera seu falsa sint, non inferunt hominibus perniciem, sed stuporem. Sed cum pluit terra, cum pluit creta, cum pluit lapidibus, non ut grando appellari solet hoc nomine, sed omnino lapidibus; hæc profecto etiam graviter lædere potuerunt. Legimus apud eos ætnæis ignibus ab ipso montis vertice usque ad littus proximum decurrentibus ita ferbuisse mare, ut rupes exurerentur, et

[1] Livius, lib. XXIV, XXVII, XXVIII.

pices navium solverentur. Hoc utique non leviter noxium fuit, quamvis incredibiliter mirum. Eodem rursus æstu ignium tanta vi favillæ scripserunt oppletam esse Siciliam, ut Catinensis urbis tecta obruta et oppressa dirueret : qua calamitate permoti, misericorditer ejusdem anni tributum ei relaxavere Romani. Locustarum etiam in Africa multitudinem prodigii similem fuisse, cum jam esset populi romani provincia, litteris mandaverunt [1] : consumptis enim fructibus foliisque lignorum, ingenti atque inæstimabili nube in mare dicunt esse dejectam : qua mortua redditaque littoribus, atque hinc aëre corrupto, tantam ortam pestilentiam, ut in solo regno Masinissæ octoginta hominum millia perisse referantur, et multo amplius in terris littoribus proximis. Tunc Uticæ ex triginta millibus juniorum, quæ ibi erant, decem remansisse confirmant. Talis itaque vanitas, qualem ferimus, eique respondere compellimur, quid horum non christianæ religioni tribueret, si temporibus christianis videret? Et tamen diis suis non ista tribuunt : quorum ideo cultum requirunt, ne ista vel minora patiantur, cum ea majora pertulerint a quibus antea colebantur.

[1] Livius, lib. xc.

LIBER IV[1].

In quo probatur amplitudinem romani imperii ac diuturnitatem ascribendam esse, non Jovi diisve paganorum, quibus singulis vix singulæ res et infima quæque committenda credebantur officia, sed uni vero Deo felicitatis auctori, cujus potestate ac judicio regna terrena constituuntur atque servantur.

CAPUT I.

De his quæ primo volumine disputata sunt.

De Civitate Dei [2] dicere exorsus, prius respondendum putavi ejus inimicis, qui terrena gaudia consectantes, rebusque fugacibus inhiantes, quidquid in eis triste, misericordia potius admonentis Dei, quam punientis severitate patiuntur, religioni increpitant christianæ, quæ una est salubris et vera religio. Et quoniam cum sit in eis etiam vulgus indoctum, velut doctorum auctoritate in odium nostrum gravius irritantur, existimantibus imperitis, ea quæ suis temporibus insolite acciderunt, per alia retro tempora accidere non solere; eorumque opinionem, etiam iis, qui eam falsam esse noverunt, ut adversum nos justa murmura habere videantur, suæ scientiæ dissimulatione firmantibus: de libris, quos auctores eorum ad cognoscendam præteritorum temporum historiam memoriæ mandaverunt, longe aliter esse quam putant, demonstrandum

[1] Scriptus anno 415. — [2] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 218-223.

fuit; et simul docendum, deos falsos, quos vel palam colebant, vel occulte adhuc colunt, eos esse immundissimos spiritus et malignissimos ac fallacissimos dæmones; usque adeo ut aut veris, aut fictis etiam, suis tamen criminibus delectentur, quæ sibi celebrari per sua festa voluerunt; ut a perpetrandis damnabilibus factis humana revocari non possit infirmitas, dum ad hæc imitanda velut divina præbetur auctoritas. Hæc non ex nostra conjectura probavimus, sed partim ex recenti memoria, quia et ipsi vidimus talia ac talibus numinibus exhiberi; partim ex litteris eorum, qui non tanquam in contumeliam, sed tanquam in honorem deorum suorum ista conscripta posteris reliquerunt: ita ut vir doctissimus apud eos Varro et gravissimæ auctoritatis, cum rerum humanarum atque divinarum dispertitos faceret libros, alios humanis, alios divinis, pro sua cujusque rei dignitate distribuens, non saltem in rebus humanis, sed in rebus divinis poneret ludos scenicos: cum utique, si tantummodo boni et honesti homines in civitate essent, nec in rebus humanis ludi scenici esse debuissent. Quod profecto non auctoritate sua fecit, sed quoniam eos Romæ natus et educatus in divinis rebus invenit. Et quoniam in fine primi libri, quæ deinceps dicenda essent, breviter posuimus, et ex his quædam in duobus consequentibus diximus, expectationi legentium quæ restant reddenda cognoscimus.

CAPUT II.

De his quæ libro secundo et tertio continentur.

Promiseramus ergo quædam nos esse dicturos adversus eos, qui romanæ reipublicæ clades in religionem nostram referunt, et còmmemoraturos quæcumque et quantacumque occurrere potuissent, vel satis esse viderentur, mala, quæ illa civitas pertulit, vel ad ejus imperium provinciæ pertinentes, ante quam eorum sacrificia prohibita fuissent: quæ omnia procul dubio nobis tribuerent, si jam vel illis clareret nostra religio, vel ita eos a sacris sacrilegis prohiberet. Hæc in secundo et tertio libro satis, quantum existimo, absolvimus: in secundo agentes de malis morum, quæ mala vel sola, vel maxima deputanda sunt; in tertio autem de his, quæ stulti sola perpeti exhorrent, corporis videlicet externarumque rerum, quæ plerumque patiuntur et boni. Illa vero mala non dico patienter, sed libenter habent, quibus ipsi fiunt mali. Et quam pauca dixi de sola ipsa civitate atque ejus imperio? nec inde omnia usque ad Cæsarem Augustum. Quid si commemorare voluissem, et exaggerare illa mala, quæ non sibi invicem homines faciunt, sicut sunt vastationes eversionesque bellantium, sed ex ipsius mundi elementis terrenis accidunt rebus? quæ uno loco Apuleius breviter stringit in eo libro quem de Mundo scripsit, terrena omnia dicens mutationes, conversiones atque interitus habere [1]. Namque immodicis tremoribus terrarum, ut verbis ejus utar, dissiluisse humum, et interceptas urbes cum

[1] Hæc sententia in Apuleio reperitur : sequentia minime.

populis, dicit : « Abruptis etiam imbribus prolutas totas esse regiones : illas etiam, quæ prius fuerant continentes, hospitibus atque advenis fluctibus insulatas, aliasque desidia maris pedestri accessu pervias factas : ventis ac procellis eversas esse civitates : incendia de nubibus emicasse, quibus Orientis regiones conflagratæ perierunt ; et in Occidentis plagis scaturigines quasdam ac proluviones easdem strages dedisse. » Sic ex Ætnæ verticibus quondam effusis crateribus, divino incendio per declivia, torrentis vice flammarum flumina cucurrisse. Si hæc atque hujusmodi, quæ habet historia, unde possem, colligere voluissem, quando finissem quæ illis temporibus evenerunt, ante quam Christi nomen illa istorum vana et veræ saluti perniciosa comprimeret ? Promiseram me etiam demonstraturum, quos eorum mores, et quam ob causam Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cujus potestate sunt regna omnia ; quamque nihil eos adjuverint hi, quos deos putant, et potius quantum decipiendo et fallendo nocuerint : unde nunc mihi video esse dicendum, et magis de incrementis imperii romani. Nam de noxia fallacia dæmonum, quos velut deos colebant, quantum malorum invexerit moribus eorum, in secundo maxime libro non pauca jam dicta sunt. Per omnes autem absolutos tres libros, ubi opportunum visum est, commendavimus etiam in ipsis bellicis malis quantum solatiorum Deus per Christi nomen, cui tantum honoris barbari detulerunt præter bellorum morem, bonis malisque contulerit, quomodo, « Qui facit solem suum oriri super » bonos et malos, et pluit super justos et injustos [1]. »

[1] Matth. v, 45.

CAPUT III.

An latitudo imperii, quæ nonnisi bellis acquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit, sive felicium.

Jam itaque videamus quale sit, quod tantam latitudinem ac diuturnitatem imperii romani illis diis audent tribuere : quos etiam per turpium ludorum obsequia et per turpium hominum ministeria se honeste coluisse contendunt. Quanquam prius vellem paululum inquirere, quæ sit ratio, quæ prudentia, cum hominum felicitatem non possis ostendere, semper in bellicis cladibus et in sanguine civili, vel hostili, tamen humano, cum tenebroso timore et cruenta cupiditate versantium, ut vitrea lætitia comparetur fragiliter splendida, cui timeatur horribilius ne repente frangatur, de imperii magnitudine ac latitudine velle gloriari. Hoc ut facilius dijudicetur, non vanescamus inani ventositate jactati, atque obtundamus intentionis aciem altisonis vocabulis rerum, cum audimus populos, regna, provincias : sed duos constituamus homines (Nam singulus quisque homo, ut in sermone una littera, ita quasi elementum est civitatis et regni, quantalibet terrarum occupatione latissimi) ; quorum duorum hominum, pauperem unum, vel potius mediocrem ; alium prædivitem cogitemus : sed divitem timoribus anxium, mæroribus tabescentem, cupiditate flagrantem, nunquam securum, semper inquietum, perpetuis inimicitiarum contentionibus anhelantem, augentem sane his miseriis patrimonium suum in immensum modum, atque illis augmentis curas quoque amarissimas aggerantem ;

mediocrem vero illum re familiari parva atque succinta sibi sufficientem, charissimum suis, cum cognatis, vicinis, amicis dulcissima pace gaudentem, pietate religiosum, benignum mente, sanum corpore, vita parcum, moribus castum, conscientia securum. Nescio utrum quisquam ita desipiat, ut audeat dubitare quem præferat. Ut ergo in his duobus hominibus, ita in duabus familiis, ita in duobus populis, ita in duobus regnis regula sequitur æquitatis : qua vigilanter adhibita, si nostra intentio corrigatur, facillime videbimus ubi habitet vanitas, et ubi felicitas. Quapropter si verus Deus colatur, eique sacris veracibus et bonis moribus serviatur, utile est ut boni longe lateque diu regnent. Neque hoc tam ipsis, quam illis utile est, quibus regnant. Nam quantum ad ipsos pertinet, pietas et probitas eorum, quæ magna dona Dei sunt, sufficit eis ad veram felicitatem, qua et ista vita bene agatur, et postea percipiatur æterna. In hac ergo terra regnum bonorum, non tam illis præstatur, quam rebus humanis. Malorum vero regnum magis regnantibus nocet, qui suos animos vastant scelerum majore licentia : his autem, quieis serviendo subduntur, non nocet nisi iniquitas propria. Nam justis quidquid malorum ab iniquis dominis irrogatur, non est pœna criminis, sed virtutis examen. Proinde bonus, etiamsi serviat, liber est : malus autem, etiamsi regnet, servus est ; nec unius hominis, sed quod est gravius, tot dominorum, quot vitiorum. De quibus vitiis cum ageret Scriptura divina : « A quo enim quis, inquit, devictus est, huic et servus » addictus est[1]. »

[1] 2 Petr. II, 19. Joan. VIII, 34 ; et Rom. VI, 16.

CAPUT IV.

Quam similia sint latrociniis regna absque justitia.

Remota itaque justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia? quia et ipsa latrocinia quid sunt, nisi parva regna? Manus et ipsa hominum est, imperio principis regitur, pacto societatis astringitur, placiti lege præda dividitur. Hoc malum si in tantum perditorum hominum accessibus crescit, ut et loca teneat, sedes constituat, civitates occupet, populos subjuget, evidentius regni nomen assumit, quod ei jam in manifesto confert non adempta cupiditas, sed addita impunitas. Eleganter enim et veraciter Alexandro illi Magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur, ut mare haberet infestum, ille libera contumacia : « Quod tibi, inquit, ut orbem terrarum ; sed quia id ego exiguo navigio facio, latro vocor ; quia tu magna classe, imperator[1]. »

CAPUT V.

De fugitivis gladiatoribus, quorum potentia similis fuerit regiæ dignitatis.

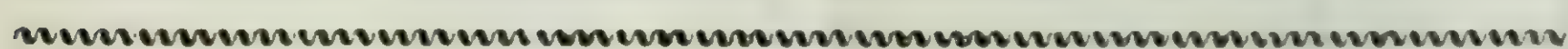
Proinde omitto quærere quales Romulus congregaverit, quoniam multum eis consultum est, ut ex illa vita dato sibi consortio civitatis, pœnas debitas cogitare desisterent,

[1] Refert Nonius Marc. ex Cic. III. de republica.

quarum metus eos in majora facinora propellebat; ut deinceps pacatiores essent rebus humanis. Hoc dico, quod ipsum romanum imperium, jam magnum multis gentibus subjugatis cæterisque terribile, acerbe sensit, graviter timuit, non parvo negotio devitandæ ingentis cladis oppressit; quando paucissimi gladiatores in Campania de ludo fugientes, exercitum magnum compararunt, tres duces habuerunt, Italiam latissime et crudelissime vastaverunt. Dicant quis istos deus adjuverit, ut ex parvo et contemptibili latrocinio pervenirent ad regnum, tantis jam romanis viribus arcibusque metuendum. An quia non diu fuerunt, ideo divinitus negabuntur adjuti? Quasi vero ipsa cujuslibet hominis vita diuturna est. Isto ergo pacto neminem dii adjuvant ad regnandum, quoniam singuli quique cito moriuntur: nec beneficium deputandum est, quod exiguo tempore in unoquoque homine, ac per hoc singillatim utique in omnibus vice vaporis evanescit. Quid enim interest eorum, qui sub Romulo deos coluerunt, et olim sunt mortui, quod post eorum mortem, romanum tantum crevit imperium? cum illi apud inferos causas suas agant, utrum bonas, an malas, ad rem præsentem non pertinet. Hoc autem de omnibus intelligendum est, qui per ipsum imperium (quamvis decedentibus, succedentibusque mortalibus in longa spatia protendatur) paucis diebus vitæ suæ cursim raptimque transierunt, actuum suorum sarcinas bajulantes. Sin vero etiam ipsa brevissimi temporis beneficia deorum adjutorio tribuenda sunt, non parum adjuti sunt illi gladiatores, qui servilis conditionis vincula ruperunt, fugerunt, evaserunt, exercitum magnum et fortissimum collegerunt, obedientes regum suorum consiliis et jussis, multum romanæ celsitudini me-

[1] Livius, lib. xcv. Plutarch. in Crasso. Orosius lib. v, c. 24, et insuper vide supra lib. III, c. 26.

tuendi, et aliquot romanis imperatoribus insuperabiles multa ceperunt : potiti sunt victoriis plurimis, usi voluptatibus quibus voluerunt ; quod suggessit libido fecerunt : postremo donec vincerentur, quod difficillime est factum, sublimes regnantesque vixerunt. Sed ad majora veniamus.

CAPUT VI.

De cupiditate Nini regis, qui ut latius dominaretur, primus intulit bella finitimis.

Justinus, qui græcam, vel potius peregrinam, Trogum Pompeium secutus, non latine tantum, sicut ille, verum etiam breviter scripsit historiam, opus librorum suorum sic incipit : « Principio rerum gentium nationumque imperium penes reges erat, quos ad fastigium hujus majestatis, non ambitio popularis, sed spectata inter bonos moderatio provehebat. Populi nullis legibus tenebantur : arbitria principum pro legibus erant. Fines imperii tueri magis quam proferre mos erat : intra suam cuique patriam regna finiebantur. Primus omnium Ninus rex Assyriorum veterem et quasi avitum gentibus morem nova imperii cupiditate mutavit. Hic primus intulit bella finitimis, et rudes adhuc ad resistendum populos ad terminos usque Lybiæ perdomuit. » Et paulo post : « Ninus, inquit, magnitudinem quæsitæ dominationis continua possessione firmavit. Domitis igitur proximis, cum accessione virium fortior ad alios transiret, et proxima quæque victoria instrumentum sequentis esset, totius Orientis populos subegit. » Qualibet autem fide rerum, vel iste vel Trogus scripserit ; nam quædam illos fuisse mentitos, aliæ fideliores litteræ osten-

dunt; constat tamen et inter alios scriptores, regnum Assyriorum a Nino rege fuisse longe lateque porrectum. Tam diu autem perseveravit, ut Romanum nondum sit ejus ætatis. Nam sicut scribunt qui chronicam historiam persecuti sunt[1], mille ducentos et quadraginta annos ab anno primo, quo Ninus regnare cœpit, permansit hoc regnum, donec transferretur ad Medos. Inferre autem bella finitimis, et inde in cætera procedere, ac populos sibi non molestos sola regni cupiditate conterere et subdere, quid aliud quam grande latrocinium nominandum est?

CAPUT VII.

An regna terrena inter profectus suos atque defectus deorum vel juventur vel deserantur auxilio.

Si nullo deorum adjutorio tam magnum hoc regnum et prolixum fuit, quare diis romanis tribuitur romanum regnum locis amplum temporibusque diuturnum? Quæcumque enim causa est illa, eadem est etiam ista. Si autem et illud deorum adjutorio tribuendum esse contendunt, quæro quorum? Non enim aliæ gentes, quas Ninus domuit et subegit, alios tunc colebant deos. Aut si proprios habuerunt Assyrii, quasi peritiores fabros imperii construendi atque servandi, numquidnam mortui sunt, quando et ipsi imperium perdiderunt, aut mercede non sibi reddita, vel alia promissa majore, ad Medos transire maluerunt, atque inde rursus ad Persas, Cyro invitante et aliquid commodius pollicente? Quæ gens non angustis Orientis finibus, post Alexandri Macedonis regnum mag-

[1] Eusebius.

num locis, sed brevissimum tempore, in suo regno adhuc usque perdurat. Hoc si ita est, aut infideles dii sunt, qui suos deserunt, et ad hostes transeunt; quod nec homo fecit Camillus, quando victor et expugnator adversissimæ civitatis, Romam, cui vicerat, sensit ingratam, quam tamen postea oblitus injuriæ, memor patriæ, a Gallis iterum liberavit : aut non ita fortes sunt, ut deos esse fortes decet, qui possunt humanis vel consiliis vel viribus vinci. Aut si cum inter se belligerant, non dii ab hominibus, sed dii ab aliis diis forte vincuntur, qui sunt quarumque proprii civitatum; habent ergo et ipsi inter se inimicitias, quas pro sua quisque parte suscipiunt. Non itaque deos suos debuit colere civitas magis, quam alios a quibus adjuvarentur sui. Postremo quoquo modo se habeat deorum iste vel transitus, vel fuga, vel migratio, vel in pugna defectio, nondum illis temporibus atque in illis terrarum partibus Christi nomen fuerat prædicatum, quando illa regna per ingentes bellicas clades amissa atque translata sunt. Nam si post mille ducentos et quod excurrit annos, quando regnum Assyriis ablatum est, jam ibi christiana religio aliud regnum prædicaret æternum, et deorum falsorum cultus sacrilegos inhiberet; quid aliud gentis illius vani homines dicerent, nisi regnum quod tandiu conservatum est, nulla alia causa nisi suis religionibus desertis et illa recepta perire potuisse? In qua voce vanitatis, quæ poterat esse, isti attendant speculum suum; et similia conqueri, si ullus in eis pudor est, erubescant. Quanquam romanum imperium afflictum est potius, quam mutatum; quod et aliis ante Christi nomen temporibus ei contigit : et ab illa est afflictione recreatum; quod nec istis temporibus desperandum est. Quis enim de hac re novit voluntatem Dei?

CAPUT VIII.

Quorum deorum præsidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint.

Deinde quæramus, si placet, ex tanta deorum turba, quam Romani colebant, quem potissimum, vel quos deos credant illud imperium dilatasse atque servasse. Neque enim in hoc tam præclaro opere et tantæ plenissimo dignitatis audent aliquas partes deæ Cloacinæ tribuere; aut Volupiæ, quæ a voluptate appellata est; aut Libentinæ, cui nomen est a libidine; aut Vaticano, qui infantum vagitibus præsidet; aut Cuninæ, quæ cunas eorum administrat. Quando autem possunt uno loco libri hujus commemorari omnia nomina deorum, aut dearum, quæ illi grandibus voluminibus vix comprehendere potuerunt, singulis rebus propria dispertientes officia numinum? Nec agrorum munus uni alicui deo committendum arbitrati sunt; sed rura deæ Rusinæ, juga montium deo Jugatino; collibus deam Collatinam, vallibus Valloniam præfecerunt. Nec saltem potuerunt unam Segetiam talem invenire, cui semel segetes commendarent : sed sata frumenta quandiu sub terra essent, præpositam voluerunt habere deam Sejam; cum vero jam essent super terram et segetem facerent, deam Segetiam; frumentis vero collectis atque reconditis, ut tuto servarentur, deam Tutilinam præposuerunt. Cui non sufficere videretur illa Segetia, quandiu seges ab initiis herbidis usque ad aristas aridas perveniret? Non tamen satis fuit hominibus deorum mul-

titudinem amantibus, ut anima misera dæmoniorum turbæ prostitueretur, unius Dei veri castum dedignata complexum. Præfecerunt ergo Proserpinam [1] frumentis germinantibus, geniculis nodisque culmorum deum Nodotum, involumentis folliculorum deam Volutinam; cum folliculi patescunt, ut spica exeat, deam Hatelanam; cum segetes novis aristis æquantur, quia veteres æquare hostire dixerunt, deam Hostilinam; florentibus frumentis deam Floram, lactescentibus deum Lacturnum, maturescentibus deam Matutam; cum runcantur, id est, a terra auferuntur, deam Runcinam. Nec omnia commemoro, quia me piget quod illos non pudet. Hæc autem paucissima ideo dixi, ut intelligeretur nullo modo eos dicere audere ista numina imperium constituisse, auxisse, conservasse romanum, quæ ita suis quæque adhibebantur officiis, ut nihil universum uni alicui crederetur. Quando ergo Segetia curaret imperium, cui curam gerere simul et segetibus et arboribus non licebat? Quando de armis Cunina cogitaret, cujus præpositura parvulorum cunas non permittebatur excedere? Quando Nodotus adjuvaret in bello, qui nec ad folliculum spicæ, sed tantum ad nodum geniculi pertinebat? Unum quisque domui suæ ponit ostiarium, et quia homo est, omnino sufficit: tres deos isti posuerunt, Forculum foribus, Cardeam cardini, Limentinum limini. Ita non poterat Forculus simul et cardinem limenque servare.

[1] *Scilicet* à proserpendo.

CAPUT IX.

An imperii romani amplitudo et diuturnitas Jovi fuerit ascribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur.

Omissa igitur ista turba minutorum deorum, vel aliquantum intermissa, officium majorum deorum debemus inquirere, quo Roma tam magna facta est, ut tandiu tot gentibus imperaret. Nimirum ergo Jovis hoc opus est. Ipsum enim deorum omnium dearumque regem esse volunt : hoc ejus indicat sceptrum, hoc in alto colle Capitolium. De isto deo, quamvis a Poëta, dictum convenientissime prædicant, Jovis omnia plena[1]. Hunc Varro credit etiam ab his coli, qui unum Deum solum sine simulacro colunt, sed alio nomine nuncupari. Quod si ita est, cur tam male tractatus est Romæ, (sicut quidem et in cæteris gentibus,) ut ei fieret simulacrum? Quod ipsi etiam Varroni ita displicet, ut cum tantæ civitatis perversa consuetudine premeretur, nequaquam tamen dicere et scribere dubitaret, quod hi qui populis instituerunt simulacra, et metum dempserunt, et errorem addiderunt?

[1] Virg. Eglog. III.

CAPUT X.

Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus præfecerunt.

Cur illi etiam Juno uxor adjungitur, quæ dicitur soror et conjux? Quia Jovem, inquiunt, in æthere accipimus, in aëre Junonem; et hæc duo elementa conjuncta sunt, alterum superius, alterum inferius. Non est ergo ille de quo dictum est, Jovis omnia plena[1]; si aliquam partem implet et Juno. An uterque utrumque implet, et ambo isti conjuges et in duobus istis elementis, et in singulis simul sunt? Cur ergo æther datur Jovi, aër Junoni? Postremo ipsi duo satis essent: quid est quod mare Neptuno tribuitur, terra Plutoni? Et ne ipsi quoque sine conjugibus remanerent, additur Neptuno Salacia, Plutoni Proserpina. Nam sicut inferiorem cæli partem, id est, aërem, inquiunt, Juno tenet; ita inferiorem maris Salacia, et terræ inferiorem Proserpina. Quærunt quemadmodum sarciant fabulas, nec inveniunt. Si enim hæc ita essent, tria potius elementa mundi esse, non quatuor, eorum veteres proderent, ut singula deorum conjugia singulis dividerentur elementis. Nunc vero omni modo affirmaverunt, aliud esse ætherem, aliud aërem. Aqua vero sive superior, sive inferior, utique aqua est: puta quia dissimilis, numquid in tantum ut aqua non sit? Et inferior terra, quid aliud potest esse quam terra, quantalibet diversitate distincta? Deinde ecce jam totus in his quatuor vel tribus elementis corporeus completus est mundus, Minerva ubi erit? quid

[1] Virg. Eglog. III.

tenebit? quid implebit? Simul enim cum his in Capitolio constituta est, cum ista filia non sit amborum. Aut si ætheris partem superiorem Minervam tenere dicunt, et hac occasione fingere poëtas quod de Jovis capite nata sit; cur non ergo ipsa potius deorum regina deputatur, quod sit Jove superior? An quia indignum erat præponere patri filiam? Cur non de Jove ipso erga Saturnum justitia ista servata est? An quia victus est? Ergo pugnarunt? Absit, inquiunt: fabularum est ista garrulitas. Ecce fabulis non credatur, et de diis sentiantur meliora: cur ergo non data est patri Jovis, et si non sublimior, æqualis certe sedes honoris? Quia Saturnus, inquiunt, temporis longitudo est. Tempus igitur colunt, qui Saturnum colunt, et rex deorum Jupiter insinuatur natus ex tempore. Quid enim indignum dicitur, cum Jupiter et Juno nati dicuntur ex tempore, si cœlum est ille et illa terra, cum facta sint utique cœlum et terra? Nam hoc quoque in libris suis habent eorum docti atque sapientes: neque de figmentis poëticis, sed de philosophorum libris a Virgilio dictum est:

Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther,
Conjugis in lætæ gremium descendit [1].

id est, in gremium telluris aut terræ. Quia et hic aliquas differentias volunt esse, atque in ipsa terra aliud Terram, aliud Tellurem, aliud Tellumonem putant. Et hos omnes deos habent suis nominibus appellatos, suis officiis distinctos, suis aris sacrisque veneratos. Eamdem terram etiam matrem deorum vocant: ut jam poëtæ tolerabiliora confingant, si secundum istorum, non poëticos, sed sacrorum libros, non solum Juno soror et conjux, sed etiam mater est Jovis. Eamdem terram Cererem, eamdem etiam Vestam volunt: cum tamen sæpius Vestam non nisi ignem esse perhibeant, pertinentem ad focos, sine quibus civitas

[1] Virg. Georg. II.

esse non potest[1]; et ideo illi virgines solere servire, quod sicut ex virgine, ita nihil ex igne nascatur[2]. Quam totam aboleri vanitatem et extingui utique ab illo oportuit, qui est natus ex Virgine[3]. Quis enim ferat, quod cum tantum honoris et quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescunt etiam Venerem dicere, ut vanescat in ancillis ejus honorata virginitas? Si enim Vesta Venus est, quomodo ei rite virgines a venereis operibus abstinendo servierunt? An Veneres duæ sunt, una virgo, altera mulier? An potius tres, una virginum, quæ etiam Vesta est, alia conjugatarum, alia meretricum? Cui etiam Phœnices donum dabant de prostitutione filiarum, ante quam jungerent eas viris[4]. Quæ illarum est matrona Vulcani? Non utique virgo, quoniam habet maritum. Absit autem ut meretrix, ne filio Junonis et cooperario Minervæ facere videamur injuriam. Ergo hæc ad conjugatas intelligitur pertinere : sed eam nolumus imitentur in eo quod fecit illa cum Marte. Rursus, inquiunt, ad fabulas redis. Quæ ista justitia est, nobis succensere, quod talia dicimus de diis eorum; et sibi non succensere, qui hæc in theatris libentissime spectant crimina deorum suorum? Et quod esset incredibile, nisi contestatissime probaretur, hæc ipsa theatrica crimina deorum suorum in honorem instituta sunt eorumdem deorum.

[1] Ovid. Fast. VI. — [2] Cic. II. de leg. — [3] Isaï. VII, 14. — [4] V. Euseb. IV. de præparat. Evang. VIII, et Athanas. Orat. cont. gent.

CAPUT XI.

De multis diis, quos doctores paganorum unum eumdemque Jovem esse defendunt.

Quotquot libet igitur physicis rationibus et disputationibus asserant : modo sit Jupiter corporei hujus mundi animus, qui universam istam molem ex quatuor, vel quot eis placet, elementis constructam atque compactam implet et movet; modo inde suas partes sorori et fratribus cedat; modo sit æther, ut aërem Junonem subterfusam de super amplectatur; modo totum simul cum aëre sit ipse cœlum, terram vero tanquam conjugem eamdemque matrem (quia hoc in divinis turpe non est) fœcundis imbribus et seminibus fœtet; modo autem (ne sit necesse per cuncta discurrere) deus unus de quo multi a Poëta nobilissimo dictum putant;

Deum namque ire per omnes
Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum[1], :

ipse in æthere sit Jupiter, ipse in aëre Juno, ipse in mari Neptunus, in inferioribus etiam maris ipse Salacia, in terra Pluto, in terra inferiore Proserpina, in focis domesticis Vesta, in fabrorum fornace Vulcanus, in sideribus sol et luna et stellæ, in divinantibus Apollo, in merce Mercurius, in Jano initiator, in Termino terminator, Saturnus in tempore, Mars et Bellona in bellis, Liber in vineis, Ceres in frumentis, Diana in sylvis, Minerva in ingeniis : ipse sit postremo etiam in illa turba quasi plebeiorum deorum : ipse præsit nomine Liberi virorum

[1] Virg. Georg. IV.

seminibus, et nomine Liberæ fœminarum : ipse sit Diespiter, qui partum perducat ad diem; ipse sit dea Mena, quam præfecerunt menstruis fœminarum; ipse Lucina, quæ a parturientibus invocetur : ipse opem ferat nascentibus, excipiendo eos sinu terræ, et vocetur Opis; ipse in vagitu eos aperiat, et vocetur deus Vaticanus : ipse levet de terra, et vocetur dea Levana; ipse cunas tueatur, et vocetur dea Cunina : non sit alius, sed ipse in deabus illis, quæ fata nascentibus canunt, et vocantur Carmentes : præsit fortuitis, voceturque Fortuna; in diva Rumina mammam parvulo immulgeat, quia rumam dixerunt veteres mammam; in diva Potina petionem ministret; in diva Educa escam præbeat : de pavore infantum Paventia nuncupetur; de spe quæ venit, Venilia; de voluptate Volupia; de actu Agenoria; de stimulis, quibus ad nimium actum homo impellitur, dea Stimula nominetur : Strenia dea sit, strenuum faciendo; Numeria, quæ numerare doceat; Camœna, quæ canere : ipse sit et Deus Consus, præbendo consilia; et dea Sentia, sententias inspirando : ipse dea Juventas, quæ post prætextam excipiat juvenilis ætatis exordia : ipse sit et Fortuna Barbata, quæ adultos barba induat; quos honorare noluerunt, ut hoc qualecumque numen saltem masculum deum, vel a barba Barbatum, sicut a nodis Nodotum, vel certe non Fortunam, sed quia barbas habet, Fortunium nominarent : ipse in Jugatino deo conjuges jungat, et cum virgini uxori zona solvitur, ipse invocetur, et dea Virginiensis vocetur : ipse sit Mutunus vel Tutunus, qui est apud Græcos Priapus : si non pudet, hæc omnia quæ dixi, et quæcumque non dixi (non enim omnia dicenda arbitratus sum,), hi omnes dii deæque sit unus Jupiter : sive sint, ut quidam volunt, omnia ista partes ejus, sive virtutes ejus, sicut eis videtur, quibus eum placet esse mundi animum; quæ

sententia velut magnorum multumque doctorum est. Hæc si ita sint, (quod quale sit, nondum interim quæro,) quid perderent, si unum Deum colerent prudentiore compendio? Quid enim ejus contemneretur, cum ipse coleretur? Si autem metuendum fuit, ne prætermissæ sive neglectæ partes ejus irascerentur : non ergo ut volunt, velut unius animantis hæc tota vita est, quæ omnes continet deos, quasi suas virtutes, vel membra, vel partes; sed suam quæque pars habet vitam a cæteris separatam, si præter alteram irasci altera potest, et alia placari, alia concitari. Si autem dicitur omnes simul, id est, totum ipsum Jovem potuisse offendi, si partes ejus non etiam singillatim minutatimque colerentur, stulte dicitur. Nulla quippe earum prætermitteretur, cum ipse unus qui habet omnia, coleretur. Nam ut alia omittam, quæ sunt innumerabilia, cum dicunt omnia sidera partes Jovis esse, et omnia vivere atque rationales animas habere, et ideo sine controversia deos esse, non vident quam multos non colant, quam multis ædes non construant, aras non statuant, quas tamen paucissimis siderum statuendas esse putaverunt, et singillatim sacrificandum. Si igitur irascuntur, qui non singillatim coluntur, non metuunt paucis placatis, toto cœlo irato vivere? Si autem stellas omnes ideo colunt, quia in Jove sunt quem colunt, isto compendio possent in illo uno omnibus supplicare. Sic enim nemo irasceretur, cum in illo uno nemo contemneretur, potius quam cultis quibusdam justa irascendi causa illis, qui prætermissi essent, multo numerosioribus præberetur : præsertim cum eis de superna sede fulgentibus, turpi nuditate distentus præponeretur Priapus.

CAPUT XII.

De opinione eorum, qui Deum animam mundi, et mundum corpus Dei esse putaverunt.

Quid illud, nonne debet movere acutos homines, vel qualescumque homines? Non enim ad hoc ingenii opus est excellentia, ut deposito studio contentionis attendant, si mundi animus Deus est, eique animo mundus ut corpus est, ut sit unum animal constans ex animo et corpore, atque iste Deus est sinu quodam naturæ in se ipso continens omnia, ut ex ipsius anima, qua vivificatur tota ista moles vitæ atque animæ cunctorum viventium pro cujusque nascentis sorte sumantur, nihil omnino remanere, quod non sit pars Dei. Quod si ita est, quis non videat quanta impietas et irreligiositas consequatur, ut quod calcaverit quisque, partem Dei calcet, et in omni animante occidendo, pars Dei trucidetur? Nolo omnia dicere quæ possunt occurrere cogitantibus, dici autem sine verecundia non possunt.

CAPUT XIII.

De his! qui sola rationalia animantia partes esse unius Dei asserunt.

Si autem sola animalia rationalia, sicut sunt homines, partes Dei esse contendunt, non video quidem, si totus mundus est Deus, quomodo bestias ab ejus partibus

separent? Sed obluctari quid opus est? De ipso rationali animante, id est homine, quid infelicius credi potes, quam Dei partem vapulare, cum puer vapulat? Jam vero partes Dei fieri lascivas, iniquas, impias, atque omnino damnabiles, quis ferre possit, nisi qui prorsus insanit? Postremo, quid irascitur eis, a quibus non colitur, cum a suis partibus non colatur? Restat ergo, ut dicant omnes deos suas habere vitas, sibi quemque vivere, nullum eorum esse patrem cujusquam; sed omnes colendos, qui cognosci et coli possunt; quia tam multi sunt, ut omnes non possint. Quorum Jupiter, quia rex præsidet, ipsum credo ab eis putari regnum constituisse, vel auxisse romanum. Nam si hoc ipse non fecit, quem alium deum opus tam magnum potuisse aggredi credant, cum omnes occupati sint officiis et operibus propriis, nec alter irruat in alterius? A rege igitur deorum regnum hominum potuit propagari et augeri.

CAPUT XIV.

Augmenta regnorum Jovi incongruenter ascribi: cum, si Victoria, ut voluut, dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret.

Hic primum quæro, cur non etiam ipsum regnum deus aliquis est? Cur enim non ita sit, si Victoria dea est? Aut quid ipso Jove in hac causa opus est, si Victoria faveat sitque propitia, et semper eat ad illos, quos vult esse victores? Hac dea favente et propitia, etiam Jove vacante vel aliud agente, quæ gentes non subditæ remanerent? quæ regna non cederent? An forte displicet bonis, iniquissima

improbitate pugnare, et finitimos quietos nullamque injuriam facientes ad dilatandum regnum bello spontaneo provocare? Plane si ita sentiunt, approbo et laudo.

CAPUT XV.

An congruat bonis latius velle regnare.

VIDEANT ergo ne forte non pertineat ad viros bonos, gaudere de regni latitudine. Iniquitas enim eorum, cum quibus justa bella gesta sunt, regnum adjuvit ut cresceret : quod utique parvum esset, si quies et justitia finitimorum contra se bellum geri nulla provocaret injuria : ac felicioribus sic rebus humanis omnia regna parva essent concordi vicinitate lætantia; et ita essent in mundo regna plurima gentium, ut sunt in urbe domus plurimæ civium. Proinde belligerare et perdomitis gentibus dilatare regnum, malis videtur felicitas, bonis necessitas. Sed quia pejus esset, ut injuriosi justioribus dominarentur, ideo non incongrue dicitur etiam ista felicitas. Sed procul dubio felicitas major est, vicinum bonum habere concordem, quam vicinum malum subjugare bellantem. Mala vota sunt, optare habere quem oderis, vel quem timeas, ut possit esse quem vincas. Si ergo justa gerendo bella, non impia, non iniqua, Romani imperium tam magnum acquirere potuerunt, numquid tanquam aliqua dea colenda est etiam iniquitas aliena? Multum enim ad istam latitudinem imperii eam cooperatam videmus, quæ faciebat injuriosos, ut essent cum quibus justa bella gererentur, et augeretur imperium. Cur autem et iniquitas dea non sit, vel externarum gentium, si Pavor et Pallor et Febris dii romani

esse meruerunt? His igitur duabus, id est, aliena iniquitate et dea Victoria, dum bellorum causas iniquitas excitat, Victoria eadem bella feliciter terminat, etiam feriato Jove, crevit imperium. Quas enim hic partes Jupiter haberet, cum ea quæ possent ejus beneficia putari, dii habentur, dii vocantur, dii coluntur, ipsi pro suis partibus invocantur? Haberet autem hic etiam ille aliquam partem, si regnum etiam ipse appellaretur, sicut appellatur illa Victoria. Aut si regnum munus est Jovis, cur non et victoria munus ejus habeatur? Quod profecto haberetur, si non lapis in Capitolio[1], sed verus « Rex regum et Domi» nus dominantium » cognosceretur atque coleretur[2].

CAPUT XVI.

Quid fuerit quod Romani omnibus rebus et omnibus motibus deos singulos, deputantes, ædem Quietis extra portas esse voluerunt.

Miror autem plurimum, quod cum deos singulos singulis rebus et pene singulis motibus attribuerent, vocaverunt deam Agenoriam, quæ ad agendum excitaret; deam Stimulam, quæ ad agendum ultra modum stimularet; deam Murciam, quæ propter modum non moveret; ac faceret hominem, ut ait Pomponius (20), murcidum, id est, nimis desidiosum et inactuosum; deam Streniam, quæ faceret strenuum; his omnibus diis et deabus publica sacra facere susceperunt: Quietem vero appellantes, quæ faceret quietum cum ædem haberet extra portam Collinam, publice illam suscipere noluerunt. Utrum

[1] Vide supra lib. II, c. 29. — [2] Apoc. XVII, 14. XIX, 16 et I Tim. VI, 15.

indicium fuit animi inquieti, an potius ita significatum est, qui illam turbam colere perseveraret, non plane deorum, sed dæmoniorum, eum quietem habere non posse: ad quam vocat verus Medicus, dicens: « Discite a me, » quia mitis sum, et humilis corde; et invenietis requiem » animabus vestris.[1] »

CAPUT XVII.

An si Jovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit æstimari.

An forte dicunt, quod deam Victoriam Jupiter mittat, atque illa tanquam regi deorum obtemperans, ad quos jusserit veniat, et in eorum parte considat? Hoc vere dicitur, non de illo Jove, quem deorum regem pro sua opinione confingunt; sed de illo vero rege sæculorum, quod mittat non Victoriam, quæ nulla substantia est, sed Angelum suum, et faciat vincere quem voluerit; cujus consilium occultum esse potest, iniquam non potest. Nam si Victoria dea est, cur non deus est et triumphus, et victoriæ jungitur vel maritus, vel frater, vel filius? Talia quippe isti de diis opinati sunt, qualia si poëtæ fingerent, atque a nobis exagitarentur, responderent isti ridenda esse figmenta poëtarum, non veris attribuenda numinibus: et tamen se ipsi non ridebant, cum talia deliramenta non apud poëtas legebant, sed in templis colebant. Jovem igitur de omnibus rogarent, ei uni tantummodo supplicarent. Non enim quo misisset Victoriam, si dea est et sub illo rege est, posset ei audere resistere, et suam potius facere voluntatem.

[1] Matth. xi, 29; et Jerem. vi, 16.

CAPUT XVIII.

Felicitatem et Fortunam qui deas putant, qua ratione secernunt.

Quid quod et Felicitas dea est? Ædem accepit, aram meruit, sacra ei congrua persoluta sunt. Ipsa ergo sola coleretur. Ubi enim ipsa esset, quid boni non esset? Sed quid sibi vult, quod et Fortuna dea putatur, et colitur? An aliud est felicitas, aliud fortuna? Quia fortuna potest esse et mala: felicitas autem si mala fuerit, felicitas non erit. Certe omnes deos utriusque sexus, (si et sexum habent,) non nisi bonos existimare debemus. Hoc Plato dicit [1], hoc alii philosophi, hoc excellentes reipublicæ populorumque rectores. Quomodo ergo dea fortuna aliquando bona est, aliquando mala? An forte quando mala est, dea non est, sed in malignum dæmonem repente convertitur? Quot sunt ergo deæ istæ? Profecto quotquot homines fortunati, hoc est, bonæ fortunæ. Nam cum sint et alii plurimi simul, hoc est, uno tempore, malæ fortunæ, numquid si ipsa esset, simul et mala esset et bona; his aliud, illis aliud? An illa quæ dea est, semper bona est? Ipsa est ergo felicitas: cur adhibentur duo nomina? Sed hoc ferendum est: solet enim et una res duobus nominibus appellari. Quid diversæ ædes, diversæ aræ, diversa sacra? Est causa, inquiunt, quia felicitas illa est, quam boni habent præcedentibus meritis; fortuna vero quæ dicitur bona sine ullo examine meritorum fortuitu accidit hominibus et bonis et malis, unde etiam fortuna nominatur. Quomodo ergo bona est, quæ sine ullo judicio

[1] Plato II, de republica.

venit et ad bonos et ad malos? Ut quid autem colitur, quæ ita cæca est, passim in quoslibet incurrens, ut suos cultores plerumque prætereat, et suis contemptoribus hæreat? Aut si aliquid proficiunt cultores ejus, ut ab illa videantur, et amentur; jam merita sequitur, non fortuitu venit[2]. Ubi est ergo definitio illa fortunæ? Ubi est quod a fortuitis etiam nomen accepit? Nihil enim prodest eam colere, si fortuna est. Si autem suos cultores discernit, ut prosit, fortuna non est. An et ipsam, quo voluerit Jupiter mitti? Colatur ergo ipse solus: non enim potest ei jubenti, et eam quo voluerit mittenti, fortuna resistere. Aut certe istam mali colant, qui nolunt habere merita, quibus possit dea Felicitas invitari.

CAPUT XIX.

De Fortuna muliebri.

Tantum sane huic, velut numini tribuunt, quam Fortunam vocant, ut simulacrum ejus, quod a matronis dedicatum est, et appellata est Fortuna muliebris[1], etiam locutum esse memoriæ commendaverint, atque dixisse non semel, sed iterum, quod eam rite matronæ dedicaverint[2]. Quod quidem si verum sit, mirari nos non oportet. Non enim malignis dæmonibus etiam sic difficile est fallere, quorum artes atque versutias hinc potius isti advertere debuerunt, quod illa dea locuta est, quæ fortuitu accidit, non quæ meritis venit. Fuit enim fortuna loquax, et muta Felicitas; et ad quid aliud, nisi ut homines recte vivere non curarent, conciliata sibi Fortuna, quæ illos sine ullis bonis meritis faceret fortunatos? Et certe si For-

[1] Livius lib. II. Plutarch. in Coriolano, et lib. de Fortitud.

tuna loquitur, non saltem muliebris, sed virilis potius loqueretur, ut non ipsæ quæ simulacrum dedicaverunt, putarentur tantum muraculum muliebri loquacitate finxisse.

CAPUT XX.

De Virtute et Fide, quas pagani templis et sacris honoraverunt, prætermittentes alia bona, quæ similiter colenda fuerunt, si recte aliis divinitas tribuebatur.

Virtutem quoque deam fecerunt : quæ quidem si dea esset, multis fuerat præferenda. Et nunc quia dea non est, sed donum Dei est, ipsa ab illo impetretur, a quo solo dari potest : et omnis falsorum deorum turba vanescet. Sed cur et Fides dea credita est, et accepit etiam ipsa templum et altare ? Quam quisquis prudenter agnoscit, habitaculum illi se ipsum facit. Unde autem sciunt illi quid sit fides, cujus primum et maximum officium est, ut in verum credatur Deum ? Sed cur non suffecerat virtus ? Nonne ibi est et fides ? Quandoquidem virtutem in quatuor species distribuendam esse viderunt, prudentiam, justitiam, fortitudinem, temperantiam. Et quoniam istæ singulæ species suas habent, in partibus justitiæ fides est : maximumque locum apud nos habet, quicumque scimus quid sit, quod « Justus ex fide vivit[1]. » Sed illos miror appetitores multitudinis deorum, si fides dea est, quare aliis tam multis deabus injuriam fecerint, prætermittendo eas, quibus similiter ædes et aras dedicare potuerunt ? Cur temperantia dea esse non meruit, cum ejus nomine non-

[1] Habac. II, 4. Rom. I, 17. Galat. III, 11 et Hebr. X, 38.

nulli romani principes non parvam gloriam compararint? Cur denique fortitudo dea non est, quæ affuit Mutio, cum dexteram porrexit in flammas[1]; quæ affuit Curtio[2], cum se pro patria in abruptam terram præcipitem dedit; quæ affuit Decio patri et Decio filio, cum pro exercitu se voverunt[3]? Si tamen his omnibus vera inerat fortitudo, unde modo non agitur. Quare prudentia, quare sapientia nulla numinum loca meruerunt? An quia in nomine generali ipsius virtutis omnes coluntur? Sic ergo posset et unus Deus coli, cujus partes cæteri dii putantur. Sed in illa una virtute et fides est, et pudicitia, quæ tamen extra in ædibus propriis altaria meruerunt.

CAPUT XXI.

Quod dona non intelligentes Dei, Virtute saltem et Felicitate debuerint esse contenti.

Has deas non veritas, sed vanitas fecit. Hæc enim veri Dei munera sunt, non ipsæ sont deæ. Verumtamen ubi est virtus et felicitas, quid aliud quæritur? Quid ei sufficit, cui virtus felicitasque non sufficit? Omnia quippe agenda complectitur virtus, omnia optanda felicitas. Si Jupiter, ut hæc daret, ideo colebatur; quia si bonum aliquid est latitudo regni atque diuturnitas, ad eamdem pertinet felicitatem; cur non intellectum est dona Dei esse, non deas? Si autem putatæ sunt deæ, saltem alia tanta deorum turba non quæreretur. Consideratis enim officiis deorum dearumque omnium, quæ sicut voluerunt pro sua opina-

[1] Livius, lib. II. — [2] Id. lib. VII. — [3] Id. lib. VIII. et Id lib. X. De iisdem vide infra, lib. V, c. 18.

tione finxerunt, inveniant, si possunt, aliquid quod ab aliquo deo præstari possit homini habenti virtutem, habenti felicitatem. Quid doctrinæ, vel a Mercurio, vel a Minerva petendum esset, cum virtus omnia secum haberet? Ars quippe ipsa bene recteque vivendi, virtus a veteribus definita est. Unde ab eo quod græce ἀρετη dicitur virtus, nomen artis Latinos traduxisse putaverunt[1]. Sed si virtus nonnisi ad ingeniosum posset venire, quid opus erat deo Catio patre, qui catos, id est, acutos faceret, cum hoc posset conferre felicitas? Ingeniosum quippe nasci, felicitatis est. Unde, etiamsi non potuit a nondum nato coli dea Felicitas, ut hoc ei conciliata donaret, conferret hoc parentibus ejus cultoribus suis, ut eis ingeniosi filii nascerentur. Quid opus erat parturientibus invocare Lucinam, cum si adesset felicitas, non solum bene parerent, sed etiam bonos? Quid necesse erat Opi deæ commendare nascentes, deo Vaticano vagientes, deæ Cuninæ jacentes, deæ Ruminæ sugentes, deo Statilino stantes, deæ Adeonæ adeuntes, Abeonæ abeuntes; deæ Menti, ut bonam haberent mentem; deo Volumno et deæ Volumnæ, ut bona vellent; diis nuptialibus, ut bene conjugarentur, diis agrestibus, ut fructus uberrimos caperent, et maxime ipsi divæ Fructeseæ; Marti et bellonæ, ut bene belligerarent; deæ Victoriæ, ut vincerent; deo Honori, ut honorarentur; deæ Pecuniæ, ut pecuniosi essent; deo Æsculano et filio ejus Argentino, ut haberent æream argenteamque pecuniam? Nam ideo patrem Argentini Æsculanum posuerunt, quia prius ærea pecunia in usu esse cœpit, post argentea[2]. Miror autem, quod Argentinus non genuit Aurinum, quia et aurea subsecuta est. Quem deum isti si haberent, sicut Saturno Jovem, ita et patri Argentino et avo Æsculano Aurinum præponerent. Quid ergo erat

[1] Donatus in Andriam Terentii. — [2] Plin. lib. xxxiii, c. 3.

necesse propter hæc bona vel animi, vel corporis, vel externa, tantam deorum turbam colere et invocare; quos neque omnes commemoravi, nec ipsi potuerunt omnibus humanis bonis minutatim singillatimque digestis deos minutos et singulos providere; cum posset magno facilique compendio una dea Felicitas cuncta conferre; nec solum ad bona capienda quisquam alius, sed neque ad depellenda mala qæreretur? Cur enim esset invocanda propter fessos diva Fessonia, propter hostes depellendos diva Pellonia, propter ægros medicus vel Apollo, ves Æsculapius, vel ambo simul quando esset grande periculum? Nec deus Spiniensis, ut spinas ex agris eradicaret; nec dea Rubigo, ut non accederet, rogaretur: una Felicitate præsente et tuente, vel nulla mala exorirentur, vel facillime pellerentur. Postremo quoniam de duabus istis deabus Virtute et Felicitate tractamus, si felicitas virtutis est præmium, non dea, sed Dei donum est. Si autem dea est, cur non dicatur et virtutem ipsam conferre; quandoquidem etiam virtutem consequi felicitas magna est.

CAPUT XXII.

De scientia colendorum deorum, quam a se Varro gloriatur collatam esse Romanis.

Quid ergo est, quod pro ingenti beneficio Varro jactat præstare se civibus suis, quia non solum commemorat deos, quos coli oporteat a Romanis, verumetiam dicit quid ad quemque pertineat? « Quomodo nihil prodest, inquit hominis alicujus medici nomen formamque nosse, et quod sit medicus ignorare: ita dicit nihil prodesse scire deum

esse Æsculapium, si nescias eum valetudini opitulari, atque ita ignores cur ei debeas supplicare. Hoc etiam affirmat alia similitudine, dicens non modo bene vivere, sed vivere omnino neminem posse, si ignoret quisnam sit faber, quis pistor, quis tector, a quo quid utensile petere possit, quem adjutorem assumere, quem ducem, quem doctorem: eo modo nulli dubium esse asserens, ita esse utilem cognitionem deorum, si sciatur quam quisque deus vim et facultatem ac potestatem cujusque rei habeat. Ex eo enim poterimus, inquit, scire quem cujusque causa deum advocare adque invocare debeamus; ne faciamus ut mimi solent, et optemus a Libero aquam, a Lymphis vinum. Magna sane utilitas. « Quis non huic gratias ageret, si vera monstraret; et si unum verum Deum, a quo essent omnia bona, hominibus colendum doceret?

CAPUT XXIII.

De Felicitate, quam Romani multorum veneratores deorum, diu non coluerunt honore divino, cum pro omnibus sola sufficeret.

I. Sed unde nunc agitur, si libri et sacra eorum vera sunt, et Felicitas dea est, cur non ipsa una quæ coleretur constituta est, quæ posset universa conferre, et compendio facere felicem? Quis enim optat aliquid propter aliud quam ut felix fiat? Cur denique tam sero huic tantæ deæ post tot Romanos principes Lucullus ædem constituit? Cur ipse Romulus felicem cupiens condere civitatem, non huic templum potissimum struxit? Nec propter aliquid diis cæteris supplicavit, quando nihil deesset, si hæc adesset.

Nam et ipse nec prius rex, nec, ut putant, postea deus fieret, si hanc deam propitiam non haberet. Ut quid ergo constituit Romanis deos, Janum, Jovem, Martem, Picum, Faunum, Tiberinum, Herculem, et si quos alios? Ut quid Titus Tatius addidit Saturnum, Opem, Solem, Lunam, Vulcanum, Lucem, et quoscumque alios addidit, inter quos etiam deam Cloacinam, Felicitate neglecta? Ut quid Numa tot deos et tot deas sine ista? An eam forte in tanta turba videre non potuit? Hostilius certe rex deos et ipse novos Pavorem atque Pallorem propitiandos non introduceret, si deam istam nosset aut coleret. Præsente quippe Felicitate omnis pavor et pallor, non propitiatus abscederet, sed pulsus aufugeret.

II. Deinde quid est hoc, quod jam romanum imperium longe lateque crescebat, et adhuc nemo Felicitatem colebat? An ideo grandius imperium, quam felicius fuit? Nam quomodo ibi esset vera felicitas, ubi vera non erat pietas? Pietas enim est verax veri Dei cultus, non cultus falsorum tot deorum, quot dæmoniorum. Sed et postea jam in deorum numerum Felicitate suscepta, magna bellorum civilium infelicitas subsecuta est. An forte juste est indignata Felicitas, quod et tam sero, et non ad honorem, sed ad contumeliam potius invitata est, ut cum ea coleretur Priapus, et Cloacina, et Pavor, et Pallor, et Febris, et cætera non numina colendorum, sed crimina colentium?

III. Ad extremum, si cum turba indignissima tanta dea colenda visa est, cur non vel illustrius cæteris colebatur. Quis enim ferat, quod neque inter deos Consentes, quos dicunt in consilium Jovis adhiberi, nec inter deos, quos Selectos vocant, Felicitas constituta est? Templum aliquod ei fieret, quod et loci sublimitate et operis dignitate præemineret. Cur enim non aliquid melius, quam ipsi Jovi?

Nam quæ etiam Jovi regnum nisi Felicitas dedit? si tamen cum regnaret felix fuit. Et potior est felicitas regno. Nemo enim dubitat, facile inveniri hominem, qui timeat se fieri regem : nullus autem invenitur, qui se nolit esse felicem. Ipsi ergo dii, si per auguria vel quolibet modo eos posse consuli putant, de hac re consulerentur, utrum vellent Felicitati loco cedere : si forte aliorum ædibus vel altaribus jam fuisset locus occupatus, ubi ædes major atque sublimior Felicitati construeretur, etiam ipse Jupiter cederet, ut ipsum verticem collis Capitolini Felicitas potius obtineret. Non enim quispiam resisteret Felicitati, nisi, quod fieri non potest, qui esse vellet infelix. Nullo modo omnino si consuleretur, faceret Jupiter, quod ei fecerunt tres dii, Mars, Terminus, et Juventas, qui majori et regi suo nullo modo cedere loco voluerunt. Nam sicut habent eorum litteræ, cum rex Tarquinius Capitolium fabricare vellet, eumque locum qui ei dignior aptiorque videbatur, ab diis aliis cerneret præoccupatum, non audens aliquid contra eorum facere arbitrium, et credens eos tanto numini suoque principi voluntate cessuros; quia multi erant illic ubi Capitolium constitutum est, per augurium quæsivit, utrum concedere locum vellent Jovi : atque ipsi inde cedere omnes voluerunt, præter illos, quos commemoravi, Martem, Terminum, Juventatem : atque ideo Capitolium ita constructum est, ut etiam isti tres intus essent tam obscuris signis, ut hoc vix homines doctissimi scirent. Nullo modo igitur Felicitatem Jupiter ipse contemneret, sicut a Termino, Marte, Juventate contemptus est. Sed ipsi etiam qui non cesserant Jovi, profecto cederent Felicitati, quæ illis regem fecerat Jovem. Aut si non cederent, non id contemptu ejus facerent, sed quod in domo Felicitatis obscuri esse mallent, quam sine illa in locis propriis eminere.

IV. Ita dea Felicitate in loco amplissimo et celsissimo constituta, discerent cives unde omnis boni voti petendum esset auxilium. Ac sic ipsa suadente natura, aliorum deorum superflua multitudine derelicta, coleretur una Felicitas, uni supplicaretur, unius templum frequentaretur a civibus, qui felices esse vellent, quorum esset nemo qui nollet: atque ita ipsa a se ipsa peteretur, quæ ab omnibus petebatur. Quis enim aliquid ab aliquo deo, nisi felicitatem velit accipere, vel quod ad felicitatem existimat pertinere? Proinde si felicitas habet in potestate cum quo homine sit, (habet autem, si dea est), quæ tandem stultitia est, ab aliquo eam deo petere, quam possis a se ipsa impetrare? Hanc ergo deam super cæteros honorare etiam loci dignitate debuerunt. Sicut enim apud ipsos legitur, Romani veteres nescio quem Summanum, cui nocturna fulmina tribuebant, coluerunt magis quam Jovem, ad quem diurna fulmina pertinerent [1]. Sed post quam Jovi templum insigne ac sublime constructum est, propter ædis dignitatem sic ad eum multitudo confluxit, ut vix inveniatur qui Summani nomen, quod audire jam non potest, se saltem legisse meminerit. Si autem Felicitas dea non est, quoniam quod verum est, munus est Dei; ille Deus quæratur, qui eam dare possit, et deorum falsorum multitudo noxia relinquatur, quam stultorum hominum multitudo vana sectatur, Dona Dei deos sibi faciens, et ipsum, cujus ea dona sunt, obstinatione superbæ voluntatis offendens. Sic enim carere non potest infelicitate, qui tanquam deam felicitatem colit, et Deum datorem Felicitatis relinquit: sicut carere non potest fame, qui panem pictum linguit, et ab homine, qui verum habet, non petit.

[1] Plin. lib. II, c. 52. Ovid. Fast. VI.

CAPUT XXIV.

Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina.

Libet autem eorum considerare rationes. Usque adeo-ne, inquiunt, majores nostros insipientes fuisse credendum est, ut hæc nescirent munera divina esse, non deos? Sed quoniam sciebant nemini talia nisi aliquo deo largiente concedi, quorum deorum nomine non inveniebant, earum rerum nominibus appellabant deos, quas ab eis sentiebant dari, aliqua vocabula inde flectentes, sicut a bello Bellonam nuncupaverunt, non bellum; sicut a cunis Cuninam, non cunam; sicut a segetibus Segetiam, non segetem; sicut a pomis Pomonam, non pomum; sicut a bubus Bubonam, non bovem: aut certe nulla vocabuli declinatione, sicut res ipsæ nominantur, ut Pecunia dicta est dea, quæ dat pecuniam, non omnino pecunia dea ipsa putata est: ita Virtus, quæ dat virtutem; Honor, qui honorem; Concordia, quæ concordiam; Victoria, quæ dat victoriam. Ita, inquiunt, cum Felicitas dea dicitur, non ipsa quæ datur, sed numen illud attenditur a quo felicitas datur.

CAPUT XXV.

De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur.

Ista nobis reddita ratione, multo facilius eis, quorum cor non nimis obduruit, persuadebimus fortasse quod volumus. Si enim jam humana infirmitas sensit, nonnisi ab aliquo Deo dari posse felicitatem; et hoc senserunt homines, qui tam multos colebant deos, in quibus et ipsum eorum regem Jovem; quia ejus nomen a quo daretur felicitas ignorabant, ideo ipsius rei nomine quam credebant ab illo dari, eum appellare voluerunt: satis ergo judicarunt, nec ab ipso Jove dari posse felicitatem, quem jam colebant; sed utique ab illo quem nomine ipsius felicitatis colendum esse censebant. Confirmo prorsus a quodam Deo, quem nesciebant, eos credidisse dari felicitatem: ipse ergo quæratur, ipse colatur, et sufficit. Repudietur strepitus innumerabilium dæmoniorum: illi non sufficiat hic Deus, cui non sufficit munus ejus. Illi, inquam, non sufficiat ad colendum Deus dator felicitatis, cui non sufficit ad accipiendum ipsa felicitas. Cui autem sufficit, (non enim habet homo quid amplius optare debeat,) serviat uni Deo datori felicitatis. Non est ipse quem nominant Jovem. Nam si eum datorem felicitatis agnoscerent, non utique, vel aliam a qua daretur felicitas, nomine ipsius felicitatis inquirerent; neque ipsum Jovem cum tantis injuriis colendum putarent. Iste alienarum dicitur adulterator uxorum, iste pueri pulchri impudicus amator et raptor [1].

[1] Ganymedis. Hom. Iliad. lib. xx.

CAPUT XXVI.

De ludis scenicis, quos sibi dii celebrari a suis cultoribus exegerunt.

Sed fingebat hæc Homerus, ait Tullius, et humana ad deos transferebat [1]: divina mallem ad nos. Merito displicuit viro gravi divinorum criminum poëta confictor. Cur ergo ludi scenici, ubi hæc dictitantur, cantitantur, actitantur, deorum honoribus exhibentur, inter res divinas a doctissimis conscribuntur? Hic exclamet Cicero non contra figmenta poëtarum, sed contra instituta majorum. Annon exclamarent et illi: « Quid nos fecimus? » Ipsi dii ista suis honoribus exhibenda flagitaverunt, atrociter imperarunt, cladem, nisi fieret, prænuntiarunt; quia neglectum est aliquid, severissime vindicarunt; quia id, quod neglectum fuerat, factum est, placatos se esse monstrarunt. Inter eorum commemoratur virtutes et miranda facta quod dicam. Tito Latinio rustico Romano patri familias dictum est in somnis, in senatum nuntiaret, ut ludi romani instaurarentur, quod primo eorum die in quodam scelerato, qui, populo spectante, ad supplicium duci jussus est, numinibus videlicet ex ludis hilaritatem quærentibus, triste displicuisset imperium. Cum ergo ille, qui somnio commonitus erat, postera die jussa facere non ausus esset; secunda nocte hoc idem rursus severius imperatum est; amisit filium, quia non fecit. Tertia nocte dictum est homini, quod major ei pœna, si non faceret, immineret. Cum etiam sic non auderet, in morbum incidit acrem et hor-

[1] Cic. Tuscul. 1.

ribilem. Tum vero ex amicorum sententia ad magistratus rem detulit, atque in lectica allatus est in senatum : expositoque somnio, recepta continuo valetudine, pedibus suis sanus abscessit. Tanto stupefactus miraculo senatus quadruplicata pecunia ludos censuit instaurari. Quis non videat, qui sanum sapit, subditos homines malignis dæmonibus, a quorum dominatione non liberat nisi gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum [1], vi compulsos esse exhibere talibus diis, quæ recto consilio poterant turpia judicari ? In illis certe ludis, poëtica numinum crimina frequentantur, qui ludi, cogentibus numinibus jussu, senatus instaurabantur. In illis ludis corruptorem pudicitiæ Jovem turpissimi histriones cantabant, agebant, placebant. Si illud fingebatur, ille irasceretur : si autem suis criminibus etiam fictis delectabatur, quando coleretur, nisi diabolo serviretur ? Ita-ne iste romanum conderet, dilataret, conservaret imperium, quovis Romano, cui displicebant talia, homine abjectior ? Iste daret felicitatem, qui tam infeliciter colebatur ; et nisi ita coleretur, infelicius irascebatur.

CAPUT XXVII.

De tribus generibus deorum, de quibus Scævola pontifex disputavit.

Relatum est in litteras doctissimum pontificem Scævolam disputasse tria genera tradita deorum [2] : unum a poëtis, alterum a philosophis, tertium a principibus civitatis. Primum genus nugatorium dicit esse, quod multa

[1] Rom. VII. 25. — [2] Vide infra, lib. VI, c. 5.

de diis fingantur indigna : secundum non congruere civitatibus, quod habeat aliqua supervacua, aliqua etiam quæ obsit populis nosse. De supervacuis non magna causa est : solet enim et a jurisperitis dici : « Superflua non nocent. » Quæ sunt autem illa quæ prolata in multitudinem nocent? « Hæc, inquit, non esse deos Herculem, Æsculapium, Castorem, Pollucem : proditur enim a doctis, quod homines fuerint, et humana conditione defecerint. Quid aliud? Quod eorum qui sint dii non habeant civitates vera simulacra ; quod verus Deus nec sexum habeat, nec ætatem, nec definita corporis membra. » Hæc pontifex nosse populos non vult : nam falsa esse non putat. Expedire igitur existimat, falli in religione civitates. Quod dicere etiam in libris rerum divinarum ipse Varro non dubitat. Præclara religio, quo confugiat liberandus infirmus, et cum veritatem qua liberetur inquirat, credatur ei expedire quod fallitur. Poëticum sane deorum genus cur Scævola respuat, eisdem litteris non tacetur : « Quia sic videlicet deos deformant, ut nec bonis hominibus comparentur, cum alium faciunt furari, alium adulterare ; sic item aliquid aliter, turpiter, atque inepte dicere ac facere ; tres inter se deas certasse de præmio pulchritudinis, victas duas a Venere Trojam evertisse ; Jovem ipsum converti in bovem aut cygnum, ut cum aliqua concumbat : deam homini nubere, Saturnum liberos devorare : nihil denique posse confingi miraculorum atque vitiorum, quod non ibi reperiatur, atque ab deorum natura longe absit. » O Scævola, pontifex maxime, ludos tolle, si potes : præcipe populis, ne tales honores diis immortalibus deferant, ubi crimina deorum libeat mirari, et quæ fieri possunt placeat imitari. Si autem tibi responderit populus : « Vos nobis importastis ista, pontifices : » deos ipsos roga, quibus instigantibus ista jussistis, ne talia sibi jubeant

exhiberi. Quæ si mala sunt, et propterea nullo modo de deorum majestate credenda, major est deorum injuria, de quibus impune finguntur. Sed non te audiunt, dæmones sunt, prava docent, turpibus gaudent : non solum non deputant injuriam, si de illis ista fingantur; sed eam potius injuriam ferre non possunt, si per eorum solemnia non agantur. Jamvero si adversus eos Jovem interpelles, maxime ob eam causam, quia ejus plura crimina ludis scenicis actitantur, nonne etiamsi Deum Jovem nuncupatis, a quo regitur totus atque administratur hic mundus, eo illi fit a vobis maxima injuria, quod eum cum istis colendum putatis, eorumque regem esse perhibetis?

CAPUT XXVIII.

An ad obtinendum dilatendumque regnum profuerit Romanis cultus deorum.

Nullo igitur modo dii tales, qui talibus placantur, vel potius accusantur honoribus, ut majus sit crimen quod eis falsis oblectantur, quam si de illis vera dicerentur romanum imperium augere et conservare potuissent. Hoc enim si possent, Græcis potius donum tam grande conferrent, qui eos in hujuscemodi rebus divinis, hoc est, ludis scenicis honorabilius digniusque coluerunt, quando et a morsibus poëtarum, quibus deos dilacerari videbant, se non subtraxerunt, dando eis licentiam male tractandi homines quos liberet, et ipsos scenicos non turpes judicaverunt, sed dignos etiam præclaris honoribus habuerunt. Sicut autem potuerunt, auream pecuniam habere Romani, quamvis deum Aurinum non colerent : sic et argen-

team habere potuerunt, et æream, si nec Argentinum, nec ejus patrem colerent Æsculanum : et sic omnia quæ retexere piget. Sic ergo et regnum invito quidem Deo vero nullo modo habere possent; diis vero istis falsis et multis ignoratis sive contemptis, atque illo uno cognito et fide sincera ac moribus culto, et melius hic regnum haberent, quantumque haberent, et post hæc acciperent sempiternum, sive hic haberent, sive non haberent.

CAPUT XXIX.

De falsitate auspicii, quo romani regni fortitudo et stabilitas visa est indicari.

Nam illud quale est quod pulcherrimum auspicium fuisse dixerunt, quod paulo ante commemoravi, Martem et Terminum et Juventatem nec Jovi regi deorum loco cedere voluisse? Sic enim, inquiunt, significatum est, Martiam gentem, id est, Romanam, nemini locum quem teneret daturam; romanos quoque terminos propter deum Terminum neminem commoturum; juventutem etiam Romanam propter deam Juventatem nemini esse cessuram. Videant ergo quomodo habeant istum regem deorum suorum et datorem regni sui, ut eum auspicia ista pro adversario ponerent, cui non cedere pulchrum esset. Quanquam hæc si vera sunt, non habent omnino quid timeant. Non enim confessuri sunt, quod dii cesserint Christo, qui Jovi cedere noluerunt. Salvis quippe imperii finibus, Christo cedere potuerunt, et de sedibus locorum et maxime de corde credentium. Sed ante quam Christus veniret in carne, ante quam denique ista scriberentur,

quæ de libris eorum proferimus : sed tamen postea quam factum est sub rege Tarquinio illud auspicium, aliquoties romanus exercitus fusus est, hoc est, versus in fugam, falsumque ostendit auspicium, quo Juventas illa non cesserat Jovi ; et gens Martia, superantibus atque irrumpentibus Gallis, in ipsa Urbe contrita est ; et termini imperii, deficientibus multis ad Annibalem civitatibus, in angustum fuerant coarctati. Ita evacuata est pulchritudo auspiciorum, remansit contra Jovem contumacia, non deorum, sed dæmoniorum. Aliud est enim non cessisse ; aliud unde cesseras redisse. Quanquam et postea in orientalibus partibus Hadriani voluntate mutati sunt termini imperii romani [1]. Ille namque tres provincias nobiles, Armeniam, Mesopotamiam, Assyriam, Persarum concessit imperio : ut deus ille Terminus, qui romanos terminos secundum istos tuebatur, et per illud pulcherrimum auspicium loco non cesserat Jovi, plus Hadrianum regem hominum, quam regem deorum timuisse videatur. Receptis quoque alio tempore provinciis memoratis, nostra pene memoria retrorsus terminus cessit, quando Julianus deorum illorum oraculis deditus [2], immoderato ausu naves jussit incendi, quibus alimonia portabatur : qua exercitus destitutus, mox etiam ipso hostili vulnere extincto, in tantam est redactus inopiam, ut inde nullus evaderet, undique hostibus incursantibus militem imperatoris morte turbatum, nisi placito pacis illic imperii fines constituerentur, ubi hodieque persistunt ; non quidem tanto detrimento, quantum concesserat Hadrianus, sed media tamen compositione defixi. Vano igitur augurio deus Terminus non cessit Jovi, qui cessit Hadriani voluntati, cessit etiam Juliani temeritati, et Joviani necessitati. Viderunt hæ intelligentiores gravioresque Romani ; sed con-

[1] Eutrop. lib. VIII. — [2] Vide infra lib. V, c. 21.

tra consuetudinem civitatis, quæ dæmoniacis ritibus fuerat obligata, parum valebant : quia et ipsi etiamsi illa vana esse sentiebant, naturæ tamen rerum sub unius veri Dei regimine atque imperio constitutæ, religiosum cultum, qui Deo debetur, exhibendum putabant : « Servientes, ut ait « Apostolus, creaturæ potius quam Creatori, qui est benedictus in secula[1]. » Hujus Dei veri erat auxilium necessarium, a quo mitterentur sancti viri et veraciter pii, qui pro vera religione morerentur, ut falsæ a viventibus tollerentur.

CAPUT XXX.

Qualia de diis gentium etiam cultores eorum se sentire fateantur.

Cicero augur irridet auguria, et reprehendit homines corvi et corniculæ vocibus vitæ cosilia moderantes[2]. Sed iste Academicus qui omnia esse contendit incerta, indignus est qui habeat ullam in his rebus auctoritatem. Disputat apud eum Q. Lucilius Balbus in secundo de deorum Natura libro, et cum ipse superstitiones ex natura rerum velut physicas et philosophicas inserat, indignatur tamen institutioni simulacrorum et opinionibus fabulosis, ita loquens : « Videtis-ne igitur, ut a phisicis rebus bene atque utiliter, inventis, ratio sit tracta ad commentitios et fictos deos? Quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Et formæ enim nobis deorum, et ætates, et vestitus ornatusque noti sunt : genera prætera, conjugia, cognationes, omniaque tra-

[1] Rom. I, 25.— [2] Cicer. de divinat. lib. II.

ducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Nam et perturbatis animis inducuntur : accepimus enim deorum cupiditates, ægritudines, iracundias. Nec vero (ut fabulæ ferunt) dii bellis præliisque caruerunt. Nec solum, ut apud Homerum, cum duos exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent[1], sed etiam ut cum Titanis, aut cum Gigantibus sua propria bella gesserunt. Hæc et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt vanitatis summæque levitatis. » Ecce interim quæ confitentur qui defendunt deos gentium. Deinde cum hæc ad superstitionem pertinere dicat, ad religionem vero, quæ ipse secundum Stoïcos videtur docere : « (Non enim philosophi solum, inquit, verumetiam majores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies precabantur, inquit, et immolabant, ut sibi sui liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati[2]) : » quis non intelligat eum conari, dum consuetudinem civitatis timet, religionem laudare majorum, eamque a superstitione velle sejungere, sed quomodo id possit non invenire? Si enim a majoribus illi sunt appellati superstitiosi, qui totos dies precabantur et immolabant, numquid et illi qui instituerunt (quod iste reprehendit) deorum simulacra diversa ætate et veste distincta, deorum genera, conjugia, cognationes? Hæc utique cum tanquam superstitiosa culpantur, implicat ista culpa majores talium simulacrorum institutores atque cultores : implicat et ipsum, qui quantolibet eloquio se in libertatem nitatur evolvere, necesse habebat ista venerari; nec quod in hac disputatione disertus insonat, mutire auderet in populi concione. Agamus itaque Christiani Domino Deo nostro gratias, non cœlo et terræ, sicut iste disputat, sed ei qui fecit cœlum et terram; qui has superstitiones quas iste Balbus velut balbutiens vix reprehendit,

[1] Homer. Iliad. xx. — [2] Lactant. lib. iv, c. 28.

per altissimam Christi humilitatem, per Apostolorum prædicationem, per fidem Martyrum pro veritate morientium et cum veritate viventium, non solum in cordibus religiosis, verumetiam in ædibus superstitiosis libera suorum servitute subvertit.

CAPUT XXXI.

De opinionibus Varronis, qui, reprobata persuasione populari, licet ad notitiam veri Dei non pervenerit, unum tamen Deum colendum esse censuerit.

I. Quid ipse Varro, quem dolemus in rebus divinis ludos scenicos, quamvis non judicio proprio, posuisse, cum ad deos colendos multis locis velut religiosus hortetur, nonne ita confitetur non se illa judicio suo sequi, quæ civitatem romanam instituisse commemorat, ut si eam civitatem novam constitueret, ex naturæ potius formula deos nominaque eorum se fuisse dedicaturum non dubitet confiteri? Sed jam quoniam in vetere populo esset, acceptam ab antiquis nominum et cognominum historiam tenere, ut tradita est, debere se dicit, et ad eum finem illa scribere ac perscrutari, ut potius eos magis colere, quam despicere vulgus velit. Quibus verbis homo acutissimus satis indicat non se aperire omnia, quæ non sibi tantum contemptui essent, sed etiam ipsi vulgo despicienda viderentur, nisi tacerentur. Ego ista conjicere putari debui, nisi evidenter alio loco ipse diceret de religionibus loquens, multa esse vera, quæ non modo vulgo scire non sit utile, sed etiam tametsi falsa sunt, aliter existimare populum expediat, et ideo Græcos taletas ac mysteria ta-

citurnitate parietibusque clausisse. Hic certe totum consilium prodidit velut sapientium, per quos civitates et populi regerentur. Hac tamen fallacia miris modis maligni dæmones delectantur, qui et deceptores et deceptos pariter possident, a quorum dominatione non liberat nisi gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum.

II. Dicit etiam idem auctor acutissimus atque doctissimus, quod hi soli ei videantur animadvertisse quid esset Deus, qui crediderunt eum esse animam motu ac ratione mundum gubernantem. Ac per hoc, etsi nondum tenebat quod veritas habet; Deus enim verus, non anima, sed animæ quoque est effector et conditor : tamen si contra præjudicia consuetudinis liber esse posset, unum Deum colendum fateretur atque suaderet, motu ac ratione mundum gubernantem : ut ea cum illo de hac re quæstio remaneret, quod eum diceret esse animam, non potius et animæ creatorem. Dicit etiam antiquos Romanos plus (21) annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse. « Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur. » Cui sententiæ suæ testem adhibet inter cætera, etiam gentem Judæam : nec dubitat eum locum ita concludere, ut dicat, qui primi simulacra deorum populis posuerunt, eos civitatibus suis et metum dempsisse, et errorem addidisse ; prudenter existimans deos facile posse in simulacrorum stoliditate contemni. Quod vero non ait : « Errorem tradiderunt ; » sed, « Addiderunt ; » jam utique fuisse etiam sine simulacris intelligi vult errorem. Quapropter cum solos dicit animadvertisse quid esset Deus, qui eum crederent animam mundum gubernantem, castiusque existimat sine simulacris observari religionem, quis non videat quantum propinquaverit veritati ? Si enim aliquid contra vetustatem tanti posset erroris, profecto et unum Deum, a quo mundum crederet gubernari, et sine simu-

sacro colendum esse censeret; atque in tam proximo inventus facile fortasse de animæ mutabilitate commoneretur, ut naturam potius incommutabilem, quæ ipsam quoque animam condidisset, Deum verum esse sentiret. Hæc cum ita sint, quæcumque tales viri in suis litteris multorum deorum ludibria posuerunt, confiteri ea potius, occulta Dei voluntate, compulsi sunt, quam persuadere conati. Si qua igitur inde a nobis testimonia proferuntur, ad eos redarguendos proferuntur, qui nolunt advertere de quanta et quam maligna dæmonum potestate nos liberet singulare sacrificium tam sancti sanguinis fusi et donum Spiritus impertiti.

CAPUT XXXII.

Ob quam speciem utilitatis principes gentium apud subjectos sibi populos falsas religiones voluerunt permanere.

Dicit etiam de generationibus deorum magis ad poëtas, quam ad physicos fuisse populos inclinatos; et ideo et sexum et generationes deorum majores suos, id est, veteres credidisse Romanos, et eorum constituisse conjugia. Quod utique non aliam ob causam factum videtur, nisi quia hominum velut prudentium et sapientium negotium fuit populum in religionibus fallere, et in eo ipso non solum colere, sed imitari etiam dæmones, quibus maxima est fallendi cupiditas. Sicut enim dæmones nisi eos, quos fallendo deceperint, possidere non possunt; sic et homines principes, non sane justi, sed dæmonum similes ea, quæ vana esse noverant, religionis nomine populis tanquam vera

suadebant, hoc modo eos civili societati velut artius alligantes, quo similiter subditos possiderent. Quis autem infirmus et indoctus evaderet simul fallaces, et principes civitatis, et dæmones ?

CAPUT XXXIII.

Quod judicio et potestate Dei veri omnium regum atque regnorum ordinata sint tempora.

Deus igitur ille felicitatis auctor et dator, quia solus est verus Deus, ipse dat regna terrena et bonis et malis. Neque hoc temere et quasi fortuitu, quia Deus est, non fortuna ; sed pro rerum ordine ac temporum occulto nobis, notissimo sibi : cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tanquam dominus regit, moderatorque disponit. Felicitatem vero non dat, nisi bonis, Hanc enim possunt, et non habere et habere servientes, possunt et non habere regnantes. Quæ tamen plena in ea vita erit, ubi nemo jam serviet. Et ideo regna terrena et bonis ab illo dantur, et malis ; ne ejus cultores adhuc in provectu animi parvuli hæc ab eo munera quasi magnum aliquid concupiscant. Et hoc est sacramentum Veteris Testamenti, ubi occultum erat Novum, quod illic promissa et dona terrena sunt : intelligentibus et tunc spiritalibus, quamvis nondum in manifestatione prædicantibus, et quæ illis temporalibus rebus significaretur æternitas, et in quibus Dei donis esset vera felicitas.

CAPUT XXXIV.

De regno Judæorum, quod ab uno et vero Deo institutum atque servatum est, donec in vera religione manserunt.

Itaque ut cognoscerentur etiam illa terrena bona, quibus solis inhiant qui meliora cogitare non possunt, in ipsius unius Dei esse posita potestate, non in multorum falsorum, quos colendos Romani antea crediderunt, populum suum in Ægypto de paucissimis multiplicavit, et inde signis mirabilibus liberavit. Nec Lucinam mulieres illæ invocaverunt, quando earum partus, ut miris modis multiplicarentur, et gens illa incredibiliter cresceret, ab Ægyptiorum persequentium, et infantes omnes necare volentium manibus ipse liberavit, ipse servavit[1]. Sine dea Rumina suxerunt; sine Cunina in cunis fuerunt; sine Educa et Potina escam potumque sumpserunt: sine tot diis puerilibus educati sunt; sine diis conjugalibus conjugati; sine cultu Priapi conjugibus mixti. Sine invocatione Neptuni mare transeuntibus divisum patuit, et sequentes eorum inimicos, fluctibus in se redeuntibus, obruit[2]. Nec consecraverunt aliquam deam Manniam, quando de cœlo manna sumpserunt; nec quando sitientibus aquam percussa petra profudit[3], Nymphas Lymphasque coluerunt. Sine insanis sacris Martis et Bellonæ bella gesserunt, et sine victoria quidem non vicerunt, non eam tamen deam, sed Dei sui munus habuerunt. Sine Segetia segetes, sine Bubona boves, mella sine Mellona, poma sine Pomona; et prorsus

[1] Exod. I, 15. — [2] Id. XVI. 15. — [3] Id. XVII, 6.

omnia, pro quibus tantæ falsorum deorum turbæ Romani supplicandum putaverunt, ab uno vero Deo multo felicius acceperunt. Et si non in eum peccassent impia curiositate, tanquam magicis artibus seducti, ad alienos deos et ad idola defluendo, et postremo Christum occidendo, in eodem regno, etsi non spatiosiore, tamen feliciore mansissent. Et nunc quod per omnes fere terras gentesque dispersi sunt, illius unius veri Dei providentia est: ut quod deorum falsorum usquequaque simulacra, aræ, luci, templa evertuntur, et sacrificia prohibentur, de codicibus eorum probetur quemadmodum hoc fuerit tanto ante prophetatum; ne forte, cum legeretur in nostris, a nobis putaretur esse confictum. Jam quod sequitur in volumine sequenti videndum est, et hic dandus hujus prolixitatis modus.

LIBER V[1].

INITIO DE TOLLENDA FATI OPINIONE AGIT, NE DEMUM EXISTANT QUI ROMANI IMPERII VIRES ET INCREMENTA, QUÆ NON POSSE DIIS FALSIS ASCRIBI SUPERIORE LIBRO MONSTRAVIT, REFERRE IN FATUM VELINT. INDE AD QUÆSTIONEM DE PRÆSCIENTIA DEI DELAPSUS, PROBAT LIBERUM NOSTRÆ VOLUNTATIS ARBITRIUM PER EAM NON AUFERRI. POSTEA DE MORIBUS ROMANORUM ANTIQUIS DICIT, ET QUO EORUM MERITO, SIVE QUO DEI JUDICIO FACTUM SIT, UT ILLIS AD AUGENDUM IMPERIUM DEUS IPSE VERUS, QUEM NON COLEBANT, ADJUTOR FUERIT. DOCET POSTREMO QUÆ VERA DUCENDA SIT FELICITAS CHRISTIANORUM IMPERATORUM.

PRÆFATIO

QUONIAM constat omnium rerum optandarum plenitudinem esse felicitatem, quæ non est dea, sed donum Dei; et ideo nullum deum colendum esse ab hominibus, nisi qui potest eos facere felices; unde si illa dea esset, sola colenda merito diceretur : jam consequenter videamus, qua causa Deus, qui potest et illa bona dare, quæ habere possunt etiam non boni, ac per hoc etiam non felices, romanum imperium tam magnum tamque diuturnum esse voluerit. Quia enim hoc deorum falsorum illa, quam colebant, multitudo non fecit, et multa jam diximus, et ubi visum fuerit opportunum esse, dicemus.

[1] Scriptus an. 415. — [2] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 223-235.

CAPUT I.

Causam romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse, nec in stellarum positione consistere.

Causa ergo magnitudinis imperii romani nec fortuita est, nec fatalis, secundum eorum sententiam sive opinionem, qui ea dicunt esse fortuita, quæ vel nullas causas habent, vel non ex aliquo rationabili ordine venientes; et ea fatalia, quæ præter Dei et hominum voluntatem cujusdam ordinis necessitate contingunt. Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Quæ si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam Dei voluntatem vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam corrigat. Cur enim non hoc primum dicit, quod postea dicturus est, cum ab illo quisquam quæsierit quid dixerit fatum? Nam id homines quando audiunt, usitata loquendi consuetudine non intelligunt nisi vim positionis siderum, qualis est quando quis nascitur, sive concipitur: quod aliqui alienant a Dei voluntate, aliqui ex illa etiam hoc pendere confirmant. Sed illi, qui sine Dei voluntate decernere opinantur sidera quid agamus, vel quid bonorum habeamus malorumve patiamur, ab auribus omnium repellendi sunt, non solum eorum, qui veram religionem tenent, sed qui deorum qualiumcumque, licet falsorum, volunt esse cultores. Hæc enim opinio quid aliud agit, nisi ut nullus omnino colatur aut rogetur Deus? Contra quos modo nobis disputatio non est instituta, sed contra eos, qui pro defensione eorum, quos deos putant, christianæ

religioni adversantur. Illi vero, qui positionem stellarum quodam modo decernentium qualis quisque sit, et quid ei proveniat boni quidve mali accidat, ex Dei voluntate suspendunt, si easdem stellas putant habere hanc potestatem traditam sibi a summa illius potestate, ut volentes ista decernant, magnam cœlo faciunt injuriam, in cujus velut clarissimo senatu ac splendidissima curia opinantur scelera facienda decerni; qualia si aliqua terrena civitas decrevisset, genere humano decernente fuerat evertenda. Quale deinde judicium de hominum factis Deo relinquitur, quibus cœlestis necessitas adhibetur, cum Dominus ille sit et siderum et hominum? Aut si non dicunt stellas, accepta quidem potestate a summo Deo, arbitrio suo ista decernere, sed in talibus necessitatibus ingerendis, illius omnino jussa complere, ita-ne de ipso Deo sentiendum est, quod indignissimum visum est de stellarum voluntate sentire? Quod si dicuntur stellæ significare potius ista quam facere; ut quasi locutio quædam sit illa positio prædicens futura, non agens: (non enim mediocriter doctorum hominum fuit ista sententia,) non quidem ita solent loqui mathematici, ut verbi gratia dicant: « Mars ita positus homicidam significat; sed, homicidam facit: » verumtamen ut concedamus non eos ut debent loqui, et a philosophis accipere oportere sermonis regulam, ad ea prænuntianda quæ in siderum positione se reperire putant; quî fit, quod nihil unquam dicere potuerunt, cur in vita geminorum, in actionibus, in eventis, in professionibus, artibus, honoribus, cæterisque rebus ad humanam vitam pertinentibus, atque in ipsa morte sit plerumque tanta diversitas, ut similiores eis sint, quantum ad hæc attinet, multi extranei, quam ipsi inter se gemini, perexiguo temporis intervallo in nascendo separati, in conceptu autem per unum concubitum, uno etiam momento seminati?

CAPUT II.

De geminorum simili dissimilique valetudine.

Cicero dicit Hippocratem nobilissimum medicum scriptum reliquisse, quosdam fratres, cum simul ægrotare cœpissent, et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos suspicatum [1]. Quos Possidonius Stoïcus multum astrologiæ deditus, eadem constitutione astrorum natos, eademque conceptos solebat asserere [2]. Ita quod medicus pertinere credebat ad simillimam temperiem valetudinis, hoc philosophus astrologus ad vim constitutionemque siderum, quæ fuerat quo tempore concepti natique sunt. In hac causa multo est acceptabilior, et de proximo credibilior conjectura medicinalis : quoniam parentes ut erant corpore affecti, dum concumberent, ita primordia conceptorum affici potuerunt, ut consecutis ex materno corpore prioribus incrementis paris valetudinis nascerentur; deinde in una domo, eisdem alimentis nutriti, ubi aërem et loci positionem et vim aquarum plurimum valere ad corpus vel bene vel male afficiendum, medicina testatur; eisdem etiam exercitationibus assuefacti, tam similia corpora generent, ut etiam ad ægrotandum uno tempore, eisdem causis similiter moverentur. Constitutionem vero cœli ac siderum, quæ fuit quando concepti sive nati sunt, velle trahere ad istam ægrotandi parilitatem, cum tam multa diversissimi generis, diversissimorum affectuum et eventorum eodem tempore in unius regionis terra eidem cœlo subdita potuerint concipi et

[1] Non invenitur in libris qui extant Ciceronis et Hippocratis.— [2] Cic. Tusc et I. de divinat. et III. Offic.

nasci, nescio cujus sit insolentiæ. Nos autem novimus geminos non solum actus et peregrinationes habere diversas, verumetiam dispares ægritudines perpeti. De qua re facillimam, quantum mihi videtur, rationem redderet Hippocrates, diversis alimentis et exercitationibus, quæ non de corporis temperatione, sed de animi voluntate veniunt, dissimiles eis accidere potuisse valetudines. Porro autem Possidonius, vel quilibet fatalium siderum assertor, mirum si potest hic invenire quid dicat, si nolit imperitorum mentibus in eis, quas nesciunt, rebus illudere. Quod enim conantur efficere de intervallo exiguo temporis, quod inter se gemini, dum nascerentur, habuerunt, propter cœli particulam, ubi ponitur horæ notatio, quem horoscopum vocant; aut non tantum valet, quanta invenitur in geminorum voluntatibus, actibus, moribus, casibusque diversitas; aut plus etiam valet, quam est geminorum vel humilitas generis eadem, vel nobilitas, cujus maximam diversitatem nonnisi in hora, qua quisque nascitur, ponunt. Ac per hoc si tam celeriter alter post alterum nascitur, ut eadem pars horoscopi maneat; cuncta paria quæro, quæ in nullis possunt geminis inveniri: si autem sequentis tarditas horoscopum mutat, parentes diversos quæro, quos gemini habere non possunt.

CAPUT III.

De argumento quod ex rota figuli Nigidius mathematicus assumpsit in quæstione geminorum.

Frustra itaque affertur nobile illud commentum de figuli rota, quod respondisse ferunt[1] Nigidium hac quæs-

[1] Nigidii meminit Agell. lib. xix, c. 14. Lucan, lib. 1, etc.

tione turbatum, unde et Figulus appellatus est. Dum enim rotam figuli vi quanta potuit intorsisset, currente illa bis numero de atramento tanquam uno ejus loco summa celeritate percussit; deinde inventa sunt signa, quæ fixerat, desistente motu, non parvo intervallo in rotæ illius extremitate distantia. Sic, inquit, in tanta cœli rapacitate, etiamsi alter post alterum tanta celeritate nascatur, quanta rotam bis ipse percussi, in cœli spatio plurimum est: hinc sunt, inquit, quæcumque dissimillima perhibentur in moribus, casibusque geminorum. Hoc figmentum fragilius est, quam vasa, quæ illa rotatione finguntur. Nam si tam multum in cœlo interest, quod constellationibus comprehendi non potest, ut alteri geminorum hæreditas obveniat, alteri non obveniat; cur audent cæteris, qui gemini non sunt, cum inspexerint eorum constellationes, talia pronuntiare, quæ ad illud secretum pertinent, quod nemo potest comprehendere, et momentis annotare nascentium? Si autem propterea talia dicunt in aliorum genituris, quia hæc ad productiora spatia temporum pertinent; momenta vero illa partium minutarum, quæ inter se gemini possunt habere nascentes, rebus minimis tribuuntur, de qualibus mathematici non solent consuli: (quis enim consulat quando sedeat, quando deambulet, quando vel quid prandeat?) numquid ista dicimus, quando in moribus, operibus, casibusque geminorum plurima plurimumque diversa monstramus?

CAPUT IV.

De Esaü et Jacob geminis, multum inter se morum et actionum qualitate disparibus.

Nati sunt duo gemini antiqua patrum memoria [1] (ut de insignibus loquar) sic alter post alterum, ut posterior plantam prioris teneret. Tanta in eorum vita fuerunt moribusque diversa, tanta in actibus disparilitas, tanta in parentum amore dissimilitudo, ut etiam inimicos eos inter se faceret ipsa distantia. Numquid hoc dicitur, quia uno ambulante, alius sedebat; et alio dormiente, alius vigilabat; alio loquente, alius tacebat; quæ pertinent ad illas minutias, quæ non possunt ab eis comprehendi, qui constitutionem siderum, qua quisque nascitur, scribunt, unde mathematici consulantur? Unus duxit mercenariam servitutem, alius non servivit: unus a matre diligebatur, alius non diligebatur: unus honorem, qui magnus apud eos habebatur, amisit, alter indeptus est. Quid de uxoribus, quid de filiis, quid de rebus, quanta diversitas? Si ergo hæc ad illas pertinent minutias temporum, quæ inter se habent gemini, et constellationibus non ascribuntur, quare aliorum constellationibus inspectis, ista dicuntur? Si autem ideo dicuntur, quia non ad minuta incomprehensibilia, sed ad temporum spatia pertinent, quæ observari notarique possunt, quid hic agit rota illa figuli, nisi ut homines luteum cor habentes in gyrum mittantur, ne mathematicorum vaniloquia convincantur?

[1] Gen. xxv, 24.

CAPUT V.

Quibus modis convincantur mathematici vanam scientiam profiteri.

Quid iidem ipsi, quorum morbum, quod eodem tempore gravior leviorque apparebat amborum, medicinaliter inspiciens Hippocrates, geminos suspicatus est, nonne satis istos redarguunt, qui volunt sideribus dare, quod de corporum simili temperatione veniebat? Cur enim similiter eodemque tempore, non alter prior, alter posterior ægrotabant, sicut nati fuerant, quia utique simul nasci ambo non poterant? Aut si nihil momenti attulit, ut diversis temporibus ægrotarent, quod diversis temporibus nati sunt, quare tempus in nascendo diversum ad aliarum rerum diversitates valere contendunt? Cur potuerant diversis temporibus peregrinari, diversis temporibus ducere uxores, diversis temporibus filios procreare, et multa alia, propterea quia diversis temporibus nati sunt, et non potuerunt eadem causa diversis etiam temporibus ægrotare? Si enim dispar nascendi mora mutavit horoscopum, et disparilitatem intulit cæteris rebus; cur illud in ægritudinibus mansit, quod habebat in temporis æqualitate conceptus? Aut si fata valetudinis in conceptu sunt, aliarum vero rerum in ortu esse dicuntur, non deberent, inspectis natalium constellationibus, de valetudine aliquid dicere, quando eis inspicienda conceptionalis hora non datur. Si autem ideo prænuntiant ægritudines, non inspecto conceptionis horoscopo, quia indicant eas momenta nascentium, quomodo dicerent cui-

libet eorum geminorum ex nativitatis hora, quando ægrotaturus esset, cum et alter qui non habebat eamdem horam nativitatis, necesse haberet pariter ægrotare? Deinde quæro, si tanta distantia est temporis in nativitate geminorum, ut per hanc oporteat eis constellationes fieri diversas, propter diversum horoscopum, et ob hoc diversos omnes cardines [1], ubi tanta vis ponitur, ut hinc etiam diversa sint fata; unde hoc accidere potuit, cum eorum conceptus diversum tempus habere non possit? Aut si duorum uno momento temporis conceptorum potuerunt esse ad nascendum fata disparia, cur non et duorum uno momento temporis natorum possint esse ad vivendum atque moriendum fata disparia? Nam si unum momentum, quo ambo concepti sunt, non impedivit, ut alter prior, alter posterior nasceretur; cur, uno momento si duo nascuntur, impediat aliquid, ut alter prior, alter posterior moriatur? Si conceptio momenti unius diversos casus in utero geminos habere permittit; cur nativitas momenti unius non etiam quoslibet duos in terra diversos casus habere permittat, ac si omnia hujus artis vel potius vanitatis commenta tollantur? Quid est hoc quod uno tempore, uno momento, sub una eademque cœli positione concepti, diversa habent fata, quæ illos perducant ad diversarum horarum nativitatem, et uno momento temporis sub una eademque cæli positione, de duabus matribus duo pariter nati, diversa fata habere non possunt, quæ illos perducant ad diversam vivendi vel moriendi necessitatem? An concepti nondum habent fata, quæ nisi nascantur, habere non poterunt? Quid est ergo quod dicunt, si hora conceptionalis inveniatur, multa ab istis dici posse divinis? Unde etiam illud a nonnullis prædicatur, quod quidam sapiens horam elegit, qua cum uxore concumberet, unde

[1] De his astrologicis cardinibus Manilius, lib. II.

filium mirabilem gigneret. Unde postremo, et hoc est, quod de illis pariter ægrotantibus geminis, Possidonius, magnus astrologus idemque philosophus respondebat ideo fieri, quod eodem tempore fuissent nati, eodemque concepti. Nam utique propter hoc addebat conceptionem, ne diceretur ei non ad liquidum eodem tempore potuisse nasci, quos constabat omnino eodem tempore fuisse conceptos; ut hoc quod similiter simulque ægrotabant, non daret de proximo pari corporis temperamento, sed eamdem quoque valetudinis parilitatem sidereis nexibus alligaret. Si igitur in conceptu tanta vis est ad æqualitatem fatorum, non debuerunt nascendo eadem fata mutari. Aut si propterea mutantur fata geminorum, quia temporibus diversis nascuntur, cur non potius intelligamus jam fuisse mutata, ut diversis temporibus nascerentur? Ita-ne non mutat fata nativitatis voluntas viventium, cum mutet fata conceptionis ordo nascentium?

CAPUT VI.

De geminis disparis sexus.

Quanquam et in ipsis geminorum conceptibus, ubi certe amborum eadem momenta sunt temporum, unde fit ut sub eadem constellatione fatali alter concipiatur masculus, altera fœmina? Novimus geminos diversi sexus, ambo adhuc vivunt, ambo ætate vigent adhuc; quorum cum sint inter se similes corporum species, quantum in diverso sexu potest instituto tamen et proposito vitæ, ita sunt dispares, ut præter actus, quos necesse est a virilibus distare fœmineos, quod ille in officio comitis militat et a

sua domo pene semper peregrinatur, illa de solo patrio et de rure proprio non recedit. Insuper, (quod est incredibilius, si astralia fata credantur; non autem mirum, si voluntates hominum et Dei munera cogitentur:) ille conjugatus, illa virgo sacra est; ille numerosam prolem genuit, illa nec nupsit. At enim plurimum vis horoscopi valet? Hoc quam nihil sit, jam satis disserui. Sed qualecumque sit, in ortu valere dicunt, numquid et in conceptu? ubi et unum concubitum esse manifestum est, et tanta naturæ vis est, ut cum conceperit fœmina, deinde alterum concipere omnino non possit: unde necesse est eadem esse in geminis momenta conceptus. An forte, quia diverso horoscopo nati sunt, aut ille in masculum, dum nascerentur, aut illa in fœminam commutata est? Cum igitur non usquequaque absurde dici posset, ad solas corporum differentias afflatus quosdam valere sidereos, sicut in solaribus accessibus et decessibus videmus etiam ipsius anni tempora variari, et lunaribus incrementis atque decrementis augeri, et minui quædam genera rerum, sicut echinos, et conchas, et mirabiles æstus Oceani; non autem et animi voluntates positionibus siderum subdi: nunc isti cum etiam nostros actus inde religare conantur, admonent ut quæramus, undene in ipsis quidem corporibus eis possit ratio ista constare. Quid enim tam ad corpus pertinens, quam corporis sexus? Et tamen sub eadem positione siderum diversi sexus gemini concipi potuerunt. Unde quid insipientius dici aut credi potest, quam siderum positionem, quæ ad horam conceptionis eadem ambobus fuit, facere non potuisse, ut cum quo habebat eamdem constellationem, sexum diversum a fratre non haberet; et positionem siderum, quæ fuit ad horam nascentium, facere potuisse, ut ab eo tam multum virginali sanctitate distaret?

CAPUT VII.

De electione diei quo uxor ducitur, quove in agro aliquid plantatur aut seritur.

Jam illud quis ferat, quod in eligendis diebus nova quædam suis actibus fata moliuntur? Non erat videlicet ille ita natus, ut haberet admirabilem filium; sed ita potius, ut contemptibilem gigneret: et ideo vir doctus elegit horam, qua misceretur uxori. Fecit ergo fatum quod non habebat, et ex ipsius facto cœpit esse fatale, quod in ejus nativitate non fuerat. O stultitiam singularem! Eligitur dies ut ducatur uxor: credo, propterea quia potest in diem non bonum, nisi eligatur, incurri, et infeliciter duci. Ubi est ergo quod nascenti jam sidera decreverunt? An potest homo quod ei jam constitutum est, diei electione mutare, et quod ipse in eligendo die constituerit, non poterit ab alia potestate mutari? Deinde si soli homines, non autem omnia, quæ sub cœlo sunt, constellationibus subjacent, cur alios eligunt dies accommodatos ponendis vitibus, vel arboribus, vel segetibus; alios dies pecoribus, vel domandis, vel admittendis maribus, quibus equarum vel boum fœtentur armenta, et cætera hujusmodi? Si autem propterea valent ad has res dies electi, quia terrenis omnibus corporibus, sive animantibus, sive non animantibus, secundum diversitates temporalium momentorum, siderum positio dominatur; considerent quam innumerabilia sub uno temporis puncto vel nascantur, vel oriantur, vel inchoentur, et tam diversos exitus habeant, ut istas observationes cuivis puero ridendas esse persuadeant. Quis enim est tam excors, ut audeat dicere omnes

arbores, omnes herbas, omnes bestias, serpentes, aves, pisces, vermiculos, momenta nascendi singillatim habere diversa? Solent tamen homines ad tentandam peritiam mathematicorum afferre ad eos constellationes mutorum animalium, quorum ortus propter hanc explorationem domi suæ diligenter observant, eosque mathematicos præferunt cæteris, qui, constellationibus inspectis, dicunt non esse hominem natum, sed pecus. Audent etiam dicere quale pecus, utrum aptum lanitio, an vectationi, an aratro, an custodiæ domus. Nam et ad canina fata tentantur, et cum magnis admirantium clamoribus ista respondent. Sic desipiunt homines, ut existiment, cum homo nascitur, cæteros rerum ortus ita inhiberi, ut cum illo sub eadem cœli plaga nec musca nascatur. Nam si hanc admiserint, procedit ratiocinatio, quæ gradatim accessibus modicis eos a muscis ad camelos elephantosque perducat. Nec illud volunt advertere, quod electo ad seminandum agrum die, tam multa grana in terram simul veniunt, simul germinant, exorta segete, simul herbescunt, pubescunt, flavescunt, et tamen inde spicas, cæteris coævas, atque, ut ita dixerim, congerminales, alias rubigo interimit, alias aves depopulantur, alias homines avellunt. Quomodo istis alias constellationes fuisse dicturi sunt, quas tam diversos exitus habere conspiciunt? An eos pœnitebit his rebus dies eligere, easque ad cœleste negabunt pertinere decretum, et solos sideribus subdent homines, quibus solis in terra Deus dedit liberas voluntates? His omnibus consideratis, non immerito creditur, cum astrologi mirabiliter multa vera respondent, occulto instinctu fieri spirituum non bonorum, quorum cura est has falsas et noxias opiniones de astralibus fatis inserere humanis mentibus atque firmare, non horoscopi notati et inspecti aliqua arte, quæ nulla est.

CAPUT VIII.

De his, qui non astrorum positionem, sed connexionem causarum ex Dei voluntate pendentem fati nomine appellant.

Qui vero non astrorum constitutionem, sicuti est cum quidque concipitur, vel nascitur, vel inchoatur, sed omnium connexionem seriemque causarum, qua fit omne quod fit, fati nomine appellant; non multum cum eis de verbi controversia laborandum atque certandum est: quandoquidem ipsum causarum ordinem et quamdam connexionem Dei summi tribuunt voluntati et potestati, qui optime et veracissime creditur, et cuncta scire ante quam fiant, et nihil inordinatum relinquere; a quo sunt omnes potestates, quamvis ab illo non sint omnium voluntates. Ipsam itaque præcipue Dei summi voluntatem, cujus potestas insuperabiliter per cuncta porrigitur, eos appellare fatum sic probatur. Annæi Senecæ sunt, nisi fallor, hi versus:

Duc summe pater, altique dominator poli,
Quocumque placuit, nulla parendi mora est.
Adsum impiger: fac nolle, comitabor gemens,
Malusque patiar facere quod licuit bono.
Ducunt volentem fata, nolentem trahunt [1].

Nempe evidentissime hoc ultimo versu ea fata appellavit, quam supra dixerat summi patris voluntatem: cui se paratum obedire dicit, ut volens ducatur, ne nolens trahatur; quoniam scilicet, « Ducunt volentem fata, nolentem

[1] Senec. lib. epist. XVIII.

trahunt. » Illi quoque versus homerici, huic sententiæ suffragantur, quos Cicero in latinum vertit :

Tales sunt hominum mentes, quali pater ipse
Jupiter auctiferas lustravit lumine terras [1].

Nec in hac quæstione auctoritatem haberet poëtica sententia : sed quoniam Stoïcos dicit, vim fati asserentes, istos ex Homero versus solere usurpare, non de illius poëtæ, sed de istorum philosophorum opinione tractatur, cum per istos versus, quos disputationi adhibent, quam de fato habent, quid sentiant esse fatum apertissime declaratur, quoniam Jovem appellant, quem summum deum putant, a quo connexionem dicunt pendere fatorum.

CAPUT IX.

De præscientia Dei et libera hominis voluntate, contra Ciceronis definitionem.

I. Hos Cicero ita redarguere nititur [2], ut non existimet aliquid se adversus eos valere, nisi auferat divinationem. Quam sic conatur auferre, ut neget esse scientiam futurorum, eamque omnibus viribus nullam esse omnino contendat, vel in Deo, vel in homine, nullamque rerum prædictionem. Ita et Dei præscientiam negat, et omnem prophetiam luce clariorem conatur evertere vanis argumentationibus, et opponendo sibi quædam oracula, quæ facile possunt refelli : quæ tamen nec ipsa convincit. In his autem mathematicorum conjecturis refutandis ejus regnat oratio ; quia vere tales sunt, ut se ipsæ destruant et refellant. Multo sunt autem tolerabiliores, qui vel siderea

[1] Homer. Odiss. XI. — [2] Cic. lib. II. de Divinat.

fata constituunt, quam iste qui tollit præscientiam futurorum. Nam et confiteri esse Deum et negare præscium futurorum, apertissima insania est. Quod et ipse cum videret, etiam illud tentavit asserere, quod scriptum est : « Dixit insipiens in corde suo : Non est Deus[1] : » sed non ex sua persona. Vidit enim quam esset invidiosum et molestum : ideoque Cottam fecit disputantem de hac re adversum Stoïcos, in libris de deorum Natura, et pro Lucilio Balbo, cui Stoïcorum partes defendendas dedit, maluit ferre sententiam, quam pro Cotta, qui nullam naturam divinam esse contendit. In libris vero de Divinatione ex se ipso apertissime oppugnat præscientiam futurorum. Hoc autem totum facere videtur, ne factum esse consentiat, et perdat liberam voluntatem. Putat enim, concessa scientia futurorum, ita esse consequens fatum, ut negari omnino non possit. Sed quoquo modo se habeant tortuosissimæ concertationes et disputationes philosophorum, nos ut confitemur summum et verum Deum, ita voluntatem summamque potestatem ac præscientiam ejus confitemur. Nec timemus ne ideo non voluntate faciamus, quod voluntate facimus, quia id nos facturos ille præscivit, cujus præscientia falli non potest. Quod Cicero timuit, ut oppugnaret præscientiam ; et Stoïci, ut non omnia necessitate fieri dicerent, quamvis omnia fato fieri contenderent.

II. Quid est ergo quod Cicero timuit in præscientia futurorum, ut eam labefactare disputatione detestabili niteretur ? Videlicet quia si præscita sunt omnia futura, hoc ordine venient, quo ventura esse præscita sunt : et si hoc ordine venient, certus est ordo rerum præscienti Deo : et si certus est ordo rerum, certus est ordo causarum ; non enim aliquid fieri potest, quod non aliqua efficiens causa

[1] Psal. XIII, 1. et LII, 1.

præcesserit: si autem certus est ordo causarum, quo fit omne quod fit; fato, inquit, fiunt omnia, quæ fiunt. Quod si ita est, nihil est in nostra potestate; nullumque est arbitrium voluntatis: quod si concedimus, inquit, omnis humana vita subvertitur; frustra leges dantur; frustra objurgationes, laudes, vituperationes, exhortationes adhibentur; neque ulla justitia bonis præmia, et malis supplicia constituta sunt. Hæc ergo ne consequantur indigna et absurda et perniciosa rebus humanis, non vult esse præscientiam futurorum: atque in has angustias coarctat animum religiosum, ut unum eligat e duobus, aut esse aliquid in nostra voluntate, aut esse præscientiam futurorum; quoniam utrumque arbitratur esse non posse, sed si alterum confirmabitur, alterum tolli; si elegerimus præscientiam futurorum, tolli voluntatis arbitrium; si elegerimus voluntatis arbitrium, tolli præscientiam futurorum. Ipse itaque ut vir magnus et doctus, et vitæ humanæ plurimum ac peritissime consulens, ex his duobus elegit liberum voluntatis arbitrium: quod ut confirmaretur, negavit præscientiam futurorum: atque ita dum vult facere liberos, fecit sacrilegos. Religiosus autem animus utrumque eligit, utrumque confitetur, et fide pietatis utrumque confirmat. Quomodo, inquit? Nam si est præscientia futurorum, sequentur illa omnia, quæ connexa sunt, donec eo perveniatur, ut nihil sit in nostra voluntate. Porro si est aliquid in nostra voluntate, eisdem recursis gradibus eo pervenitur, ut non sit præscientia futurorum. Nam per illa omnia sic recurritur: « Si est voluntatis arbitrium, non omnia fato fiunt: si non omnia fato fiunt, non est omnium certus ordo causarum: si certus causarum ordo non est, nec rerum certus est ordo præscienti Deo, quæ fieri non possunt, nisi præcedentibus et efficientibus causis: si rerum ordo præscienti Deo certus non

est, non omnia sic veniunt, ut ea ventura præscivit : porro si non omnia sic veniunt, ut ab illo ventura præscita sunt, non est, inquit, in Deo præscientia omnium futurorum. »

III. Nos adversus istos sacrilegos ausus atque impios, et Deum dicimus omnia scire, ante quam fiant; et voluntate nos facere quidquid a nobis nonnisi volentibus fieri sentimus et novimus. Omnia vero fato fieri non dicimus, imo nulla fieri fato dicimus : quoniam fati nomen ubi solet a loquentibus poni, id est, in constitutione siderum, cum quisque conceptus aut natus est, (quoniam res ipsa inaniter asseritur), nihil valere monstramus. Ordinem autem causarum, ubi voluntas Dei plurimum potest, neque negamus, neque fati vocabulo nuncupamus, nisi forte ut fatum a fando dictum intelligamus, id est, a loquendo : non enim abnuere possumus esse scriptum in Litteris sanctis : « Semel locutus est Deus, duo hæc audivi ; » quoniam potestas est Dei, et tibi, Domine, misericordia, » quia tu reddes unicuique secundum opera ejus [1]. » Quod enim dictum est, « Semel locutus est, » intelligitur immobiliter, hoc est, incommutabiliter est locutus, sicut novit incommutabiliter omnia, quæ futura sunt, et quæ ipse facturus est. Hac itaque ratione possemus a fando fatum appellare, nisi hoc nomen jam in alia re soleret intelligi, quo corda hominum nolumus inclinari. Non est autem consequens, ut si Deo certus est omnium ordo causarum, ideo nihil sit in nostræ voluntatis arbitrio. Et ipsæ quippe nostræ voluntates in causarum ordine sunt, qui certus est Deo ejusque præscientia continetur; quoniam et humanæ voluntates humanorum operum causæ sunt. Atque ita qui omnes rerum causas præscivit, profecto in eis

[1] Psal. LXI, 12, 13.

causis etiam nostras voluntates ignorare non potuit, quas nostrorum operum causas esse præscivit.

IV. Nam et illud, quod idem Cicero concedit[1], nihil fieri, si causa efficiens non præcedat, satis est ad eum in hac quæstione redarguendum. Quid enim eum adjuvat, quod dicit nihil quidem fieri sine causa, sed non omnem causam esse fatalem; quia est causa fortuita, est naturalis, est voluntaria? Sufficit, quia omne, quod fit, nonnisi causa præcedente fieri confitetur. Nos enim eas causas, quæ dicuntur fortuitæ, unde etiam fortuna nomen accepit, non esse dicimus nullas, sed latentes; easque tribuimus, vel Dei veri, vel quorumlibet spirituum voluntati : ipsasque naturales nequaquam ab illius voluntate sejungimus, qui est auctor omnis conditorque naturæ. Jamvero causæ voluntariæ, aut Dei sunt, aut Angelorum, aut hominum, aut quorumque animalium : si tamen appellandæ sunt voluntates animalium rationis expertium motus illi, quibus aliqua faciunt secundum naturam suam, cum quid vel appetunt, vel evitant. Angelorum autem voluntates dico, sive bonorum, quos Angelos Dei dicimus; sive malorum, quos angelos diaboli, vel etiam dæmones appellamus : sic et hominum bonorum scilicet et malorum. Ac per hoc colligitur non esse causas efficientes omnium, quæ fiunt, nisi voluntarias, illius naturæ scilicet, quæ spiritus vitæ est. Nam et aër iste seu ventus, dicitur spiritus : sed quoniam corpus est, non est spiritus vitæ. Spiritus ergo vitæ, qui vivificat omnia, creatorque est omnis corporis et omnis creati spiritus, ipse est Deus, spiritus utique non creatus. In ejus voluntate summa potestas est, quæ creatorum spirituum voluntates bonas adjuvat, malas judicat, omnes ordinat; et quibusdam tribuit potestates, quibusdam non tribuit. Sicut enim omnium naturarum creator est,

[1] Cic. lib. de fato.

ita omnium potestatum dator, non voluntatum. Malæ quippe voluntates ab illo non sunt; quoniam contra naturam sunt, quæ ab illo est. Corpora igitur magis subjacent voluntatibus; quædam nostris, id est, omnium animantium mortalium, et magis hominum quam bestiarum; quædam vero Angelorum : sed omnia maxime Dei voluntati subdita sunt; cui etiam voluntates omnes subjiciuntur, quia non habent potestatem, nisi quam ille concedit. Causa itaque rerum, quæ facit, nec fit, Deus est. Aliæ vero causæ et faciunt, et fiunt; sicut sunt omnes creati spiritus, maxime rationales. Corporales autem causæ, quæ magis fiunt, quam faciunt, non sunt inter causas efficientes annumerandæ; quoniam hoc possunt, quod ex ipsis faciunt spirituum voluntates. Quomodo igitur ordo causarum, qui præscienti certus est Deo, id efficit ut nihil sit in nostra voluntate, cum in ipso causarum ordine magnum habeant locum nostræ voluntates? Contendat ergo Cicero cum eis, qui hunc causarum ordinem dicunt esse fatalem, vel potius ipsum fati nomine appellant; quod nos abhorremus, præcipue propter vocabulum, quod non in re vera consuevit intelligi. Quod vero negat ordinem omnium causarum esse certissimum, et Dei præscientiæ notissimum, plus eum quam Stoïci detestamur. Aut enim Deum esse negat, quod quidem, inducta alterius persona, in libris de deorum Natura facere molitus est : aut si esse confitetur Deum, quem negat præscium futurorum, etiam sic dicit nihil aliud quam quod ille « Dixit insipiens in corde suo : Non est Deus[1]. » Qui enim non est præscius omnium futurorum, non est utique Deus. Quapropter et voluntates nostræ tantum valent, quantum Deus eas valere voluit atque præscivit : et ideo quidquid valent, certissime valent; et quod facturæ sunt, ipsæ omnino facturæ sunt : quia valituras atque fac-

[1] Psal. XIII, 1. et LII, 1.

turas ille præscivit, cujus præscientia falli non potest. Quapropter si mihi fati nomen alicui rei adhibendum placeret, magis dicerem fatum esse infirmioris, potentioris voluntatem qui eum habet in potestate, quam illo causarum ordine, quem non usitato, sed suo more Stoïci fatum appellant, arbitrium nostræ voluntatis auferri.

CAPUT X.

An voluntatibus hominum aliqua dominetur necessitas.

I. Unde nec illa necessitas formidanda est, quam formidando Stoïci laboraverunt causas rerum ita distinguere, ut quasdam subtraherent necessitati, quasdam subderent: atque in his, quas esse sub necessitate noluerunt, posuerunt etiam nostras voluntates, ne videlicet non essent liberæ, si subderentur necessitati. Si enim necessitas nostra illa dicenda est, quæ non est in nostra potestate, sed etiam si nolimus, efficit quod potest, sicut est necessitas mortis, manifestum est voluntates nostras, quibus recte vel perperam vivitur, sub tali necessitate non esse. Multa enim facimus, quæ si nollemus, non utique faceremus. Quo primitus pertinet ipsum velle: nam si volumus, est; si nolumus, non est: non enim vellemus, si nollemus. Si autem illa definitur esse necessitas, secundum quam dicimus necesse esse ut ita sit aliquid, vel ita fiat; nescio cur eam timeamus, ne nobis libertatem auferat voluntatis. Neque enim et vitam Dei et præscientiam Dei sub necessitate ponimus, si dicamus necesse esse Deum semper vivere, et cuncta præscire: sicut nec potestas ejus minuitur, cum

dicitur mori fallique non posse. Sic enim hoc non potest, ut potius, si posset, minoris esse utique potestatis. Recte quippe omnipotens dicitur, qui tamen mori et falli non potest. Dicitur enim omnipotens faciendo quod vult, non patiendo quod non vult : quod ei si accideret, nequaquam esset omnipotens. Unde propterea quædam non posset, quia omnipotens est. Sic etiam cum dicimus necesse esse, ut cum volumus, libero velimus arbitrio ; et verum procul dubio dicimus, et non ideo ipsum liberum arbitrium necessitati subjicimus, quæ adimit libertatem. Sunt igitur nostræ voluntates, et ipsæ faciunt quidquid volendo facimus, quod non fieret, si nollemus. Quidquid autem aliorum hominum voluntate nolens quisque patitur, etiam sic voluntas valet ; etsi non illius tamen hominis voluntas, sed potestas Dei. Nam si voluntas tantum esset, nec posset quod vellet, potentiore voluntate impediretur : nec sic tamen voluntas, nisi voluntas esset ; nec alterius, sed ejus esset qui vellet, etsi non posset implere quod vellet. Unde quidquid præter suam voluntatem patitur homo, non debet tribuere humanis vel angelicis, vel cujusquam creati spiritus voluntatibus, sed ejus potius qui dat potestatem volentibus.

II. Non ergo propterea nihil est in nostra voluntate, quia Deus præscivit quid futurum esset in nostra voluntate. Non enim qui hoc præscivit, nihil præscivit. Porro si ille, qui præscivit quid futurum esset in nostra voluntate, non utique nihil, sed aliquid præscivit, profecto, et illo præsciente, est aliquid in nostra voluntate. Quocirca nullo modo cogimur, aut retenta præscientia Dei, tollere voluntatis arbitrium ; aut retento voluntatis arbitrio, Deum (quod nefas est) negare præscium futurorum : sed utrumque amplectimur, utrumque fideliter et veraciter confitemur ; illud, ut bene credamus ; hoc, ut bene vivamus. Male au-

tem vivitur, si de Deo non bene creditur. Unde absit a nobis ejus negare præscientiam, ut liberi esse velimus, quo adjuvante, sumus liberi, vel erimus. Proinde non frustra sunt leges, objurgationes, exhortationes, laudes et vituperationes : quia et ipsas futuras esse præscivit, et valent plurimum, quantum eas valituras esse præscivit; et preces valent ad ea impetranda, quæ se precantibus concessurum esse præscivit : et juste præmia bonis factis, et peccatis supplicia constituta sunt. Neque enim ideo peccat homo, quia Deus illum peccaturum esse præscivit : imo ideo non dubitatur ipsum peccare, cum peccat, quia ille cujus præscientia falli non potest, non fatum, non fortunam, non aliquid aliud, sed ipsum peccaturum esse præscivit. Qui si nolit, utique non peccat : sed si peccare noluerit, etiam hoc ille præscivit.

CAPUT XI.

De universali providentia Dei, cujus legibus omnia continentur.

Deus itaque summus et verus cum Verbo suo et Spiritu sancto, quæ tria unum sunt, Deus unus omnipotens, creator et factor omnis animæ atque omnis corporis : cujus sunt participatione felices, quicumque sunt veritate, non vanitate felices : qui fecit hominem rationale animal ex anima et corpore; qui eum peccantem, nec impunitum esse permisit, nec sine misericordia dereliquit; qui bonis et malis essentiam etiam cum lapidibus, vitam seminalem etiam cum arboribus, vitam sensualem etiam cum pecoribus, vitam intellectualem cum solis Angelis dedit : a

quo est omnis modus, omnis species, omnis ordo; a quo est mensura, numerus, pondus; a quo est quidquid naturaliter est, cujuscumque generis est, cujuslibet æstimationis est; a quo sunt semina formarum, formæ seminum, motus seminum atque formarum: qui dedit et carni originem, pulchritudinem, valetudinem, propagationis fœcunditatem, membrorum dispositionem, salutem concordiæ: qui et animæ irrationali dedit memoriam, sensum, appetitum; rationali autem insuper mentem, intelligentiam, voluntatem: qui non solum cœlum et terram, nec solum Angelum et hominem; sed nec exigui et contemptibilis animantis viscera, nec avis pennulam, nec herbæ flosculum, nec arboris folium sine suarum partium convenientia, et quadam veluti pace dereliquit; nullo modo est credendus regna hominum eorumque dominationes et servitutes a suæ providentiæ legibus alienas esse voluisse.

CAPUT XII.

Quibus moribus antiqui Romani meruerint, ut Deus verus, quamvis non eum colerent, eorum augeret imperium.

I. PROINDE videamus quos Romanorum mores, et quam ob causam, Deus verus ad augendum imperium adjuvare dignatus est, in cujus potestate sunt etiam regna terrena. Quod ut absolutius disserere possemus, ad hoc pertinentem et superiorem librum conscripsimus, quod in hac re potestas nulla sit eorum deorum, quos etiam rebus nugatoriis colendos putarunt; et præsentis voluminis partes superiores, quas huc usque perduximus, de fati quæstione

tollenda : ne quisquam cui jam persuasum esset non illorum deorum cultu romanum imperium propagatum atque servatum, nescio cui fato potius id tribueret, quam Dei summi potentissimæ voluntati. Veteres igitur primique Romani, quantum eorum docet et commendat historia, quamvis ut aliæ gentes, excepta una populi Hæbræorum, deos falsos colerent, et non Deo victimas, sed dæmoniis immolarent ; tamen laudis avidi, pecuniæ liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant[1]: hanc ardentissime dilexerunt; propter hanc vivere voluerunt; pro hac et mori non dubitaverunt. Cæteras cupiditates hujus unius ingenti cupiditate presserunt. Ipsam denique patriam suam, quoniam servire videbatur inglorium, dominari vero atque imperare gloriosum, prius omni studio liberam, deinde dominam esse concupierunt. Hinc est quod regalem dominationem non ferentes, annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando : cum et reges utique a regendo dicti melius videantur, ut regnum a regibus, reges autem ut dictum est, a regendo ; sed fastus regius non disciplina putata est regentis, vel benevolentia consulentis, sed superbia dominantis. Expulso itaque rege Tarquinio, et consulibus institutis, secutum est quod idem auctor in Romanorum laudibus posuit, « Quod civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate quantum brevi creverit, tanta cupido gloriæ incesserat[2]. » Ista ergo laudis aviditas et cupido gloriæ multa illa miranda fecit, laudabilia scilicet atque gloriosa secundum hominum existimationem.

II. Laudat idem Sallustius temporibus suis magnos et præclaros viros, Marcum Catonem et Caium Cæsarem, dicens, quod diu illa respublica non habuit quemquam vir-

[1] Sallust. in Catilin. — [2] Ibid.

tute magnum, sed sua memoria fuisse illos duos ingenti virtute, diversis moribus[1]. In laudibus autem Cæsaris posuit, quod sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. Ita fiebat in votis virorum virtute magnorum, ut excitaret in bellum miseras gentes, et flagello agitaret Bellona sanguineo, ut esset ubi virtus eorum enitesceret. Hoc illa profecto laudis aviditas et gloriæ cupido faciebat. Amore itaque primitus libertatis, post etiam dominationis, et cupiditate laudis et gloriæ, multa magna fecerunt. Reddit eis utriusque rei testimonium etiam Poëta insignis illorum; inde quippe ait :

Necnon Tarquinium ejectum Porsenna jubebat
Accipere, ingentique urbem obsidione premebat :
Æneadæ in ferrum pro libertate ruebant[2].

Tunc itaque magnum illis fuit aut fortiter emori, aut liberos vivere. Sed cum esset adepta libertas, tanta cupido gloriæ incesserat, ut parum esset sola libertas, nisi et dominatio quæreretur, dum pro magno haberetur quod velut, loquente Jove, idem Poëta dicit :

. . . . Quin aspera Juno,
Quæ mare nunc, terrasque metu, cœlumque fatigat,
Consilia in melius referet, mecumque fovebit
Romanos rerum dominos gentemque togatam.
Sic placitum, veniet lustris labentibus ætas,
Cum domus Assaraci Phthiam clarasque Mycenas
Servitio premet, ac victis dominabitur Argis[3].

Quæ quidem Virgilius, Jovem inducens tanquam futura prædicentem, ipse jam facta recolebat, cernebatque præsentia : verum propterea commemorare illa volui, ut ostenderem dominationem post libertatem sic habuisse Romanos, ut in eorum magnis laudibus ponerentur. Hinc est

[1] Sallust. in Catilin. — [2] Virg. Æneid. VIII. — [3] Id. I.

et illud ejusdem poëtæ, quod cum aliarum gentium artibus eas ipsas proprias Romanorum artes regnandi atque imperandi et subigendi ac debellandi populos anteponeret, ait :

Excudent alii spirantia mollius æra :
Credo equidem, vivos ducent de marmore vultus :
Orabunt causas melius; cœlique meatus
Describent radio, et surgentia sidera dicent.
Tu regere imperio populos, Romane, memento.
Hæ tibi erunt artes pacique imponere morem,
Parcere subjectis, et debellare superbos [1].

III. Has artes illi tanto peritius exercebant, quanto minus se voluptatibus dabant, et enervationi animi et corporis in concupiscendis et augendis divitiis, et per illas moribus corrumpendis, rapiendo miseris civibus, largiendo scenicis turpibus. Unde qui tales jam morum labes superabant atque abundabant, quando scribebat ista Sallustius, canebatque Virgilius, non illis artibus ad honores et gloriam, sed dolis atque fallaciis ambiebant. Unde idem dicit : « Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus et ignavus æque sibi exoptant : sed ille, inquit, vera via nititur, huic quia bonæ artes desunt, dolis atque fallaciis contendit[2]. » Hæ sunt illæ bonæ artes, per virtutem scilicet, non per fallacem ambitionem ad honorem et gloriam et imperium pervenire; quæ tamen bonus et ignavus æque sibi exoptant : sed ille, id est, bonus, vera via nititur. Via virtus est, qua nititur tanquam ad possessionis finem, id est, ad gloriam, honorem, imperium. Hoc insitum habuisse Romanos, etiam deorum apud illos ædes indicant, quas conjunctissimas constituerunt

[1] Virg. Æneid. VI. — [2] Sallust. in Catilin.

Virtutis et Honoris, pro diis habentes quæ dantur a Deo. Unde intelligi potest quem finem volebant esse virtutis, et quo eam referebant; qui boni erant, ad honorem scilicet : nam mali nec habebant eam, quamvis honorem habere cuperent, quem malis artibus conabantur adidipisci, id est, dolis atque fallaciis.

IV. Melius laudatus est Cato. De illo quippe ait : « Quo minus petebat gloriam, eo illum magis sequebatur [1]. » Quandoquidem gloria est, cujus illi cupiditate flagrabant, judicium hominum bene de hominibus opinantium. Et ideo melior est virtus, quæ humano testimonio contenta non est, nisi conscientiæ suæ. Unde dicit Apostolus : « Nam gloria nostra hæc est, testimonium » conscientiæ notræ [2]; » Et alio loco : « Opus autem » suum probet unusquisque, et tunc in semetipso tantum » gloriam habebit, et non in altero [3]. » Gloriam ergo et honorem et imperium, quæ sibi exoptabant, et quo bonis artibus pervenire nitebantur boni, non debet sequi virtus, sed ipsa virtutem. Neque enim est vera virtus, nisi quæ ad eum finem tendit, ubi est bonum hominis, quo melius non est. Unde et honores quos petivit Cato [4], petere non debuit, sed eos civitas ob ejus virtutem non petenti dare.

V. Sed cum illa memoria duo Romani essent virtute magni, Cæsar et Cato, longe virtus Catonis veritati videtur propinquior fuisse, quam Cæsaris. Proinde qualis esset illo tempore civitas, et antea qualis fuisset, videamus in ipsa sententia Catonis : « Nolite, inquit, existimare majores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita esset, multo pulcherrimam eam non haberemus. Quippe sociorum atque civium, præterea ar-

[1] Sallust. in Catilin. — [2] 2 Cor. I, 12. — [3] Galat. VI, 4. — [4] Plutarch. in Catone minore.

morum et equorum major copia nobis quam illis est. Sed alia fuere quæ illos magnos fecerunt, quæ nobis nulla sunt : domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque libidine obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam : laudamus divitias, sequimur inertiam : inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis præmia ambitio possidet. Neque mirum : ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniæ aut gratiæ servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam. »

VI. Qui audit hæc Catonis verba sive Sallustii, putat quales laudantur Romani veteres, omnes eos tales tunc fuisse vel plures. Non ita est : alioquin vera non essent quæ ipse item scribit, ea quæ commemoravi in secundo libro hujus operis[1], ubi dicit injurias validiorum, et ob eas discessionem plebis a patribus, aliasque dissensiones domi fuisse jam inde a principio, neque amplius æquo et modesto jure actum, quam expulsis regibus, quandiu metus a Tarquinio fuit, donec bellum grave, quod propter ipsum cum Ethruria susceptum fuerat, finiretur : postea vero servili imperio patres exercuisse plebem, regio more verberasse, agro pepulisse, et cæteris expertibus, solos egisse in imperio; quarum discordiarum, dum illi dominari vellent, illi servire nollent, finem fuisse bellum punicum secundum. Quia rursus gravis metus cœpit urgere, atque ab illis perturbationibus alia majore cura cohibere animos inquietos, et ad concordiam revocare civilem. Sed per quosdam paucos, qui pro suo modo boni erant, magna administrabantur, atque illis toleratis ac temperatis malis, paucorum bonorum providentia res illa crescebat, sicut idem historicus dicit, multa sibi legenti et audienti,

[1] Vide supra, lib. II, cap. 18.

quæ populus romanus domi militiæque, mari atque terra præclara facinora fecerit, se libuisse attendere quæ res maxime tanta negotia sustinuisset; quoniam sciebat sæpenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse Romanos, cognoverat parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; sibique multa agitanti constare dixit, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum ut divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed post quam « Luxu atque desidia, inquit, civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine sui imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat. » Paucorum igitur virtus ad gloriam, honorem, imperium, vera via, id est, virtute ipsa nitentium, etiam a Catone laudata est. Hinc erat domi industria, quam commemoravit Cato, ut ærarium esset opulentum, tenues res privatæ. Unde corruptis moribus vitium e contrario posuit, publice egestatem, privatim opulentiam.

CAPUT XIII.

De amore laudis, qui cum sit vitium, ob hoc virtus putatur, quia per ipsum vitia majora cohibentur.

Quamobrem cum diu fuissent regna Orientis illustria, voluit Deus et Occidentale fieri, quod tempore esset posterius, sed imperii latitudine et magnitudine illustrius. Idque talibus potissimum concessit hominibus ad domanda gravia mala multarum gentium, qui causa honoris, laudis et gloriæ consuluerunt patriæ, in qua ipsam gloriam requirebant, salutemque ejus saluti suæ præponere

non dubitaverunt, pro isto uno vitio, id est, amore laudis, pecuniæ cupiditatem et multa alia vitia comprimentes. Nam sanius videt, qui et amorem laudis vitium esse cognoscit : quod nec poëtam fugit Horatium, qui ait ;

> Laudis amore tumes, sunt certa piacula quæ te
> Ter pure lecto poterunt recreare libello [1].

Idemque in carmine Lyrico, ad reprimendam dominandi libidinem ita cecinit :

> Latius regnes avidum domando
> Spiritum, quam si Libyam remotis
> Gadibus [2] jungas, et uterque [3] Pœnus
> Serviat uni [4].

Verumtamen qui libidines turpiores, fide pietatis impetrato Spiritu sancto, et amore intelligibilis pulchritudinis non refrenant, melius saltem cupiditate humanæ laudis et gloriæ, non quidem jam sancti, sed minus turpes sunt. Etiam Tullius hinc dissimulare non potuit, in iisdem libris, quos de republica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria ; et consequenter commemorat majores suos multa mira atque præclara gloriæ cupiditate fecisse. Huic ergo vitio non solum non resistebant, verumetiam id excitandum et accendendum esse censebant, putantes hoc utile esse reipublicæ. Quanquam nec in ipsis philosophiæ libris, Tullius ab hac peste dissimulet, ubi eam luce clarius confitetur. Cum enim de studiis talibus loqueretur, quæ utique sectanda sunt fine veri boni, non ventositate laudis humanæ, hanc intulit universalem generalemque sententiam : « Honos alit artes, omnesque accenduntur ad studia gloria, jacentque ea semper quæ apud quosque improbantur [5]. »

[1] Horat. I. Epist. — [2] Gades, insula Hispaniæ. — [3] Libycus et Gaditanus, interprete Porphyr. — [4] Horat. lib. II. Carmin. — [5] Cicer. lib. I, Tuscul.

CAPUT XIV.

De resecando amore laudis humanæ, quoniam justorum gloria omnis in Deo sit.

Huic igitur cupiditati melius resistitur sine dubitatione, quam ceditur. Tanto enim quisque est Deo similior, quanto est ab hac immunditia mundior. Quæ in hac vita etsi non funditus eradicatur ex corde, quia etiam bene proficientes animos tentare non cessat; saltem cupiditas gloriæ superetur dilectione justitiæ: ut si alicubi jacent, quæ apud quosque improbantur, si bona, si recta sunt; etiam ipse amor humanæ laudis erubescat, et cedat amori veritatis. Tam enim est hoc vitium inimicum piæ fidei, si major in corde sit cupiditas gloriæ quam Dei timor vel amor, ut Dominus diceret: « Quomodo potestis credere, » gloriam ab invicem expectantes, et gloriam, quæ a solo » Deo est, non quærentes [1]? » Item de quibusdam, qui in eum crediderant, et verebantur palam confiteri, ait Evangelista: « Dilexerunt gloriam hominum magis quam Dei [2]? » Quod sancti Apostoli non fecerunt: qui cum in his locis prædicarent Christi nomen, ubi non solum improbabaur; sicut ille ait: « Jacentque ea semper, quæ apud quosque improbantur; verumetiam summæ detestationis habebatur; » tenentes quod audierant a bono Magistro eodem Medico mentium: « Si quis me negaverit coram homini- » bus, negabo eum coram Patre meo, qui in cœlis est, et » coram Angelis Dei [3], » inter maledicta et opprobria, inter gravissimas persecutiones, crudelesque pœnas non sunt

[1] Joan. v, 44. — [2] Id. XII, 43. — [3] Matth. x, 33. et Luc. XII, 9.

deterriti a prædicatione salutis humanæ tanto fremitu offensionis humanæ. Et quod eos divina facientes atque dicentes divineque viventes, debellatis quodam modo cordibus duris, atque introducta pace justitiæ, ingens in Ecclesia Christi gloria consecuta est; non in ea tanquam in suæ virtutis fine quieverunt : sed eam quoque ipsam ad Dei gloriam referentes, cujus gratia tales erant, isto quoque fomite eos, quibus consulebant, ad amorem illius a quo et ipsi tales fierent, accendebant. Namque ne propter humanam gloriam boni essent, docuerat eos Magister illorum, dicens : « Cavete facere justitiam vestram coram » hominibus, ut videamini ab eis; alioquin mercedem non » habebitis apud Patrem vestrum, qui in cœlis est [1]. » Sed rursus ne hoc perverse intelligentes hominibus placere metuerent, minusque prodessent latendo quod boni sunt, demonstrans quo fine innotescere deberent : « Luceant, » inquit, opera vestra coram hominibus, ut videant bona » facta vestra, et glorificent Patrem vestrum, qui in cœlis » est [2]. » Non ergo « Ut videamini ab eis, » id est, hac intentione ut eos ad vos converti velitis, quia non per vos aliquid estis : sed « Ut glorificent Patrem vestrum, qui in » cœlis est, » ad quem conversi fiant quod estis. Hos secut sunt Martyres, qui Scævolas, et Curtios, et Decios, non sibi inferendo pœnas, sed illatas ferendo, et virtute vera, quoniam vera pietate, et innumerabili multitudine superarunt. Sed cum illi essent in civitate terrena, quibus propositus erat omnium pro illa officiorum finis, incolumitas ejus, et regnum non in cœlo, sed in terra; non in vita æterna, sed in decessione morientium et successione moriturorum; quid aliud amarent quam gloriam, qua volebant etiam post mortem tanquam vivere in ore laudantium?

[1] Matth. VI, I. — Id. V, 16.

CAPUT XV.

De mercede temporali, quam Deus reddidit bonis moribus Romanorum.

Quibus ergo non erat Deus daturus vitam æternam cum sanctis Angelis suis in Civitate sua cœlesti, ad cujus societatem pietas vera perducit, quæ non exhibet servitutem religionis, quam λατρειαν Græci vocant, nisi uni vero Deo; si neque hanc eis terrenam gloriam excellentissimi imperii concederet, non redderetur merces bonis artibus eorum, id est virtutibus, quibus ad tantam gloriam pervenire nitebantur. De talibus enim, qui propter hoc boni aliquid facere videntur, ut glorificentur ab hominibus, etiam Dominus ait: « Amen dico vobis, perceperunt mercedem suam [1]. » Sic et isti privatas res suas pro re communi, hoc est republica, et pro ejus ærario contempserunt, avaritiæ restiterunt, consuluerunt patriæ consilio libero; neque delicto secundum suas leges, neque libidini obnoxii: his omnibus artibus tanquam vera via nisi sunt ad honores, imperium, gloriam: honorati sunt in omnibus fere gentibus; imperii sui leges imposuerunt multis gentibus; hodieque litteris et historia gloriosi sunt pene in omnibus gentibus. Non est quod de summi et veri Dei justitia conquerantur: « Perceperunt mercedem suam. »

[1] Matth. VI, 2.

CAPUT XVI.

De mercede sanctorum civium Civitatis æternæ, quibus utilia sunt Romanorum exempla virtutum.

Merces autem Sanctorum longe alia est etiam hic opprobria sustinentium pro Civitate Dei, quæ mundi hujus dilectoribus odiosa est. Illa Civitas sempiterna est : ibi nullus oritur, quia nullus moritur. Ibi est vera et plena felicitas, non dea, sed donum Dei. Inde fidei pignus accepimus, quandiu peregrinantes ejus pulchritudini suspiramus. Ibi non oritur sol super bonos et malos [1], sed sol justitiæ solos protegit bonos. Ibi non erit magna industria, ditare ærarium publicum privatis rebus angustis, ubi thesaurus communis est veritatis. Proinde non solum ut talis merces talibus hominibus redderetur, romanum imperium ad humanam gloriam dilatatum est ; verumetiam ut cives æternæ illius Civitatis, quandiu hic peregrinantur [2], diligenter et sobrie illa intueantur exempla, et videant quanta dilectio debeatur supernæ patriæ propter vitam æternam, si tantum a suis civibus terrena dilecta est propter hominum gloriam.

[1] Matth. v, 45. — [2] Cor. v, 6.

CAPUT XVII.

Quo fructu Romani bella gesserint, et quantum his quos vicere contulerint.

I. Quantum enim pertinet ad hanc vitam mortalium, quæ paucis diebus ducitur et finitur, quid interest sub cujus imperio vivat homo moriturus, si illi, qui imperant, ad impia et iniqua non cogant? Aut vero aliquid nocuerunt Romani gentibus, quibus subjugatis imposuerunt leges suas, nisi quia id factum est ingenti strage bellorum? Quod si concorditer fieret, idipsum fieret meliore successu: sed nulla esset gloria triumphantium. Neque enim et Romani non vivebant sub legibus suis, quas cæteris imponebant. Hoc si fieret sine Marte et Bellona, ut nec victoria locum haberet, nemine vincente, ubi nemo pugnaverat, non-ne Romanis et cæteris gentibus una esset eademque conditio? Præsertim si mox fieret, quod postea gratissime atque humanissime factum est: ut omnes ad romanum imperium pertinentes societatem acciperent civitatis et romani cives essent; ac sic esset omnium, quod erat ante paucorum: tantum, quod plebs illa, quæ suos agros non haberet, de publico viveret: qui pastus ejus per bonos administratores reipublicæ gratius a concordibus præstaretur, quam victis extorqueretur.

II. Nam quid intersit ad incolumitatem, bonosque mores, ipsas certe hominum dignitates, quod alii vicerunt, alii victi sunt, omnino non video, præter illum gloriæ humanæ inanissimum fastum, in quo perceperunt mercedem suam, qui ejus ingenti cupidine arserunt, et ardentia

bella gesserunt. Numquid enim illorum agri tributa non solvunt? Numquid eis licet discere, quod aliis non licet? Numquid non multi senatores sunt in aliis terris qui Romam ne facie quidem norunt? Tolle jactantiam, et omnes homines quid sunt nisi homines? Quod si perversitas sæculi admitteret, ut honoratiores essent quique meliores : nec sic pro magno haberi debuit honor humanus, quia nullius est ponderis fumus. Sed utamur etiam in his rebus beneficio Domini Dei nostri : consideremus quanta contempserint, quæ pertulerint, quas cupiditates subegerint pro humana gloria, qui eam tanquam mercedem talium virtutum accipere meruerunt : et valeat nobis etiam hoc ad opprimendam superbiam; ut cum illa Civitas, in qua nobis regnare promissum est, tantum ab hac distet, quantum distat cœlum a terra, a temporali lætitia vita æterna, ab inanibus laudibus solida gloria, a societate mortalium societas Angelorum, a lumine solis et lunæ lumen ejus qui fecit solem et lunam, nihil sibi magnum fecisse videantur tantæ patriæ cives, si pro illa adipiscenda fecerint boni operis aliquid, vel mala aliqua sustinuerint; cum illi pro hac terrena jam adepta tanta fecerint, tanta perpessi sint. Præsertim quia remissio peccatorum, quæ cives ad æternam colligit patriam, habet aliquid, cui per umbram quamdam simile fuit asylum illud romuleum, quo multitudinem, qua illa civitas conderetur, quorumlibet delictorum congregavit impunitas.

CAPUT XVIII.

Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si aliquid fecerint pro dilectione æternæ patriæ, cum tanta Romani gesserint pro humana gloria et civitate terrena.

Quid ergo magnum est pro illa æterna cœlestique patria, cuncta sæculi hujus quamlibet jocunda blandimenta contemnere, si pro hac temporali atque terrena filios Brutus potuit et occidere, quod illa facere neminem cogit? Sed certe difficilius est filios interimere, quam quod pro ista faciendum est, ea quæ filiis congreganda videbantur atque servanda, vel donare pauperibus, vel si existat tentatio quæ id pro fide atque justitia fieri compellat, amittere. Felices enim vel nos vel filios nostros, non divitiæ terrenæ faciunt, aut nobis viventibus amittendæ, aut nobis mortuis a quibus nescimus, vel forte a quibus nolumus, possidendæ : sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulentia. Bruto autem, quia filios occidit, infelicitatis perhibet testimonium etiam Poëta laudator. Ait enim :

. . . Natosque pater nova bella moventes
Ad pœnam pulchra pro libertate vocabit
Infelix, utcumque ferent ea facta minores

Sed versu sequenti consolatus est infelicem :

Vincit amor patriæ, laudumque immensa cupido [1].

Hæc sunt duo illa libertas et cupiditas laudis humanæ, quæ ad facta compulere miranda Romanos. Si ergo pro libertate moriturorum et cupidate laudum, quæ a mor-

[1] Virg. Æneid. vi.

talibus expetuntur occidi filii a patre potuerunt; quid magnum est, si pro vera libertate, quæ nos ab iniquitatis et mortis et diaboli dominatu liberos facit, nec cupiditate humanarum laudum, sed charitate liberandorum hominum, non a Tarquinio rege, sed a dæmonibus et dæmonum principe, non filii occiduntur, sed Christi pauperes inter filios computantur?

II. Si alius etiam romanus princeps, cognomine Torquatus[1], filium, non quia contra patriam, sed etiam pro patria, tamen quia contra imperium suum, id est, contra quod imperaverat pater imperator, ab hoste provocatus juvenili ardore pugnaverat, licet vicisset, occidit; ne plus mali esset in exemplo imperii contempti, quam boni in gloria hostis occisi: ut quid se jactent, qui pro immortalis patriæ legibus omnia, quæ multo minus quam filii diliguntur, bona terrena contemnunt? Si Furius Camillus[2] etiam ingratam patriam, a cujus cervicibus acerrimorum hostium Veïentium jugum depulerat, damnatusque ab æmulis fuerat, a Gallis iterum liberavit, quia non habebat potiorem ubi posset vivere gloriosus; cur extollatur velut grande aliquid fecerit, qui forte in Ecclesia ab inimicis carnalibus gravissimam exhonorationis passus injuriam, non se ad ejus hostes hæreticos transtulit, aut aliquam contra illam ipse hæresim condidit, sed eam potius quantum valuit ab hæreticorum perniciosissima pravitate defendit; cum alia non sit, non ubi vivatur in hominum gloria, sed ubi vita acquiratur æterna? Si Mutius[3], ut cum Porsenna rege pax fieret, qui gravissimo bello Romanos premebat, quia Porsennam ipsum occidere non potuit, et pro eo alterum deceptus occidit, in ardentem aram ante oculos ejus dexteram extendit, dicens multos tales,

[1] Vide supra, lib. I, c. 23. — [2] Id. lib. II, c. 17. et lib. IV, c. 7. — [3] Liv. lib. II. Plutarch. in Publicola.

qualem illum videret, in ejus exitium conjurasse; cujus ille fortitudinem et conjurationem talium perhorrescens, sine ulla dilatione se ab illo bello, facta pace, compescuit: quis regno cœlorum imputaturus est merita sua, si pro illo non unam manum, neque hoc sibi ultro faciens, sed persequente aliquo patiens, totum flammis corpus impenderit? Si Curtius armatus equo concito in abruptum hiatum terræ se præcipitem dedit[1], deorum suorum oraculis serviens, quoniam jusserant ut illuc id quod Romani haberent optimum mitteretur, nec aliud intelligere potuerunt, quam viris armisque se excellere, unde videlicet oportebat ut deorum jussis in illum interitum vir præcipitaretur armatus: quid se magnum pro æterna patria fecisse dicturus est, qui aliquem fidei suæ passus inimicum, non se ultro in talem mortem mittens, sed ab illo missus obierit: quandoquidem a Domino suo eodemque rege patriæ suæ certius oraculum accepit: « Nolite timere eos » qui corpus occidunt, animam autem non possunt occi» dere[2]? » Si se occidendos certis verbis quodam modo consecrantes Decii devoverunt[3], ut illis cadentibus et iram deorum sanguine suo placantibus romanus liberaretur exercitus; nullo modo superbient sancti Martyres tanquam dignum aliquid pro illius patriæ participatione fecerint, ubi æterna est et vera felicitas, si usque ad sui sanguinis effusionem, non solum suos fratres, pro quibus fundebatur, verum et ipsos inimicos, a quibus fundebatur, sicut eis præceptum est, diligentes, charitatis fide et fidei charitate certarunt? Si Marcus Pulvillus dedicans ædem Jovis, Junonis, Minervæ, falso sibi ab invidis morte filii nuntiata[4], ut illo nuntio perturbatus abscederet, atque ita dedicationis gloriam collega ejus consequeretur, ita contempsit, ut

[1] Liv. lib. vii. et Valer. lib. v, c. 5. — [2] Matth. x, 28. — [3] Liv. lib. viii et x. — [4] Id. lib. ii. Valer. lib. v, c. 10. Plutarch. in Publicola.

eum etiam projici insepultum juberet; et sic in ejus corde orbitatis dolorem gloriæ cupiditas vicerat : quid magnum se pro Evangelii sancti prædicatione, qua cives supernæ patriæ de diversis liberantur et colliguntur erroribus, fecisse dicturus est, cui Dominus de sepultura patris sui sollicito ait : « Sequere me, et sine mortuos sepelire mortuos suos [1] ? » Si M. Regulus, ne crudelissimos hostes jurando falleret, ad eos ab ipsa Roma reversus est [2], quoniam sicut Romanis eum tenere volentibus respondisse fertur, postea quam Afris servierat, dignitatem illic honesti civis habere non posset; eumque Carthaginenses, quoniam contra eos in romano senatu egerat, gravissimis suppliciis necaverunt : qui cruciatus non sunt pro fide illius patriæ contemnendi, ad cujus beatitudinem fides ipsa perducit? Aut quid retribuetur Domino pro omnibus quæ retribuit [3], si pro fide, quæ illi debetur talia fuerit homo passus, qualia pro fide quam perniciosissimis inimicis debebat passus est Regulus? Quomodo autem se audebit extollere de voluntaria paupertate Christianus, ut in hujus vitæ peregrinatione expeditior ambulet viam, quæ perducit ad patriam, ubi veræ divitiæ ipse Deus est, cum audiat vel legat L. Valerium (23), qui in suo defunctus est consulatu, usque adeo fuisse pauperem, ut nummis a populo collatis ejus sepultura curaretur? audiat vel legat Q. Cincinnatum, cum quatuor jugera possideret, et ea suis manibus coleret, ab aratro esse adductum, ut dictator fieret, major utique honore quam consul; victisque hostibus, ingentem gloriam consecutum in eadem paupertate mansisse [4]? Aut quid se magnum fecisse prædicabit, quod nullo præmio mundi hujus fuerit ab æternæ illius patriæ societate seductus, cum Fabricium didicerit tantis mune-

[1] Matth. VIII, 22. — [2] Supra, lib. I, c. 15 et 24. — [3] Psal. CXV, 12. — [4] Liv. lib. III. Valer. lib. IV, c. 4.

ribus Pyrrhi regis Epirotarum, promissa etiam quarta parte regni, a romana civitate non potuisse divelli, ibique in sua paupertate privatum manere maluisse? Nam illud quod rempublicam, id est, rem populi, rem patriæ, rem communem cum haberent opulantissimam atque ditissimam, sic ipsi in suis domibus pauperes erant, ut quidam eorum, qui jam bis consul fuisset, ex illo senatu pauperum hominum pelleretur notatione censoria, quod decem pondo argenti in vasis habere compertus est; ita iidem ipsi pauperes erant, quorum triumphis publicum ditabatur ærarium : nonne omnes Christiani, qui excellentiore proposito divitias suas communes faciunt, secundum id quod scriptum est in Actis Apostolorum, ut distribuatur unicuique, sicut cuique opus est [1]; et nemo dicat aliquid proprium, sed sint illis omnia communia [2], intelligunt se nulla ob hoc ventilari oportere jactantia, id faciendo pro obtinenda societate Angelorum, cum pene tale aliquid illi fecerint pro conservanda gloria Romanorum?

III. Hæc et alia, si qua hujuscemodi reperiuntur in litteris eorum, quando sic innotescerent, quando tanta fama prædicarentur, nisi romanum imperium longe lateque porrectum, magnificis successibus augeretur? Proinde per illud imperium tam latum tamque diuturnum, virorumque tantorum virtutibus præclarum atque gloriosum, et illorum intentioni merces, quam quærebant, est reddita, et nobis proposita necessariæ commonitionis exempla : ut si virtutes, quarum istæ utcumque sunt similes, quas isti pro civitatis terrenæ gloria tenuerunt, pro Dei gloriosissima Civitate non tenuerimus, pudore pungamur; si tenuerimus, superbia non extollamur. Quoniam, sicut dicit Apostolus : « Indignæ sunt passiones hujus temporis ad » futuram gloriam, quæ revelabitur in nobis [3]. Ad huma-

[1] Act. II, 45. — [2] Id. IV, 32. — [3] Rom. VIII, 18.

nam vero gloriam præsentisque temporis satis digna vita æstimabatur illorum. Unde etiam Judæi, qui Christum occiderunt, revelante Testamento Novo, quod in Vetere velatum fuit, ut non pro terrenis et temporalibus beneficiis, quæ divina providentia permixte bonis malisque concedit, sed pro æterna vita muneribusque perpetuis et ipsius supernæ Civitatis societate colatur Deus unus et verus, rectissime istorum gloriæ donati sunt; ut hi, qui qualibuscumque virtutibus terrenam gloriam quæsierunt et acquisierunt, vincerent eos qui magnis vitiis datorem veræ gloriæ et Civitatis æternæ occiderunt atque respuerunt.

CAPUT XIX.

Quo inter se differant cupiditas gloriæ, et cupiditas dominationis.

Interest sane inter cupiditatem humanæ gloriæ, et cupiditatem dominationis. Nam licet proclive sit, ut qui humana gloria nimium delectatur, etiam dominari ardenter affectet; tamen qui veram licet humanarum laudum gloriam concupiscunt, dant operam bene judicantibus non displicere. Sunt enim multa in moribus bona, de quibus multi bene judicant, quamvis ea multi non habeant : per ea bona morum nituntur ad gloriam et imperium vel dominationem, de quibus ait Sallustius : « Sed ille vera via nititur[1]. » Quisquis autem sine cupiditate gloriæ, qua veretur homo bene judicantibus displicere, dominari atque imperare desiderat, etiam per apertissima scelera quærit plerumque obtinere quod diligit. Proinde qui gloriam

[1] Sallust. in Catilin.

concupiscit, aut vera via nititur, aut certe dolis atque fallaciis contendit, volens bonus videri esse, quod non est. Et ideo virtutes habenti magna virtus est contemnere gloriam; quia contemptus ejus in conspectu Dei est, judicio autem non aperitur humano. Quidquid enim fecerit ad oculos hominum, quo gloriæ contemptor appareat, ad majorem laudem, hoc est, ad majorem gloriam facere si credatur, non est unde se suspicantium sensibus aliter esse quam suspicantur, ostendat. Sed qui contemnit judicia laudantium, contemnit etiam suspicantium temeritatem: quorum tamen, si vere bonus est, non contemnit salutem; quoniam tantæ justitiæ est qui de Spiritu Dei virtutes habet, ut etiam ipsos diligat inimicos; et ita diligat, ut suos osores vel detractores velit correctos habere consortes; non in terrena patria, sed superna; in laudatoribus autem suis quamvis parvipendat quod eum laudant, non tamen parvipendit quod amant; nec eos vult fallere laudantes, ne decipiat diligentes: ideoque instat ardenter, ut potius ille laudetur, a quo habet homo quidquid in eo jure laudatur. Qui autem contemptor gloriæ, dominationis est avidus, bestias superat, sive crudelitatis vitiis, sive luxuriæ. Tales quidam Romani fuerunt. Non enim cura existimationis amissa, dominationis cupiditate caruerunt: multos tales fuisse prodit historia. Sed hujus vitii summitatem, et quasi arcem quamdam Nero Cæsar primus obtinuit; cujus fuit tanta luxuries, ut nihil ab eo putaretur virile metuendum: tanta crudelitas, ut nihil molle habere crederetur, si nesciretur. Etiam talibus tamen dominandi potestas non datur nisi summi Dei providentia, quando res humanas judicat talibus dominis dignas. Aperta de hac re vox divina est, loquente Dei Sapientia: « Per me » reges regnant, et tyranni per me tenent terram [1]. » Sed ne

[1] Prov. VIII, 15.

tyranni non pessimi atque improbi reges, sed vetere nomine fortes dicti existimentur, unde et Virgilius:

Pars mihi pacis erit, dextram tetigisse tyranni [1].

Apertissime alio loco de Deo dictum est: « Qui regnare facit » hominem hypocritam propter perversitatem populi [2]. » Quamobrem, quamvis, ut potui, satis exposuerim qua causa unus Deus verus et justus Romanos secundum quamdam formam terrenæ civitatis bonos adjuverit ad tanti imperii gloriam consequendam : potest tamen et alia causa esse latentior, propter diversa merita generis humani, Deo magis nota quam nobis; dum illud constet inter omnes veraciter pios, neminem sine vera pietate [3], id est, veri Dei vero cultu veram posse habere virtutem; nec eam veram esse, quando gloriæ servit humanæ. Eos tamen, qui cives non sint Civitatis æternæ, quæ in sacris Litteris nostris dicitur Civitas Dei [4], utiliores esse terrenæ civitati, quando habent virtutem vel ipsam, quam si nec ipsam. Illi autem, qui vera pietate præditi bene vivunt, si habent scientiam regendi populos, nihil est felicius rebus humanis quam si, Deo miserante, habeant potestatem. Tales autem homines virtutes suas, quantascumque in hac vita possunt habere, non tribuunt nisi gratiæ Dei, quod eas volentibus, credentibus, petentibus dederit, simulque intelligunt quantum sibi desit ad perfectionem justitiæ, qualis est in illorum sanctorum Angelorum societate, cui se nituntur aptare. Quantumlibet autem laudetur atque prædicetur virtus, quæ sine vera pietate servit hominum gloriæ, nequaquam Sanctorum exiguis initiis comparanda est, quorum spes posita est in gratia et misericordia veri Dei.

[1] Virg. Æneid. VII. — [2] Job. XXXIV, 30. — [3] Vide infra lib. XIX, c. 25. — [4] Psal. XLV, 5. XLVII, 2, 3 et 9. et LXXXVI, 3.

CAPUT XX.

Tam turpiter servire virtutes humanæ gloriæ, quam corporis voluptati.

Solent philosophi, qui finem boni humani in ipsa virtute constituunt, ad ingerendum pudorem quibusdam philosophis, qui virtutes quidem probant, sed eas voluptatis corporalis fine metiuntur, et illam per se ipsam putant appetendam, istas propter ipsam, tabulam quamdam verbis pingere [1], ubi voluptas in sella regali quasi delicata quædam regina considat; eique virtutes famulæ subjiciantur, observantes ejus nutum, ut faciant quod illa imperaverit : quæ prudentiæ jubeat, ut vigilanter inquirat, quomodo voluptas regnet, et salva sit; justitiæ jubeat, ut præstet beneficia, quæ potest, ad comparandas amicitias corporalibus commodis necessarias; nulli faciat injuriam, ne, offensis legibus, voluptas vivere secura non possit : fortitudini jubeat, ut si dolor corpori acciderit, qui non compellat in mortem, teneat dominam suam, id est, voluptatem fortiter in animi cogitatione, ut per pristinarum deliciarum suarum recordationem mitiget præsentis doloris aculeos : temperantiæ jubeat, ut tantum capiat alimentorum, et si qua delectant, ne per immoderationem noxium aliquid valetudinem turbet, et voluptas, quam etiam in corporis sanitate Epicurei maximam ponunt, graviter offendatur. Ita virtutes cum tota suæ gloriæ dignitate tanquam imperiosæ cuidam et inhonestæ mulierculæ servient voluptati. Nihil hac pictura dicunt esse ignomi-

[1] Cic. lib. II. de finibus.

niosius et deformius, et quod minus ferre bonorum possit aspectus : et verum dicunt. Sed non existimo satis debiti decoris esse picturam, si etiam talis fingatur, ubi virtutes humanæ gloriæ serviant. Licet enim ista gloria delicata mulier non sit, inflata tamen est, et multum inanitatis habet. Unde non ei digne servit soliditas quædam firmitasque virtutum, ut nihil provideat prudentia, nihil distribuat justitia, nihil toleret fortitudo, nihil temperantia moderetur, nisi unde placeatur hominibus et ventosæ gloriæ serviatur. Nec illi se ab ista fœditate defenderint, qui cum aliena spernant judicia velut gloriæ contemptores, sibi sapientes videntur et sibi placent. Nam eorum virtus, si tamen ulla est, alio modo quodam humanæ subditur laudi. Neque enim ipse, qui sibi placet, homo non est. Qui autem vera pietate in Deum, quem diligit, credit et sperat, plus intendit in ea, in quibus sibi displicet, quam in ea, si qua in illo sunt, quæ non tam ipsi quam veritati placent : neque id tribuit, unde jam potest placere, nisi ejus misericordiæ, cui metuit displicere ; de his sanatis gratias agens, de illis sanandis preces fundens.

CAPUT XXI.

Romanum regnum a Deo vero esse dispositum, a quo est omnis potestas, et cujus providentia reguntur universa.

Quæ cum ita sint, non tribuamus dandi regni atque imperii potestatem, nisi Deo vero, qui dat felicitatem in regno cœlorum solis piis ; regnum vero terrenum et piis et impiis, sicut ei placet, cui nihil injuste placet. Quam-

vis enim aliquid dixerimus, quod apertum nobis esse voluit; tamen multum est ad nos, et valde superat vires nostras, hominum occulta discutere, et liquido examine merita dijudicare regnorum. Ille igitur unus verus Deus, qui nec judicio, nec adjutorio deserit genus humanum, quando voluit, et quantum voluit Romanis regnum dedit: qui dedit Assyriis, vel etiam Persis, a quibus solos duos deos coli, unum bonum, alterum malum, continent litteræ istorum : ut taceam de populo hebræo, de quo jam dixi, quantum satis visum est, qui præter unum Deum non coluit et quando regnavit. Qui ergo Persis dedit segetes sine cultu deæ Segetiæ, qui alia dona terrarum sine cultu tot deorum, quos isti rebus singulis singulos, vel etiam rebus singulis plures præposuerunt; ipse etiam regnum dedit sine cultu eorum, per quorum cultum se isti regnasse crediderunt. Sic etiam hominibus, qui Mario, ipse Caio Cæsari; qui Augusto, ipse et Neroni; qui Vespasianis, vel patri vel filio, suavissimis imperatoribus, ipse et Domitiano crudelissimo : et ne per singulos ire necesse sit, qui Constantino christiano, ipse apostatæ Juliano : cujus egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega et detestanda curiositas, cujus vanis deditus oraculis erat, quando fretus securitate victoriæ, naves, quibus victus necessarius portabatur, incendit; deinde fervide instans immodicis ausibus, et mox merito temeritatis occisus : in locis hostilibus egenum reliquit exercitum, ut aliter inde non posset evadi, nisi contra illud auspicium dei Termini, de quo superiore libro diximus, romani imperii termini moverentur[1]. Cessit enim Terminus deus necessitati, qui non cesserat Jovi. Hæc plane Deus unus et verus regit et gubernat, ut placet : etsi occultis causis, numquid injustis?

[1] Vide supra lib. IV. cap. XXIX.

CAPUT XXII.

Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere judicio.

Sic etiam tempora ipsa bellorum, sicut in ejus arbitrio est justoque judicio et misericordia, vel atterere, vel consolari genus humanum, ut alia citius, alia tardius finiantur. Bellum piratarum a Pompeio, bellum punicum tertium a Scipione incredibili celeritate et temporis brevitate confecta sunt. Bellum quoque fugitivorum gladiatorum, quamvis multis romanis ducibus et duobus consulibus victis, Italiaque horribiliter contrita atque vastata, tertio tamen anno, post multa consumpta consumptum est [1]. Picentes, Marsi et Peligni, gentes non exteræ, sed italicæ, post diuturnam et devotissimam sub romano jugo servitutem [2], in libertatem caput erigere tentaverunt, jam multis nationibus romano imperio subjugatis, deletaque Carthagine: in quo bello italico, Romanis sæpissime victis, ubi et duo consules perierunt, et alii nobilissimi senatores: non diuturno tamen tempore tractum est hoc malum; nam quintus ei annus finem dedit. Sed bellum punicum secundum cum maximis detrimentis et calamitate reipublicæ per annos decem et octo romanas vires extenuavit, et pene consumpsit: duobus præliis ferme septuaginta Romanorum millia ceciderunt. Bellum punicum primum per viginti et tres annos peractum est (24): bellum mithridaticum quadraginta annis [3]. Ac ne quisquam arbitretur rudimenta Romanorum fuisse fortiora ad bella citius peragenda, su-

[1] Livius, lib. XCV et XCVI. — [2] Id. lib. LXXII, LXXIII, LXXIV, LXXV, LXXVI. — [3] Florus, lib. III.

perioribus temporibus multum in omni virtute laudatis, bellum samniticum annis tractum est ferme quinquaginta: in quo bello ita Romani victi sunt, ut sub jugum etiam mitterentur. Sed quia non diligebant gloriam propter justitiam, sed justitiam propter gloriam diligere videbantur, pacem factam fœdusque ruperunt. Hæc ideo commemoro, quoniam multi præteritarum rerum ignari, quidam etiam dissimulatores suæ scientiæ, si temporibus christianis aliquod bellum paulo diutius trahi vident, illico in nostram religionem protervissime insiliunt, exclamantes, quod si ipsa non esset, et vetere ritu numina colerentur, jam romana illa virtute, quæ, adjuvante Marte et Bellona, tanta celeriter bella confecit, id quoque celerrime finiretur. Recolant igitur qui legerunt quam diuturna bella, quam variis eventis, quam luctuosis cladibus a veteribus sint gesta Romanis, sicut solet orbis terrarum velut procellosissimum pelagus varia talium malorum tempestate jactari: et quod nolunt aliquando fateantur, nec insanis adversus Deum linguis se interimant, et decipiant imperitos.

CAPUT XXIII.

De bello, in quo Rhadagaisus rex Gothorum dæmonum cultor, uno die cum ingentibus copiis suis victus est.

Quod tamen nostra memoria recentissimo tempore Deus mirabiliter et misericorditer fecit, non cum gratiarum actione commemorant: sed quantum in ipsis est, omnium, si fieri potest, hominum oblivione sepelire conantur:

[1] Livius. lib. IX.

quod a nobis si tacebitur, similiter erimus ingrati. Cum Rhadagaisus, rex Gothorum, agmine ingenti et immani jam in Urbis vicinia constitutus, romanis cervicibus immineret, uno die tanta celeritate sic victus est, ut ne uno quidem non dicam extincto, sed vulnerato Romanorum, multo amplius quam centum millium (25) prosterneretur ejus exercitus, atque ipse cum filiis mox captus pœna debita necaretur. Nam si ille tam impius, cum tantis et tam impiis copiis Romam fuisset ingressus, cui pepercisset? Quibus honorem locis Martyrum detulisset? In qua persona Deum timeret? Cujus non sanguinem fusum? cujus pudicitiam vellet intactam? Quas autem isti pro diis suis voces haberent, quanta insultatione jactarent, quod ille ideo vicisset, ideo tanta potuisset, quia quotidianis sacrificiis placabat atque invitabat deos, quod Romanos facere christiana religio non sinebat? Nam propinquante jam illo his locis, ubi nutu summæ majestatis oppressus est, cum ejus fama ubique crebresceret, nobis apud Carthaginem dicebatur, hoc credere, spargere, jactare paganos, quod ille diis amicis protegentibus et opitulantibus, quibus immolare quotidie ferebatur, vinci omnino non posset ab eis qui talia diis romanis sacra non facerent, nec fieri a quoquam permitterent. Et non agunt miseri gratias tantæ misericordiæ Dei, qui cum statuisse irruptione barbarica graviora pati dignos mores hominum castigare, indignationem suam tanta mansuetudine temperavit, ut illum primo faceret mirabiliter vinci, ne ad infirmorum animos evertendos gloria daretur dæmonibus, quibus eum supplicare constabat; deinde ab his barbaris Roma caperetur, qui contra omnem consuetudinem bellorum ante gestorum ad loca sancta confugientes christianæ religionis reverentia tuerentur, ipsisque dæmonibus atque impiorum sacrificiorum ritibus, de quibus ille præsumpserat, sic ad-

versarentur pro nomine christiano, ut longe atrocius bellum cum eis quam cum hominibus gerere viderentur: ita verus Dominus gubernatorque rerum et Romanos cum misericordia flagellavit, et tam incredibiliter victis supplicatoribus dæmonum, nec saluti rerum præsentium necessaria esse sacrificia illa monstravit; ut ab his, qui non pervicaciter contendunt, sed prudenter attendunt, nec propter præsentes necessitates religio vera deseratur, et magis æternæ vitæ fidelissima expectatione teneatur.

CAPUT XXIV.

Quæ sit christianorum imperatorum, et quam vera felicitas.

Neque enim nos christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia vel diutius imperarunt, vel imperantes filios morte placida reliquerunt, vel hostes reipuplicæ domuerunt, vel inimicos cives adversus se insurgentes et cavere et opprimere potuerunt. Hæc et alia vitæ hujus ærumnosæ, vel numera, vel solatia, quidam etiam cultores dæmonum accipere meruerunt, qui non pertinent ad regnum Dei, quo pertinent isti: et hoc ipsius misericordia factum est, ne ab illo ista, qui in eum crederent, velut summa bona desiderarent. Sed felices eos dicimus, si juste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, sed se homines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum, majestati ejus famulam faciunt; si Deum timent, diligunt, colunt; si plus amant illud regnum, ubi non timent habere consortes; si tardius

vindicant, facile ignoscunt; si eamdem vindictam pro necessitate regendæ tuendæque reipublicæ, non pro saturandis inimicitiarum odiis exerunt; si eamdem veniam non ad impunitatem iniquitatis, sed ad spem correctionis indulgent; si quod aspere coguntur plerumque decernere, misericordiæ lenitate et beneficiorum largitate compensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto posset esse liberior; si malunt cupiditatibus pravis, quam quibuslibet gentibus imperare : et si hæc omnia faciunt, non propter ardorem inanis gloriæ, sed propter charitatem felicitatis æternæ : si pro suis peccatis, humilitatis et miserationis et orationis sacrificium Deo suo vero immolare non negligunt. Tales christianos imperatores dicimus esse felices interim spe, postea reipsa futuros, cum id quod expectamus advenerit.

CAPUT XXV.

De prosperitatibus, quas Constantino imperatori christiano Deus contulit.

Nam bonus Deus, ne homines qui eum crederent propter æternam vitam colendum, has sublimitates et regna terrena existimarent posse neminem consequi, nisi dæmonibus supplicet, quod hi spiritus in talibus multum valerent, Constantinum imperatorem non supplicantem dæmonibus, sed ipsum verum Deum colentem, tantis terrenis implevit muneribus, quanta optare nullus auderet : cui etiam condere civitatem [1] romano imperio sociam, velut ipsius Romæ filiam, sed sine aliquo dæmonum templo si-

[1] Constantinopolim.

mulacroque concessit. Diu imperavit, universum orbem romanum unus Augustus tenuit et defendit : in administrandis et gerendis bellis victoriosissimus fuit; in tyrannis opprimendis per omnia prosperatus est; grandævus ægritudine et senectute defunctus est, filios imperantes reliquit. Sed rursus ne imperator quisquam ideo christianus esset, ut felicitatem Constantini mereretur, cum propter vitam æternam quisque debeat esse Christianus; Jovianum multo citius quam Julianum abstulit; Gratianum ferro tyrannico permisit interimi; longe quidem mitius, quam magnum Pompeium, colentem velut romanos deos. Nam ille vindicari a Catone non potuit, quem civilis belli quodam modo hæredem reliquerat : iste autem, quamvis piæ animæ solatia talia non requirant, a Theodosio vindicatus est, quem regni participem fecerat, cum parvulum haberet fratrem, avidior fide societatis, quam nimiæ potestatis.

CAPUT XXVI.

De fide et pietate Theodosii Augusti.

I. Unde et ille non solum vivo servavit quam debebat fidem, verumetiam post ejus mortem, pulsum ab ejus interfectore Maximo Valentinianum ejus parvulum fratrem in sui partes imperii tanquam Christianus excepit pupillum; paterno custodivit affectu, quem destitutum omnibus opibus nullo negotio posset auferre, si latius regnandi cupiditate, magis quam benefaciendi charitate flagraret : unde potius eum, servata ejus imperatoria dignitate, susceptum ipsa humanitate et gratia consolatus

est. Deinde cum Maximum terribilem faceret ille successus, hic in angustiis curarum suarum non est lapsus ad curiositates sacrilegas atque illicitas, sed ad Joannem in Ægypti eremo constitutum, quem Dei servum prophetandi spiritu præditum, fama crebrescente, didicerat, misit; atque ab eo nuntium victoriæ certissimum accepit. Mox tyranni Maximi extinctor Valentinianum puerum imperii sui partibus, unde fugatus fuerat, cum misericordissima veneratione restituit : eoque sive per insidias, sive quo alio pacto vel casu proxime extincto, alium tyrannum Eugenium, qui in illius imperatoris locum non legitime fuerat subrogatus, accepto rursus prophetico responso, fide certus oppressit, contra cujus robustissimum exercitum magis orando, quam feriendo pugnavit. Milites nobis qui aderant, retulerunt extorta sibi esse de manibus quæcumque jaculabantur, cum a Theodosii partibus in adversarios vehemens ventus iret, et non solum quæcumque in eos jaciebantur concitatissime raperet, verumetiam ipsorum tela in eorum corpora retorqueret. Unde et poëta Claudianus, quamvis a Christi nomine alienus, in ejus tamen laudibus dixit :

O nimium dilecte Deo, cui fundit ab antris
Æolus armatas hyemes, cui militat æther,
Et conjurati veniunt ad classica venti [1] !

Victor autem, sicut crediderat et prædixerat, Jovis simulacra, quæ adversus eum fuerant nescio quibus ritibus velut consecrata, et in Alpibus constituta, deposuit : eorumque fulmina, quod aurea fuissent, jocantibus (quod illa lætitia permittebat) cursoribus, et se ab eis fulminari velle dicentibus, hilariter benigneque donavit. Inimicorum suorum filios, quos non ipsius jussus, sed belli abstulerat impetus, etiam nondum Christianos ad Ecclesiam

[1] Claudian. in panegyr... de III. Honorii consulatu.

confugientes, Christianos hac occasione fieri voluit, et christiana charitate dilexit; nec privavit rebus, et auxit honoribus. In neminem post victoriam privatas inimicitias valere permisit. Bella civilia, non sicut Cinna et Marius et Sylla et alii tales nec finita finire voluerunt, sed magis doluit exorta quam cuiquam nocere voluit terminata. Inter hæc omnia ex ipso initio imperii sui non quievit justissimis et misericordissimis legibus adversus impios laboranti Ecclesiæ subvenire; quam Valens hæreticus favens Arianis vehementer afflixerat: cujus Ecclesiæ se membrum esse magis quam in terris regnare gaudebat. Simulacra gentilium ubique evertenda præcepit, satis intelligens nec terrena munera in dæmoniorum, sed in Dei veri esse posita potestate. Quid autem fuit ejus religiosa humilitate mirabilius, quando in Thessalonicensium gravissimum scelus, cui jam episcopis intercedentibus promiserat indulgentiam, tumultu quorumdam, qui ei cohærebant, vindicare compulsus est, et ecclesiastica coërcitus disciplina sic egit pœnitentiam, ut imperatoriam celsitudinem pro illo populus orans magis fleret videndo prostratam, quam peccando timeret iratam? Hæc ille secum, et si qua similia, quæ commemorare longum est, bona opera tulit, ex isto temporali vapore cujuslibet culminis et sublimitatis humanæ; quorum operum merces est æterna felicitas, cujus dator est Deus solis veraciter piis. Cætera vero vitæ hujus vel fastigia vel subsidia, sicut ipsum mundum, lucem, auras, terras, aquas, fructus, ipsiusque hominis animam, corpus, sensus, mentem, vitam, bonis malisque largitur: in quibus est etiam quælibet imperii magnitudo, quam pro temporum gubernatione dispensat.

II. Proinde jam etiam illis respondendum esse video, qui manifestissimis documentis, quibus ostenditur, quod ad ista temporalia, quæ sola stulti habere concupiscunt, nihil

deorum falsorum numerositas prosit, confutati atque convicti conantur asserere, non propter vitæ præsentis utilitatem, sed propter eam, quæ post mortem futura est, colendos deos. Nam istis, qui propter amicitias mundi hujus volunt vana colere, et non se permitti puerilibus sensibus conqueruntur, his quinque libris satis arbitror esse responsum. Quorum tres priores cum edidissem, et in multorum manibus esse cœpissent, audivi quosdam nescio quam adversus eos responsionem scribendo præparare. Deinde ad me perlatum est, quod jam scripserint, sed tempus quærant, quo sine periculo possint edere. Quos admoneo, non optent quod eis non expedit. Facile est enim cuiquam videri respondisse, qui tacere noluerit. Aut quid est loquacius vanitate? Quæ non ideo potest quod veritas, quia si voluerit, etiam plus potest clamare quam veritas. Sed considerent omnia diligenter : etsi forte sine studio partium judicantes, talia esse perspexerint, quæ potius exagitari, quam convelli possint, garrulitate impudentissima et quasi satyrica vel mimica levitate, cohibeant suas nugas; et potius a prudentibus emendari, quam laudari ab imprudentibus eligant. Nam si non ad libertatem vera dicendi, sed ad licentiam maledicendi tempus expectant, absit ut eis eveniat quod ait Tullius de quodam, qui peccandi licentia felix appellabatur : « O miserum, cui peccare licebat[1]. » Unde quisquis est, qui maledicendi licentia felicem se putat, multo erit felicior, si hoc illi omnino non liceat : cum possit deposita inanitate jactantiæ etiam isto tempore tanquam studio consulendi quidquid voluerit, contradicere; et quantum possunt, ab eis quos consulit amica disputatione, honeste, graviter, libere, quod oportet audire.

[1] Simile quidpiam de Cinna in liv. v. Tusc.

LIBER VI.

HACTENUS CONTRA EOS QUI PROPTER HANC TEMPORALEM VITAM COLENDOS DEOS PUTANT; NUNC AUTEM ADVERSUS EOS, QUI CULTUM IPSIS CREDUNT PROPTER VITAM ÆTERNAM EXHIBENDUM : QUOS AUGUSTINUS LIBRIS QUINQUE SEQUENTIBUS CONFUTATURUS, OSTENDIT HIC IMPRIMIS OPINIONEM DE DIIS QUAM ABJECTAM HABUERIT IPSEMET VARRO THEOLOGIÆ GENTILIS SCRIPTOR COMMENDATISSIMUS. AFFERT THEOLOGIÆ ISTIUS GENERA SECUNDUM EUMDEM TRIA, FABULOSUM, NATURALE ET CIVILE : AC MOX DE FABULOSO ET DE CIVILI DEMONSTRAT, NIHIL HÆC GENERA AD FUTURÆ VITÆ FELICITATEM CONFERRE.

PRÆFATIO.

QUINQUE[1] superioribus libris satis mihi adversus eos videor disputasse, qui multos deos et falsos, quos esse inutilia simulacra; vel immundos spiritus et perniciosa dæmonia, vel certe creaturas, non Creatorem veritas christiana convincit, propter vitæ hujus mortalis rerumque terrenarum utilitatem, eo ritu ac servitute, quæ græce λατρεία dicitur, et uni vero Deo debetur, venerandos et colendos putant. Et nimiæ quidem stultitiæ vel pertinatiæ, nec istos quinque, nec ullos alios quanticumque numeri libros satis esse posse, quis nesciat? quando ea putatur gloria vanitatis, nullis cedere viribus veritatis; in perniciem utique ejus, cui vitium tam immane dominatur. Nam et contra omnem curantis industriam, non malo medici, sed ægroti insanabilis, morbus invictus est. Hi vero qui ea, quæ legunt, vel sine ulla, vel non cum magna ac nimia veteris

[1] Vide D. Guillon. tom. XXI, p. 235-236.

erroris obstinatione, intellecta et considerata perpendunt, facilius nos isto numero terminatorum quinque voluminum plus quam quæstionis ipsius necessitas postulabat satis fecisse, quam minus disseruisse judicabunt, totamque invidiam, quam christianæ religioni de hujus vitæ cladibus terrenarumque contritione ac mutatione rerum imperiti facere conantur, non solum dissimulantibus, sed contra suam conscientiam faventibus etiam doctis, quos impietas vesana possedit, omnino esse inanem rectæ cogitationis atque rationis, plenamque levissimæ temeritatis et perniciosissimæ animositatis, dubitare non poterunt.

CAPUT I.

De his, qui dicunt deos a se, non propter præsentem vitam coli, sed propter æternam.

I. Nunc ergo quoniam deinceps, ut promissus ordo expetit, etiam hi refellendi et docendi sunt, qui non propter istam vitam, sed propter illam, quæ post mortem futura est, deos gentium, quos christiana religio destruit, colendos esse contendunt: placet a veridico oraculo sancti Psalmi sumere exordium disputationis meæ: « Beatus cujus » est Dominus Deus spes ipsius, et non respexit in vanitates » et insanias mendaces[1]. » Verumtamen in omnibus vanitatibus insaniisque mendacibus longe tolerabilius philosophi audiendi sunt, quibus displicuerunt istæ opiniones erroresque populorum: qui populi constituerunt simulacra numinibus, multaque de eis, quos deos immortales vocant,

[1] Psal. XXXIX, 5.

falsa atque indigna sive finxerunt, sive ficta crediderunt, et credita eorum cultui sacrorumque ritibus miscuerunt. Cum his hominibus, qui etsi non libere prædicando, saltem utcumque in disputationibus mussitando, talia se improbare testati sunt, non usque adeo inconvenienter quæstio ista tractatur: utrum non unum Deum qui fecit omnem spiritalem corporalemque creaturam, propter vitam, quæ post mortem futura est, coli oporteat; sed multos deos, quos ab illo uno factos et sublimiter collocatos quidam eorumdem philosophorum cæteris excellentiores nobilioresque senserunt [1].

II. Cæterum quis ferat dici atque contendi deos illos, quorum in quarto libro quosdam commemoravi, quibus rerum exiguarum singulis singula distribuuntur officia, vitam æternam cuiquam præstare? An vero illi peritissimi et acutissimi viri, qui se pro magno beneficio conscripta docuisse gloriantur [2], ut sciretur quare cuique deo supplicandum esset; quid a quoque esset petendum, ne absurditate turpissima, qualis jlocaliter in mimo fieri solet, peteretur a Libero aqua, a Lymphis vinum; auctores erunt cuipiam hominum diis immortalibus supplicanti, ut cum a Lymphis petierit vinum, eique responderint, « Nos aquam habemus, hoc a Libero pete; » possit recte dicere: « Si vinum non habetis, saltem date mihi vitam æternam? » Quid hac absurditate monstrosius? Nonne illæ cachinnantes (solent enim esse ad risum faciles (26)) si non affectent fallere ut dæmones, supplici respondebunt: « O homo putas-ne in potestate nos habere vitam, quas audis non habere vel vitem? » Imprudentissimæ igitur stultitiæ est vitam æternam a talibus diis petere vel sperare, qui vitæ hujus ærumnosissimæ atque brevissimæ, et si qua ad eam pertinent adminiculandam atque fulciendam, ita sin-

[1] Plato in Timæo. — [2] Varro supra lib. IV, cap. 22.

gulas particulas tueri asseruntur, ut si id, quod sub alterius tutela ac potestate est, petatur ab altero, tam sit inconveniens et absurdum, ut mimicæ scurrilitati videatur esse simillimum. Quod cum fit a scientibus mimis, digne ridentur in theatro; cum vero a nescientibus stultis, dignius irridentur in mundo. Cui ergo deo vel deæ, propter quid supplicaretur, quantum ad illos deos attinet, quos instituerunt civitates, a doctis solerter inventum memoriæque mandatum est; quid a Libero, verbi gratia, quid a Lymphis, quid a Vulcano, ac sic a cæteris, quos partim commemoravi in quarto libro, partim prætereundos putavi. Porro si a Cerere vinum, a Libero panem, a Vulcano aquam, a Lymphis ignem petere erroris est; quanto majoris deliramenti esse intelligi debet, si cuiquam istorum pro vita supplicetur æterna?

III. Quamobrem, si cum de regno terreno quæreremus, quosnam illud deos vel deas hominibus credendum esset posse conferre, discussis omnibus longe alienum a veritate monstratum est, a quoquam istorum multorum numinum atque falsorum saltem regna terrena existimare constitui: nonne insanissimæ impietatis est, si æterna vita, quæ terrenis omnibus regnis sine ulla dubitatione vel comparatione præferenda est, ab istorum quoquam dari cuiquam posse credatur? Neque enim propterea dii tales vel terrenum regnum dare non posse visi sunt, quia illi magni et excelsi sunt, hoc quiddam parvum et abjectum, quod non dignarentur in tanta sublimitate curare. Sed quantumlibet consideratione fragilitatis humanæ caducos apices terreni regni merito quisque contemnat; illi dii tales apparuerunt, ut indignissimi viderentur, quibus danda atque servanda deberent vel ista committi. Ac per hoc, si (ut superiora proximis duobus libris pertractata docuerunt) nullus Deus ex illa turba, vel quasi plebeiorum, vel quasi procerum deorum, idoneus est regna mortalia

mortalibus dare, quanto minus potest immortales ex mortalibus facere?

IV. Huc accedit, quia si jam cum illis agimus, qui non propter istam, sed propter vitam, quæ post mortem futura est, existimant colendos deos; jam nec propter illa saltem, qua deorum talium potestati tanquam dispartita et propria, non ratione veritatis, sed vanitatis opinione tribuuntur, omnino colendi sunt; sicut credunt hi, qui cultum eorum vitæ hujus mortalis utilitatibus necessarium esse contendunt: contra quos jam quinque præcedentibus voluminibus, satis quantum potui, disputavi. Quæ cum ita sint, si eorum qui colerent deam Juventatem, ætas ipsa floreret insignius; contemptores autem ejus, vel intra annos occumberent juventutis, vel in ea tanquam senili torpore frigescerent: si malas cultorum suorum speciosius et festivius Fortuna barbata vestiret; a quibus autem sperneretur, glabros aut male barbatos videremus: etiam sic rectissime diceremus, huc usque istas deas singulas posse, suis officiis quodam modo limitatas, ac per hoc nec a Juventate oportere peti vitam æternam, quæ non daret barbam; nec a Fortuna barbata boni aliquid post hanc vitam esse sperandum, cujus in hac vita potestas nulla esset, ut eamdem saltem ætatem, quæ barba induitur, ipsa præstaret. Nunc vero cum earum cultus nec propter ista ipsa, quæ putant eis subdita, sit necessarius; quia et multi colentes Juventatem deam minime in illa ætate viguerunt, et multi non eam colentes gaudent robore juventutis; itemque multi Fortunæ barbatæ supplices ad nullam vel deformem barbam pervenire potuerunt, etsi qui eam pro barba impetranda venerantur, a barbatis ejus contemptoribus irridentur: ita-ne desipit cor humanum, ut quorum deorum cultum propter ista ipsa temporalia et cito prætereuntia munera, quibus singulis singuli præesse perhi-

bentur, inanem ludibriosumque cognoscit, propter vitam æternam credat esse fructuosum? Hanc dare illos posse, nec hi dicere ausi sunt, qui eis, ut ab insipientibus populis colerentur, ista opera temporalia, quoniam nimis multos putaverunt, ne quisquam eorum sederet otiosus, minutatim divisa tribuerunt.

CAPUT II.

Quid Varronem de diis gentium sensisse credendum sit, quorum talia et genera et sacra detexit, ut reverentius cum eis ageret, si de illis omnino reticeret.

Quis Marco Varrone curiosius ista quæsivit? quis invenit doctius? quis consideravit attentius? quis distinxit acutius? quis diligentius pleniusque conscripsit? Qui tametsi minus est suavis eloquio, doctrina tamen atque sententiis ita refertus est, ut in omni eruditione, quam nos sæcularem, illi autem liberalem vocant, studiosum rerum tantum iste doceat, quantum studiosum verborum Cicero delectat. Denique et ipse Tullius huic tale testimonium perhibet [1], ut in libris Academicis dicat eam, quæ ibi versatur, disputationem, se habuisse cum Marco Varrone, « Homine, inquit, omnium facile acutissimo, et sine ulla dubitatione doctissimo. » Non ait: « Eloquentissimo vel facundissimo; » quoniam revera in hac facultate multum impar est: sed « Omnium, inquit, facile acutissimo. » Et in eis libris, id est, Academicis, ubi cuncta dubitanda esse contendit, addidit, « Sine ulla

[1] Desideratur in libris qui supersunt de quæst. Acad.

dubitatione doctissimo. » Profecto de hac re sic erat certus, ut auferret dubitationem, quam solet in omnibus adhibere, tanquam de hoc uno etiam pro Academicorum dubitatione disputaturus, se Academicum fuisset oblitus. In primo autem libro cum ejusdem Varronis litteraria opera prædicaret, « Nos, inquit, in nostra urbe peregrinantes errantesque, tanquam hospites, tui libri quasi domum reduxerunt, ut possemus aliquando qui et ubi essemus agnoscere. Tu ætatem patriæ, tu descriptiones temporum, tu sacrorum jura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu publicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti[1]. » Iste igitur vir tam insignis excellentisque peritiæ, et quod de illo etiam Terentianus elegantissimo versiculo breviter ait :

Vir doctissimus undecumque Varro :

Qui tam multa legit, ut aliquid ei scribere vacasse miremur; tam multa scripsit, quam multa vix quemquam legere potuisse credamus : iste, inquam, vir tantus ingenio, tantusque doctrina, si rerum velut divinarum, de quibus scribit, oppugnator esset atque destructor, easque non ad religionem, sed ad superstitionem diceret pertinere, nescio utrum tam multa in eis ridenda, contemnenda, detestanda conscriberet. Cum vero deos eosdem ita coluerit, colendosque censuerit, ut in eo ipso opere litterarum suarum dicat se timere ne pereant, non incursu hostili, sed civium negligentia, de qua illos velut ruina liberari a se dicit, et in memoria bonorum per hujusmodi libros recondi atque servari utiliore cura, quam Metellus de incendio sacra Vestalia, et Æneas de Trojano excidio penates liberasse prædicantur; et tamen ea le-

[1] Cicer. lib. 1. de quæst. Acad.

genda sæculis prodit, quæ a sapientibus et insipientibus merito abjicienda, et veritati religionis inimicissima judicentur : quid existimare debemus, nisi hominem acerrimum ac peritissimum, non tamen sancto Spiritu liberum, oppressum fuisse suæ civitatis consuetudine ac legibus; et tamen, ea quibus movebatur, sub specie commendandæ religionis tacere noluisse ?

CAPUT III.

Quæ sit partitio Varronis librorum suorum, quos de antiquitatibus rerum humanarum divinarumque composuit.

Quadraginta et unum libros scripsit antiquitatum : hos in res humanas divinasque divisit, rebus humanis viginti-quinque, divinis sexdecim tribuit : istam secutus in ea partitione rationem, ut rerum humanarum libros senos quatuor partibus daret. Intendit enim qui agant, ubi agant, quando agant, quid agant. In sex itaque primis de hominibus scripsit, in secundis sex de locis, sex tertios de temporibus, sex quartos eosdemque postremos de rebus absolvit. Quater autem seni, viginti et quatuor fiunt. Sed unum singularem, qui communiter prius de omnibus loqueretur, in capite posuit. In divinis identidem rebus eadem ab illo divisionis forma servata est, quantum attinet ad ea, quæ diis exhibenda sunt. Exhibentur enim ab hominibus in locis et temporibus sacra. Hæc quatuor quæ dixi, libris complexus est ternis : nam tres priores de hominibus scripsit, sequentes de locis, tertios de temporibus, quartos de sacris ; etiam hic qui exhi-

beant, ubi exhibeant, quando exhibeant, quid exhibeant, subtilissima distinctione commendans. Sed quia oportebat dicere, et maxime id expectabatur, quibus exhibeant, de ipsis quoque diis tres conscripsit extremos, ut quinquies terni quindecim fierent. Sunt autem omnes, ut diximus, sexdecim : quia et istorum exordio, unum singularem, qui prius de omnibus loqueretur, apposuit : quo absoluto, consequenter ex illa quinque-partita distributione tres præcedentes, qui ad homines pertinent, ita subdivisit, ut primus sit de pontificibus, secundus de auguribus, tertius de quindecim viris sacrorum (28). Secundos tres ad loca pertinentes ; ita ut in uno eorum de sacellis, altero de sacris ædibus diceret, tertio de locis religiosis. Tres porro, qui istos sequuntur, et ad tempora pertinent, id est, ad dies festos ; ita ut unum eorum faceret de feriis, alterum de ludis Circensibus, de scenicis tertium. Quartorum trium ad sacra pertinentium, uni dedit consecrationes, alteri sacra privata, ultimo publica. Hanc velut pompam obsequiorum in tribus, qui restant, dii ipsi sequuntur extremi, quibus iste universus cultus impensus est : in primo dii certi, in secundo incerti, in tertio cunctorum novissimo dii præcipui atque selecti.

CAPUT IV.

Quod ex disputatione Varronis apud cultores deorum antiquiores res humanæ quam divinæ reperiantur.

I. In hac tota serie pulcherrimæ ac subtilissimæ distributionis et distinctionis vitam æternam frustra quæri et sperari impudentissime vel optari, ex his quæ jam diximus, et quæ deinceps dicenda sunt, cuivis hominum, qui corde obstinato sibi non fuerit inimicus, facillime apparet. Vel hominum enim sunt ista instituta, vel dæmonum; non quales vocant illi dæmones bonos, sed, ut loquar apertius, immundorum spirituum et sine controversia malignorum, qui noxias opiniones, quibus anima humana magis magisque vanescat, et incommutabili æternæque veritati coaptari, atque inhærere non possit, invidentia mirabili et occulte inserunt cogitationibus impiorum, et aperte aliquando ingerunt sensibus, et qua possunt fallaci attestatione confirmant. Iste ipse Varro, propterea se prius de rebus humanis, de divinis autem postea scripsisse testatur, quod prius extiterint civitates, deinde ab eis hæc instituta sint. Vera autem religio non a terrena aliqua civitate instituta est: sed plane cœlestem ipsa instituit Civitatem. Eam vero inspirat et docet verus Deus, dator vitæ æternæ, veris cultoribus suis.

II. Varronis igitur confitentis ideo se prius de rebus humanis scripsisse, postea de divinis, quia divinæ istæ ab hominibus institutæ sunt, hæc ratio est: « Sicut prior est, inquit, pictor quam tabula picta, prior faber quam

ædificium; ita priores sunt civitates, quam ea quæ a civitatibus sunt instituta. » Dicit autem se prius scripturum fuisse de diis, postea de hominibus, si de omni natura deorum scriberet. Quasi hic de aliqua scribat, et non de omni; aut vero etiam aliqua, licet non omnis, deorum natura non prior debeat esse, quam hominum? Quid quod in illis tribus novissimis libris, deos certos et incertos et selectos diligenter explicans, nullam deorum naturam prætermittere videtur? Quid est ergo quod ait: « Si de omni natura deorum et hominum scriberemus, prius divina absolvissemus, quam humana attigissemus? » Aut enim de omni natura deorum scribit, aut de aliqua, aut omnino de nulla. Si de omni; proponenda est utique rebus humanis: si de aliqua; cur non etiam ipsa res præcedat humanas? An indigna est præferri etiam universæ naturæ hominum pars aliqua deorum? Quod si multum est, ut aliqua pars divina præponatur universis rebus humanis, saltem digna est vel Romanis. Rerum quippe humanarum libros, non quantum ad orbem terrarum, sed quantum ad solam Romam pertinet, scripsit. Quos tamen rerum divinarum libris se dixit scribendi ordine merito prætulisse; sicut pictorem tabulæ pictæ, sicut fabrum ædificio; apertissime confitens, quod etiam istæ res divinæ, sicut pictura, sicut structura, ab hominibus institutæ sint. Restat ut de nulla deorum natura scripsise intelligatur; neque hoc aperte dicere voluisse, sed intelligentibus reliquisse. Ubi enim dicitur: « Non omnis, » usitate intelligitur aliqua: sed potest intelligi et nulla: quoniam quæ nulla est, nec omnis, nec aliqua est. Nam ut ipse dicit, si omnis esset natura deorum de qua scriberet, scribendi ordine rebus humanis præponenda esset; ut autem et ipso tacente veritas clamat, præponenda esset certe rebus romanis, etiamsi non omnis,

sed saltem aliqua esset : recte autem postponitur ; ergo nulla est. Non itaque rebus divinis anteferre voluit res humanas, sed rebus veris noluit anteferre res falsas. In his enim, quæ scripsit de rebus humanis, secutus est historiam rerum gestarum : quæ autem de his, quas divinas vocat, quid nisi opiniones rerum vanarum ? Hoc est nimirum, quod voluit subtili significatione monstrare ; non solum scribens de his posterius quam de illis, sed etiam rationem reddens cur id fecerit. Quam si tacuisset, aliter hoc factum ejus ab aliis fortasse defenderetur. In ea vero ipsa ratione quam reddidit, nec aliis quidquam reliquit pro arbitrio suspicari, et satis probavit homines se præposuisse institutis hominum, non naturam hominum naturæ deorum. Ita se libros rerum divinarum, non de veritate quæ pertinet ad naturam, sed de falsitate quæ pertinet ad errorem, scripsisse confessus est. Quod apertius alibi posuit, sicut in quarto libro commemoravi[1], ex naturæ formula se scripturum fuisse, si novam ipse conderet civitatem ; quia vero jam veterem invenerat, non se potuisse nisi ejus consuetudinem sequi.

CAPUT V.

De tribus generibus theologiæ secundum Varronem, scilicet uno fabuloso, altero naturali, tertioque civili.

I. Deinde illud quale est, quod tria genera theologiæ dicit esse, id est, rationis quæ de diis explicatur, eorumque unum mythicon appellari, alterum physicon, ter-

[1] Vide supra lib. IV, cap. XXXI.

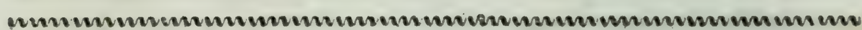
tium civile? Latine si usus admitteret, genus, quod primum posuit, fabulare appellaremus; sed fabulosum dicamus: a fabulis enim mythicon dictum est; quoniam μυθος græce fabula dicitur. Secundum autem ut naturale dicatur, jam et consuetudo locutionis admittit. Tertium etiam ipse latine enuntiavit, quod civile appellatur. Deinde ait: « Mythicon appellant, quo maxime utuntur poëtæ; physicon, quo philosophi; civile, quo populi. Primum, inquit, quod dixi, in eo sunt multa contra dignitatem et naturam immortalium ficta. In hoc enim est, ut deus alius ex capite, alius ex femore sit; alius ex guttis sanguinis natus: in hoc, ut dii furati sint, ut adulteraverint, ut servierint homini: denique in hoc omnia diis attribuuntur, quæ non modo in hominem, sed etiam quæ in contemptissimum hominem cadere possunt. » Hic certe ubi potuit, ubi ausus est, ubi impunitum putavit, quanta mendacissimis fabulis naturæ deorum fieret injuria, sine caligine ullius ambiguitatis expressit. Loquebatur enim, non de naturali theologia, non de civili, sed de fabulosa, quam libere a se putavit esse culpandam.

II. Videamus quid de altera dicat. « Secundum genus est, inqnit, quod demonstravi, de quo multos libros philosophi reliquerunt: in quibus est, dii qui sint, ubi, quod genus, quale, a quonam tempore, an a sempiterno fuerint, an ex igne sint, ut credit Heraclitus; an ex numeris, ut Pythagoras; an ex atomis, ut ait Epicurus. Sic alia, quæ facilius intra parietes in schola, quam extra in foro ferre possunt aures. » Nihil in hoc genere culpavit, quod physicon vocant, et ad philosophos pertinet: tantum quod eorum inter se controversias commemoravit, per quos facta est dissidentium multitudo sectarum. Removit tamen hoc genus a foro, id est, a populis: scholis vero et parietibus clausit. Illud autem primum mendacis-

simum atque turpissimum a civitatibus non removit. O religiosas aures populares, atque in his etiam romanas! Quod de diis immortalibus philosophi disputant, ferre non possunt: quod vero poëtæ canunt, et histriones agunt, quia contra dignitatem ac naturam immortalium ficta sunt, quia non modo in hominem, sed etiam in contemptissimum hominem cadere possunt, non solum ferunt, sed etiam libenter audiunt. Neque id tantum, sed diis quoque ipsis hæc placere, et per hæc eos placandos esse decernunt.

III. Dixerit aliquis: « Hæc duo genera, mythicon et physicon, id est, fabulosum atque naturale, discernamus ab hoc civili, de quo nunc agitur; unde illa et ipse discrevit: jamque ipsum civile videamus, qualiter explicet. Video quidem, cur debeat discerni fabulosum: quia falsum, quia turpe, quia indignum est. Naturale autem a civili velle discernere, quid est aliud, quam etiam ipsum civile fateri esse mendosum? Si enim illud naturale est, quid habet reprehensionis, ut excludatur? Si autem hoc, quod civile dicitur, naturale non est, quid habet meriti, ut admittatur? « Hæc nempe illa causa est, quare prius scripserit de rebus humanis, posterius de divinis; quoniam in divinis rebus non naturam, sed hominum instituta secutus est. Intueamur sane et civilem theologiam. « Tertium genus est, inquit, quod in urbibus cives, maxime sacerdotes, nosse atque administrare debent. In quo est, quos deos publice colere, quæ sacra et sacrificia facere quemque par sit. » Adhuc quod sequitur attendamus. « Prima, inquit, theologia maxime accommodata est ad theatrum, secunda ad mundum, tertia ad urbem. » Quis non videat, cui palmam dederit? Utique secundæ, quam supra dixit esse philosophorum. Hanc enim pertinere testatur ad mundum, quo isti nihil esse excellentius opinantur in rebus. Duas vero illas theologias, primam et tertiam, theatri scilicet

atque urbis, distinxit, an junxit? Videmus enim non continuo quod est urbis, pertinere posse et ad mundum; quamvis urbes esse videamus in mundo: fieri enim potest, ut in urbe secundum falsas opiniones, ea colantur et ea credantur, quorum in mundo vel extra mundum natura sit nusquam: theatrum vero ubi est, nisi in urbe? Quis theatrum instituit, nisi civitas? Propter quid instituit, nisi propter ludos scenicos? Ubi sunt ludi scenici, nisi in rebus divinis, de quibus hi libri tanta solertia conscribuntur?

CAPUT VI.

De theologia mythica, id est, fabulosa, et de civili contra Varronem.

I. O Marce Varro, cum sis homo omnium acutissimus, et sine ulla dubitatione doctissimus, sed tamen homo, non Deus, nec Spiritu Dei ad videnda et annuntianda divina in veritatem libertatemque subvectus, cernis quidem quam sint res divinæ ab humanis nugis atque mendaciis dirimendæ: sed vitiosissimas populorum opiniones et consuetudines in superstitionibus publicis vereris offendere, quas a deorum natura abhorrere vel talium quales in hujus mundi elementis humani animi suspicatur infirmitas, et sentis ipse, cum eas usquequaque consideras, et omnis vestra litteratura circumsonat. Quid hic agit humanum quamvis excellentissimum ingenium? Quid tibi humana licet multiplex ingensque doctrina in his angustiis suffragatur? Naturales deos colere cupis, civiles cogeris. Invenisti alios fabulosos, in quos liberius quod sentis evomas,

unde et istos civiles velis nolisve perfundas. Dicis quippe fabulosos accommodatos esse ad theatrum, naturales ad mundum, civiles ad urbem: cum mundus opus sit divinum, urbes vero et theatra opera sint hominum; nec alii dii rideantur in theatris, quam qui adorantur in templis; nec aliis ludos exhibeatis, quam quibus victimas immolatis. Quanto liberius subtiliusque ista divideres, dicens alios esse deos naturales, alios ab hominibus institutos; sed de institutis aliud habere litteras poëtarum, aliud sacerdotum; utrasque tamen ita esse inter se amicas consortio falsitatis, ut gratæ sint utræque dæmonibus, quibus inimica est doctrina veritatis?

II. Sequestrata igitur paululum theologia, quam naturalem vocant, de qua postea disserendum est, placet-ne tandem vitam æternam peti aut sperari a diis poëticis, theatricis, ludicris, scenicis? Absit: imo avertat Deus verus tam immanem sacrilegamque dementiam. Quid, ab eis diis, quibus hæc placent, et quos hæc placant, cum eorum illic crimina frequententur, vita æterna poscenda est? Nemo, ut arbitror, usque ad tantum præcipitium furiosissimæ impietatis insanit. Nec fabulosa igitur, nec civili theologia sempiternam quisquam adipiscitur vitam. Illa enim de diis turpia fingendo seminat, hæc favendo metit. Illa mendacia spargit, hæc colligit. Illa res divinas falsis criminibus insectatur, hæc eorum criminum ludos in divinis rebus amplectitur. Illa de diis nefanda figmenta hominum carminibus personat, hæc ea deorum ipsorum festivitatibus consecrat. Facinora et flagitia numinum illa cantat, hæc amat. Illa prodit, aut fingit: hæc autem aut attestatur veris, aut oblectatur et falsis. Ambæ turpes, ambæque damnabiles: sed illa, quæ theatrica est, publicam turpitudinem profitetur; ista, quæ urbana est, illius turpitudine ornatur. Hinccine vita æterna sperabitur,

unde ista brevis temporalisque polluitur? An vero vitam polluit consortium nefariorum hominum, si se inserant affectionibus et assensionibus nostris, et vitam non polluit societas dæmonum, qui coluntur criminibus suis? Si veris, quam mali? si falsis, quam male?

III. Hæc cum dicimus, videri fortasse cuipiam nimis harum rerum ignaro potest ea sola de diis talibus majestati indigna divinæ, et ridicula, detestabilia celebrari, quæ poëticis cantantur carminibus, et ludis scenicis actitantur; sacra vero illa, quæ non histriones, sed sacerdotes agunt, ab omni esse dedecore purgata et aliena. Hoc si ita esset, nunquam theatricas turpitudines in eorum honorem quisquam celebrandas esse censeret, nunquam eas ipsi dii præciperent sibimet exhiberi. Sed ideo nihil pudet ad obsequium deorum talia gerere in theatris, quia similia geruntur in templis. Denique cum memoratus auctor civilem theologiam a fabulosa et naturali, tertiam quamdam sui generis distinguere conaretur, eam magis ex utraque temperatam, quam ab utraque separatam intelligi voluit. Ait enim ea, quæ scribunt poëtæ, minus esse, quam ut populi sequi debeant; quæ autem philosophi, plus quam ut ea vulgum scrutari expediat. « Quæ sic abhorrent, inquit, ut tamen ex utroque genere ad civiles rationes assumpta sint non pauca. Quare quæ sunt communia cum poëtis, una cum civilibus scribemus : e quibus major societas debet esse nobis cum philosophis, quam cum poëtis. » Non ergo nulla cum poëtis. Et tamen alio loco dicit de generationibus deorum magis ad poëtas quam ad physicos fuisse populos inclinatos. Hic enim dixit quid fieri debeat, ibi quid fiat. Physicos dixit utilitatis causa scripsisse, poëtas delectationis. Ac per hoc ea quæ, a poëtis conscripta populi sequi non debent, crimina sunt deorum : quæ tamen delectant et populos et deos. Delectationis enim causa,

sicut dicit, scribunt poëtæ, non utilitatis : ea tamen scribunt quæ dii expetant, populi exhibeant.

CAPUT VII.

De fabulosæ et civilis theologiæ similitudine atque concordia.

Revocatur igitur ad theologiam civilem theologia fabulosa, theatrica, scenica, indignitatis et turpitudinis plena : et hæc tota, quæ merito culpanda et respuenda judicatur, pars hujus est quæ colenda et observanda censetur; non sane pars incongrua, sicut ostendere institui, et quæ ab universo corpore aliena importune illi connexa atque suspensa sit, sed omnino consona, et tanquam ejusdem corporis membrum convenientissime copulata. Quid enim aliud ostendunt illa simulacra, formæ, ætates, sexus, habitus deorum? Numquid barbatum Jovem, imberbem Mercurium poëtæ habent, pontifices non habent? Numquid Priapo mimi, non etiam sacerdotes enormia pudenda fecerunt? An aliter stat adorandus in locis sacris, quam procedit ridendus in theatris? Num Saturnus senex, Apollo ephebus, ita personæ sunt histrionum, ut non sint statuæ delubrorum? Cur Forculus, qui foribus præest, et Limentinus qui limini, dii sunt masculi, atque inter hos Cardea fœmina est, quæ cardinem servat? Nonne ista in rerum divinarum libris reperiuntur, quæ graves poëtæ suis carminibus indigna duxerunt? Numquid Diana theatrica portat arma, et urbana simpliciter virgo est? Numquid scenicus Apollo citharista est, et ab hac arte Delphicus vacat? Sed hæc honestiora sunt in compara-

tione turpiorum. Quid de ipso Jove senserunt, qui ejus nutricem in Capitolio posuerunt? Nonne attestati sunt Euhemero, qui omnes tales deos non fabulosa garrulitate, sed historica diligentia homines fuisse mortalesque conscripsit? Epulones etiam deos parasitos Jovis, ad ejus mensam qui constituerunt, quid aliud quam mimica sacra esse voluerunt? Nam parasitos Jovis ad ejus convivium adhibitos si mimus dixisset, risum utique quæsisse videretur. Varro dixit; non cum irrideret deos, sed cum commendaret, hoc dixit : divinarum, non humanarum rerum libri hoc eum scripsisse testantur; nec ubi ludos scenicos exponebat, sed ubi capitolina jura pandebat. Denique a talibus vincitur, et fatetur, sicut forma humana deos fecerunt, ita eos delectari humanis voluptatibus credidisse.

II. Non enim et maligni spiritus suo negotiodefuerunt, ut has noxias opiniones humanarum mentium ludificatione firmarent. Unde etiam illud est, quod Herculis æditumus otiosus atque feriatus lusit tesseris secum, utraque manu alternante, in una constituens Herculem, in altera se ipsum; sub ea conditione, ut si ipse vicisset, de stipe templi sibi cœnam pararet, amicamque conduceret; si autem victoria Herculis fieret, hoc idem de pecunia sua voluptati Herculis exhiberet : deinde cum a se ipso tanquam ab Hercule victus esset, debitam cœnam et nobilissimam meretricem Larentinam deo Herculi dedit. At illa cum dormivisset in templo, vidit in somnis Herculem sibi esse commixtum, sibique dixisse, quod inde discedens cui primum juveni obvia fieret, apud illum esset inventura mercedem, quam sibi credere deberet ab Hercule persolutam. Ac sic abeunti cum primus juvenis ditissimus Tarutius occurrisset, eamque dilectam secum diutius habuisset, illa hærede relicta, defunctus est. Quæ amplissimam adepta pecuniam, ne divinæ mercedi videretur ingrata, quod

acceptissimum putavit esse numinibus, populum romanum etiam ipsa scripsit hæredem; atque illa non comparente, inventum est testamentum : quibus meritis eam ferunt etiam honores meruisse divinos.

III. Hæc si poëtæ fingerent, si mimi agerent, ad fabulosam theologiam dicerentur procul dubio pertinere, et a civilis theologiæ dignitate separanda judicarentur. Cum vero hæc dedecora, non poëtarum, sed populorum; non mimorum, sed sacrorum; non theatrorum, sed templorum id est, non fabulosæ, sed civilis theologiæ, a tanto auctore produntur; non frustra histriones ludicris artibus fingunt deorum, quæ tanta est, turpitudinem, sed plane frustra sacerdotes velut sacris ritibus conantur fingere deorum, quæ nulla est, honestatem. Sacra sunt Junonis, et hæc in ejus dilecta insula Samo celebrantur, ubi nuptum data est Jovi. Sacra sunt Cereris, ubi a Plutone rapta Proserpina quæritur. Sacra sunt Veneris, ubi amatus ejus Adonis aprino dente extinctus juvenis formosissimus plangitur. Sacra sunt Matris deûm, ubi Atys pulcher adolescens ab ea dilectus et muliebri zelo abscisus, etiam hominum abscisorum, quos Gallos vocant, infelicitate deploratur. Hæc cum deformoria sint omni scenica fœditate, quid est quod fabulosa de diis figmenta poëtarum ad theatrum videlicet pertinentia velut secernere nituntur a civili theologia, quam pertinere ad urbem volunt, quasi ab honestis et dignis indigna et turpia? Itaque potius est unde gratiæ debeantur histrionibus, qui oculis hominum pepercerunt, nec omnia spectaculis nudaverunt, quæ sacrarum ædium parietibus occuluntur. Quid de sacris eorum boni sentiendum est, quæ tenebris operiuntur, cum tam sint detestabilia, quæ proferuntur in lucem? Et certe quid in occulto agant per abscisos et molles, ipsi viderint. Eosdem tamen homines infeliciter ac turpiter enervatos atque corruptos minime

occultare potuerunt. Persuadeant cui possunt se aliquid sanctum per tales agere homines; quos inter sua sancta numerari atque versari negare non possunt. Nescimus quid agant, sed scimus per quales agant. Novimus enim quæ agantur in scena, quo nunquam, vel in choro meretricum, abscisus aut mollis intravit; et tamen etiam ipsa turpes et infames agunt; neque enim ab honestis agi debuerunt. Quæ sunt ergo illa sacra, quibus agendis tales elegit sanctitas, quales nec thymelica in se admittit obscœnitas?

CAPUT VIII.

De interpretationibus naturalium rationum, quas doctores pagani pro diis suis conantur ostendere.

I. At enim habent ista physiologicas quasdam, sicut aiunt, id est, naturalium rationum interpretationes. Quasi vero nos in hac disputatione physiologiam quæramus, et non theologiam, id est, rationem, non naturæ, sed Dei. Quamvis enim qui verus Deus est, non opinione, sed natura sit Deus: non tamen omnis natura deus est; quia et hominis, et pecoris, et arboris, et lapidis utique natura est, quorum nihil est Deus. Si autem interpretationis hujus, quando agitur de sacris Matris deûm, caput est certe quod Mater deûm terra est, quid ultra quærimus, quid cætera perscrutamur? Quid evidentius suffragatur eis, qui dicunt omnes istos deos homines fuisse? Sic enim sunt terrigenæ, sicut eis mater est terra. In vera autem theologia opus Dei est terra, non mater. Verumtamen quoquo modo sacra ejus interpretentur, et referant ad rerum naturam,

viros muliebria pati non est secundum naturam, sed contra naturam. Hic morbus, hoc crimen, hoc dedecus habet inter illa sacra professionem, quod in vitiosis hominum moribus vix habet inter tormenta confessionem. Deinde si ista sacra, quæ scenicis turpitudinibus convincuntur esse fœdiora, hinc excusantur atque purgantur, quod habent interpretationes suas, quibus ostendantur rerum significare naturam, cur non etiam poëtica similiter excusentur, atque purgentur? Multi enim et ipsa ad eumdem modum interpretati sunt : usque adeo ut quod ab eis immanissimum et infandissimum dicitur, Saturnum suos filios devorasse, ita nonnulli interpretentur, quod longinquitas temporis, quæ Saturni nomine significatur, quidquid gignit ipsa consumat : vel sicut idem opinatur Varro, quod pertineat Saturnus ad semina, quæ in terram, de qua oriuntur, iterum recidunt. Itemque alii alio modo, et similiter cætera.

II. Et tamen theologia fabulosa dicitur, et cum omnibus hujuscemodi interpretationibus suis reprehenditur, abjicitur, improbatur; nec solum a naturali, quæ philosophorum est, verumetiam ab ista civili, de qua agimus, quæ ad urbes populosque pertinere asseritur, eo quod de diis indigna confinxerit, merito repudianda discernitur : eo nimirum consilio, ut quoniam acutissimi homines atque doctissimi, a quibus ista conscripta sunt, ambas improbandas intelligebant, et illam scilicet fabulosam et istam civilem, illam vero audebant improbare, hanc non audebant; illam culpandam proposuerunt, hanc ejus similem comparandam exposuerunt; non ut hæc præ illa tenenda eligeretur, sed ut cum illa respuenda intelligeretur; atque ita sine periculo eorum, qui civilem theologiam reprehendere metuebant, utraque contempta, ea, quam naturalem vocant, apud meliores animos inveniret locum. Nam

et civilis et fabulosa ambæ fabulosæ sunt ambæque civiles; ambas inveniet fabulosas, qui vanitates et obscœnitates ambarum prudenter inspexerit; ambas civiles qui scenicos ludos pertinentes ad fabulosam in deorum civilium festivitatibus et in urbium divinis rebus adverterit. Quomodo igitur vitæ æternæ dandæ potestas cuiquam deorum istorum tribuitur, quos sua simulacra et sacra convincunt, diis fabulosis apertissime reprobatis esse simillimos formis, ætatibus, sexu, habitu, conjugiis, generationibus, ritibus, in quibus omnibus aut homines fuisse intelliguntur, et pro uniuscujusque vita vel morte sacra eis et solemnia constituta, hunc errorem insinuantibus firmantibusque dæmonibus, aut certe ex qualibet occasione immundissimi spiritus fallendis humanis mentibus irrepsisse?

CAPUT IX.

De officiis singulorum deorum.

I. Quid ipsa numinum officia tam viliter minutatimque concisa, propter quod eis dicunt pro uniuscujusque proprio munere supplicari oportere, unde non quidem omnia, sed multa jam diximus, nonne scurrilitati mimicæ, quam divinæ consonant dignitati? Si duas quisquam nutrices adhiberet infanti, quarum una nihil nisi escam, altera nihil nisi potum daret, sicut isti ad hoc duas adhibuerunt deas, Educam et Potinam; nempe desipere, et aliquid mimo simile in sua domo agere videretur. Liberum a liberamento appellatum volunt, quod mares in coëundo per ejus beneficium emissis seminibus liberentur: hoc idem in fœminis agere Liberam, quam etiam Venerem putant,

quod et ipsas perhibeant semina emittere; et ob hoc Libero eamdem virilem corporis partem in templo poni, fœmineam Liberæ. Ad hæc addunt mulieres attributas Libero, et vinum propter libidinem concitandam. Sic Bacchanalia summa celebrantur insania. Ubi Varro ipse confitetur a Bacchantibus talia fieri non potuisse, nisi mente commota. Hæc tamen postea displicuerunt senatui saniori, et ea jussit auferri[1]. Saltem hic tandem forsitan senserunt quid immundi spiritus, dum pro diis habentur, in hominum possint mentibus. Hæc certe non fierent in theatris. Ludunt quippe ibi, non furunt: quamvis deos habere, qui etiam ludis talibus delectentur, simile sit furoris.

II. Quale autem illud est, quod cum religiosum a superstitioso ea distinctione discernat, ut a superstitioso dicat timeri deos, a religioso autem tantum vereri et parentes, non ut hostes timeri; atque omnes ita bonos dicat, ut facilius sit eos nocentibus parcere, quam lædere quemquam innocentem; tamen mulieri fœtæ post partum tres deos custodes commemorat adhiberi, ne Sylvanus deus per noctem ingrediatur et vexet; eorumque custodum significandorum causa tres homines noctu circumire limina domus, et primo limen securi ferire, postea pilo, tertio deverrere scopis, ut, his datis culturæ signis, deus Sylvanus prohibeatur intrare; quod neque arbores cæduntur ac putantur sine ferro, neque far conficitur sine pilo, neque fruges coacervantur sine scopis; ab his autem tribus rebus tres nuncupatos deos, Intercidonam a securis intercisione, Pilumnum a pilo, Deverram a scopis, quibus diis custodibus contra vim dei Sylvani fœta conservaretur? Ita contra dei nocentis sævitiam non valeret custodia bonorum, nisi plures essent adversus unum, eique aspero, horrendo

[1] Livius, lib. XXXIX.

inculto, utpote sylvestri, signis culturæ tanquam contrariis repugnarent. Ita-ne ista est innocentia deorum, ista concordia? Hæccine sunt numina salubria urbium, magis ridenda quam lubria theatrorum?

III. Cum mas et fœmina conjunguntur, adhibetur deus Jugatinus : sit hoc ferendum. Sed domum est ducenda quæ nubit : adhibetur et deus Domiducus. Ut in domo sit, adhibetur deus Domitius. Ut maneat cum viro, additur dea Manturna. Quid ultra quæritur? Parcatur humanæ verecundiæ : peragat cætera concupiscentia carnis et sanguinis procurato secreto pudoris. Quid impletur cubiculum turba numinum, quando et paranymphi inde discedunt? Et ad hoc impletur, non ut eorum præsentia cogitata major sit cura pudicitiæ, sed ut fœminæ sexu infirmæ, novitate pavidæ, illis cooperantibus sine ulla difficultate virginitas auferatur : adest enim dea Virginiensis, et deus pater Subigus, et dea mater Prema, et dea Pertunda, et Venus, et Priapus. Quid est hoc? Si omnino laborantem in illo opere virum ab diis adjuvari oportebat, non sufficeret aliquis unus, aut aliqua una? Numquid Venus sola parum esset, quæ ob hoc etiam dicitur nuncupata, quod sine ejus vi fœmina virgo esse non desinat? Si ulla est frons in hominibus, quæ non est in numinibus, nonne cum credunt conjugati tot deos utriusque sexus esse præsentes, et huic operi instantes, ita pudore afficiuntur, ut et ille minus moveatur, et illa plus reluctetur? Et certe si adest Virginiensis dea, ut virgini zona solvatur, si adest deus Subigus, ut viro subigatur; si adest dea Prema, ut subacta, ne se commoveat, comprimatur; dea Pertunda ibi quid facit? Erubescat, eat foras : agat aliquid et maritus. Valde inhonestum est, ut quod vocatur illa, impleat quisquam nisi ille. Sed forte ideo toleratur, quia dea dicitur esse, non deus. Nam si masculus crederetur, et Pertundus vocare-

tur, magis contra eum pro uxoris pudicitia posceret maritus auxilium, quam fœta contra Sylvanum. Sed quid hoc dicam, cum ibi sit et Priapus nimius masculus, super cujus immanissimum et turpissimum fascinum sedere nova nupta jubeatur, more honestissimo et religiosissimo matronarum [1]?

IV. Eant adhuc, et civilem theologiam a theologia fabulosa, urbes a theatris, templa a scenis, sacra pontificum a carminibus poëtarum, velut res honestas a turpibus, veraces a fallacibus, graves a levibus, serias a ludicris, appetendas a respuendis, qua possunt quasi conentur subtilitate discernere. Intelligimus quid agant? illam theatricam et fabulosam theologiam ab ista civili pendere noverunt, et ei de carminibus poëtarum tanquam de speculo resultare; et ideo ista exposita, quam damnare non audent, illam ejus imaginem liberius arguunt et reprehendunt, ut qui agnoscunt quid velint, et hanc ipsam faciem cujus illa imago est, detestentur, quam tamen dii ipsi tanquam in eodem speculo se intuentes ita diligunt, ut qui qualesque sint in utraque melius videantur. Unde etiam cultores suos terribilibus imperiis compulerunt, ut immunditiam theologiæ fabulosæ sibi dicarent, in suis solemnitatibus ponerent, in rebus divinis haberent; atque ita et se ipsos immundissimos spiritus manifestius esse docuerunt, et hujus urbanæ theologiæ velut electæ et probatæ illam theatricam, abjectam atque reprobatam, membrum partemque fecerunt; ut cum sit universa turpis et fallax atque in se contineat commentitios deos, una pars ejus sit in litteris sacerdotum, altera in carminibus poëtarum. Utrum habeat et alias partes, alia quæstio est: nunc propter divisionem Varronis, et urbanam et theatricam theologiam ad unam civilem pertinere satis, ut opinor,

[1] Arnob. lib. IV. et Lactant. lib. I, c. 20.

ostendi. Unde, quia sunt ambæ similis turpitudinis, absurditatis, indignitatis, falsitatis, absit a viris religiosis, ut sive ab hac, sive ab illa vita speretur æterna.

V. Denique et ipse Varro commemorare et enumerare deos cœpit a conceptione hominis, quorum numerum exorsus est a Jano; eamque seriem perduxit usque ad decrepiti hominis mortem, et deos ad ipsum hominem pertinentes clausit ad Næniam deam, quæ in funeribus senum cantatur : deinde cœpit deos alios ostendere, qui pertinerent, non ad ipsum hominem, sed ad ea quæ sunt hominis, sicuti est victus, vestitus, et quæcumque alia, quæ huic vitæ sunt necessaria; ostendens in omnibus quod sit cujusque munus, et propter quid cuique debeat supplicari : in qua universa diligentia nullos demonstravit vel nominavit deos, a quibus vita æterna poscenda sit, propter quam unam proprie nos Christiani sumus. Quis ergo usque adeo tardus sit, ut non intelligat istum hominem civilem theologiam tam diligenter exponendo et aperiendo, eamque illi fabulosæ, indignæ atque probrosæ similem demonstrando, atque ipsam fabulosam partem esse hujus satis evidenter docendo, nonnisi illi naturali, quam dicit ad philosophos pertinere, in animis hominum moliri locum, ea subtilitate, ut fabulosam reprehendat, civilem vero reprehendere quidem non audeat, sed prodendo reprehensibilem ostendat, atque ita utraque judicio recte intelligentium reprobata, sola naturalis remaneat eligenda? De qua suo loco, in adjutorio Dei veri, diligentius disserendum est.

CAPUT X.

De libertate Senecæ, qui vehementius civilem theologiam reprehendit, quam Varro fabulosam.

I. Libertas sane quæ huic defuit, ne istam urbanam theologiam theatricæ simillimam, aperte sicut illam reprehendere auderet, Annæo Senecæ, quem nonnullis indiciis invenimus Apostolorum nostrorum claruisse temporibus, non quidem ex toto, verum ex aliqua parte non defuit. Affuit enim scribenti, viventi defuit. Nam in eo libro, quem contra superstitiones condidit, multo copiosius atque vehementius reprehendit ipse civilem istam et urbanam theologiam, quam Varro theatricam atque fabulosam. Cum enim de simulacris ageret, « Sacros, inquit, immortales, inviolabiles in materia vilissima atque immobili dedicant, habitus illis hominum ferarumque et piscium, quidam vero mixto sexu diversis corporibus induunt: numina vocant, quæ si spiritu accepto subito occurrerent, monstra haberentur. » Deinde aliquanto post, cum theologiam naturalem prædicans, quorumdam philosophorum sententias digessisset, opposuit sibi quæstionem, et ait: « Hoc loco dicit aliquis: Credam ego cœlum et terram deos esse, supra lunam alios, infra alios? Ego feram aut Platonem, aut Peripateticum Stratonem, quorum alter fecit deum sine corpore, alter sine animo? » Et ad hoc respondens: « Quid ergo tandem, inquit, veriora tibi videntur T. Tatii, aut Romuli, aut Tulli Hostilii somnia? Cloacinam Tatius dedicavit deam, Picum Tiberinumque Romulus, Hostilius Pavorem atque Pallorem teterrimos hominum

affectus, quorum alter mentis territæ motus est, alter corporis, nec morbus quidem, sed color. » Hæc numina potius credes, et cœlo recipies? De ipsis vero ritibus crudeliter turpibus quam libere scripsit? « Ille, inquit, viriles sibi partes amputat, ille lacertos secat. Ubi iratos deos timent, qui sic propitios merentur? Dii autem nullo debent coli genere, si et hoc volunt. Tantus est perturbatæ mentis et sedibus suis pulsæ furor, ut sic dii placentur, quemadmodum ne homines quidem sæviunt teterrimi et in fabulas traditæ crudelitatis. Tyranni laceraverunt aliquorum membra, neminem sua lacerare jusserunt. In regiæ libidinis voluptatem castrati sunt quidam, sed nemo sibi, ne vir esset, jubente domino, manus intulit. Se ipsi in templis contrucidant, vulneribus suis ac sanguine supplicant. Si cui intueri vacet, quæ faciunt, quæque patiuntur, inveniet tam indecora honestis, tam indigna liberis, tam dissimilia sanis, ut nemo fuerit dubitaturus furere eos, si cum paucioribus furerent: nunc sanitatis patrocinium insanientium turba est. »

II. Jam illa, quæ in ipso Capitolio fieri solere commemorat, et intrepide omnino coarguit, quis credat nisi ab irridentibus aut furentibus fieri? Nam cum in sacris ægyptiis Osirim lugeri perditum, mox autem inventum magno esse gaudio derisisset, cum perditio ejus inventioque fingatur, dolor tamen ille atque lætitia ab eis, qui nihil perdiderunt nihilque invenerunt, veraciter exprimatur. « Huic tamen, inquit, furori certum tempus est. Tolerabile est, semel in anno insanire. In Capitolium perveni, pudebit publicatæ dementiæ, quod sibi vanus furor attribuit officii. Alius numina deo subjicit, alius horas Jovi nuntiat; alius lictor est, alius unctor qui vano motu brachiorum imitatur unguentem. Sunt quæ Junoni ac Minervæ capillos disponant, longe a templo, non

tantum a simulacro stantes, digitos movent ornantium modo. Sunt quæ speculum teneant : sunt quæ ad vadimonia sua deos advocent : sunt qui libellos offerant, et illos causam suam doceant. Doctus archimimus senex jam decrepitus, quotidie in Capitolio mimum agebat, quasi dii libenter spectarent, quem homines desierant. Omne illic artificum genus operantium diis immortalibus desidet. » Et paulo post : « Hi tamen, inquit, etiamsi supervacuum usum, non turpem nec infamem deo promittunt. Sedent quædam in Capitolio, quæ se a Jove amari putant : nec Junonis quidem, si credere poëtis velis, iracundissimæ respectu terrentur. »

III. Hanc libertatem Varro non habuit : tantummodo poëticam theologiam reprehendere ausus est ; civilem non ausus est, quam iste concidit. Sed si verum attendamus, deteriora sunt templa ubi hæc aguntur, quam theatra ubi finguntur. Unde in his sacris civilis theologiæ has partes potius elegit Seneca sapienti, ut eas in animi religione non habeat, sed in actibus fingat. Ait enim : « Quæ omnia sapiens servabit tanquam legibus jussa, non tanquam diis grata. » Et paulo post : « Quid quod et matrimonia, inquit, deorum jungimus, et ne pie quidem, fratrum ac sororum ? Bellonam Marti collocamus, Vulcano Venerem, Neptuno Salaciam. Quosdam tamen cælibes relinquimus, quasi conditio defecerit ; præsertim cum quædam viduæ sint, ut Populonia, vel Fulgora, et diva Rumina : quibus non miror petitorem defuisse. Omnem istam ignobilem deorum turbam, quam longo ævo longa superstitio congessit, sic, inquit, adorabimus, ut meminerimus cultum ejus magis ad morem, quam ad rem pertinere. » Nec leges ergo illæ, nec mos in civili theologia id instituerunt, quod diis gratum esset, vel ad rem pertineret. Sed iste, quem philosophia quasi liberum fe-

cerat, tamen quia illustris populi romani senator erat, colebat quod reprehendebat, agebat quod arguebat, quod culpabat adorabat : quia videlicet magnum aliquid eum philosophia docuerat, ne superstitiosus esset in mundo, sed propter leges civium moresque hominum, non quidem ageret fingentem scenicum in theatro, sed imitaretur in templo : eo damnabilius, quo illa quæ mendaciter agebat, sic ageret, ut eum populus veraciter agere existimaret ; scenicus autem ludendo potius delectaret, quam fallendo deciperet.

CAPUT XI.

Quid de Judæis Seneca senserit.

Hic inter alias civilis theologiæ superstitiones reprehendit etiam sacramenta Judæorum, et maxime sabbata ; inutiliter eos facere affirmans, quod per illos singulos septem interpositos dies, septimam fere partem ætatis suæ perdant vacando, et multa in tempore urgentia non agendo lædantur. Christianos tamen jam tunc Judæis inimicissimos, in neutram partem commemorare ausus est, ne vel laudaret, contra suæ patriæ veterem consuetudinem, vel reprehenderet contra propriam forsitan voluntatem. De illis sane Judæis cum loqueretur, ait : « Cum interim usque eo sceleratissimæ gentis consuetudo convaluit, ut per omnes jam terras recepta sit : victi victoribus leges dederunt. » Mirabatur hæc dicens, et quid divinitus ageretur ignorans, subjecit plane sententiam, qua significaret quid de illorum sacramentorum ratione sentiret. Ait enim : « Illi tamen causas ritus sui nove-

runt; major pars populi facit, quod cur faciat ignorat. » Sed de sacramentis Judæorum, vel cur, vel quatenus instituta sint auctoritate divina, ac postmodum a populo Dei, cui vitæ æternæ mysterium revelatum est, tempore quo oportuit eadem auctoritate sublata sint, et alias diximus, maxime cum adversus Manichæos ageremus, et in hoc opere loco opportuniore dicendum est.

CAPUT XII.

Quod gentilium deorum vanitate detecta, nequeat dubitari æternam eos vitam nemini posse præstare, qui nec ipsam adjuvent temporalem.

Nunc propter tres theologias, quas Græci dicunt mythicen, physicen, politicen, latine autem dici possunt, fabulosa, naturalis, civilis; quod neque de fabulosa, quam et ipsi multorum falsorumque deorum cultores liberrime reprehenderunt, neque de civili, cujus illa pars esse convincitur, ejusque et ista simillima vel etiam deterior invenitur, speranda est æterna vita; si cui satis non sunt quæ in hoc volumine dicta sunt, adjungat etiam illa quæ in superioribus libris, et maxime quarto de felicitatis datore Deo plurima disputata sunt. Nam cui nisi uni felicitati propter æternam vitam consecrandi homines essent, si dea felicitas esset? Quia vero non dea, sed munus est Dei; cui Deo nisi datori felicitatis consecrandi sumus, qui æternam vitam, ubi vera est et plena felicitas, pia charitate diligimus? Non autem datorem esse felicitatis quemquam istorum deorum, qui tanta turpitudine coluntur, et nisi ita colantur, multo turpius irascuntur, atque

ob hoc se spiritus immundissimos confitentur, puto ex his quæ dicta sunt, neminem dubitare oportere. Porro qui non dat felicitatem, vitam quomodo possit dare æternam? Eam quippe vitam æternam dicimus, ubi est sine fine felicitas. Nam si anima in pœnis vivit æternis, quibus et ipsi spiritus cruciabuntur immundi, mors est illa potius æterna, quam vita. Nulla quippe major et pejor est mors; quam ubi non moritur mors. Sed quod animæ natura, per id quod immortalis creata est, sine qualicumque vita esse non potest, summa mors ejus est alienatio a vita Dei in æternitate supplicii. Vitam igitur æternam, id est, sine ullo fine felicem, solus ille dat, qui dat veram felicitatem. Quam quoniam illi, quos colit theologia ista civilis, dare non posse convicti sunt; non solum propter ista temporalia atque terrena, quod superioribus quinque libris ostendimus, sed multo magis propter vitam æternam, quæ post mortem futura est, quod isto uno etiam illis cooperantibus egimus, colendi non sunt. Sed quoniam veternosæ consuetudinis vis nimis in alto radices habet, si cui de ista civili theologia respuenda atque vitanda parum videor disputasse, in aliud volumen, quod huic, opitulante Deo, conjungendum est, animum intendat.

LIBER VII.

DE DIIS SELECTIS CIVILIS THEOLOGIÆ, JANO, JOVE, SATURNO, ET CÆTERIS, QUOD NEC EORUM CULTU PERVENIATUR AD ÆTERNÆ VITÆ FELICITATEM.

PRÆFATIO.

DILIGENTIUS[1] me pravas et veteres opiniones veritati pietatis inimicas, quas tenebrosis animis altius et tenacius diuturnus humani generis error infixit, evellere atque extirpare conantem; et illius gratiæ, qui hoc ut verus Deus potest, pro meo modulo in ejus adjutorio cooperantem, ingenia celeriora atque meliora, quibus ad hanc rem superiores libri satis superque sufficiunt, patienter et æquanimiter ferre debebunt; et propter alios non putare superfluum, quod jam sibi sentiunt non necessarium. Multum magna res agitur, cum vera et vere sancta divinitas, quamvis ab ea nobis etiam huic quam nunc gerimus, fragilitati necessaria subsidia præbeantur, non tamen propter mortalis vitæ transitorium vaporem, sed propter vitam beatam, quæ nonnisi æterna est, quærenda et colenda prædicatur.

[1] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 236-239.

CAPUT I.

An, cum in theologia civili deitatem non esse constiterit, in selectis diis eam inveniri posse credendum sit.

Hanc divinitatem, vel, ut sic dixerim, deitatem; nam et hoc verbo uti jam nostros non piget, ut de græco expressius transferant id quod illi θεότητα appellant: hanc ergo divinitatem sive deitatem non esse in ea theologia quam civilem vocant, quæ a Marco Varrone sexdecim voluminibus explicata est, id est, non perveniri ad æternæ vitæ felicitatem talium deorum cultu, quales a civitatibus qualiterque colendi instituti sunt, cui nondum persuasit sextus liber, quem proxime absolvimus, cum istum forsitan legerit, quid de hac quæstione expedienda ulterius desideret, non habebit. Fieri enim potest, ut saltem deos selectos atque præcipuos, quos Varro volumine complexus est ultimo, de quibus parum diximus, quisquam colendos propter vitam beatam, quæ nonnisi æterna est, opinetur. Qua in re non dico quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: « Si dii seliguntur ut bulbi, utique cæteri reprobi judicantur[1]. » Non hoc dico: video enim etiam ex selectis seligi aliquos ad aliquid majus atque præstantius: sicut in militia, cum tyrones electi fuerint, ex his quoque eliguntur ad opus aliquod majus armorum. Et cum eliguntur in Ecclesia, qui fiant præpositi, non utique cæteri reprobantur, cum omnes boni fideles electi merito nuncupentur. Eliguntur in ædificio

[1] Tertull. Simile quidpiam in Apologet. c. 13.

lapides angulares, non reprobatis cæteris, qui structuræ partibus aliis deputantur. Eliguntur uvæ ad vescendum, nec reprobantur aliæ, quas relinquimus ad bibendum. Non opus est multa percurrere, cum res in aperto sit. Quamobrem non ex hoc, quod dii ex multis quidam selecti sunt, vel is qui scripsit, vel eorum cultores, vel dii ipsi vituperandi sunt : sed advertendum potius quinam isti sint, et ad quam rem selecti videantur.

CAPUT II.

Qui sint dii selecti, et an ab officiis viliorum deorum habeantur excepti.

Hos certe deos selectos Varro unius libri contextione commendat, Janum, Jovem, Saturnum, Genium, Mercurium, Apollinem, Martem, Vulcanum, Neptunum, Solem, Orcum, Liberum patrem, Tellurem, Cererem, Junonem, Lunam, Dianam, Minervam, Venerem, Vestam: in quibus omnibus ferme viginti, duodecim mares, octo sunt fœminæ. Hæc numina utrum propter majores in mundo administrationes selecta dicuntur, an quod populis magis innotuerunt, majorque est eis cultus exhibitus? Si propterea quia opera majora ab his administrantur in mundo, non eos invenire debuimus inter illam quasi plebeiam numinum multitudinem minutis opusculis deputatam. Nam ipse primum Janus, cum puerperium concipitur, unde cuncta opera illa sumunt exordium, minutatim minutis distributa numinibus, aditum aperit recipiendo semini. Ibi est et Saturnus propter ipsum semen. Ibi Liber (29), qui marem, effuso semine, liberat. Ibi

Libera, quam et Venerem volunt, quæ hoc idem beneficium conferat fœminæ, ut etiam ipsa emisso semine liberetur. Omnes hi ex illis sunt, qui selecti appellantur. Sed ibi est et dea Mena, quæ menstruis fluoribus præest, quamvis Jovis filia, tamen ignobilis. Et hanc provinciam fluorum menstruorum in libro selectorum deorum ibsi Junoni idem auctor assignat, quæ in diis selectis etiam regina est: et hic tanquam Juno Lucina cum eadem Mena privigna sua eidem cruori præsidet. Ibi sunt et duo, nescio qui obscurissimi, Vitumnus et Sentinus; quorum alter vitam, alter sensus puerperio largiuntur. Et nimirum multo plus præstant, cum sint ignobilissimi, quam tot illi proceres et selecti. Nam profecto sine vita et sensu, quid est illud totum, quod muliebri utero geritur, nisi nescio quid abjectissimum limo ac pulveri comparandum.

CAPUT III.

Quam nulla sit ratio, quæ de selectione quorumdam deorum possit ostendi, cum multis inferioribus excellentior administratio deputetur.

I. Quæ igitur causa tot selectos deos ad hæc opera minima compulit, ubi a Vitumno et Sentino, quos fama obscura recondit, in hujus munificentiæ partitione superentur? Confert enim selectus Janus aditum et quasi januam semini; confert selectus Saturnus semen ipsum; confert selectus Liber ejusdem seminis emissionem viris; confert hoc idem Libera, quæ Ceres seu Venus est, fœminis; confert selecta Juno, et hæc non sola, sed cum Mena filia Jovis, fluores menstruos ad ejus quod conceptum est in-

crementum : et confert Vitumnus obscurus et ignobilis vitam ; confert Sentinus obscurus et ignobilis sensum : quæ duo tanto illis rebus præstantiora sunt, quanto et ipsa intellectu ac ratione vincuntur. Sicut enim quæ ratiocinantur et intelligunt, profecto potiora sunt his, quæ sine intellectu atque ratione, ut pecora, vivunt et sentiunt : ita et illa, quæ vita sensuque sunt prædita, his quæ nec vivunt, nec sentiunt, merito præferuntur. Inter selectos itaque deos Vitumnus vivificator et Sentinus sensificator magis haberi debuerunt, quam Janus seminis admissor et Saturnus seminis dator vel sator, et Liber et Libera seminum commotores vel emissores ; quæ semina indignum est cogitare, nisi ad vitam sensumque pervenerint. Quæ munera selecta non dantur a diis selectis, sed a quibusdam incognitis et præ istorum dignitate neglectis. Quod si respondetur omnium initiorum potestatem habere Janum, et ideo illi etiam quod aperitur conceptui non immerito attribui, et omnium seminum Saturnum, et ideo seminationem quoque hominis non posse ab ejus operatione sejungi ; omnium seminum emittendorum Liberum et Liberam, et ideo his etiam præesse, quæ ad substituendos homines pertinent ; omnium purgandorum et pariendorum Junonem, et ideo eam non deesse purgationibus fœminarum et partubus hominum : quærant quid respondeant de Vitumno et Sentino, utrum et ipsos velint habere omnium, quæ vivunt et sentiunt, potestatem. Quod si concedunt, attendant quam eos sublimius locaturi sint. Nam seminibus nasci, in terra et ex terra est ; vivere autem atque sentire etiam deos sidereos opinantur. Si autem dicunt Vitumno atque Sentino hæc sola attributa, quæ in carne vivescunt et sensibus adminiculantur, cur non deus ille, qui facit omnia vivere atque sentire, etiam carni vitam præbet et sensum, universali opere hoc munus etiam par-

tubus tribuens? Et quid opus est Vitumno atque Sentino? Quod si ab illo, qui vitæ et sensibus universaliter præsidet, his quasi famulis ista carnalia velut extrema et ima commissa sunt, ita-ne sunt illi selecti destituti familia, ut non invenirent quibus etiam ipsi ista committerent, sed cum tota sua nobilitate, qua visi sunt seligendi, opus facere cum ignobilibus cogerentur? Juno selecta et regina Jovisque soror et conjux, hæc tamen Iterduca est pueris, et opus facit cum deabus ignobilissimis Abeona et Adeona. Ibi posuerunt et Mentem deam, quæ faciat pueris bonam mentem, et inter selectos ista non ponitur, quasi quidquam majus præstari homini possit. Ponitur autem Juno, quia Iterduca est et Domiduca, quasi quidquam prosit iter carpere et domum duci, si mens non est bona : cujus muneris deam selectores isti inter selecta numina minime posuerunt. Quæ profecto et Minervæ fuerat præferenda, cui per ista munita opera puerorum memoriam tribuerunt. Quis enim dubitet multo esse melius habere bonam mentem, quam memoriam quantumlibet ingentem? Nemo enim malus est, qui bonam habet mentem : quidam vero pessimi memoria sunt mirabili, tanto pejores quanto minus possunt quod male cogitant oblivisci. Et tamen Minerva est inter selectos deos; Mentem autem deam turba vilis operuit. Quid de Virtute dicam? quid de Felicitate? de quibus in quarto libro plura jam diximus[1] : quas cum deas haberent, nullum eis locum inter selectos deos dare voluerunt, ubi dederunt Marti et Orco, uni effectori mortium, alteri receptori.

II. Cum igitur in his minutis operibus, quæ minutatim diis pluribus distributa sunt, etiam ipsos selectos videamus, tanquam senatum cum plebe pariter operari; et inveniamus a quibusdam diis, qui nequaquam seligendi

[1] Vide supra lib. IV, cap. XXI.

putati sunt, multo majora atque meliora administrari, quam ab illis, qui selecti vocantur; restat arbitrari non propter præstantiores in mundo administrationes, sed quia provenit eis ut populis magis innotescerent, selectos eos et præcipuos nuncupatos. Unde dicit etiam ipse Varro, quod diis quibusdam patribus et deabus matribus, sicut hominibus, ignobilitas accidisset. Si ergo Felicitas ideo fortasse inter selectos deos esse non debuit, quod ad istam nobilitatem non merito, sed fortuitu pervenerunt; saltem inter illos, vel potius præ illis Fortuna poneretur, quam dicunt deam non rationabili dispositione, sed ut temere acciderit, sua cuique dona conferre. Hæc in diis selectis tenere apicem debuit, in quibus maxime quid posset ostendit : quando eos videmus non præcipua virtute, non rationabili felicitate, sed temeraria, sicut eorum cultores de illa potestate sentiunt, Fortunæ potestate selectos. Nam et vir disertissimus Sallustius etiam ipsos deos fortassis attendit, cum diceret : « Sed profecto Fortuna in omni re dominatur ; ea res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. « Non enim possunt invenire causam cur celebrata sit Venus, et obscurata sit Virtus ; cum ab istis ambarum consecrata sint numina, nec comparanda sint merita. Aut si hoc nobilitari meruit, quod plures appetunt ; plures enim Venerem [1] quam Virtutem ; cur celebrata est dea Minerva, et obscurata est dea Pecunia ? cum in genere humano plures alliciat avaritia quam peritia ; et in eis ipsis, qui sunt artificiosi, raro invenias hominem, qui non habeat artem suam pecuniaria mercede venalem, plurisque pendatur semper propter quod aliquid fit, quam id quod propter aliud fit. Si ergo insipientis judicio multitudinis facta est deorum ista selectio, cur dea Pecunia Minervæ prælata non est, cum

[1] *Subaudi*, appetunt.

propter pecuniam sint artifices multi? Si autem paucorum sapientium est ista distinctio, cur non prælata est Veneri virtus, cum eam longe ratio præferat? Saltem certe, ut dixi, ipsa Fortuna, quæ, sicut putant qui ei plurimum tribuunt, in omni re dominatur, et res cunctas ex libidine magis quam ex vero celebrat obscuratque; si tantum et in deos valuit, ut temerario judicio suo quos vellet celebraret, obscuraretque quos vellet præcipuum locum haberet in selectis, quæ in ipsos quoque deos tam præcipuæ est potestatis. An ut illic esse non posset, nihil aliud etiam ipsa Fortuna, nisi adversam putanda est habuisse fortunam? Sibi ergo adversata est, quæ alios nobiles faciens nobilitata non est.

CAPUT IV.

Melius actum cum diis inferioribus, qui nullis infamentur opprobriis, quam cum selectis, quorum tantæ turpitudines celebrentur.

GRATULARETUR autem diis istis selectis quisquam nobilitatis et claritudinis appetitor, et eos diceret fortunatos, si non eos magis ad injurias quam ad honores selectos videret. Nam illam infimam turbam ipsa ignobilitas texit, ne obrueretur opprobriis. Ridemus quidem, cum eos videmus figmentis humanarum opinionum partitis inter se operibus distributos, tanquam minuscularios vectigalium conductores, vel tanquam opifices in vico argentario, ubi unum vasculum ut perfectum exeat, per multos artifices transit, cum ab uno perfecto perfici posset. Sed aliter non putatum est operantium multitudini consulendum, nisi

ut singulas artis partes cito ac facile discerent singuli, ne omnes in arte una tarde ac difficile cogerentur esse perfecti. Verumtamen vix quisquam reperitur deorum non selectorum, qui aliquo crimine famam traxit infamem; vix autem selectorum quispiam, qui non in se notam contumeliæ insignis acceperit. Illi ad istorum humilia opera descenderunt, isti in illorum sublimia crimina non venerunt. De Jano quidem non mihi facile quidquam occurrit, quod ad probrum pertineat. Et fortasse talis fuerit, innocentius vixerit et a facinoribus flagitiisque remotius. Saturnum fugientem benignus excepit : cum hospite partitus est regnum, ut etiam civitates singulas conderent[1], iste Janiculum, ille Saturniam. Sed isti in cultu deorum omnis dedecoris appetitores, cujus vitam minus turpem invenerunt, eum simulacri monstrosa deformitate turparunt, nunc eum bifrontem, nunc etiam quadrifrontem, tanquam geminum, facientes. An forte voluerunt, ut quoniam plurimi dii selecti erubescenda perpetrando amiserant frontem, quanto iste innocentior esset, tanto frontosior appareret?

CAPUT V.

De paganorum secretiore doctrina physicisque rationibus.

Sed ipsorum potius interpretationes physicas audiamus, quibus turpitudinem miserrimi erroris, velut altioris doctrinæ specie colorare conantur. Primum eas interpretationes sic Varro commendat, ut dicat antiquos simulacra

[1] Virg. Æneid. VII.

deorum et insignia, ornatusque finxisse; quæ cum oculis animadvertissent hi, qui adissent doctrinæ mysteria, possent animam mundi ac partes ejus, id est, deos veros animo videre: quorum qui simulacra specie hominis fecerunt, hoc videri secutos, quod mortalium animus, qui est in corpore humano, simillimus est immortalis animi: tanquam si vasa ponerentur causa notandorum deorum, et in Liberi æde œnophorum sisteretur, quod significaret vinum, per id quod continet id quod continetur: ita per simulacrum quod formam haberet humanam, significari animam rationalem, quod eo velut vase natura ista soleat contineri, cujus naturæ deum volunt esse, vel deos. Hæc sunt mysteria doctrinæ, quæ iste vir doctissimus penetraverat, unde in lucem ista proferret. Sed, o homo acutissime, num in istis doctrinæ mysteriis illam prudentiam perdidisti, qua tibi sobrie visum est, quod hi, qui primi populis simulacra constituerunt, et metum dempserunt civibus suis, et errorem addiderunt, castiusque deos sine simulacris veteres observasse Romanos? Hi enim tibi fuerunt auctores, ut hæc contra posteriores Romanos dicere auderes. Nam si et illi antiquissimi simulacra coluissent, fortassis totum istum sensum de simulacris non constituendis, interim verum, timoris silentio premeres, et in hujuscemodi perniciosis vanisque figmentis mysteria ista doctrinæ loquacius et elatius prædicares. Anima tamen tua tam docta et ingeniosa, (ubi te multum dolemus,) per hæc mysteria doctrinæ ad Deum suum, id est, a quo facta est, non cum quo facta est; nec cujus portio, sed cujus conditio est; nec qui est omnium anima, sed qui fecit omnem animam, quo solo illustrante sit anima beata, si ejus gratiæ non sit ingrata, nullo modo potuit pervenire. Verum ista mysteria doctrinæ qualia sint, quantique pendenda, quæ sequuntur ostendent. Fatetur interim

vir iste doctissimus animam mundi ac partes ejus esse veros deos : unde intelligitur totam ejus theologiam, eam ipsam scilicet naturalem, cui plurimum tribuit, usque ad animæ rationalis naturam se extendere potuisse. De naturali enim paucissima præloquitur in hoc libro : in quo videbimus utrum per interpretationes physiologicas ad hanc naturalem possit referre civilem, quam de diis selectis ultimam scripsit. Quod si potuerit, tota naturalis erit : et quid opus erat ab ea civilem tanta cura distinctionis abjungere? Si autem recto discrimine separata est; quando nec ista vera est quæ illi naturalis placet; pervenit enim usque ad animam, non usque ad verum Deum qui fecit et animam : quanto est abjectior et falsior ista civilis, quæ maxime circa corporum est occupata naturam; sicut ipsæ interpretationes ejus, ex quibus quædam necessario commemorare me oportet, tanta ab ipsis exquisitæ et enucleatæ diligentia demonstrabunt?

CAPUT VI.

De opinione Varronis, qua arbitratus est Deum animam esse mundi, qui tamen in partibus suis habeat animas multas, quarum divina natura sit.

Dicit ergo idem Varro adhuc de naturali theologia præloquens, deum se arbitrati esse animam mundi, quem Græci vocant κόσμος, et hunc ipsum mundum esse deum : sed sicut hominem sapientem, cum sit ex corpore et animo, tamen ab animo dici sapientiem; ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo et corpore. Hic videtur

quoquo modo confiteri unum Deum; sed ut plures etiam introducat, adjungit mundum dividi in duas partes, cœlum et terram; et cœlum bifariam, in æthera et aëra; terram vero in aquam et humum : e quibus summum esse æthera, secundum aëra, tertiam aquam, infimam terram : quas omnes partes quatuor animarum esse plenas, in æthere et aëre immortalium, in aqua et terra mortalium, ab summo autem circuitu cœli ad circulum lunæ æthereas animas esse astra ac stellas, eos cœlestes deos non modo intelligi esse, sed etiam videri : inter lunæ vero gyrum et nimborum ac ventorum cacumina aëreas esse animas, sed eas animo, non oculis videri; et vocari heroas, et lares, et genios. Hæc est videlicet breviter in ista prælocutione proposita theologia naturalis, quæ non huic tantum, sed multis philosophis placuit : de qua tunc diligentius disserendum est, cum de civili, quantum ad deos selectos attinet, opitulante Deo vero, quod restat implevero.

CAPUT VII.

An rationabile fuerit Janum, et Terminum in duo numina separari.

JANUS igitur, a quo sumpsit exordium, quæro quisnam sit? Respondetur, Mundus est. Brevis hæc plane est atque aperta responsio. Cur ergo ad eum dicuntur rerum initia pertinere, fines vero ad alterum, quem Terminum vocant? Nam propter initia et fines duobus istis diis duos menses perhibent dedicatos [1], præter illos decem quibus usque ad Decembrem caput est Martius; Januarium Jano, Februa-

[1] Plutarch. in Numa.

rium Termino. Ideo Terminalia eodem mense Februario celebrari dicunt [1], cum fit sacrum purgatorium, quod vocant Februum; unde mensis nomen accepit. Numquid ergo ad mundum, qui Janus est, initia rerum pertinent, et fines non pertinent, ut alter illis deus præficeretur? Nonne omnia, quæ in hoc mundo fieri dicunt, in hoc etiam mundo terminari fatentur? Quæ est ista vanitas, in opere illi dare potestatem dimidiam, in simulacro faciem duplam? Nonne istum bifrontem multo elegantius interpretarentur, si eumdem et Janum et Terminum dicerent; atque initiis unam faciem, finibus alteram darent? Quoniam qui operatur, utrumque debet intendere. In omni enim motu actionis suæ qui non respicit initium, non prospicit finem. Unde necesse est a memoria respiciente prospiciens connectatur intentio. Nam cui exciderit quod cœperit, quomodo finiat non inveniet. Quod si vitam beatam in hoc mundo inchoari putarent, extra mundum perfici, et ideo Jano, id est, mundo, solam initiorum tribuerent potestatem; profecto ei præponerent Terminum, eumque a diis selectis non alienarent. Quanquam etiam nunc cum in istis duobus diis initia rerum temporalium finesque tractantur, Termino dari debuit plus honoris. Major enim lætitia est, cum res quæque perficitur: sollicitudinis autem plena sunt cœpta, donec perducantur ad finem, quem qui aliquid incipit, maxime appetit, intendit, expectat, exoptat; nec de re inchoata, nisi terminetur, exultat.

[1] Plutarch in Numa.

CAPUT VIII.

Ob quam causam cultores Jani bifrontem imaginem ipsius finxerint, quam tamen etiam quadrifrontem videri volunt.

Sed jam bifrontis simulacri interpretatio proferatur. Duas eum facies ante et retro habere dicunt, quod hiatus noster, cum os aperimus, mundo similis videatur : unde et palatum Græci οὐρανὸν appellant : et nonnulli, inquit, poëtæ latini cœlum vocaverunt palatum [1] : a quo hiatu oris, et foras esse aditum ad dentes versus, et introrsus ad fauces. Ecce quo perductus est mundus propter palati nostri vocabulum, vel græcum, vel poëticum. Quid autem hoc ad animam, quid ad vitam æternam? Propter solas salivas colatur hic deus, quibus partim glutiendis, partim expuendis, sub cœlo palati utaque panditur janua. Quid est porro absurdius, quam in ipso mundo non invenire duas januas ex adverso sitas, per quas vel admittat ad se aliquid intro, vel emittat a se foras? et de nostro ore et gutture, quorum similitudinem mundus non habet, velle mundi simulacrum componere in Jano, propter solum palatum, cujus similitudinem Janus non habet? Cum vero eum faciunt quadrifrontem et Janum geminum appellant, ad quatuor mundi partes hoc interpretantur, quasi aliquid spectet mundus foras, sicut per omnes facies Janus. Deinde si Janus est mundus, et mundus quatuor partibus constat, falsum est simulacrum Jani bifrontis : aut si propterea verum est, quia etiam nomine Orientis et Occidentis totus

[1] Ennius apud Cicer. II, de Natura deorum.

solet mundus intelligi, numquid cum duas partes alias nominamus Septemtrionis et Austri, sicut illum quadrifrontem dicunt geminum Janum, ita quisquam geminum dicturus est mundum? Non habent omnino unde quatuor januas, quæ intrantibus et exeuntibus pateant, interpretentur ad mundi similitudinem; sicut de bifronte quod dicerent saltem in ore hominis invenerunt? nisi Neptunus forte subveniat et porrigat piscem, cui præter hiatum oris et gutturis etiam dextra et sinistra fauces patent. Et tamen hanc vanitatem per tot januas nulla effugit anima, nisi quæ audit veritatem dicentem : « Ego sum janua [1]. »

CAPUT IX.

De Jovis potestate, atque ejusdem cum Jano comparatione.

I. Jovem autem, qui etiam Jupiter dicitur, (30) quem velint intelligi, exponant. « Deus est, inquiunt, habens potestatem causarum, quibus aliquid fit in mundo. » Hoc quam magnum sit, nobilissimus Virgilii versus ille testatur :

> Felix qui potuit rerum cognoscere causas [2].

Sed cur ei præponitur Janus, hoc nobis vir ille acutissimus doctissimusque respondeat. « Quoniam penes Janum, inquit, sunt prima, penes Jovem summa. Merito ergo rex omnium Jupiter habetur. Prima enim vincuntur a summis : quia licet prima præcedant tempore, summa superant dignitate. » Sed recte hoc diceretur, si factorum prima discernerentur et summa : sicut initium facti est

[1] Joan. x, 9. — [2] Virg. Georg. II.

proficisci, summum pervenire; initium facti in cœptio discendi; summum perceptio doctrinæ: ac sic in omnibus prima sunt initia, summique sunt fines. Sed jam hoc negotium inter Janum Terminumque discussum est. Causæ autem, quæ dantur Jovi, efficientia sunt, non effecta: neque ullo modo fieri potest, ut vel tempore præveniantur a factis initiisve factorum. Semper enim prior est res quæ facit, quam illa quæ fit. Quapropter si ad Janum pertinent initia factorum, non ideo priora sunt efficientibus causis, quas Jovi tribuunt. Sicut enim nihil fit, ita nihil inchoatur ut fiat, quod non faciens causa præcesserit. Hunc sane deum, penes quem sunt omnes causæ factarum omnium naturarum naturaliumque rerum, si Jovem populi appellant, et tantis contumeliis tamque scelestis criminationibus colunt, tetriore sacrilegio sese obstringunt, quam si prorsus nullum putarent deum. Unde satius esset eis alium aliquem Jovis nomine nuncupare, dignum turpibus et flagitiosis honoribus, supposito vano figmento quod potius blasphemarent, (sicut Saturno dicitur suppositus lapis, quem pro filio devoraret), quam istum deum dicere et tonantem et adulterantem, et totum mundum regentem et per tot stupra diffluentem, et naturarum omnium naturaliumque rerum causas summas habentem et suas causas bonas non habentem.

II. Deinde quæro, quem jam locum inter deos huic Jovi tribuant, si Janus est mundus. Deos enim veros animam mundi ac partes ejus iste definivit: ac per hoc quidquid hoc non est, non est utique secundum istos verus deus. Num igitur ita dicturi sunt Jovem animam mundi, ut Janus sit corpus ejus, id est, iste visibilis mundus? Hoc si dicunt, non erit quemadmodum Janum deum dicant; quoniam mundi corpus non est deus vel secundum ipsos, sed anima mundi ac partes ejus. Unde apertissime

idem dicit deum se arbitrari esse animam mundi, et hunc ipsum mundum esse deum : sed sicut hominem sapientem, cum sit ex animo et corpore, tamen ex animo dici sapientem ; ita mundum deum dici ab animo, cum sit ex animo et corpore. Solum itaque mundi corpus non est deus : sed aut sola anima ejus, aut simul corpus et animus ; ita tamen ut non sit a corpore, sed ab animo deus. Si ergo Janus est mundus, et deus est Janus, numquid Jovem ut deus esse possit, aliquam partem Jani esse dicturi sunt? Magis enim Jovi universum solent tribuere ; unde est :

. . . . . Jovis omnia plena [1].

Ergo et Jovem, ut deus sit, et maxime rex deorum, non alium possunt existimare quam mundum ; et diis cæteris secundum istos suis partibus regnet. In hanc sententiam etiam quosdam versus Valerii Sorani exponit idem Varro, in eo libro, quem seorsum ab istis de cultu deorum scripsit : qui versus hi sunt :

Jupiter omnipotens regum rerumque deûmque
Progenitor, genitrixque deûm, deus unus, et omnis.

Exponuntur autem in eodem libro, ita ut eum marem existimarent, qui semen emitteret, fœminam quæ acciperet ; Jovemque esse mundum, et eum omnia semina ex se emittere, et in se recipere. « Qua causa, inquit, scripsit Soranus : Jupiter progenitor genitrixque : nec minus cum causa unum et omnia idem esse ; mundus enim unus, et in eo uno omnia sunt. »

[1] Virg. Eclog. III.

CAPUT X.

An Jani et Jovis recta discretio sit.

Cum ergo Janus mundus sit, et Jupiter mundus sit, unusquisque sit mundus, quare duo dii Janus et Jupiter? Quare seorsus habent templa, seorsus aras, diversa sacra, dissimilia simulacra? Si propterea quod alia vis est primordiorum, alia causarum, et illa Jani, illa Jovis nomen accepit, numquid si unus homo in diversis rebus duas habeat potestates aut duas artes, quia singularum diversa vis est, ideo duo judices aut duo dicuntur artifices? Sic ergo et unus Deus, cum ipse habeat potestatem primordiorum, ipse causarum, num propterea illum duos deos esse necesse est putari, quia primordia causæque res duæ sunt? Quod si hoc justum putant, etiam ipsum Jovem tot deos esse dicant, quotquot ei cognomina propter multas potestates dederunt: quoniam res omnes, ex quibus illa cognomina sunt adhibita, multæ atque diversæ sunt; ex quibus pauca commemoro.

CAPUT XI.

De cognominibus Jovis, quæ non ad multos deos, sed ad unum eumdemque referuntur.

Dixerunt eum Victorem, Invictum, Opitulum, Impulsorem, Statorem, Centumpedam, Supinalem, Tigillum, Almum, Ruminum, et alia quæ persequi longum est.

Hæc autem cognomina imposuerunt uni deo propter causas potestatesque diversas, non tamen propter tot res etiam tot deos eum esse coëgerunt : quod omnia vinceret, quod a nemine vinceretur, quod opem indigentibus ferret, quod haberet impellendi, statuendi, stabiliendi, resupinandi potestatem, quod tanquam tigillus mundum contineret ac sustineret, quod aleret omnia, quod ruma, id est, mamma aleret animalia. In his, ut advertimus, quædam magna sunt, quædam exigua; et tamen unus utraque facere perhibetur. Puto inter se propinquiora esse causas rerum atque primordia, propter quas res unum mundum duos deos esse voluerunt, Jovem atque Janum, quam continere mundum et mammam dare animalibus : nec tamen propter hæc duo opera tam longe inter se vi et dignitate diversa, duo dii esse compulsi sunt; sed unus Jupiter, propter illud Tigillus, propter illud Ruminus appellatus est. Nolo dicere, quod animalibus mammam præbere sugentibus magis Junonem potuit decere, quam Jovem : præsertim cum esset etiam diva Rumina, quæ in hoc opus adjutorium illi famulatumve præberet. Cogito enim posse responderi, et ipsam Junonem nihil aliud esse quam Jovem, secundum illos Valerii Sorani versus, ubi dictum est :

Jupiter omnipotens regum rerumque deûmque
Progenitor genitrixque deûm.

Quare ergo dictus est et Ruminus, cum diligentius fortasse quærentibus ipse inveniatur esse etiam illa diva Rumina? Si enim majestate deorum recte videbatur indignum, ut in una spica alter ad curam geniculi, altera ad folliculi pertineret; quanto est indignius unam rem infimam, id est, ut mammis alantur animalia, duorum deorum potestate curari, quorum sit unus Jupiter rex ipse cunctorum; et hoc agat non saltem cum conjuge sua, sed cum

ignobili nescio qua Rumina, nisi quia ipse est etiam ipsa Rumina; Ruminus fortasse pro sugentibus maribus, Rumina pro fœminis? Dicerem quippe noluisse illos Jovi fœmininum nomen imponere, nisi et in illis versibus Progenitor genitrixque diceretur; et inter alia ejus cognomina legerem, quod etiam Pecunia vocaretur, quam deam inter illos minuscularios invenimus, et in quarto libro commemoravimus [1]. Sed cum et mares et fœminæ habeant pecuniam, cur non et Pecunia et Pecunius appellatus sit, sicut Rumina et Ruminus, ipsi viderint.

CAPUT XII.

Quod Jupiter etiam Pecunia nuncupetur.

Quam vero eleganter rationem hujus nominis reddiderunt? Et Pecunia, inquiunt, vocatur, quod ejus sunt omnia. O magnam rationem divini nominis! Imo vero ille cujus sunt omnia, vilissime et contumeliosissime Pecunia nuncupatur. Ad omnia enim, quæ cœlo et terra continentur, quid est pecunia in omnibus omnino rebus, quæ ab hominibus nomine pecuniæ possidentur? Sed nimirum hoc avaritia Jovi nomen imposuit, ut quisquis amat pecuniam, non quemlibet deum, sed ipsum regem omnium sibi amare videatur. Longe autem aliud esset, si divitiæ vocaretur. Aliud namque sunt divitiæ, aliud pecunia. Nam dicimus divites, sapientes, justos, bonos, quibus pecunia vel nulla, vel parva est; magis enim sunt virtutibus divites, per quas eis etiam in ipsis corporalium rerum necessitatibus sat est quod adest: pauperes vero

[1] Vide supra lib. IV, Cap. XXI et XXIV.

avaros, semper inhiantes et egentes; quaslibet enim magnas pecunias habere possunt, sed in earum quantacumque abundantia non egere non possunt. Et Deum ipsum verum recte dicimus divitem, non tamen pecunia, sed omnipotentia. Dicuntur itaque et divites pecuniosi; sed interius egeni, si cupidi. Item dicuntur pauperes pecunia carentes; sed interius divites, si sapientes. Qualis ergo ista theologia debet esse sapienti, ubi rex deorum ejus rei nomen accepit, quam nemo sapiens concupivit [1]? Quanto enim facilius, si aliquid hac doctrina quod ad vitam pertineret æternam salubriter disceretur, deus mundi rector non ab eis pecunia, sed sapientia vocaretur, cujus amor purgat a sordibus avaritiæ, hoc est, ab amore pecuniæ?

CAPUT XIII.

Quod dum exponitur quid Saturnus quidve sit Genius, uterque unus Jupiter esse doceatur.

Sed quid de hoc Jove plura, ad quem fortasse cæteri referendi sunt, ut inanis remaneat deorum opinio plurimorum, cum hic ipse sit omnes; sive quando partes ejus vel potestates existimantur, sive cum vis animæ, quam putant per cuncta diffusam, ex partibus molis hujus, in quas visibilis mundus iste consurgit, et multiplici administratione naturæ, quasi plurium deorum nomina accepit? Quid est enim et Saturnus? « Unus, inquit, de principibus deus, penes quem sationum omnium dominatus est. » Nonne expositio versuum illorum Valerii Sorani sic se habet, Jovem esse mundum et eum omnia semina ex

[1] Sallust. in Catilin.

se emittere, et in se recipere? Ipse est igitur penes quem sationum omnium dominatus est. Quid est Genius? « Deus inquit, qui præpositus est ac vim habet omnium rerum gignendarum. » Quem alium hanc vim habere credunt, quam mundum, cui dictum est : « Jupiter progenitor genitrixque? » Et cum alio loco Genium dicit esse uniuscujusque animum rationalem, et ideo esse singulos singulorum, talem autem mundi animum deum esse ; ad hoc idem utique revocat, ut tanquam universalis genius ipse mundi animus esse credatur. Hic est igitur quem appellant Jovem. Nam si omnis genius deus, et omnis viri animus genius, sequitur ut sit omnis viri animus deus : quod si et ipsos abhorrere absurditas ipsa compellit, restat ut eum singulariter et excellenter dicant deum genium, quem dicunt mundi animum, ac per hoc Jovem.

CAPUT XIV.

De Mercurii et Martis officiis.

Mercurium vero et Martem quomodo referrent ad aliquas partes mundi et opera Dei, quæ sunt in elementis, non invenerunt ; et ideo eos saltem operibus hominum præposuerunt, sermocinandi et belligerandi administros. Quorum Mercurius si sermonis etiam deorum potestatem gerit, ipsi quoque regi deorum dominatur, si secundum ejus arbitrium Jupiter loquitur, aut loquendi ab illo accepit facultatem : quod utique absurdum est. Si autem illi humani tantum sermonis potestas tributa perhibetur, non est credibile ad lactandos mamma, non solum pueros, sed etiam pecora, unde Ruminus cognominatus est, Jo-

vem descendere voluisse, et curam nostri sermonis, quo pecoribus antecellimus, ad se pertinere noluisse : ac per hoc idem ipse est Jovis atque Mercurius. Quod si sermo ipse dicitur esse Mercurius, sicut ea quæ de illo interpretantur, ostendunt : (nam ideo Mercurius, quasi medius currens dicitur appellatus[1], quod sermo currat inter homines medius ; ideo ἑρμῆς græce, quod sermo vel interpretatio, quæ utique ad sermonem pertinet, ἑρμηνεία dicitur ; ideo et mercibus præesse, quia inter vendentes et ementes sermo fit medius ; alas ejus in capite et pedibus significare volucrem ferri per aëra sermonem : nuntium dictum, quoniam per sermonem omnia cogitata enuntiantur ;) si ergo Mercurius ipse sermo est, etiam ipsis confitentibus, deus non est. Sed cum sibi deos faciunt eos, qui nec dæmones sunt, immundis supplicando spiritibus, possidentur ab eis qui non dii, sed dæmones sunt. Item quia nec Marti aliquod elementum vel partem mundi invenire potuerunt, ubi ageret opera qualiacumque naturæ, deum belli esse dixerunt, quod opus est hominum, et optabile eis non est. Si ergo pacem perpetuam Felicitas daret, Mars quid ageret non haberet. Si autem ipsum bellum est Mars, sicut sermo Mercurius ; utinam quam manifestum est quod non sit deus, tam non sit et bellum quod vel falso vocetur deus.

[1] Arnob. l. III. quasi medicurrius.

CAPUT XV.

De stellis quibusdam, quas pagani deorum suorum nominibus nuncuparunt.

Nisi forte illæ stellæ sunt hi dii, quas eorum appellavere nominibus. Nam stellam quamdam vocant Mercurium, quamdam itidem Martem. Sed ibi est et illa quam vocant Jovem; et tamen eis mundus est Jovis: ibi quam vocant Saturnum; et tamen ei præterea dant non parvam substantiam, omnium videlicet seminum: ibi est et illa omnium clarissima, quæ ab eis appellatur Venus; et tamen eamdem Venerem esse etiam Lunam volunt: quamvis de illo fulgentissimo sidere apud eos tanquam de malo aureo Juno Venusque contendant. Luciferum enim quidam Veneris, quidam dicunt esse Junonis: sed ut solet, Venus vincit. Nam multo plures eam stellam Veneri tribuunt, ita ut vix eorum quisquam reperiatur, qui aliud opinetur. Quis autem non rideat, cum regem omnium Jovem dicant, quod stella ejus ab stella Veneris tanta vincitur claritate? Tanto enim esse debuit cæteris illa fulgentior, quanto est ipse potentior. Respondent ideo sic videri, quia illa, quæ putatur obscurior, superior est atque a terris longe remotior. Si ergo superiorem locum major dignitas meruit, quare Saturnus ibi est Jove superior? An vanitas fabulæ, quæ regem Jovem facit, non potuit usque ad sidera pervenire; et quod non valuit Saturnus in regno suo, neque in Capitolio, saltem est permissus obtinere in cœlo? Quare autem Janus non accepit aliquam stellam? Si propterea quia mundus est, et omnes in illo

sunt : et Jovis mundus est, et habet tamen. An iste causam suam composuit ut potuit, et pro una stella, quam non habet inter sidera, tot facies accepit in terra? Deinde si propter solas stellas Mercurium et Martem partes mundi putant, ut eos deos habere possint, quia utique sermo et bellum non sunt partes mundi, sed actus hominum; cur Arieti et Tauro et Cancro et Scorpioni, cæterisque hujusmodi, quæ cœlestia signa numerant, et stellis non singulis, sed singula pluribus constant, superiusque istis in summo cœlo perhibent collocata, ubi constantior motus inerrabilem meatum sideribus præbet, nullas aras, nulla sacra, nulla templa fecerunt; nec deos, non dico inter hos selectos, sed ne inter illos quidem quasi plebeios habuerunt?

CAPUT XVI.

De Apolline et Diana cæterisque selectis diis, quos partes mundi esse voluerunt.

Apollinem quamvis divinatorem et medicum velint, tamen ut in aliqua parte mundi statuerent, ipsum etiam solem esse dixerunt; Dianamque germanam ejus similiter lunam et viarum præsidem. Unde et virginem volunt, quod via nihil pariat: et ideo ambos sagittas habere, quod ipsa duo sidera de cœlo radios terras usque pertendant. Vulcanum volunt ignem mundi, Neptunum aquas mundi, Ditem patrem, hoc est Orcum, terrenam et infimam partem mundi. Liberum et Cererem præponunt seminibus, vel illum masculinis, illam fœmininis; vel illum liquori, illam vero ariditati seminum. Et hoc utique to-

tum refertur ad mundum, id est, ad Jovem, qui propterea dictus est Progenitor genitrixque, quod omnia semina ex se emitteret, et in se reciperet[1]. Quandoquidem etiam Matrem magnam eamdem Cererem volunt, quam nihil aliud dicunt esse quam terram, eamque perhibent et Junonem. Et ideo ei secundas causas tribuunt rerum : cum tamen Jovi sit dictum : « Progenitor genitrixque deûm : » quia secundum eos totus mundus ipse est Jovis. Minervam etiam, quia eam humanis artibus præposuerunt, nec invenerunt vel stellam ubi eam ponerent, eamdem vel summum æthera vel etiam lunam esse dixerunt. Vestam quoque ipsam propterea dearum maximam putaverunt, quod ipsa sit terra ; quamvis ignem mundi leviorem, qui pertinet ad usus hominum faciles, non violentiorem qualis Vulcani est, ei deputandum esse crediderunt. Ac per hoc omnes istos selectos deos hunc esse mundum volunt, in quibusdam universum, in quibusdam partes ejus : universum sicut Jovem ; partes ejus, ut Genium, ut Matrem magnam, ut Solem et Lunam, vel potius Apollinem et Dianam. Et aliquando unum deum res plures, aliquando unam rem deos plures faciunt. Nam unus deus res plures sunt, sicut ipse Jupiter : et mundus enim totus Jupiter, et solum cœlum Jupiter, et sola stella Jupiter habetur et dicitur. Itemque Juno secundarum causarum domina, et Juno aër, et Juno terra, et si Venerem vinceret, Juno stella. Similiter Minerva summus æther, et Minerva itidem luna, quam esse in ætheris infimo limite existimant. Unam vero rem deos plures ita faciunt. Et Janus est mundus, et Jupiter : sic et Juno est terra, et Mater magna, et Ceres.

[1] Vide supra, cap. 11.

CAPUT XVII.

Quod etiam ipse Varro opiniones suas de diis pronuntiarit ambiguas.

Et sicut hæc, quæ exempli gratia commemoravi, ita cætera non explicant, sed potius implicant; sicut impetus errabundæ opinionis impulerit, ita huc atque illuc, hinc atque illinc, insiliunt et resiliunt : ut ipse Varro de omnibus dubitare, quam aliquid affirmare maluerit. Nam trium extremorum primum cum de diis certis absolvisset librum, in altero de diis incertis dicere ingressus, ait : « Cum in hoc libello dubias de diis opiniones posuero, reprehendi non debeo. Qui enim putabit judicari oportere et posse, cum audierit, faciet ipse. Ego citius perduci possum, ut in primo libro quæ dixi in dubitationem revocem, quam in hoc quæ perscribam omnia ut ad aliquam dirigam summam. » Ita non solum istum de diis incertis, sed etiam illum de certis fecit incertum. In tertio porro isto de diis selectis, postea quam prælocutus est quod ex naturali theologia præloquendum putavit, ingressurus hujus civilis theologiæ vanitates et insanias mendaces [1], ubi eum non solum non ducebat rerum veritas, sed etiam majorum premebat auctoritas : « De diis, inquit, populi romani publicis, quibus ædes dedicaverunt, eosque pluribus signis ornatos notaverunt, in hoc libro scribam, sed ut Xenophanes Colophonius scribit, quid putem, non quid contendam, ponam. Hominis enim est hæc opinari, Dei scire. » Rerum igitur non comprehensarum, nec fir-

[1] Alludit hic ad Psal. xxxix, 5.

missime creditarum, sed opinatarum et dubitandarum sermonem trepidus pollicetur, dicturus ea quæ ab hominibus instituta sunt. Neque enim, sicut sciebat esse mundum, esse cœlum et terram, cœlum sideribus fulgidum, terram seminibus fertilem, atque hujusmodi cætera, sicut hanc totam molem atque naturam vi quadam invisibili ac præpotenti regi atque administrari certa animi stabilitate credebat; ita poterat affirmare de Jano, quod mundus ipse esset; aut de Saturno invenire, quomodo et Jovis pater esset et regnanti subditus factus esset, et cætera talia.

CAPUT XVIII.

Quæ credibilior causa sit, qua error paganitatis inoleverit.

De quibus credibilior redditur ratio, cum perhibentur hominel fuisse, et unicuique eorum ab his, qui eos adulando deos esse voluerunt, ex ejus ingenio, moribus, actibus, casibus, sacra et solemnia constituta, atque hæc paulatim per animas hominum dæmonibus similes et ludicrarum rerum avidas irrependo, longe lateque vulgata, ornantibus ea mendaciis poëtarum, et ad ea fallacibus spiritibus seducentibus. Facilius enim fieri potuit, ut juvenis impius vel ab impio patre interfici metuens et avidus regni patrem pelleret regno, quam id quod iste interpretatur, ideo Saturnum patrem a Jove filio superatum, quod ante est causa quæ pertinet ad Jovem, quam semen quod pertinet ad Saturnum. Si enim hoc ita esset, nunquam Saturnus prior fuisset, nec pater Jovis esset. Semper enim

semen causa præcedit, nec unquam generatur ex semine. Sed cum conantur vanissimas fabulas sive hominum res gestas velut naturalibus interpretationibus honorare, etiam homines acutissimi tantas patiuntur angustias, ut eorum quoque vanitatem dolere cogamur.

CAPUT XIX.

De interpretationibus, quibus colendi Saturni ratio concinnatur.

Saturnum, inquit, dixerunt, quæ nata ex eo essent, solitum devorare; quod eo semina, unde nascerentur, redirent. Et quod illi pro Jove gleba objecta est devoranda, significat, inquit, manibus humanis obrui cœptas serendo fruges, ante qnam utilitas arandi esset inventa. Saturnus ergo dici debuit ipsa terra, non semina : ipsa enim quodammodo devorat quæ genuerit, cum ex ea nata semina in eam rursus recipienda redierint. Et quod pro Jove accepisse dicitur glebam, quid hoc ad id valet, quod manibus hominum semen gleba coopertum est? Numquid ideo non est, ut cætera, devoratum, quod gleba coopertum est? Ita enim hoc dictum est, quasi qui glebam opposuit, semen abstulerit, sicut Saturno perhibent oblata gleba ablatum Jovem; ac non potius gleba semen operiendo fecerit illud diligentius devorari. Deinde isto modo semen est Jupiter, non seminis causa, quod paulo ante dicebatur. Sed quid faciant homines, qui cum res stultas interpretantur, non inveniunt quid sapienter dicatur? Falcem habet, inquit, propter agriculturam. Certe illo regnante nondum erat agricultura, et ideo priora ejus tempora

perhibentur, sicut idem ipse fabellas interpretatur, quia primi homines ex his vivebant seminibus, quæ terra sponte gignebat. An falcem sceptro perdito accepit, ut qui primis temporibus rex fuerat otiosus, filio regnante, fieret operarius laboriosus? Deinde ideo dicit a quibusdam pueros ei solitos immolari, sicut a Pœnis, et a quibusdam etiam majores, sicut a Gallis, quia omnium seminum optimum est genus humanum. De hac crudelissima vanitate quid opus est plura dicere? Hoc potius advertamus atque teneamus has interpretationes non referri ad verum Deum, vivam, incorpoream, incommutabilemque naturam, a quo vita in æternum beata poscenda est; sed earum esse fines in rebus corporalibus, temporalibus, mutabilibus atque mortalibus. Quod cœlum, inquit, patrem Saturnus castrasse in fabulis dicitur, hoc significat penes Saturnum, non penes Cœlum, semen esse divinum. Hoc propterea, quantum intelligi datur, quia nihil in cœlo de seminibus nascitur. Sed ecce, Saturnus si Cœli est filius, Jovis est filius. Cœlum enim esse Jovem, innumerabiliter et diligenter affirmant. Ita ista, quæ a veritate non veniunt, plerumque, et nullo impellente, se ipsa subvertunt. Κρόνον appellatum dicit, quod græco vocabulo significat temporis spatium : sine quo semen, inquit, non potest esse fœcundum. Hæc et alia de Saturno multa dicuntur, et ad semen omnia referuntur. Sed saltem Saturnus seminibus cum tanta ista potestate sufficeret, quid ad hæc dii alii requiruntur, maxime Liber et Libera, id est, Ceres? De quibus rursus, quod ad semen attinet, tanta dicit, quasi de Saturno nihil dixerit.

CAPUT XX.

De sacris Cereris Eleusinæ.

In Cereris autem sacris prædicantur illa Eleusinia, quæ apud Athenienses nobilissima fuerunt. De quibus iste nihil interpretatur, nisi quod attinet ad frumentum, quod Ceres invenit, et ad Proserpinam, quam rapiente Orco perdidit. Et hanc ipsam dicit significare fœcunditatem seminum : quæ cum defuisset quodam tempore, eademque sterilitate terra mœreret, exortam esse opinionem, quod filiam Cereris, id est, ipsam fœcunditatem, quæ a proserpendo Proserpina dicta esset, Orcus abstulerat, et apud inferos detinuerat : quæ res cum fuisset luctu publico celebrata, quia rursus eadem fœcunditas rediit, Proserpina reddita, exortam esse lætitiam, et ex hoc solemnia constituta. Dicit deinde multa in mysteriis ejus tradi, quæ nisi ad frugum inventionem non pertineant.

CAPUT XXI.

De turpitudine sacrorum, quæ Libero celebrantur.

Jamvero Liberi sacra, quem liquidis seminibus, ac per hoc non solum liquoribus fructuum, quorum quodammodo primatum vinum tenet, verumetiam seminibus animalium præfecerunt, ad quantam turpitudinem pervenerint, piget quidem dicere, propter sermonis longitudinem ; sed propter superbam istorum hebetudinem non

piget. Inter cætera quæ prætermittere, quoniam multa sunt, cogor : in Italiæ compitis quædam dicit sacra Liberi celebrata cum tanta licentia turpitudinis, ut in ejus honorem pudenda virilia colerentur; non saltem aliquantum verecundiore secreto, sed in propatulo exultante nequitia. Nam hoc turpe membrum per Liberi dies festos cum honore magno plostellis impositum, prius rure in compitis, et usque in urbem postea vectabatur. In oppido autem Lavinio uni Libero totus mensis tribuebatur, cujus diebus omnes verbis flagitiosissimis uterentur, donec illud membrum per forum transvectum esset, atque in loco suo quiesceret. Cui membro inhonesto matrem-familias honestissimam palam coronam necesse erat imponere. Sic videlicet Liber deus placandus fuerat proventibus seminum : sic ab agris fascinatio repellenda, ut matrona facere cogeretur in publico, quod nec meretrix, si matronæ spectarent, permitti debuit in theatro. Propter hæc Saturnus solus creditus non est sufficere posse seminibus, ut occasiones multiplicandorum deorum immunda anima reperiret, et ab uno vero Deo merito immunditiæ destituta, ac per multos falsos aviditate majoris immunditiæ prostituta, ista sacrilegia sacra nominaret, seseque spurcorum dæmonum turbis conviolandam polluendamque præberet.

CAPUT XXII.

De Neptuno, et Salacia, ac Venilia.

Jam utique habebat Salaciam Neptunus uxorem, quam inferiorem aquam maris esse dixerunt; ut quid illi adjuncta est et Venilia, nisi ut sine ulla causa necessariorum sacrorum, sola libidine animæ prostitutæ, multiplicaretur invitatio dæmoniorum. Sed proferatur interpretatio præclaræ theologiæ, quæ nos ab ista reprehensione reddita ratione compescat. Venilia, inquit, unda est, quæ ad littus venit : Salacia, quæ in salum redit. Cur ergo deæ fiunt duæ, cum sit una unda quæ venit et redit. Nempe ipsa est exæstuans in multa numina libido vesana. Quamvis enim aqua non geminetur quæ it, et redit; hujus tamen occasione vanitatis, duobus dæmoniis invitatis, amplius anima commaculatur, quæ it, et non redit[1]. Quæso te Varro, vel vos qui tam doctorum hominum talia scripta legistis, et aliquid magnum vos didicisse jactatis, interpretamini hoc, nolo dicere secundum illam æternam incommutabilemque naturam, qui solus est Deus; sed saltem secundum animam mundi, et partes ejus, quos deos veros esse existimatis. Partem animæ mundi, quæ mare permeat, deum vobis fecisse Neptunum, utcumque tolerabilioris est erroris. Ita-ne unda ad littus veniens et in salum rediens, duæ sunt partes mundi, aut duæ partes animæ mundi. Quis vestrum ita desipiat, ut hoc sapiat? Cur ergo vobis duas deas fecerunt, nisi quia provisum est a sapientibus majoribus vestris, non ut dii plures vos

[1] Alludit hic ad Psal. LXXVII, 44.

regerent, sed ut ea, quæ istis vanitatibus et falsitatibus gaudent, plura vos dæmonia possiderent? Cur autem illa Salacia per hanc interpretationem inferiorem maris partem, qua viro erat subdita, perdidit? Namque illam modo, cum refluentem fluctum esse perhibetis, in superficie posuistis. An quia Veniliam pellicem accepit, irata suum maritum de supernis maris exclusit?

CAPUT XXIII.

De Terra, quam Varro deam esse confirmat, eo quod ille animus mundi, quem opinatur deum, etiam hanc corporis sui infimam partem permeet, eique vim divinam impertiat.

I. Nempe una est terra, quam quidem plenam videmus animalibus suis: verumtamen ipsam magnum corpus in elementis mundique infimam partem cur eam volunt deam? An quia fœcunda est? Cur ergo non magis homines dii sunt, qui eam fœcundiorem faciunt excolendo; sed cum arant, non cum adorant? Sed pars animæ mundi, inquiunt, quæ per illam permeat, deam facit. Quasi non evidentior sit in hominibus anima, quæ utrum sit, nulla fit quæstio; et tamen homines dii non habentur: et quod est graviter dolendum, his qui dii non sunt, et quibus ipsi meliores sunt, colendis et adorandis mirabili et miserabili errore subduntur. Et certe idem Varro in eodem de diis selectis libro, tres esse affirmat animæ gradus in omni universaque natura: unum, qui omnes partes corporis quæ vivunt, transit, et non habet sensum, sed tantum ad vivendum valetudinem: hanc vim in nostro corpore per-

manare dicit in ossa, ungues, capillos; sicut in mundo arbores sine sensu aluntur et crescunt, et modo quodam suo vivunt. Secundum gradum animæ, in quo sensus est: hanc vim pervenire in oculos, aures, nares, os, tactum. Tertium gradum animæ esse summum, qui vocatur animus, in quo intelligentia præeminet: hoc præter hominem omnes carere mortales: hanc partem animæ mundi dicit deum, in nobis autem genium vocari. Esse autem in mundo lapides ac terram, quam videmus, quo non permanat sensus, ut ossa, ut ungues Dei. Solem vero, lunam, stellas, quæ sentimus, quibusque ipse sentit, sensus esse ejus. Æthera porro animum ejus: ex cujus vi, quæ pervenit in astra, ipsam quoque facere deos; et per ea quod in terram permeat, deam Tellurem; quod autem inde permeat in mare atque Oceanum, deum esse Neptunum.

II. Redeat ergo ab hac, quam theologiam naturalem putat, quo velut requiescendi causa ab his ambagibus atque anfractibus fatigatus egressus est. Redeat, inquam, redeat ad civilem: hic eum adhuc teneo, tantisper de hac ago. Nondum dico, si terra et lapides nostris sunt ossibus et unguibus similes, similiter eos intelligentiam non habere, sicut sensu carent; aut si idcirco habere dicuntur ossa et unges nostri intelligentiam, quia stultum esse qui hos deos in mundo dicit, quam stultus est qui in nobis ossa et ungues homines dicit. Sed hæc cum philosophis fortassis agenda sunt: nunc autem istum adhuc politicum volo. Fieri enim potest, ut licet in illam naturalis theologiæ veluti libertatem caput erigere paululum voluisse videatur, adhuc tamen hunc librum versans, et se in illo versari cogitans, eum etiam inde respexerit; et hoc propterea dixerit, ne majores ejus, sive aliæ civitates, Tellurem atque Neptunum coluisse inaniter credantur.

Sed hoc dico, pars animi mundani, quæ per terram permeat, sicut una est terra, cur non etiam unam fecit deam, quam dicit esse Tellurem? Quod si ita fecit, ubi erit Orcus frater Jovis atque Neptuni, quem Ditem patrem vocant? ubi ejus conjux Proserpina, quæ secundum aliam in eisdem libris positam opinionem, non terræ fœcunditas, sed pars inferior perhibetur? Quod si dicunt animi mundani partem, cum permeat terræ partem superiorem, Ditem patrem facere deum; cum vero inferiorem, Proserpinam deam; Tellus illa quid erit? Ita enim totum quod ipsa erat, in duas istas partes deosque divisum est, ut ipsa tertia quæ sit, aut ubi sit, inveniri non possit : nisi quis dicat simul istos deos Orcum atque Proserpinam, unam deam esse Tellurem; et non esse jam tres, sed aut unam, aut duos : et tamen tres dicuntur, tres habentur, tres coluntur aris suis, delubris suis; sacris, simulacris, sacerdotibus suis, et per hæc etiam fallacibus prostitutam animam constuprantibus dæmonibus suis. Adhuc respondaetur, quam partem terræ permeet pars mundani animi, ut deum faciat Tellumonem? Non, inquit, sed una eademque terra habet geminam vim, et masculinam, quod semina producat; et fœmininam, quod recipiat, atque enutriat : inde a vi fœminina dictam esse Tellurem, a masculina Tellumonem. Cur ergo pontifices, ut ipse indicat, additis quoque aliis duobus, quatuor diis faciunt rem divinam, Telluri, Tellumoni, Altori, Rusori? De Tellure et Tellumone jam dictum est : Altori quare? Quod ex terra, inquit, aluntur omnia quæ nata sunt. Rusori quare? Quod rursus, inquit, cuncta eodem revolvuntur.

CAPUT XXIV.

De Telluris cognominibus eorumque significationibus, quæ etiam si erant multarum rerum indices, non debuerunt multorum deorum firmare opiniones.

I. Debuit ergo una terra propter istam quadrigeminam vim quatuor habere cognomina, non quatuor facere deos : sicut tot cognominibus unus Jupiter, et tot cognominibus una Juno ; in quibus omnibus vis multiplex esse dicitur ad unum deum vel unam deam pertinens, non multitudo cognominum deorum etiam multitudinem faciens. Sed profecto sicut aliquando etiam ipsas vilissimas fœminas earum, quas libine quæsierunt, tædet pœnitetque turbarum : sic animam vilem factam et immundis spiritibus prostitutam deos sibi multiplicare, quibus contaminanda prosterneretur, sicut plurimum libuit, sic aliquando et piguit. Nam et ipse Varro quasi de ipsa turba verecundatus, unam deam vult esse Tellurem. « Eamdem, inquit, dicunt Matrem magnam, quod tympanum habeat, significari esse orbem terræ : quod turres in capite, oppida : quod sedes fingantur circa eam, cum omnia moveantur, ipsam non moveri. Quod Gallos huic deæ ut servirent fecerunt, significat qui semine indigeant, terram sequi oportere ; in ea quippe omnia reperiri. Quod se apud eam jactant, præcipitur, inquit, qui terram colunt, ne sedeant ; semper enim esse quod agant. Cymbalorum sonitus, ferramentorum jactandorum ac manuum et ejus rei crepitus in colendo agro quid fit, significant,

ideo ære, quod eam antiqui colebant ære, ante quam ferrum esset inventum. Leonem, inquit, adjungunt solutum ac mansuetum, ut ostendant esse nullum genus terræ tam remotum ac vehementer ferum, quod non subigi colique conveniat. « Deinde adjungit et dicit : » Tellurem matrem et nominibus pluribus et cognominibus quod nominarunt, deos existimatos esse complures. Tellurem, inquit, putant esse Opem, quod opere fiat melior : Matrem, quod plurima pariat : Magnam, quod cibum pariat ; Proserpinam, quod ex ea proserpant fruges ; Vestam, quod vestiatur herbis. Sic alias deas, inquit, non absurde ad hanc revocant. » Si ergo una dea est, quæ quidem consulta veritate nec ipsa est, interim quid itur in multas? Unius sint ista multa nomina, non tam deæ multæ quam nomina. Sed errantium majorum auctoritas deprimit, et eumdem Varronem post hanc sententiam trepidare compellit. Adjungit enim et dicit : « Cum quibus opinio majorum de his deabus, quod plures eas putarunt esse, non pugnat. Quomodo non pugnat, cum valde aliud sit, unam deam nomina habere multa, aliud esse deas multas? Sed potest, inquit, fieri ut eadem res et una sit, et in ea quædam res sint plures. » Concedo in uno homine esse res plures, numquid ideo et homines plures? Sic una dea esse res plures, numquid ideo et deas plures? Verum sicut volunt, dividant, confluent, multiplicent, replicent, implicent.

II. Hæc sunt Telluris et Matris magnæ præclara mysteria, unde omnia referuntur ad mortalia semina et ad exercendam agriculturam. Ita-ne ad hæc relata et hunc finem habentia tympanum, turres, Galli, jactatio insana membrorum, crepitus cymbalorum, confictio leonum, vitam cuiquam pollicentur æternam? Ita-ne propterea Galli abscisi huic Magnæ deæ serviunt, ut significent qui semine indigeant, terram sequi oportere, quasi non eos ipsa po-

tius servitus semine faciat indigere? Utrum enim sequendo hanc deam, cum indigeant, semen acquirunt? an potius sequendo hanc deam, cum habeant, semen amittunt? Hoc interpretari est, an detestari? Nec attenditur, quantum maligni dæmones prævaluerint, qui nec aliqua magna his sacris polliceri ausi sunt, et tam crudelia exigere potuerunt. Si dea terra non esset, manus ei homines operando inferrent, ut semina consequerentur per illam; non etiam sibi sæviendo, ut semina perderent propter illam. Si dea non esset, ita fœcunda fieret manibus alienis, ut non cogeret hominem sterilem fieri manibus suis. Jam quod in Liberi sacris honesta matrona pudenda virilia coronabat, spectante multitudine, ubi rubens et sudans, si est ulla frons in hominibus, astabat forsitan et maritus: et quod in celebratione nuptiarum, super Priapi scapum nova nupta sedere jubebatur: longe contemptibiliora atque leviora sunt præ ista turpitudine crudelissima vel crudelitate turpissima, ubi dæmoniacis artibus sic uterque sexus illuditur, ut neuter suo vulnere perimatur. Ibi fascinatio timetur agrorum, hic membrorum amputatio non timetur. Ibi sic dehonestatur novæ nuptæ verecundia, ut non solum fœcunditas, sed nec virginitas adimatur: hic ita amputatur virilitas, ut nec convertatur in fœminam, nec vir relinquatur.

CAPUT XXV.

Quam interpretationem de abscisione Athys Græcorum sapientium doctrina repererit.

Et Atys ille non est commemoratus, nec ejus ab isto interpretatio requisita est, in cujus dilectionis memoriam Gallus absciditur[1]. Sed docti Græci atque sapientes nequaquam rationem tam sanctam præclaramque tacuerunt. Propter vernalem quippe faciem terræ, quæ cæteris temporibus est pulchrior, Porphyrius philosophus nobilis Atyn flores significare perhibuit[2]; et ideo abscisum, quia flos decidit ante fructum. Non ergo ipsum hominem, vel quasi hominem, qui vocatus est Atys, sed virilia ejus flori comparaverunt. Ipsa quippe, illo vivente, deciderunt : imo vero non deciderunt, neque decerpta, sed plane discerpta sunt : nec illo flore amisso quisquam postea fructus, sed potius sterilitas consequuta est. Quid ergo ipse reliquus, et quidquid remansit absciso, quid eo significari dicitur? quo refertur? quæ interpretatio inde profertur? An hæc frustra moliendo nihilque inveniendo persuadent illud potius esse credendum, quod de homine castrato fama jactavit, litterisque mandatum est? Merito hinc aversatus est Varro noster, neque hoc dicere voluit : non enim hominem doctissimum latuit.

[1] Vide supra, lib. II, c. 7. et lib. IV, c. 7. — [2] In libro de ratione naturali deorum.

CAPUT XXVI.

De turpitudine sacrorum Matris magnæ.

Itemque de mollibus eidem Matri magnæ contra omnem virorum mulierumque verecundiam consecratis, qui usque in hesternum diem madidis capillis, facie dealbata, fluentibus membris, incessu fœmineo per plateas vicosque Carthaginis, etiam a populis unde turpiter viverent exigebant, nihil Varro dicere voluit, nec uspiam me legisse commemini. Defecit interpretatio, erubuit ratio, conticuit oratio. Vicit Matris magnæ omnes deos filios, non numinis magnitudo, sed criminis. Huic monstro nec Jani monstrositas comparatur. Ille in simulacris habebat solam deformitatem, ista in sacris deformem crudelitatem: ille membra in lapidibus addita, hæc in hominibus perdita. Hoc dedecus tot Jovis ipsius et tanta stupra non vincunt: ille inter fœmineas corruptelas uno Ganymede cœlum infamavit; ista tot mollibus professis et publicis et inquinavit terram, et cœlo fecit injuriam. Saturnum fortasse possemus huic in isto genere turpissimæ crudelitatis sive conferre, sive præferre, qui patrem castrasse perhibetur: sed in Saturni sacris homines alienis manibus potius occidi, quam suis abscidi potuerunt. Devoravit ille filios, ut poëtæ ferunt, et physici ex hoc interpretantur quod volunt; ut autem historia prodit, necavit: sed quod ei Pœni suos filios sacrificaverunt, non recepere Romani. At vero ista magna deorum Mater etiam romanis templis castratos intulit, atque istam sævitiam moremque servavit; credita vires adjuvare Romanorum, exsecando virilia virorum.

Quid sunt ad hoc malum Mercurii furta, Veneris lascivia, stupra ac turpitudines cæterorum, quæ proferremus de libris, nisi quotidie cantarentur et saltarentur in theatris? Sed hæc quid sunt ad tantum malum, cujus magnitudo magnæ Matri tantummodo competebat? Præsertim quod illa dicuntur a poëtis esse conficta: quasi poëtæ id etiam finxerint, quod ea sint diis grata et accepta. Ut ergo canerentur vel scriberentur, audacia sit vel petulantia poëtarum: ut vero divinis rebus et honoribus eisdem imperantibus et extorquentibus numinibus adderentur, quid est nisi crimen deorum, imo vero confessio dæmoniorum, et deceptio miserorum? Verum illud quod de abscisorum consecratione Mater deorum coli meruit, non poëtæ confinxerunt, sed horrere magis quam canere maluerunt. His-ne diis selectis quisquam consecrandus est, ut post mortem vivat beate, quibus consecratus ante mortem honeste non potest vivere, tam fœdis superstitionibus subditus et immundis dæmonibus obligatus? Sed hæc omnia, inquit, referuntur ad mundum. Videat ne potius ad immundum. Quid autem non potest referri ad mundum; quod esse demonstratur in mundo? Nos autem animum quærimus, qui vera religione confisus, non tanquam deum suum adoret mundum, sed tanquam opus Dei propter Deum laudet mundum; et mundanis sordibus expiatus, mundus perveniat ad Deum, qui condidit mundum.

CAPUT XXVII.

De figmentis physiologorum, qui nec veram divinitatem colunt, nec eo cultu quo colenda est vera divinitas.

I. Istos vero deos selectos videmus quidem clarius innotuisse quam cæteros; non tamen ut eorum illustrarentur merita, sed ne occultarentur opprobria: unde magis eos homines fuisse credibile est; sicut non solum poëticæ litteræ, verumetiam historicæ tradiderunt. Nam quod Virgilius ait:

> Primus ab æthereo venit Saturnus Olympo[1].
> Arma Jovis fugiens, et regnis exul ademptis[1]:

et quæ ad hanc rem pertinentia consequuntur, totam de hoc Euhemerus pandit historiam, quam Ennius in latinum vertit eloquium: unde quia plurima posuerunt, qui contra hujusmodi errores ante nos vel græco sermone vel latino scripserunt, non in eo mihi placuit immorari.

II. Ipsas physiologias cum considero, quibus docti et acuti homines has res humanas conantur vertere in res divinas, nihil video nisi ad temporalia terrenaque opera naturamque corpoream, vel etiamsi invisibilem, tamen mutabilem potuisse revocari: quod nullo modo est verus Deus. Hoc autem si saltem religiositati congruis significationibus ageretur, esset quidem dolendum, non his verum Deum annuntiari, atque prædicari; tamen aliquo modo ferendum tam fœda et turpia non fieri, nec juberi: at nunc cum pro Deo vero, quo solo anima se inhabitante

[1] Virg. Æneid. viii.

sit felix, nefas sit colere aut corpus aut animam; quanto magis nefarium est ista sic colere, ut nec salutem, nec decus humanum corpus aut anima colentis obtineat? Quamobrem si templo, sacerdote, sacrificio, quod vero Deo debetur, colatur aliquod elementum mundi, vel creatus aliquis spiritus, etiamsi non immundus et malus; non ideo malum est, quia illa mala sunt quibus colitur: sed quia illa sunt talia, quibus solus ille colendus sit, cui talis cultus servitusque debetur. Si autem stoliditate vel monstrositate simulacrum, sacrificiis homicidiorum, coronatione virilium pudendorum, mercede stuprorum, sectione membrorum, abscisione genitalium, consecratione mollium, festis impurorum obscœnorumque ludorum, unum verum Deum, id est, omnis animæ corporisque creatorem colere se quisque contendat; non ideo peccat, quia non est colendus quem colit; sed quia colendum, non ut colendus est, colit. Qui vero et rebus talibus, id est, turpibus et scelestis; et non Deum verum, id est, animæ corporisque factorem, sed creaturam quamvis non vitiosam colit, sive illa sit anima, sive corpus, sive anima simul et corpus, bis peccat in Deum, quod et pro ipso colit, quod non est ipse; et talibus rebus colit, qualibus nec ipse colendus est, nec non ipse. Sed hi quonam modo, id est, quam turpiter nefarieque coluerint, in promtu est. Quid autem vel quos coluerint, esset obscurum, nisi eorum testaretur historia, ea ipsa quæ fœda et turpia confitentur numinibus terribiliter exigentibus reddita. Unde remotis constat ambagibus, nefarios dæmones atque immundissimos spiritus, hac omni civili theologia in visendis stolidis imaginibus, et per eas possidendis etiam stultis cordibus, invitatos.

CAPUT XXVIII.

Quod doctrina Varronis de theologia in nulla sibi parte concordet.

Quid igitur valet, quod vir doctissimus et acutissimus Varro velut subtili disputatione hos omnes deos in cœlum et in terram redigere ac referre conatur? Non potest: fluunt de manibus, resiliunt, labuntur et decidunt. Dicturus enim de fœminis, hoc est, deabus: « Quoniam, inquit, ut in primo libro dixi de locis, duo sunt principia deorum animadversa de cœlo et terra; a quo dii partim dicuntur cœlestes, partim terrestres: ut in superioribus initium fecimus a cœlo, cum diximus de Jano, quem alii cœlum, alii dixerunt esse mundum; sic de fœminis initium scribendi facimus a Tellure. » Sentio quantam molestiam tale ac tantum patiatur ingenium. Ducitur enim quadam ratione verisimili, cœlum esse quod faciat, terram quæ patiatur; et ideo illi masculinam vim tribuit, huic fœmininam: et non attendit eum potius esse qui hæc facit, qui utrumque fecit. Hinc etiam Samothracum nobilia mysteria in superiore libro sic interpretatur, eaque se quæ nec suis nota sunt scribendo expositurum eisque missurum quasi religiosissime pollicetur. Dicit enim se ibi multis indiciis collegisse in simulacris aliud significare cœlum, aliud terram, aliud exempla rerum, quas Plato appellat ideas [1]: cœlum Jovem, terram Junonem, ideas Minervam vult intelligi: cœlum a quo fiat aliquid, terram de qua fiat, exemplum secundum quod fiat. Qua in re omitto

[1] Plato in Timæo et Parmenide.

dicere, quod Plato illas ideas tantam vim habere dicit, ut secundum eas non cœlum aliquid fecerit, sed etiam cœlum factum sit. Hoc dico, istum in hoc libro selectorum deorum rationem illam trium deorum, quibus quasi cuncta complexus est, perdidisse. Cœlo enim tribuit masculos deos, fœminas terræ: inter quas posuit Minervam, quam supra ipsum cœlum ante posuerat. Deinde masculus deus Neptunus in mari est, quod ad terram potius quam ad cœlum pertinet. Dis pater postremo, qui græce πλουτων dicitur, etiam ipse masculus frater amborum terrenus deus esse perhibetur: superiorem terram tenens, in inferiore habens Proserpinam conjugem. Quomodo ergo deos ad cœlum, deas ad terram referre conantur? Quid solidum, quid constans, quid sobrium, quid definitum habet hæc disputatio? Illa autem est Tellus initium dearum, Mater scilicet magna, apud quam mollium et abscisorum seseque secantium atque jactantium insana perstrepit turpitudo. Quid est ergo quod dicitur caput deorum Janus, caput dearum Tellus? Nec ibi facit unum caput error, nec hic sanum furor. Cur hæc frustra referre nituntur ad mundum? Quod etsi possent, pro Deo vero mundum nemo pius colit: et tamen eos nec hoc posse, veritas aperta convincit. Referant hæc potius ad homines mortuos, et ad dæmones pessimos, et nulla quæstio remanebit.

CAPUT XXIX.

Quod omnia quæ physiologi ad mundum partesque ipsius retulerunt, ad unum verum Deum referre debuerint.

Namque omnia, quæ ab eis ex istorum deorum theologia velut physicis rationibus referuntur ad mundum, quam sine ullo scrupulo sacrilegæ opinionis Deo potius vero, qui fecit mundum, omnis animæ et omnis corporis conditori tribuantur, advertamus hoc modo : Nos Deum colimus, non cœlum et terram, quibus duabus partibus mundus hic constat: nec animam vel animas per viventia quæcumque diffusas ; sed Deum, qui fecit cœlum et terram et omnia quæ in eis sunt : qui fecit omnem animam, sive quocumque modo viventem et sensus et rationis expertem, sive etiam sentientem, sive etiam intelligentem.

CAPUT XXX.

Qua pietate discernatur a creaturis Creator, ne pro uno tot dii colantur, quot sunt opera unius auctoris.

Et jam ut incipiam illa unius et veri Dei opera percurrere, propter quæ isti sibi, dum quasi honeste conantur sacramenta turpissima et scelestissima interpretari, deos multos falsosque fecerunt : illum Deum colimus, qui na-

turis a se creatis et subsistendi et movendi initia finesque constituit; qui rerum causas habet, novit atque disponit; qui vim seminum condidit; qui rationalem animam, quæ dicitur animus, quibus voluit viventibus indidit; qui sermonis facultatem usumque donavit; qui munus futura dicendi, quibus placuit spiritibus impertivit, et per quos placet ipse futura prædicit, et per quos placet malas valetudines pellit; qui bellorum quoque ipsorum, cum sic emendandum et castigandum est genus humanum, exordiis, progressibus, finibusque moderatur; qui hujus mundi ignem vehementissimum et violentissimum pro immensæ naturæ temperamento et creavit et regit; qui universarum aquarum creator et gubernator est: qui solem fecit corporalium clarissimum luminum, eique vim congruam et motum dedit; qui ipsis etiam inferis dominationem suam potestatemque non subtrahit; qui semina et alimenta mortalium, sive arida sive liquida naturis competentibus attributa substituit; qui terram fundat atque fœcundat; qui fructus ejus animalibus hominibusque largitur; qui causas non solum principales, sed etiam subsequentes novit, atque ordinat: qui lunæ statuit motum suum; qui vias cœlestes atque terrestres locorum mutationibus præbet; qui humanis ingeniis, quæ creavit, etiam scientias artium variarum ad adjuvandam vitam naturamque concessit; qui conjunctionem maris et fœminæ ad adjutorium propagandæ prolis instituit; qui hominum cœtibus, quem focis et luminibus adhiberent, ad facillimos usus munus terreni ignis indulsit. Ista sunt certe, quæ diis selectis, per nescio quas physicas interpretationesvir acutissimus atque doctissimus Varro, sive quæ aliunde accepit, sive quæ ipse conjecit, distribuere laboravit. Hæc autem facit atque agit unus verus Deus, sed sicut Deus, id est, ubique totus, nullis inclusus locis, nullis vinculis alligatus,

in nullas partes sectilis, ex nulla parte mutabilis, implens cœlum et terram præsente potentia, non indigente natura. Sic itaque administrat omnia quæ creavit, ut etiam ipsa proprios exercere et agere motus sinat. Quamvis enim nihil esse possint sine ipso, non sunt quod ipse. Agit autem multa etiam per Angelos : sed nonnisi ex se ipso beatificat Angelos : ita quamvis propter aliquas causas hominibus Angelos mittat, non tamen ex Angelis homines; sed ex se ipso, sicut Angelos, beatificat. Ab hoc uno et vero Deo vitam speramus æternam.

CAPUT XXXI.

Quibus proprie beneficiis Dei, excepta generali largitate, sectatores veritatis utantur.

Habemus enim ab illo, præter hujuscemodi beneficia, quæ ex hac, de qua nonnulla diximus, administratione naturæ bonis malisque largitur, magnum et bonorum proprium magnæ dilectionis indicium. Quanquam enim, quod sumus, quod vivimus, quod cœlum terramque conspicimus, quod habemus mentem atque rationem, qua eum ipsum, qui hæc omnia condidit, inquiramus, nequaquam valeamus actioni sufficere gratiarum : tamen quod nos oneratos obrutosque peccatis, et a contemplatione suæ lucis aversos, ac tenebrarum, id est, iniquitatis dilectione cæcatos, non omnino deseruit, misitque nobis Verbum suum, qui est ejus unicus Filius, quo pro nobis assumpta carne nato atque passo, quanti Deus hominem penderet nosceremus, atque illo sacrificio singulari a peccatis omnibus mundaremur, ejusque Spiritu in cordibus

nostris dilectione diffusa, omnibus difficultatibus superatis, in æternam requiem et contemplationis ejus ineffabilem dulcedinem veniremus, quæ corda, quot linguæ ad agendas ei gratias satis esse contenderint?

CAPUT XXXII.

Quod sacramentum redemptionis Christi nullis retro temporibus defuerit, semperque sit diversis significationibus prædicatum.

Hoc mysterium vitæ æternæ jam inde ab exordio generis humani per quædam signa et sacramenta temporibus congrua, quibus oportuit, per Angelos prædicatum est. Deinde populus hebræus in unam quamdam rempublicam, quæ hoc sacramentum ageret, congregatus est; ubi per quosdam scientes, per quosdam nescientes, id quod ex adventu Christi usque nunc et deinceps agitur, prænuntiaretur esse venturum: sparsa etiam post eadem gente per gentes propter testimonium Scripturarum, quibus æterna salus in Christo futura prædicta est. Omnes enim non solum prophetiæ, quæ in verbis sunt, nec tantum præcepta vitæ, quæ mores pietatemque conformant, atque illis litteris continentur; verumetiam sacra, sacerdotia, tabernaculum, sive templum, altaria, sacrificia, cæremoniæ, dies festi, et quidquid aliud ad eam servitutem pertinet, quæ Deo debetur, et græce proprie λατρεία dicitur, ea significaverunt et prænuntiaverunt, quæ propter æternam vitam fidelium in Christo et impleta credimus, et impleri cernimus, et implenda confidimus.

CAPUT XXXIII.

Quod per solam christianam religionem manifestari potuerit fallacia spirituum malignorum, de hominum errore gaudentium.

Per hanc ergo religionem unam et veram potuit aperiri deos gentium esse immundissimos dæmones, sub defunctarum occasionibus animarum, vel creaturarum specie mundanarum deos se putari cupientes, et quasi divinis honoribus eisdemque scelestis, ac turpibus rebus superba impuritate lætantes, atque ad verum Deum conversionem humanis animis invidentes. Ex quorum immanissimo et impiissimo dominatu homo liberatur, cum credit in eum, qui præbuit ad exurgendum tantæ humilitatis exemplum, quanta illi superbia ceciderunt. Hinc sunt, non solum illi, de quibus multa jam diximus, et alii atque alii similes cæterarum gentium atque terrarum; sed etiam hi, de quibus nunc agimus, tanquam in senatum deorum selecti; sed plane selecti nobilitate criminum, non dignitate virtutum. Quorum sacra Varro dum quasi ad naturales rationes referre conatur, quærens honestare res turpes, quomodo his quadret et consonet non potest invenire; quoniam non sunt ipsæ illorum sacrorum causæ, quas putat, vel potius vult putari. Nam si non solum ipsæ, verumetiam quælibet aliæ hujus generis essent, quamvis nihil ad Deum verum vitamque æternam, quæ in religione quærenda est, pertinerent; tamen qualicumque de rerum natura reddita ratione aliquantulum mitigarent offensionem, quam non intellecta in sacris aliqua velut turpitudo aut absurditas

fecerat; sicut in quibusdam theatrorum fabulis vel delubrorum mysteriis facere conatus est : ubi non theatra delubrorum similitudine absolvit, sed theatrorum potius similitudine delubra damnavit : tamen utcumque conatus est, ut sensum horribilibus rebus offensum velut naturalium causarum ratione reddita deliniret.

CAPUT XXXIV.

De libris Numæ Pompilii, quos senatus, ne sacrorum causæ, quales in eis habebantur, innotescerent, jussit incendi.

Sed contra invenimus, sicut ipse vir doctissimus prodidit, de Numæ Pompilii libris redditas sacrorum causas nullo modo potuisse tolerari, nec dignas habitas, quæ non solum lectæ innotescerent religiosis, sed saltem scriptæ reconderentur in tenebris. Jam enim dicam, quod in tertio hujus Operis libro me suo loco dicturum esse promiseram[1]. Nam, sicut apud eumdem Varronem legitur in libro de Cultu deorum[2], « Terentius quidam cum haberet ad Janiculum fundum, et bubulcus ejus juxta sepulcrum Numæ Pompilii trajiciens aratrum eruisset ex terra libros ejus, ubi sacrorum institutorum scriptæ erant causæ, in Urbem pertulit ad prætorem. At ille cum inspexisset principia, rem tantam detulit ad senatum. Ubi cum primores quasdam causas legissent, cur quidque in sacris fuerit institutum, Numæ mortuo senatus assensus est, eosque libros tanquam religiosi Patres conscripti, prætor ut com-

[1] Vide supra lib. III, c. 9. — [2] Liv. lib. XL. Valer. lib. I, c. I. Plin. l. XIII, c. 13. et Lactant, lib. I, c. 22.

bureret, censuerunt. » Credat quisque quod putat : imo vero dicat quod dicendum suggesserit vesana contentio, quilibet tantæ impietatis defensor egregius. Me admonere sufficiat sacrorum causas a rege Pompilio romanorum sacrorum institutore conscriptas, nec populo, nec senatui, nec saltem ipsis sacerdotibus innotescere debuisse, ipsumque Numam Pompilium curiositate illicita ad ea dæmonum pervenisse secreta, quæ ipse quidem scriberet, ut haberet unde legendo commoneretur : sed ea tamen, cum rex esset, qui minime quemquam metueret, nec docere aliquem, nec delendo vel quoquo modo consumendo perdere auderet; ita quod scire neminem voluit, ne homines nefaria doceret; violare autem timuit, ne dæmones iratos haberet; obruit, ubi tutum putavit, sepulcro suo propinquare aratrum posse non credens. Senatus autem cum religiones formidaret damnare majorum, et ideo Numæ assentiri cogeretur; illos tamen libros tam perniciosos esse judicavit, ut nec obrui rursus juberet, ne humana curiositas multo vehementius rem jam proditam quæreret, sed flammis aboleri nefanda monumenta : ut quia jam necesse esse existimabant sacra illa facere, tolerabilius erraretur causis eorum ignoratis, quam cognitis civitas turbaretur.

CAPUT XXXV.

De hydromantia, per quam Numa, visis quibusdam dæmonum imaginibus, ludificabatur.

Nam et ipse Numa, ad quem nullus Dei Propheta, nullus sanctus Angelus mittebatur, hydromantiam facere

compulsus est, ut in aqua videret imagines deorum, vel potius ludificationes dæmonum, a quibus audiret, quid in sacris constituere atque observare deberet. Quod genus divinationis idem Varro a Persis dicit allatum, quo et ipsum Numam, et postea Pythagoram philosophum usum fuisse commemorat : ubi adhibito sanguine etiam inferos perhibet sciscitari; et νεκρομαντείαν græce dicit vocari : quæ sive hydromantia, sive necromantia dicatur, idipsum est, ubi videntur mortui divinare. Quibus hæc artibus fiant, ipsi viderint. Nolo enim dicere has artes etiam ante nostri Salvatoris adventum in ipsis civitatibus gentium legibus solere prohiberi, et pœna severissima vindicari. Nolo, inquam, hoc dicere : fortassis enim talia tunc licebant. His tamen artibus didicit sacra illa Pompilius, quorum sacrorum facta prodidit, causas obruit; ita timuit et ipse quod didicit : quarum causarum proditos libros senatus incendit. Quid mihi ergo Varro illorum sacrorum alias nescio quas causas velut physicas interpretatur; quales, si libri illi habuissent, non utique arsissent; aut et istos Varronis ad Cæsarem pontificem scriptos atque editos Patres conscripti similiter incendissent? Quod ergo aquam egesserit, id est, exportaverit Numa Pompilius, unde hydromantiam faceret, ideo nympham Ægeriam conjugem dicitur habuisse, quemadmodum in supradicto libro Varronis exponitur. Ita enim solent res gestæ aspersione mendaciorum in fabulas verti. In illa igitur hydromantia curiosissimus ille rex romanus et sacra didicit, quæ in libris suis pontifices haberent; et eorum causas, quas præter se neminem scire voluit. Itaque eas seorsum scriptas secum quodammodo mori fecit, quando ita subtrahendas hominum notitiæ sepeliendasque curavit. Aut ergo dæmonum illic tam sordidæ et noxiæ cupiditates erant conscriptæ, ut ex his tota illa theologia civilis

etiam apud tales homines execrabilis appareret, qui tam multa in ipsis sacris erubescenda susceperant; aut illi omnes nihil aliud quam homines mortui prodebantur, quos tam prolixi temporis vetustate fere omnes populi gentium deos immortales esse crediderant : cum et talibus sacris iidem illi dæmones oblectarentur, qui se colendos pro ipsis mortuis, quos deos putari fecerant quibusdam fallacium miraculorum attestationibus, supponebant. Sed occulta Dei veri providentia factum est, ut et Pompilio amico suo illis conciliati artibus, quibus hydromantia fieri potuit, cuncta illa confiteri permitterentur; et tamen ut moriturus incenderet ea potius, quam obrueret, admonere non permitterentur : qui ne innotescerent, nec aratro, quo sunt eruta, obsistere potuerunt, nec stylo Varronis, quo ea, quæ de hac re gesta sunt, in nostram memoriam pervenerunt. Non enim possunt, quod non sinuntur efficere : sinuntur autem alto Dei summi justoque judicio pro meritis eorum, quos ab eis vel affligi tantum, vel etiam subjici ac decipi justum est. Quam vero perniciosæ, vel a cultu veræ divinitatis alienæ illæ litteræ judicatæ sint, hinc intelligi potest, quod eas maluit senatus incendere, quas Pompilius occultavit, quam timere quod timuit, qui hoc audere non potuit. Qui ergo vitam nec modo habere vult piam, talibus sacris quærat æternam. Qui autem cum malignis dæmonibus non vult habere societatem, non superstitionem, qua coluntur, noxiam pertimescat; sed veram religionem, qua produntur et vincuntur, agnoscat.

LIBER VIII.

VENIT AD TERTIUM GENUS THEOLOGIÆ, QUÆ DICITUR NATURALIS, DEQUE DIIS EO PERTINENTIBUS QUÆSTIONEM, AN ISTORUM VIDELICET DEORUM CULTUS PROSIT AD CONSEQUENDAM VITAM BEATAM, QUÆ POST MORTEM FUTURA EST, DISCUTIENDAM SUSCIPIT CUM PLATONICIS, QUI CÆTERORUM PHILOSOPHORUM SUNT FACILE PRINCIPES ET AD FIDEI CHRISTIANÆ VERITATEM PROPIUS ACCEDENTES. ATQUE HIC PRIMUM REFELLIT APULEIUM ET QUICUMQUE ALII CULTUM DÆMONIBUS TANQUAM INTERNUNTIIS ET INTERPRETIBUS INTER DEOS ET HOMINES IMPENDI VOLUNT; OSTENDENS IPSOS DÆMONES, QUOS VITIIS OBNOXIOS ESSE, ET QUÆ PROBI PRUDENTESQUE HOMINES AVERSANTUR ET DAMNANT, ID EST, SACRILEGA POETARUM FIGMENTA, LUDIBRIA THEATRICA, MAGICARUM ARTIUM MALEFICIA ET SCELERA IMPORTASSE, IISQUÆ OMNINO FAVERE ET DELECTARI COMPERTUM EST NULLA POSSE RATIONE DIIS BONIS HOMINES CONCILIARE.

CAPUT I.

De quæstione naturalis theologiæ cum philosophis excellentioris scientiæ discutienda.

NUNC [1] intentiore nobis opus est animo multo quam erat in superiorum solutione quæstionum et explicatione librorum. De theologia quippe, quam naturalem vocant, non cum quibuslibet hominibus; (non enim fabulosa est, vel civilis, hoc est, vel theatrica, vel urbana; quarum altera jactitat deorum crimina, altera indicat deorum desideria criminosiora, ac per hoc malignorum potius dæmonum quam deorum); sed cum philosophis est habenda collatio: quorum ipsum nomen si latine interpretemur, amo-

[1] Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 239-242.

rem sapientiæ profitetur [1]. Porro si sapientia Deus est, per quem facta sunt omnia [2], sicut divina auctoritas veritasque monstravit, verus philosophus est amator Dei. Sed quia res ipsa, cujus hoc nomen est, non est in omnibus, qui hoc nomine gloriantur [3]; (neque enim continuo veræ sapientiæ sunt amatores, quicumque appellantur philosophi) : profecto ex omnibus, quorum sententia se litteris nosse potuimus, eligendi sunt cum quibus non indigne quæstio ista tractetur. Neque enim hoc opere omnes omnium philosophorum vanas opiniones refutare suscepi, sed eas tantum, quæ ad theologiam pertinent, quo verbo græco significari intelligimus de divinitate rationem sive sermonem : nec eas omnium, sed eorum tantum, qui cum et esse divinitatem et humana curare consentiant, non tamen sufficere unius incommutabilis Dei cultum ad vitam adipiscendam etiam post mortem, beatam, sed multos, ab illo sane uno conditos atque institutos, ob eam causam colendos putant. Hi jam etiam Varronis opinionem veritatis propinquitate transcendunt. Siquidem ille totam theologiam naturalem usque ad mundum istum vel ejus animam extendere potuit : isti vero supra omnem animæ naturam confitentur Deum, qui non solum mundum istum visibilem, qui sæpe cæli et terræ nomine nuncupatur, sed omnem etiam omnino animam fecerit; et qui rationalem et intellectualem, cujus generis anima humana est, participatione sui luminis incommutabilis et incorporei beatam facit. Hos philosophos Platonicos appellatos, a Platone doctore vocabulo derivato, nullus qui hæc vel tenuiter audivit, ignorat. De hoc igitur Platone, quæ necessaria præsenti quæstioni existimo, breviter attingam, prius illos commemorans, qui eum in eodem genere litterarum tempore præcesserunt.

[1] Cic. II, Offic. 25.-Supra VII, 26. et Hebr. I, 3. — [2] Lactant. lib. III.

CAPUT II.

De duobus philosophorum generibus, id est, italico et ionico, eorumque auctoribus.

Quantum enim attinet ad litteras græcas, quæ lingua inter cæteras gentium clarior habetur [1], duo philosophorum genera traduntur; unum italicum, ex ea parte Italiæ, quæ quondam magna Græcia nuncupata est; alterum ionicum, in eis terris, ubi et nunc Græcia nominatur. Italicum genus auctorem habuit Pythagoram Samium, a quo etiam ferunt ipsum philosophiæ nomen exortum [2]. Nam cum antea Sapientes appellarentur, qui modo quodam laudabilis vitæ aliis præstare videbantur, iste interrogatus, quid profiteretur, Philosophum se esse respondit, id est, studiosum vel amatorem sapientiæ: quoniam sapientem profiteri, arrogantissimum videbatur. Ionici vero generis princeps fuit Thales Milesius, unus illorum septem qui appellati sunt Sapientes. Sed illi sex vitæ genere distinguebantur, et quibusdam præceptis ad bene vivendum accommodatis: iste autem Thales, ut successores etiam propagaret, rerum naturam scrutatus suasque disputationes litteris mandans eminuit; maximeque admirabilis extitit, quod astrologiæ numeris comprehensis [3] defectus solis et lunæ etiam prædicere potuit. Aquam tamen putavit rerum esse principium, et hinc omnia elementa mundi ipsumque mundum, et quæ in eo gignuntur, existere. Nihil autem huic operi, quod mundo conside-

[1] Vide lib. VII, q. in Judices, q. 37. — [2] Cic. in Tuscul. V. — [3] Id. I. de Divinat.

rato tam admirabile aspicimus, ex divina mente præposuit. Huic successit Anaximander ejus auditor, mutavitque de rerum natura opinionem. Non enim ex una re, sicut Thales ex humore, sed ex suis propriis principii quasque res nasci putavit. Quæ rerum principia singularum esse credidit infinita, et innumerabiles mundos gignere, et quæcumque in eis oriuntur, eosque mundos modo dissolvi, modo iterum gigni existimavit, quanta quisque ætate sua manere potuerit; nec ipse aliquid divinæ menti in his rerum operibus tribuens. Iste Anaximenem discipulum et successorem reliquit: qui omnes rerum causas infinito aëri dedit: nec deos negavit, aut tacuit: non tamen ab ipsis aërem factum, sed ipsos ex aëre ortos credidit. Anaxagoras vero ejus auditor, harum rerum omnium, quas videmus, effectorem divinum animum sensit; et dixit ex infinita materia, quæ constaret similibus inter se particulis, rerum omnium genera pro modulis et speciebus propriis singula fieri, sed animo faciente divino. Diogenes (31) quoque Anaximenis alter auditor, aërem quidem dixit rerum esse materiam, de qua omnia fierent; sed eum esse compotem divinæ rationis, sine qua nihil ex eo fieri posset. Anaxagoræ successit auditor ejus Archelaüs: etiam ipse de particulis inter se similibus, quibus singula quæque fierent, ita omnia constare putavit, ut inesse etiam mentem diceret, quæ corpora æterna, id est, illas particulas conjungendo et dissipando ageret omnia. Socrates hujus discipulus fuisse perhibetur, magister Platonis propter quem breviter cuncta ista recolui.

CAPUT III.

De socratica disciplina.

Socrates ergo primus universam philosophiam ad corrigendos componendosque mores flexisse memoratur[1]; cum ante illum omnes magis physicis, id est, naturalibus rebus perscrutandis operam maximam impenderent. Non mihi autem videtur posse ad liquidum colligi, utrum Socrates, ut hoc faceret, tædio rerum obscurarum et incertarum ad aliquid apertum et certum reperiendum animum intenderit, quod esset beatæ vitæ necessarium; propter quam unam omnium philosophorum invigilasse ac laborasse videtur industria: an vero, sicut de illo quidam benevolentius suspicantur, nolebat immundos terrenis cupiditatibus animo se extendere in divina conari. Quandoquidem ab eis causas rerum videbat inquiri, quas primas atque summas nonnisi in unius ac summi Dei voluntate esse credebat: unde non eas putabat nisi mundata mente posse comprehendi[2]; et ideo purgandæ bonis moribus vitæ censebat instandum, ut deprimentibus libidinibus exoneratus animus naturali vigore in æterna se attolleret, naturamque incorporei et incommutabilis luminis, ubi causæ omnium factarum naturarum stabiliter vivunt, intelligentiæ puritate conspiceret. Constat eum tamen imperitorum stultitiam scire se aliquid opinantium, etiam in ipsis moralibus quæstionibus, quo totum animum intendisse videbatur, vel confessa ignorantia sua, vel dissimulata scientia, lepore mirabili disserendi et acutissima urbani-

[1] Cic. 1, Acad. quæst. — [2] Plato in Phædone.

tate agitasse atque versasse. Unde et concitatis inimicitiis calumniosa criminitatione damnatus, morte mulctatus est. Sed eum postea illa ipsa, quæ publice damnaverat, Atheniensium civitas publice luxit, in duos accusatores ejus usque adeo populi indignatione conversa, ut unus eorum oppressus vi multitudinis interret, exilio autem voluntario atque perpetuo pœnam similem alter evaderet. Tam præclara igitur vitæ mortisque fama Socrates reliquit plurimos suæ philosophiæ sectatores, quorum certatim studium fuit in quæstionum moralium disceptatione versari, ubi agitur de summo bono, quo fieri homo beatus potest. Quod in Socratis disputationibus, dum omnia movet, asserit, destruit, quoniam non evidenter apparuit; quod cuique placuit, inde sumpserunt, et ubi cuique visum est, constituerunt finem boni. Finis autem boni appellantur, quo quisque cum pervenerit, beatus est. Sic autem diversas inter se Socratici de isto fine sententias habuerunt, ut (quod vix credibile est, unius magistri potuisse facere sectatores) quidam summum bonum esse dicerent voluptatem, sicut Aristippus; quidam virtutem, sicut Antisthenes. Sic alii atque alii aliud atque aliud opinati sunt: quos commemorare longum est [1].

CAPUT IV.

De præcipuo inter Socratis discipulos Platone, qui omnem philosophiam triplici partitione distinxit.

SED inter discipulos Socratis, non quidem immerito, excellentissima gloria claruit, qui omnino cæteros obscu-

[1] Cic. 2. de finib.

raret Plato. Qui cum esset Atheniensis, honesto apud suos loco natus, et ingenio mirabili longe suos condiscipulos anteiret; parum tamen putans perficiendæ philosophiæ sufficere se ipsum ac socraticam disciplinam, quam longe lateque potuit peregrinatus est, quaquaversum eum alicujus nobilitate scientiæ percipiendæ fama rapiebat. Itaque et in Ægypto didicit quæcumque illic magna habebantur atque docebantur, et inde in eas Italiæ partes veniens ubi Pythagoræorum fama celebrabatur, quidquid italicæ philosophiæ tunc florebat, auditis eminentioribus in ea doctoribus facillime comprehendit. Et quia magistrum Socratem singulariter diligebat, eum loquentem fere in omnibus sermonibus suis faciens, etiam illa, quæ vel ab aliis didicerat, vel ipse quanta potuerat intelligentia viderat, cum illius lepore et moralibus disputationibus temperavit. Itaque cum studium sapientiæ in actione et contemplatione versetur, unde una pars ejus activa, altera contemplativa dici potest; quarum activa ad agendam vitam, id est, ad mores instituendos pertinet, contemplativa autem ad conspiciendas naturæ causas et sincerissimam veritatem : Socrates in activa excelluisse memoratur; Pythagoras vero magis contemplativæ, quibus potuit intelligentiæ viribus, institisse. Proinde Plato utrumque jugendo philosophiam perfecisse laudatur, quam in tres partes distribuit : unam moralem, quæ maxime in actione versatur; alteram naturalem, quæ contemplationi deputata est; tertiam rationalem, qua verum disterminatur a falso. Quæ licet utrique, id est, actioni et contemplationi sit necessaria, maxime tamen contemplatio perspectionem sibi vindicat veritatis. Ideo hæc tripartitio non est contraria illi distinctioni, qua intelligitur omne studium sapientiæ in actione et contemplatione consistere. Quid autem in his vel de his singulis partibus Plato senserit, id est,

ubi finem omnium actionum, ubi causam omnium naturarum, ubi lumen omnium rationum esse cognoverit vel crediderit, disserendo explicare et longum esse arbitror, et temere esse affirmandum non arbitror. Cum enim magistri sui Socratis, quem facit in suis voluminibus disputantem, notissimum morem dissimulandæ scientiæ vel opinionis suæ servare affectat, quia et illi ipse mos placuit, factum est ut etiam ipsius Platonis de rebus magnis sententiæ non facile perspici possint. Ex his tamen, quæ apud eum leguntur, sive quæ ab aliis dicta esse narravit atque conscripsit, quæ sibi placita viderentur, quædam commemorari, et huic operi inseri oportet a nobis, vel ubi suffragatur religioni veræ, quam fides nostra suscipit ac defendit, vel ubi ei videtur esse contrarius, quantum ad istam de uno Deo et pluribus pertinet quæstionem, propter vitam, quæ post mortem futura est, veraciter beatam. Fortassis enim qui Platonem cæteris philosophis gentium longe recteque prælatum acutius atque veracius intellexisse atque secuti esse fama celebriore laudantur, aliquid tale de Deo sentiunt, ut in illo inveniatur et causa subsistendi, et ratio intelligendi, et ordo vivendi. Quorum trium, unum ad naturalem, alterum ad rationalem, tertium ad moralem partem intelligitur pertinere. Si enim homo ita creatus est, ut per id, quod in eo præcellit, attingat illud, quod cuncta præcellit, id est, unum verum optimum Deum, sine quo nulla natura subsistit, nulla doctrina instruit, nullus usus expedit : ipse quæratur, ubi nobis secura sunt omnia; ipse cernatur, ubi nobis certa sunt omnia; ipse diligatur, ubi nobis recta sunt omnia.

CAPUT V.

Quod de theologia cum Platonicis potissimum disceptandum sit, quorum opinioni omnium philosophorum postponenda sint dogmata.

Si ergo Plato Dei hujus imitatorem, cognitorem, amatorem dixit esse sapientem, cujus participatione sit beatus, quid opus est excutere cæteros? Nulli nobis, quam isti, propius accesserunt. Cedat eis igitur non solum theologia illa fabulosa deorum criminibus oblectans animos impiorum; nec solum etiam illa civilis, ubi impuri dæmones terrestribus gaudiis deditos populos deorum nomine seducentes, humanos errores tanquam suos divinos honores habere voluerunt, ad spectandos suorum criminum ludos cultores suos tanquam ad suum cultum studiis immundissimis excitantes, et sibi delectabiliores ludos de ipsis spectatoribus exhibentes : ubi si qua velut honesta geruntur in templis, conjuncta sibi theatrorum obscœnitate turpantur; et quæcumque turpia geruntur in theatris, comparata sibi templorum fœditate laudantur. Et ea, quæ Varro ex his sacris, quasi ad cœlum et terram rerumque mortalium semina et actus interpretatus est; quia nec ipsa illis ritibus significantur, quæ ipse insinuare conatur; et ideo veritas conantem non sequitur : et si ipsa essent, tamen animæ rationali ea, quæ infra illam naturali ordine constituta sunt, pro deo suo colenda non essent; nec sibi præferre debuit, tanquam deos, eas res, quibus ipsam prætulit verus Deus. Et ea, quæ Numa Pompilius revera ad sacra ejusmodi pertinentia secum sepeliendo curavit

abscondi, et aratro eruta senatus jussit incendi. In eo genere sunt etiam illa, ut aliquid de Numa mitius suspicemur, quæ Alexander Macedo scribit ad matrem, sibi a magno antistite sacrorum ægyptiorum quodam Leone patefacta : ubi non Picus et Faunus et Æneas et Romulus, vel etiam Hercules et Æsculapius et Liber Semele natus, et Tyndaridæ fratres, et si quos alios ex mortalibus pro diis habent, sed ipsi etiam majorum gentium dii, quos Cicero in Tusculanis tacitis nominibus videtur attingere, Jupiter, Juno, Saturnus, Vulcanus, Vesta, et alii plurimi, quos Varro conatur ad mundi partes sive elementa transferre, homines fuisse produntur [1]. Timens enim et ille quasi revelata mysteria, petens admonet Alexandrum, ut cum ea matri conscripta insinuaverit, flammis jubeat concremari. Non solum ergo ista, quæ duæ theologiæ, fabulosa continet et civilis, Platonicis philosophis cedant, qui verum Deum, et rerum auctorem, et veritatis illustratorem, et beatitudinis largitorem esse dixerunt : sed alii quoque philosophi, qui corporalia naturæ principia corpori deditis mentibus opinati sunt, cedant his tantis et tanti Dei cognitoribus viris, ut Thales in humore, Anaximenes in aëre, Stoïci in igne, Epicurus in atomis, hoc est minutissimis corpusculis, quæ nec dividi nec sentiri queunt, et quicumque alii, quorum enumerationi immorari non est necesse, sive simplicia, sive conjuncta corpora, sive vita carentia, sive viventia, sed tamen corpora, causam principiumque rerum esse dixerunt. Nam quidam eorum a rebus non vivis res vivas fieri posse crediderunt, sicut Epicurei. Quidam vero a vivente quidem et viventia et non viventia, sed tamen a corpore corpora. Nam Stoïci ignem, id est, corpus unum ex his quatuor elementis, quibus visibilis mundus hic constat, et viventem, et sapientem,

[1] Vide infra lib. XII, c. 10. et Cypr. de idolor. vanitate.

et ipsius mundi fabricatorem atque omnium, quæ in eo sunt, eumque omnino ignem deum esse putaverunt. Hi et cæteri similes eorum id solum cogitare potuerunt, quod cum eis corda eorum obstricta carnis sensibus fabulata sunt. In se quippe habebant quod non videbant, et apud se imaginabantur quod foris viderant, etiam quando non videbant, sed tantummodo cogitabant. Hoc autem in conspectu talis cogitationis jam non est corpus, sed similitudo corporis. Illud autem unde videtur in animo hæc similitudo corporis, nec corpus est, nec similitudo corporis; et unde videtur, atque utrum pulchra an deformis sit judicatur, profecto est melius quam ipsa quæ judicatur. Hæc mens hominis et rationalis animæ natura est, quæ utique corpus non est; si jam illa corporis similitudo, cum in animo cogitantis aspicitur atque judicatur, nec ipsa corpus est. Non est ergo nec terra, nec aqua, nec aër, nec ignis: quibus quatuor corporibus, quæ dicuntur quatuor elementa, mundum corporeum videmus esse compactum. Porro si noster animus corpus non est, quomodo Deus creator animi corpus est? Cedant ergo et isti, ut dictum est Platonicis: cedant et illi, quos quidem puduit dicere Deum corpus esse, verumtamen ejusdem naturæ, cujus ille est, animos nostros esse putaverunt. Ita non eos movit tanta mutabilitas animæ, quam Dei naturæ tribuere nefas est. Sed dicunt: « Corpore mutatur animæ natura, nam per se ipsam incommutabilis est. » Poterant isti dicere: « Corpore aliquo vulneratur caro, nam per se ipsam invulnerabilis est. » Prorsus quod mutari non potest, nulla re potest: ac per hoc quod corpore mutari potest, aliqua re potest, et ideo incommutabile recte dici non potest.

CAPUT VI.

De Platonicorum sensu in ea parte philosophiæ, quæ physica nominatur.

Viderunt ergo isti philosophi, quos cæteris non immerito fama atque gloria prælatos videmus, nullum corpus esse Deum : et ideo cuncta corpora transcenderunt quærentes Deum. Viderunt quidquid mutabile est, non esse summum Deum : et ideo omnem animam mutabilesque omnes spiritus transcenderunt, quærentes summum Deum. Deinde viderunt omnem speciem in re quacumque mutabili, qua est quidquid illud est, quoquo modo et qualiscumque natura est, non esse posse nisi ab illo qui vere est, quia incommutabiliter est. Ac per hoc sive universi mundi corpus, figuras, qualitates, ordinatumque motum, et elementa disposita a cœlo usque ad terram, et quæcumque corpora in eis sunt; sive omnem vitam, vel quæ nutrit et continet, qualis est in arboribus; vel quæ et hoc habet et sentit, qualis est in pecoribus; vel quæ et hæc habet et intelligit, qualis est in hominibus; vel quæ nutritorio subsidio non indiget, sed tantum continet, sentit, intelligit, qualis est in Angelis, nisi ab illo esse non posse qui simpliciter est : quia non aliud illi est esse, aliud vivere, quasi possit esse non vivens; nec aliud illi est vivere, aliud intelligere, quasi possit vivere non intelligens; nec aliud illi est intelligere, aliud beatum esse, quasi possit intelligere et non beatus esse; sed quod est illi vivere, intelligere, beatum esse, hoc est illi esse. Propter hanc incommutabilitatem et simplicitatem intellexerunt eum et

omnia ista fecisse, et ipsum a nullo fieri potuisse. Consideraverunt enim quidquid est, vel corpus esse, vel vitam; meliusque aliquid vitam esse, quam corpus; speciemque corporis esse sensibilem, intelligibilem vitæ. Proinde intelligibilem speciem sensibili prætulerunt. Sensibilia dicimus, quæ visu tactuque corporis sentiri queunt : intelligibilia, quæ conspectu mentis intelligi possunt. Nulla est enim pulchritudo corporalis, sive in statu corporis, sicut est figura, sive in motu, sicut est cantilena, de qua non animus judicet. Quod profecto non posset, nisi melior in illo esset hæc species, sine tumore molis, sine strepitu vocis, sine spatio vel loci vel temporis. Sed ibi quoque nisi mutabilis esset, non alius alio melius de specie sensibili judicaret : melius ingeniosior quam tardior, melius peritior quam imperitior, melius exercitatior quam minus exercitatus, et idem ipse unus cum proficit, melius utique postea quam prius. Quod autem recipit magis et minus, sine dubitatione mutabile est. Unde ingeniosi et docti et in his exercitati homines facile collegerunt non esse in eis rebus primam speciem, ubi mutabilis esse convincitur. Cum igitur in eorum conspectu et corpus et animus magis minusque speciosa essent, etsi omni specie carere possent, omnino nulla essent, viderunt esse aliquid ubi prima esset et incommutabilis [1], et ideo nec comparabilis : atque ibi esse rerum principium rectissime crediderunt, quod factum non esset, et ex quo facta cuncta essent. Ita quod notum est Dei, ipse manifestavit eis [2], cum ab eis invisibilia ejus, per ea quæ facta sunt intellecta conspecta sunt; sempiterna quoque virtus ejus et divinitas : a quo etiam visibilia et temporalia cuncta creata sunt. Hæc de illa parte quam physicam, id est, naturalem nuncupant, dicta sint.

[1] *Supple*, species. — [2] Rom. I, 19.

CAPUT VII.

Quanto excellentiores cæteris in logica, id est, rationali philosophia, Platonici sint habendi.

Quod autem attinet ad doctrinam, ubi altera pars versatus, quæ ab eis logica, id est, rationalis vocatur; absit ut his comparandi videantur, qui posuerunt judicium veritatis in sensibus corporis, eorumque infidis et fallacibus regulis omnia, quæ discuntur, metienda esse censuerunt, ut Epicurei, et quicumque alii tales, ut etiam ipsi Stoïci, qui cum vehementer amaverint solertiam disputandi, quam dialecticam nominant, a corporis sensibus eam ducendam putarunt; hinc asseverantes animum concipere notiones, quas appellant ἐννοίας, earum rerum scilicet, quas definiendo explicant; hinc propagari atque connecti totam discendi docendique rationem. Ubi ego multum mirari soleo, cum pulchros dicant non esse nisi sapientes, quibus sensibus corporis istam pulchritudinem viderint, qualibus oculis carnis formam sapientiæ decusque conspexerint. Hi vero, quos merito cæteris anteponimus, discreverunt ea, quæ mente conspiciuntur, ab iis, quæ sensibus attinguntur; nec sensibus adimentes quod possunt, nec eis dantes ultra quam possunt. Lumen autem mentium esse dixerunt ad discenda omnia, eumdem ipsum Deum a quo facta sunt omnia.

CAPUT VIII.

Quod etiam in morali philosophia Platonici obtineant principatum.

Reliqua est pars moralis, quam græco vocabulo dicunt ἠθικὴν, ubi quæritur de summo bono, quo referentes omnia quæ agimus, et quod non propter aliud, sed propter se ipsum appetentes, idque adipiscentes, nihil quo beati simus, ulterius requiramus. Ideo quippe et finis est dictus, quia propter hunc cætera volumus, ipsum autem nonnisi propter ipsum. Hoc ergo beatificum bonum, alii a corpore, alii ab animo, alii ab utroque in homine esse dixerunt. Videbant quippe ipsum hominem constare ex animo et corpore, et ideo ab alterutro istorum duûm, aut ab utroque bene sibi esse posse credebant, finali quodam bono, quo beati essent, quo cuncta, quæ agebant referrent, atque id quo referendum esset non ultra quærerent. Unde illi, qui dicuntur addidisse tertium genus bonorum, quod appellatur extrinsecus, sicuti est honor, gloria, pecunia, etsi quid hujusmodi, non sic addiderunt, ut finale esset, id est, propter se ipsum appetendum, sed propter aliud; bonumque esse hoc genus bonis, malum autem malis. Ita bonum hominis, qui vel ab animo, vel a corpore, vel ab utroque expetiverunt, nihil aliud quam ab homine expetendum esse putaverunt. Sed qui id appetiverunt a corpore, a parte hominis deteriore; qui vero ab animo, a parte meliore; qui autem ab utroque, a toto homine. Sive ergo a parte qualibet, sive a toto, nonnisi ab homine. Nec istæ differentiæ, quoniam tres sunt, ideo

tres, sed multas dissensiones philosophorum sectasque fecerunt : quia et de bono corporis, et de bono animi, et de bono utriusque diversi diversa opinati sunt. Cedant igitur hi omnes illis philosophis , qui non dixerunt beatum esse hominem fruentem corpore, vel fruentem animo, sed fruentem Deo : non sicut corpore vel se ipso animus, aut sicut amico amicus; sed sicut luce oculus; si aliquid ab his ad illa similitudinis afferendum est, quod quale sit, si Deus ipse adjuverit, alio loco, quantum per nos fieri poterit, apparebit. Nunc satis sit commemorare Platonem determinasse finem boni esse, secundum virtutem vivere, et ei soli evenire posse qui notitiam Dei habeat et imitationem; nec esse aliam ob causam beatum. Ideoque non dubitat hoc esse philosophari, amare Deum; cujus natura sit incorporalis. Unde utique colligitur, tunc fore beatum studiosum sapientiæ, (id enim est philosophus,) cum Deo frui cœperit. Quamvis enim non continuo beatus sit, qui eo fruitur quod amat; multi enim amando ea, quæ amanda non sunt, miseri sunt, et miseriores cum fruuntur: nemo tamen beatus est, qui eo quod amat non fruitur. Nam et ipsi, qui res non amandas amant, non se beatos amando putant, sed fruendo. Quisquis ergo fruitur eo quod amat, verumque et summum bonum amat, quis eum beatum nisi miserrimus negat? Ipsum autem verum ac summum bonum Plato dicit Deum, unde vult esse philosophum amatorem Dei, ut quoniam philosophia ad beatam vitam tendit, fruens Deo sit beatus qui Deum amaverit.

CAPUT IX.

De ea philosophia quæ ad veritatem fidei christianæ propius accessit.

Quicumque igitur philosophi de Deo summo et vero ista senserunt, quod et rerum creatarum sit effector, et lumen cognoscendarum, et bonum agendarum; quod ab illo nobis sit et principium naturæ, et veritas doctrinæ, et felicitas vitæ; sive Platonici accommodatius nuncupentur, sive quodlibet aliud sectæ suæ nomen imponant : sive tantummodo ionici generis, qui in eis præcipui fuerunt, ista senserint, sicut idem Plato, et qui eum bene intellexerunt; sive etiam italici, propter Pythagoram et Pythagoreos, etsi qui forte alii ejusdem sententiæ identidem fuerunt; sive aliarum quoque gentium, qui sapientes vel philosophi habiti sunt, Atlantici, Libyci, Ægyptii, Indi, Persæ, Chaldæi, Scythæ, Galli, Hispani, aliique reperiuntur, qui hoc viderint ac docuerint eos omnes cæteris anteponimus, eosque nobis propinquiores fatemur.

CAPUT X.

quæ sit inter philosophicas artes religiosi excellentia Christiani.

I. Quamvis enim homo christianus Litteris tantum ecclesiasticis eruditus, Platonicorum forte nomen ignoret, nec utrum duo genera philosophorum extiterint in græca

lingua Ionicorum et Italicorum sciat ; non tamen ita surdus est in rebus humanis, ut nesciat philosophos vel studium sapientiæ, vel ipsam sapientiam profiteri. Cavet eos tamen, qui secundum elementa hujus mundi philosophantur, non secundum Deum, a quo ipse factus est mundus. Admonetur enim præcepto apostolico, fideliterque audit quod dictum est : « Cavete ne quis vos decipiat per philosophiam et inanem seductionem, secundum elementa mundi [1]. » Deinde ne omnes tales esse arbitretur, audit ab eodem Apostolo dici de quibusdam : « Quia quod notum est Dei, manifestum est in illis : Deus enim illis manifestavit. Invisibilia enim ejus a constitutione mundi per ea, quæ facta sunt intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque virtus ejus et divinitas[2]. » Et ubi Atheniensibus loquens, cum rem magnam de Deo dixisset, et quæ a paucis possit intelligi, quod « In illo vivimus, movemur et sumus; » adjecit et ait : « Sicut et vestri quidam dixerunt [3]. » Novit sane etiam ipsos, in quibus errant, cavere. Ubi enim dictum est, quod per ea, quæ facta sunt, Deus illis manifestavit intellectu conspicienda invisibilia sua ; ibi etiam dictum est non illos ipsum Deum recte coluisse, quia et aliis rebus, quibus non oportebat, divinos honores illi uni tantum debitos detulerunt. « Quoniam cognoscentes Deum, non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt ; sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est insipiens cor eorum. Dicentes enim se sapientes esse, stulti facti sunt, et immutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, et volucrum, et quadrupedum, et serpentium [4]. » Ubi et Romanos, et Græcos, et Ægyptios, qui de sapientiæ nomine gloriati sunt, fecit intelligi. Sed de hoc cum istis postmodum disputabimus. In quo autem

[1] Coloss. II, 8.— [2] Rom. I, 19, 20.— [3] Act. XVII, 28.— [4] Rom. I, 21-23.

nobis consentiunt de uno Deo hujus universitatis auctore, qui non solum super omnia corpora est incorporeus, verumetiam super omnes animas incorruptibilis, principium nostrum, lumen nostrum, bonum nostrum, in hoc eos cæteris anteponimus.

II. Nec, si litteras eorum Christianus ignorans, verbis, quæ non didicit, in disputatione non utitur, ut vel naturalem latine, vel physicam græce appellet eam partem in qua de inquisitione naturæ tractatur, et rationalem sive logicam in qua quæritur quonam modo veritas percipi possit, et moralem vel ethicam, in qua de moribus agitur bonorumque finibus appetendis malorumque vitandis, ideo nescit ab uno vero Deo atque optimo, et naturam nobis esse qua facti ad ejus imaginem sumus, et doctrinam qua eum nosque noverimus, et gratiam qua illi cohærendo beati simus. Hæc itaque causa est cur istos cæteris præferamus; quia cum alii philosophi ingenia sua studiaque contriverint in requirendis rerum causis, et quinam esset modus discendi atque vivendi; isti Deo cognito reppererunt ubi esset causa constitutæ universitatis, et lux percipiendæ veritatis, et fons bibendæ felicitatis. Sive ergo isti, sive Platonici, quicumque alii quarumlibet gentium philosophi de Deo ista sentiunt, nobiscum sentiunt. Sed ideo cum Platonicis magis placuit hanc causam agere, quia eorum sunt litteræ notiores. Nam et Græci quorum lingua in gentibus præeminet, eas magna prædicatione celebrarunt, et Latini permoti earum vel excellentia, vel gloria, ipsas libentius didicerunt, atque in nostrum eloquium transferendo nobiliores clarioresque fecerunt.

CAPUT XI.

Unde Plato eam intelligentiam potuerit acquirere, qua christianæ scientiæ propinquavit.

MIRANTUR autem quidam nobis in Christi gratia sociati, cum audiunt vel legunt Platonem de Deo ista sensisse, quæ multum congruere veritati nostræ religionis agnoscunt[1]. Unde nonnulli putaverunt eum, quando perrexit in Ægyptum, Jeremiam audisse prophetam, vel Scripturas propheticas in eadem peregrinatione legisse : quorum quidem opinionem in quibusdam libris meis posui (32). Sed diligenter supputata temporum ratio, quæ chronica historia continetur, Platonem indicat a tempore, quo prophetavit Jeremias, centum ferme annos postea natum fuisse : qui cum octoginta et unum vixisset, ab anno mortis ejus usque ad id tempus, quo Ptolemæus rex Ægypti Scripturas propheticas gentis Hebræorum de Judæa poposcit, et per septuaginta viros Hebræos, qui etiam græcam linguam noverant, interpretandas habendasque curavit, anni ferme reperiuntur sexaginta. Quapropter, in illa peregrinatione sua Plato nec Jeremiam videre potuit tanto ante defunctum, nec easdem Scripturas legere, quæ nondum fuerant in græcam linguam translatæ, qua illæ pollebat (33): nisi forte quia fuit acerrimi studii, sicut Ægyptias, ita et istas per interpretem didicit, non ut scribendo transferret, quod Ptolemæus pro ingenti beneficio, qui regia potestate etiam timeri poterat, meruisse perhibetur, sed ut colloquendo quid continerent, quantum capere pos-

[1] Vide Confess. lib. VII, c. 20.

set, addisceret. Hoc ut existimetur, illa suadere videntur indicia, quod liber Geneseos sic incipit : « In principio » fecit Deus cœlum et terram. Terra autem erat invisi- » bilis et incomposita, et tenebræ erant super abyssum, » et Spiritus Dei superferebatur super aquam[1].» In Timæo autem Plato, quem librum de mundi constitutione conscripsit, Deum dicit in illo opere terram primo ignemque junxisse : manifestum est autem, quod igni tribuat cœli locum : habet ergo hæc sententia quamdam illius similitudinem, qua dictum est : « In principio fecit Deus cœlum » et terram. » Deinde illa duo media, quibus interpositis sibimet hæc extrema copularentur, aquam dicit et aërem : unde putatur sic intellexisse quod scriptum est : « Spiri- » tus Dei superferebatur super aquam. » Parum quippe attendens quo more soleat illa Scriptura appellare Spiritum Dei, quoniam et aër spiritus dicitur, quatuor opinatus elementa loco illo commemorata videri potest. Deinde quod Plato dicit amatorem Dei esse philosophum, nihil sic in illis sacris Litteris flagrat : et maxime illud, quod et me plurimum adducit, ut pene assentiar Platonem illorum librorum expertem non fuisse, quod cum ad sanctum Moysen ita verba Dei per Angelum perferantur, ut quærenti quod sit nomen ejus, qui eum pergere præcipiebat ad populum hebræum ex Ægypto liberandum, respondeatur : « EGO SUM QUI SUM ; et dices filiis Israël : QUI » EST, misit me ad vos[2]; » tanquam in ejus comparatione qui vere est, quia incommutabilis est, ea quæ mutabilia facta sunt non sint : vehementer hoc Plato tenuit, et diligentissime commendavit. Et nescio utrum hoc uspiam reperiatur in libris eorum, qui ante Platonem fuerunt, nisi ubi dictum est : « EGO SUM QUI SUM ; et dices eis : QUI » EST, misit me ad vos. »

[1] Gen. I, 1, 2. — [2] Exod. III, 14.

CAPUT XII.

Quod etiam Platonici, licet de uno vero Deo bene senserint, multis tamen diis sacra facienda censuerint.

Sed undecumque ille ista didicerit, sive præcedentibus cum veterum libris, sive potius quomodo dicit Apostolus : « quia quod notum est Dei, manifestum est in illis ; Deus » enim illis manifestavit : invisibilia enim ejus a consti- » tutione mundi per ea, quæ facta sunt, intellecta conspi- » ciuntur, sempiterna quoque ejus virtus et divinitas[1] : » nunc non immerito me Platonicos philosophos elegisse cum quibus agam, quod in ista quæstione, quam modo suscepimus, agitur de naturali theologia, utrum propter felicitatem, quæ post mortem futura est, uni Deo, an pluribus sacra facere oporteat, satis, ut existimo, exposui. Ideo quippe hos potissimum elegi, quoniam de uno Deo, qui fecit cœlum et terram, quanto melius senserunt, tanto cæteris gloriosiores et illustriores habentur : in tantum aliis prælati judicio posterorum, ut cum Aristoteles Platonis discipulus, vir excellentis ingenii, et eloquio Platoni quidem impar, sed multos facile superans, sectam peripateticam condidisset, quod deambulans disputare consueverat, plurimosque discipulos præclara fama excellens, vivo adhuc præceptore in suam hæresim congregasset, post mortem vero Platonis Speusippus sororis ejus filius et Xenocrates dilectus ejus discipulus, in scholam ejus, quæ Academia vocabatur, eidem successissent, at-

[1] Rom. I, 19, 20.

que ob hoc et ipsi et eorum successores Academici appellarentur; recentiores tamen philosophi nobilissimi, quibus Plato sectandus placuit, noluerint se dici Peripateticos, aut Academicos, sed Platonicos. Ex quibus sunt valde nobilitati Græci, Plotinus, Iamblicus, Porphyrius: in utraque autem lingua, id est, et græca et latina, Apuleius Afer extitit Platonicus nobilis. Sed hi omnes, et cæteri ejusmodi, et ipse Plato diis plurimis esse sacra facienda putaverunt [1].

CAPUT XIII.

De sententia Platonis, qua definivit deos non esse nisi bonos amicosque virtutum.

Quanquam ergo a nobis et in aliis multis rebus magnisque dissentiant; in hoc tamen quod modo posui, quia neque parva res est, et inde nunc quæstio est, primum ab eis quæro, quibus diis istum cultum exhibendum arbitrentur, utrum bonis, an malis, an et bonis et malis. Sed habemus sententiam Platonis, dicentis omnes deos bonos esse, nec esse omnino ullum deorum malum [2]. Consequens est igitur, ut bonis hæc exhibenda intelligantur: tunc enim diis exhibentur; quoniam nec dii erunt, si boni non erunt. Hoc si ita est, (nam de diis quid aliud decet credere?) illa profecto vacuatur opinio, qua nonnulli putant deos malos sacris placandos esse, ne lædant [3]; bonos autem, ut adjuvent, invocandos. Mali enim

[1] Plato in libris de repub. et de legibus. — [2] Plato lib. x. de legibus. et II. de republica. — [3] Porphyr. lib. II. de abstinentia animatorum.

nulli sunt dii : bonis porro debitus, ut dicunt, honor sacrorum est deferendus. Qui sunt ergo illi, qui ludos scenicos amant, eosque divinis rebus adjungi et suis honoribus flagitant exhiberi ? quorum vis non eos indicat nullos, sed iste affectus nimirum indicat malos. Quid enim de ludis scenicis Plato senserit, notum est ; cum poëtas ipsos, quod tam indigna deorum majestate atque bonitate carmina composuerint, censet civitate pellendos. Qui sunt igitur isti dii, qui de scenicis ludis cum ipso Platone contendunt ? Ille quippe non patitur deos falsis criminibus infamari : isti eisdem criminibus suos honores celebrari jubent. Denique isti cum eosdem ludos instaurari præciperent, poscentes turpia, etiam maligna gesserunt, Tito Latinio auferentes filium, et immittentes morbum[1], quod eorum abnuisset imperium, eumque morbum retrahentes, cum jussa complesset : iste autem illos nec tam malos timendos putat, sed suæ sententiæ robur constantissime retinens, omnes poëtarum sacrilegas nugas ; quibus illi immunditiæ societate oblectantur, a populo bene instituto removere non dubitat. Hunc autem Platonem, quod jam in secundo libro commemoravi [2], inter semideos Labeo ponit. Qui Labeo numina mala victimis cruentis atque hujusmodi supplicationibus placari existimat, bona vero ludis, et talibus quasi ad lætitiam pertinentibus rebus. Quid est ergo quod semideus Plato non semideis, sed deis, et hoc bonis, illa oblectamenta, quia judicat turpia, tam constanter audet referre? Qui sane dii refellunt sententiam Labeonis : nam se in Latinio non lascivos tantum atque ludibundos, sed etiam sævos terribilesque monstrarunt. Exponant ergo ista nobis Platonici, qui omnes deos secundum auctoris sui sententiam bonos et honestos et virtutibus sapientium esse socios arbitran-

[1] Vide supra lib. IV, c. 26. — [2] Lib. II, cap. XIV.

tur, aliterque de ullo deorum sentiri nefas habent. Exponimus, inquiunt. Attente igitur audiamus.

CAPUT XIV.

De opinione eorum, qui rationales animas trium generum esse dixerunt, id est, in diis cœlestibus, in dæmonibus aëriis, et in hominibus terrenis.

I. Omnium, inquiunt, animalium, in quibus est anima rationalis, tripertita divisio est, in deos, homines, dæmones. Dii excelsissimum locum tenent, homines infimum, dæmones medium. Nam deorum sedes in cœlo est, hominum in terra, in aëre dæmonum[1]. Sicut eis diversa dignitas est locorum, ita etiam naturarum. Proinde dii sunt hominibus dæmonibusque potiores : homines vero infra deos et dæmones constituti sunt, ut elementorum ordine, sic differentia meritorum. Dæmones igitur medii, quemadmodum diis quibus inferius habitant postponendi, ita hominibus, quibus superius, præferendi sunt. Habent enim cum diis communem immortalitatem corporum, animorum autem cum hominibus passiones. Quapropter non est mirum, inquiunt, si etiam ludorum obscœnitatibus et poëtarum figmentis delectantur ; quandoquidem humanis capiuntur affectibus, a quibus dii longe absunt et modis omnibus alieni sunt. Ex quo colligitur Platonem poëtica detestando et prohibendo figmenta, non deos, qui omnes boni et excelsi sunt, privasse ludorum scenicorum voluptate, sed dæmones.

II. Hæc si ita sunt, quæ licet apud alios quoque reperiantur, Apuleius tamen Platonicus Madaurensis ; de hac

[1] Plato in Epinomide.

re sola unum scripsit librum, cujus titulum esse voluit: «De Deo Socratis:» ubi disserit et exponit, ex quo genere numinum Socrates habebat adjunctum et amicitia quadam conciliatum, a quo perhibetur solitus admoneri, ut desisteret ab agendo, quando id, quod agere volebat, non prospere fuerat eventurum. Dicit enim apertissime, et copiosissime asserit non illum Deum fuisse, sed dæmonem, diligenti disputatione pertractans istam Platonis de deorum sublimitate et hominum humilitate et dæmonum medietate sententiam. Hæc ergo si ita sunt, quonam modo ausus est Plato, etiamsi non diis, quos ab omni humana contagione semovit, certe ipsis dæmonibus, poëtas urbe pellendo, auferre theatricas voluptates, nisi quia hoc pacto admonuit animum humanum, quamvis adhuc in his moribundis membris positum, pro splendore honestatis impura dæmonum jussa contemnere, eorumque immunditiam detestari? Nam si Plato hæc honestissime arguit et prohibuit, profecto dæmones turpissime poposcerunt atque jusserunt. Aut ergo fallitur Apuleius, et non ex isto genere numinum habuit amicum Socrates; aut contraria inter se sentit Plato, modo dæmones honorando, modo eorum delicias a civitate bene morata removendo; aut non est Socrati amicitia dæmonis gratulanda, de qua usque adeo et ipse Apuleius erubuit, ut de deo Socratis prænotaret librum, quem secundum suam disputationem, qua deos a dæmonibus tam diligenter copioseque discernit, non appellare de deo, sed de dæmone Socratis debuit. Maluit autem hoc in ipsa disputatione, quam in titulo libri ponere. Ita enim per sanam doctrinam, quæ humanis rebus illuxit, omnes vel pene omnes dæmonum nomen exhorrent, ut quisquis ante disputationem Apuleii, qua dæmonum dignitas commendatur, titulum libri de dæmone Socratis legeret, nequaquam illum hominem sanum

fuisse sentiret. Quid autem etiam ipse Apuleius quod in dæmonibus laudaret, invenit, præter subtilitatem et firmitatem corporum, et habitationis altiorem locum? Nam de moribus eorum, cum de omnibus generaliter loqueretur, non solum nihil boni dixit, sed etiam plurimum mali. Denique, lecto illo libro, prorsus nemo miratur eos etiam scenicam turpitudinem in rebus divinis habere voluisse, et cum deos se putari velint, deorum criminibus oblectari potuisse, et quidquid in eorum sacris obscœna solemnitate seu turpi crudelitate vel ridetur, vel horretur, eorum affectibus convenire.

CAPUT XV.

Quod neque propter aëria corpora, neque propter superiora habitacula dæmones hominibus antecellant.

I. Quamobrem absit ut ista considerans animus veraciter religiosus et vero Deo subditus, ideo arbitretur dæmones se ipso esse meliores, quod habeant corpora meliora (34). Alioquin multas sibi et bestias prælaturus est, quæ nos et acrimonia sensuum, et motu facillimo atque celerrimo, et valentia virium, et annosissima firmitate corporum vincunt. Quis hominum videndo æquabitur aquilis et vulturibus? Quis odorando canibus? Quis velocitate leporibus, cervis, avibus omnibus? Quis multum valendo leonibus et elephantis? Quis diu vivendo serpentibus, qui etiam, deposita tunica, senectutem deponere, atque in juventam redire perhibentur? Sed sicut his omnibus ratiocinando et intelligendo meliores sumus, ita etiam dæmonibus bene

atque honeste vivendo meliores esse debemus. Ob hoc enim et providentia divina eis, quibus nos constat esse potiores, data sunt quædam potiora corporum munera, ut illud, quo eis præponimur, etiam isto modo nobis commendaretur multo majore cura excolendum esse, quam corpus; ipsamque excellentiam corporalem, quam dæmones habere nossemus præ bonitate vitæ, qua illis anteponimur, contemnere disceremus, habituri et nos immortalitatem corporum, non quam suppliciorum æternitas torqueat, sed quam puritas præcedat animorum.

II. Jam vero de loci altitudine, quod dæmones in aëre, nos autem habitamus in terra, ita permoveri, ut hinc eos nobis esse præponendos existimemus, omnino ridiculum est. Hoc enim pacto nobis et omnia volatilia præponimus. At enim volatilia cum volando fatigantur, vel reficiendum alimentis corpus habent, terram repetunt, vel ad requiem, vel ad pastum[1]; quod dæmones, inquiunt, non faciunt. Numquid ergo placet eis, ut volatilia nobis, dæmones autem etiam volatilibus antecellant? Quod si dementissimum est opinari, nihil est quod de habitatione superioris elementi, dignos esse dæmones existimemus, quibus nos religionis affectu subdere debeamus. Sicut enim fieri potuit, ut aëriæ volucres terrestribus nobis non solum non præferantur, verumetiam subjiciantur propter rationalis animæ, quæ in nobis est, dignitatem; ita fieri potuit, ut dæmones, quamvis magis aërii sint, terrestribus nobis, non ideo meliores sint, quia est aër quam terra superior; sed ideo eis homines præferendi sint, quoniam spei piorum hominum nequaquam illorum desperatio comparanda est. Nam et illa ratio Platonis, qua elementa quator proportione contexit atque ordinat, ita duobus extremis, igni mobilissimo et terræ immobili media duo

[1] Apuleius in lib. de Deo Socratis.

aërem et aquam interserens, ut quanto aër est aquis et aëre ignis, tanto et aquæ superiores sint terris; satis nos admonet animalium merita non pro gradibus elementorum æstimare. Et ipse quippe Apuleius cum cæteris terrestre animal hominem dicit, qui tamen longe præponitur animalibus aquatilibus, cum ipsas aquas terris præponat Plato: ut intelligamus non eumdem ordinem tenendum, cum agitur de meritis animarum, qui videtur esse ordo in gradibus corporum; sed fieri posse, ut inferius corpus anima melior inhabitet, deteriorque superius.

CAPUT XVI.

Quid de moribus atque actionibus dæmonum Apuleius Platonicus senserit.

De moribus ergo dæmonum cum idem Platonicus loqueretur[1], dixit eos eisdem quibus homines animi perturbationibus agitari, irritari injuriis, obsequiis donisque placari, gaudere honoribus, diversis sacrorum ritibus oblectari, et in eis si quid neglectum fuerit, commoveri. Inter cætera etiam dicit ad eos pertinere divinationes augurum, haruspicum, vatum, atque somniorum: ab his quoque esse miracula magorum. Breviter autem eos definiens ait: Dæmones esse genere animalia, animo passiva, mente rationalia, corpore aëria, tempore æterna: horum vero quinque, tria priora illis esse quæ nobis, quartum proprium, quintum eos cum diis habere commune. Sed video trium superiorum quæ nobiscum habent, duo etiam cum diis habere. Animalia quippe esse dicit et deos, qui sua cuique elementa distribuens,

[1] Apuleius in lib. de Deo Socratis.

in terrestribus animalibus nos posuit cum cæteris, quæ in terra vivunt et sentiunt, in aquatilibus pisces et alia natatilia, in aëriis dæmones, in ætheriis deos. Ac per hoc quod dæmones genere sunt animalia, non solum eis cum hominibus, verumetiam cum diis pecoribusque commune est : quod mente rationalia, cum diis et hominibus quod tempore æterna, cum diis solis; quod animo passiva, cum hominibus solis; quod corpore aëria, ipsi sunt soli. Proinde quod genere sunt animalia, non est magnum; quia hoc sunt et pecora : quod mente rationalia, non est supra nos; quia sumus et nos : quod tempore æterna, quid boni est, si non beata? Melior est enim temporalis felicitas, quam misera æternitas. Quod animo passiva, quomodo supra nos est; quando et nos hoc sumus, nec ita esset, nisi miseri essemus? Quod corpore aëria, quanti æstimandum est, cum omni corpori præferatur animæ qualiscumque natura; et ideo religionis cultus, qui debetur ex animo, nequaquam debeatur ei rei, quæ inferior est animo? Porro si inter illa, quæ dæmonum esse dicit, annumeraret virtutem, sapientiam, felicitatem, et hæc eos diceret habere cum diis æterna atque communia, profecto aliquid diceret exoptandum magnique pendendum : nec sic eos tamen propter hæc tanquam Deum colere deberemus, sed potius ipsum a quo hæc illos accepisse nossemus. Quanto minus nunc honore divino aëria digna sunt animalia, ad hoc rationalia ut misera esse possint, ad hoc passiva ut misera sint, ad hoc æterna ut miseriam finire non possint?

CAPUT XVII.

An dignum sit eos spiritus ab homine coli, a quorum vitiis eum oporteat liberari.

Quapropter, ut omittam cætera, et hoc solum pertractem, quod nobiscum dæmones dixit habere commune, id est, animi passiones, si omnia quatuor elementa suis animalibus plena sunt, immortalibus ignis et aër, mortalibus aqua et terra; quæro cur animi dæmonum passionum turbellis et tempestatibus agitentur? Pertubatio enim est, quæ græce πάθος dicitur : unde illa voluit vocare animo passiva; quia verbum de verbo πάθος passio diceretur motus animi contra rationem. Cur ergo sunt ista in animis dæmonum, quæ in pecoribus non sunt? Quoniam si quid in pecore simile apparet, non est perturbatio; quia non est contra rationem, qua pecora carent. In hominibus autem ut sint istæ perturbationes, facit hoc stultitia, vel miseria. Nondum enim sumus in illa perfectione sapientiæ beati, quæ nobis ab hac mortalitate liberatis in fine promittitur. Deos vero ideo dicunt istas perturbationes non perpeti, quia non solum æterni, verumetiam beati sunt. Easdem quippe animas rationales etiam ipsos habere perhibent, sed ab omni labe ac peste purissimas. Quamobrem si propterea dii non perturbantur, quod animalia sunt beata, non misera; et propterea pecora non perturbantur, quod animalia sunt, quæ nec beata possunt esse, nec misera : restat ut dæmones sicut homines ideo perturbentur, quod animalia sunt non beata, sed misera.

II. Qua igitur insipientia, vel potius amentia per ali-

quam religionem dæmonibus subdimur, cum per veram religionem ab ea vitiositate, qua illis sumus similes, liberemur? Cum enim dæmones, quod et iste Apuleius[1], quamvis eis plurimum parcat, et divinis honoribus dignos censeat, tamen cogitur confiteri, ira instigentur; nobis vera religio præcipit, ne ira instigemur, sed ei potius resistamus. Cum dæmones donis invitentur; nobis vera religio præcipit, ne cuiquam donorum acceptione faveamus. Cum dæmones honoribus mulceantur; nobis vera religio præcipit, ut talibus nullo modo moveamur. Cum dæmones quorumdam hominum osores, quorumdam amatores sint, non prudenti tranquilloque judicio, sed animo, ut appellat ipse, passivo; nobis vera religio præcipit, ut inimicos nostros etiam diligamus[2]. Postremo omnem motum cordis et salum mentis, omnesque turbellas et tempestates animi, quibus dæmones æstuare atque fluctuare asserit, nos vera religio deponere jubet. Quæ igitur causa est, nisi stultitia errorque miserabilis, ut ei te facias venerando humilem, cui te cupias vivendo dissimilem; et religione colas, quem imitari nolis, cum religionis summa sit imitari quem colis?

CAPUT XVIII.

Qualis religio sit, in qua docetur, quod homines, ut commendentur diis bonis, dæmonibus uti debeant advocatis.

Frustra igitur eis Apuleius, et quicumque ita sentiunt, hunc detulit honorem, sic eos in aëre medios inter æthe-

[1] Apuleius in lib. de deo Socratis. — [2] Matth. v, 44.

rium cœlum terramque constituens, ut quoniam nullus deus miscetur homini, quod Platonem dixisse perhibent, isti ad deos perferant preces hominum, et inde ad homines impetrata quæ poscunt. Indignum enim putaverunt qui ista crediderunt, misceri homines diis et deos hominibus : dignum autem misceri dæmones et diis et hominibus, hinc petita qui allegent, inde concessa qui apportent : ut videlicet homo castus, et ab artium magicarum sceleribus alienus, eos patronos adhibeat, per quos illum dii exaudiant, qui hæc amant, quæ ille non amando fit dignior quem facilius et libentius exaudire debeant. Amant quippe illi scenicas turpitudines, quas non amat pudicitia : amant in maleficiis magorum mille nocendi artes, quas non amat innocentia. Ergo et pudicitia et innocentia, si quid ab diis impetrare voluerit, non poterit suis meritis, nisi suis intervenientibus inimicis. Non est quod iste poëtica figmenta, et theatrica ludibria justificare conetur. Habemus contra ista magistrum eorum et tantæ apud eos auctoritatis Platonem : si pudor humanus ita de se male meretur, ut non solum diligat turpia, verumetiam divinitati existimet grata.

CAPUT XIX.

De impietate artis magicæ, quæ patrocinio nititur spirituum malignorum.

Porro adversus magicas artes, de quibus quosdam nimis infelices et nimis impios etiam gloriari libet, nonne ipsam publicam lucem testem citabo? Cur enim tam graviter ista plectuntur severitate legum, si opera sunt nu-

minum colendorum? An forte istas leges Christiani instituerunt, quibus artes magicæ puniuntur? Secundum quem alium sensum, nisi quod hæc maleficia generi humano perniciosa esse non dubium est, ait Poëta clarissimus :

> Testor cara deos, et te germana, tuumque
> Dulce caput, magicas invitam accingier artes [1] ;

Illud etiam quod alio loco de his artibus dicit :

> Atque satas alio vidi traducere messes [2] :

eo quod hac pestifera scelerataque doctrina fructus alieni in alias terras transferri perhibentur. Nonne in duodecim Tabulis, id est, Romanorum antiquissimis legibus Cicero commemorat esse conscriptum, ei qui hoc fecerit supplicium constitutum? Postremo ipse Apuleius numquid apud judices christianos de magicis artibus accusatus est? Quas utique sibi objectas, si divinas et pias esse noverat, et divinarum potestatum operibus congruas, non solum eas confiteri debuit, sed etiam profiteri, leges culpans potius, quibus hæc prohiberentur, et damnanda putarentur, quæ haberi miranda et veneranda oporteret. Ita enim vel sententiam suam persuaderet judicibus, vel si illi secundum iniquas leges saperent, eumque talia prædicantem atque laudantem morte mulctarent, digna animæ illius dæmones dona rependerent, pro quorum divinis operibus prædicandis humanam vitam sibi adimi non timeret. Sicut Martyres nostri cum eis pro crimine objiceretur christiana religio, qua noverant se fieri salvos et gloriosissimos in æternum, non eam negando temporales pœnas evadere delegerunt, sed potius confitendo, profitendo, prædicando, et pro hac omnia fideliter fortiterque tolerando, et cum pia securitate moriendo, leges quibus prohibebatur, erubescere compulerunt, mutarique fecerunt.

[1] Virg. Æneid. IV. — [2] Id. Eclog. VIII.

Hujus autem philosophi Platonici copiosissima et disertissima extat oratio, qua crimen artium magicarum a se alienum esse defendit, seque aliter non vult innocentem videri, nisi ea negando, quæ non possunt ab innocente committi. At omnia miracula magorum, quos recte sentit esse damnandos, doctrinis fiunt et operibus dæmonum; quos viderit cur censeat honorandos, necessarios eos asserens perferendis ad deos nostris precibus, quorum debemus opera devitare, si ad Deum verum preces nostras volumus pervenire. Deinde quæro, quales preces hominum diis bonis per dæmones allegari putat, magicas, an licitas? Si magicas, nolunt tales : si licitas, nolunt per tales. Si autem peccator pœnitens preces fundit, maxime si aliquid magicum admisit; ita-ne tandem illis intercedentibus accipit veniam, quibus impellentibus aut faventibus se cecidisse plangit in culpam? An ipsi dæmones ut possint pœnitentibus mereri indulgentiam, priores agunt, quod eos deceperint, pœnitentiam? Hoc nemo unquam de dæmonibus dixit : quia si ita esset, nequaquam sibi auderent divinos honores expetere, qui pœnitendo desiderarent ad gratiam veniæ pervenire. Ibi enim est detestanda superbia, hic humilitas miseranda.

CAPUT XX.

An credendum sit, quod dii boni libentius dæmonibus quam hominibus misceantur.

At enim urgens causa et arctissima cogit dæmones medios inter deos et homines agere, ut ab hominibus offerant desiderata, et a diis referant impetrata? Quænam tandem

causa est ista, et quanta necessitas? Quia nullus, inquiunt, Deus miscetur homini. Præclara igitur sanctitas Dei, qui non miscetur homini supplicanti, et miscetur dæmoni arroganti : non miscetur homini pœnitenti, et miscetur dæmoni decipienti : non miscetur homini confugienti ad divinitatem, et miscetur dæmoni fingenti divinitatem : non miscetur homini petenti indulgentiam, et miscetur dæmoni suadenti nequitiam : non miscetur homini per philosophicos libros poëtas bene instituta civitate pellenti, et miscetur dæmoni a principibus et pontificibus civitatis per scenicos ludos poëtarum ludibria requirenti : non miscetur homini deorum crimina fingere prohibenti, et miscetur dæmoni se falsis deorum criminibus oblectanti : non miscetur homini magorum scelera justis legibus punienti, et miscetur dæmoni magicas artes docenti et implenti : non miscetur homini imitationem dæmonis fugienti, et miscetur dæmoni deceptionem hominis aucupanti.

CAPUT XXI.

An dæmonibus nuntiis et interpretibus dii utantur, fallique se ab eis aut ignorent, aut velint.

I. Sed nimirum tantæ hujus absurditatis et indignitatis est magna necessitas, quod scilicet deos ætherios humana curantes quid terrestres homines agerent utique lateret, nisi dæmones aërii nuntiarent; quoniam æther longe a terra est alteque suspensus, aër vero ætheri terræque contiguus? O mirabilem sapientiam! Quid aliud de diis isti sentiunt, quos omnes optimos volunt, nisi eos et humana curare, ne cultu videantur indigni, et propter elementorum

distantiam humana nescire, ut credantur dæmones necessarii, et ob hoc etiam ipsi putentur colendi, per quos dii possint, et quid in rebus humanis agatur addiscere, et ubi oportet hominibus subvenire? Hoc si ita est, diis istis bonis magis notus est dæmon per corpus vicinum, quam homo per animum bonum. O multum dolenda necessitas, an potius irridenda vel detestanda vanitas, ne sit vana divinitas! Si enim animo ab obstaculo corporis libero animum nostrum dii videre possunt, non ad hoc dæmonibus indigent nuntiis. Si autem animorum indicia corporalia, qualia sunt vultus, locutio, motus, per corpus suum ætherii dii sentiunt, et inde colligunt quid etiam dæmones muntient, possunt et mendaciis dæmonum decipi. Porro si deorum divinitas a dæmonibus non potest falli, ab eadem divinitate quod agimus non potest ignorari.

II. Vellem autem mihi isti dicerent, utrum diis dæmones nuntiaverint de criminibus deorum poëtica Platoni displicere figmenta, et sibi ea placere celaverint; an utrumque occultaverint, deosque esse maluerint totius rei hujus ignaros; an utrumque indicaverint, et religiosam erga deos Platonis prudentiam, et in deos injuriosam libidinem suam; an sententiam quidem Platonis, qua noluit deos per impiam licentiam poëtarum falsis criminibus infamari, ignotam diis esse voluerint, suam vero nequitiam, qua ludos scenicos amant, quibus illa deorum dedecora celebrantur, prodere non erubuerint vel timuerint. Horum quatuor, quæ interrogando proposui, quodlibet eligant, et in quolibet eorum quantum mali de diis bonis opinentur, attendant. Si enim primum elegerint, confessuri sunt non licuisse diis bonis habitare cum bono Platone, quando eorum injurias prohibebat, et habitasse cum dæmonibus malis, quando eorum injuriis exultabant; cum dii boni hominem bonum longe a se positum nonnisi per malos

dæmones nossent, quos vicinos nosse non possent. Si autem secundum elegerint, et utrumque occultatum a dæmonibus dixerint, ut dii omnino nescirent et Platonis religiosissimam legem et dæmonum sacrilegam delectationem, quid in rebus humanis per internuntios dæmones dii nosse utiliter possunt, quando illa nesciunt, quæ in honorem deorum bonorum religione bonorum hominum contra libidinem malorum dæmonum decernuntur? Si vero tertium elegerint, et non solum sententiam Platonis deorum injurias prohibentem, sed etiam dæmonum nequitiam deorum injuriis exultantem, per eosdem dæmones nuntios diis innotuisse responderint; hoc nuntiare est, an insultare? Et dii utrumque sic audiunt, sic utrumque cognoscunt, ut non solum malignos dæmones deorum dignitati et Platonis religioni contraria cupientes atque facientes a suo accessu non arceant, verumetiam per illos malos propinquos Platoni bono longinquo dona transmittant. Sic enim eos elementorum quasi catenata series colligavit, ut illis a quibus criminantur, conjungi possint; huic a quo defenduntur, non possint: utrumque scientes, sed aëris et terræ pondera transmutare non valentes. Jam quod reliquum est, si quartum elegerint, pejus est cæteris. Quis enim ferat, si poëtarum de diis immortalibus criminosa figmenta et theatrorum indigna ludibria, suamque in his omnibus ardentissimam cupiditatem et suavissimam voluptatem diis dæmones nuntiaverunt, et quod Plato philosophica gravitate de optima republica hæc omnia censuit removenda, tacuerunt; ut jam dii boni per tales nuntios nosse cogantur mala pessimorum, nec aliena, sed eorumdem nuntiorum, atque his contraria non sinantur nosse bona philosophorum, cum illa sint in injuriam, ista in honorem ipsorum deorum?

CAPUT XXII.

De abjiciendo cultu dæmonum, contra Apuleium.

Quia igitur nihil istorum quatuor eligendum est, ne in quolibet eorum de diis tam male sentiatur; restat, ut nullo modo credendum sit, quod Apuleius persuadere nititur, et quicumque alii philosophi sunt ejusdem sententiæ, ita esse medios dæmones inter deos et homines tanquam internuntios et interpretes, qui hinc ferant petitiones nostras, inde referant deorum suppetias: sed esse spiritus nocendi cupidissimos, a justitia penitus alienos, superbia tumidos, invidentia lividos, fallacia callidos: qui in hoc quidem aëre habitant, quia de cœli superioris sublimitate dejecti, merito irregressibilis transgressionis in hoc sibi congruo velut carcere prædamnati sunt; nec tamen quia supra terras et aquas aëri locus est, ideo et ipsi sunt meritis superiores hominibus, qui eos non terreno corpore, sed electo in auxilium Deo vero, pia mente facillime superant. Sed multis plane participatione veræ religionis indignis, tanquam captis subditisque dominantur: quorum maximæ parti mirabilibus et fallacibus signis sive factorum, sive prædictorum, deos se esse persuaserunt. Quibusdam vero vitia eorum aliquanto attentius et diligentius intuentibus, non potuerunt persuadere quod dii sint; atque inter deos et homines internuntios ac beneficiorum impetratores se esse finxerunt. Si tamen non istum saltem honorem homines eis deferendum putarunt, qui illos nec deos esse credebant, quia malos videbant; deos autem omnes bonos volebant, nec audebant tamen omnino

indignos dicere honore divino; maxime ne offenderent populos, a quibus eis cernebant inveterata superstitione per tot sacra et templa serviri.

CAPUT XXIII.

Quid Hermes Trismegistus de idololatria senserit, et unde scire potuerit superstitiones ægyptias auferendas.

I. Nam diversa de illis Hermes Ægyptius, quem Trismegistum vocant, sensit et scripsit. Apuleius enim deos quidem illos negat : sed cum dicit ita inter homines deosque quadam medietate versari, ut hominibus apud ipsos deos necessarii videantur, cultum eorum a supernorum deorum religione non separat. Ille autem Ægyptius alios deos esse dicit a summo Deo factos, alios ab hominibus. Hoc qui audit, sicut a me positum est, putat dici de simulacris, quia opera sunt manuum hominum : at ille visibilia et contrectabilia simulacra, velut corpora deorum esse asserit; inesse autem his quosdam spiritus invitatos, qui valeant aliquid, sive ad nocendum, sive ad desideria eorum nonnulla complenda, a quibus eis divini honores et cultus obsequia deferuntur. Hos ergo spiritus invisibiles per artem quamdam visibilibus rebus corporalis materiæ copulare, ut sint quasi animata corpora, illis spiritibus dicata et subdita simulacra, hoc esse dicit deos facere, eamque magnam et mirabilem deos faciendi accepisse homines potestatem. Hujus Ægyptii verba, sicut in nostram linguam interpretata sunt, ponam. (35) « Et quoniam de cognatione, inquit, et consortio hominum deorumque no-

bis indicitur sermo, potestatem hominis, o Asclepi, vimque cognosce. Dominus, inquit, et Pater, vel quod est summum, Deus, ut effector est deorum cœlestium, ita homo fictor est deorum qui in templis sunt humana proximitate contenti. « Et paulo post » : Ita humanitas, inquit, semper memor naturæ et originis suæ in illa divinitatis imitatione perseverat : ut sicuti Pater ac Dominus, ut sui similes essent, deos fecit æternos, ita humanitas deos suos ex sui vultus similitudine figuraret. » Hic cum Asclepius, ad quem maxime loquebatur, ei respondisset atque dixisset : « Statuas dicis, o Trismegiste? Tum ille : Statuas, inquit, o Asclepi, vides-ne quatenus tu ipse diffidas? statuas animatas sensu et spiritu plenas, tantaque facientes et talia; statuas futurorum præscias, eaque sorte, vate, somniis, multisque aliis rebus prædicentes : imbecillitates hominibus facientes, easque curantes, tristitiam lætitiamque pro meritis. An ignoras, o Asclepi, quod Ægyptus imago sit cœli ; aut quod est verius, translatio aut descensio omnium, quæ gubernantur atque excercentur in cœlo ; ac si dicendum est, verius terra nostra mundi totius est templum? Et tamen quoniam præscire cuncta prudentem decet, istud vos ignorare fas non est : Futurum tempus est, quo appareat Ægyptios incassum pia mente divinitatem sedula religione servasse, et omnis eorum sancta veneratio in irritum casura frustrabitur. »

II. Deinde multis verbis Hermes hunc locum exequitur, in quo videtur hoc tempus prædicere, quo christiana religio, quanto est veracior atque sanctior, tanto vehementius et liberius cuncta fallacia figmenta subvertit; ut gratia verissimi Salvatoris liberet hominem ab eis diis, quos facit homo, et ei Deo subdat a quo factus est homo. Sed cum Hermes ista prædicit, velut amicus eisdem ludificationibus dæmonum loquitur, nec christianum nomen

evidenter exprimit; sed tanquam ea tollerentur atque delerentur, quorum observatione cœlestis similitudo custodiretur in Ægypto, ita hæc futura deplorans, luctuosa quodam modo prædicatione testatur. Erat enim de his, de quibus dicit Apostolus, quod « Cognoscentes Deum,
» non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt,
» sed evanuerunt in cogitationibus suis, et obscuratum est
» insipiens cor eorum : dicentes enim se esse sapientes,
» stulti facti sunt; et immutaverunt gloriam incorrupti
» Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis[1] : »
et cætera, quæ commemorare longum est. Multa quippe talia dicit de uno vero Deo fabricatore mundi, qualia veritas habet. Et nescio quomodo illa obscuratione cordis ad ista delabitur, ut diis, quos confitetur ab hominibus fieri, semper velit homines subdi, et hæc futuro tempore plangat auferri. Quasi quidquam sit infelicius homine, cui sua figmenta dominantur : cum sit facilius, ut tanquam deos colendo quos fecit, nec ipse sit homo, quam ut per ejus cultum dii possint esse, quos fecit homo. Citius enim fit, ut homo in honore positus pecoribus non intelligens comparetur[2], quam ut operi Dei ad ejus imaginem facto, id est, ipsi homini opus hominis præferatur. Quapropter merito homo deficit ab illo, qui eum fecit, cum sibi præficit ipse quod facit.

II. Hæc vana, deceptoria, perniciosa, sacrilega Hermes Ægyptius, quia tempus quo auferrentur venturum sciebat, dolebat : sed tam impudenter dolebat, quam imprudenter sciebat. Non enim hæc ei revelaverat Spiritus sanctus, sicut Prophetis sanctis, qui hæc prævidentes cum exultatione dicebant : « Si faciet homo deos, et ecce ipsi
» non sunt dii[3]. » Et alio loco : « Erit in illo die, dicit Dominus, exterminabo nomina simulacrorum a terra, et non

[1] Rom. I, 21-23. — [2] Psal. XLVIII, 13. — [3] Jer. XVI, 20.

» jam erit eorum memoria[1]. » Proprie vero de Ægypto, quod ad hanc rem attinet, ita sanctus Isaïas prophetat : « Et movebuntur manufacta Ægypti a facie ejus, et cor » eorum vincetur in eis[2] : » et cætera hujusmodi. Ex quo genere et illi erant, qui venturum quod sclebant, venisse gaudebant : qualis Simeon, qualis Anna, qui mox natum Jesum[3]; qualis Elisabeth, quæ etiam conceptum in Spiritu agnovit[4]: qualis Petrus, revelante Patre, dicens : « Tu » es Christus Filius Dei vivi[5]. » Huic autem Ægyptio illi spiritus indicaverant futura tempora perditionis suæ, qui etiam præsenti in carne Domino trementes dixerunt : « Quid venisti ante tempus perdere nos[6]? sive quia subitum illis fuit, quod futurum quidem, sed tardius opinabantur; sive quia perditionem suam hanc ipsam dicebant, qua fiebat ut cogniti spernerentur. Et hoc erat ante tempus, id est, ante tempus judicii, quo æterna damnatione puniendi sunt cum omnibus etiam hominibus, qui eorum societate detinentur : sicut religio loquitur, quæ nec fallit, nec fallitur : non sicut iste quasi omni vento doctrinæ hinc atque inde perflatus[1], et falsis vera permiscens, dolet quasi perituram religionem, quam postea confitetur errorem.

[1] Zach. XIII, 2. — [2] Isai. XIX, 1. — [3] Lucæ II, 28 et 38. — [4] Id. I, 43. — [5] Matth. XVI, 16. et Joan. VI, 70. — [6] Matth. VIII, 29. — [7] Ephes. IV, 14.

CAPUT CXIV.

Quomodo Hermes patenter parentum suorum sit confessus errorem, quem tamen doluerit destruendum.

I. Post multa enim ad hoc ipsum redit, ut iterum dicat de diis, quos homines fecerunt, ita loquens : « Sed jam de talibus sint satis dicta talia. Iterum, inquit, ad hominem rationemque redeamus, ex quo divino dono homo animal dictum est rationale. Minus enim miranda, etsi miranda sunt, quæ de homine dicta sunt. Omnium enim mirabilium vincit admirationem, quod homo divinam potuit invenire naturam, eamque efficere. Quoniam ergo proavi nostri multum errabant circa deorum rationem increduli, et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenerunt artem qua efficerent deos. Cui inventæ adjunxerunt virtutem de mundi natura convenientem; eamque miscentes, quoniam animas facere non poterant, evocantes animas dæmonum vel Angelorum, eas indiderunt imaginibus sanctis divinisque mysteriis, per quas idola et bene faciendi, et male, vires habere potuissent. » Nescio utrum sic confiterentur ipsi dæmones adjurati, quomodo iste confessus est. « Quoniam, inquit, proavi nostri multum errabant circa deorum rationem increduli, et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenerunt artem qua efficerent deos. » Numquidnam saltem mediocriter eos dixit errasse, ut hanc artem invenirent faciendi deos ; aut contentus fuit dicere : « Errabant, » nisi adderet et diceret : « Multum errabant? » Iste ergo multus error et incredulitas non animadvertentium ad cultum

religionemque divinam, invenit artem qua efficeret deos. Et tamen quod multus error et incredulitas et a cultu ac religione divina aversio animi invenit, ut homo arte faceret deos, hoc dolet vir sapiens tanquam religionem divinam venturo certo tempore auferri. Vide si non et vi divina majorum suorum errorem præteritum prodere, et vi diabolica pœnam dæmonum futuram dolere compellitur. Si enim proavi eorum multum errando circa deorum rationem incredulitate et aversione animi a cultu ac religione divina invenerunt artem, qua deos efficerent; quid mirum, si hæc ars detestanda quidquid fecit aversa a religione divina, aufertur religione divina, cum veritas emendat errorem, fides redarguit incredulitatem, conversio corrigit aversionem?

II. Si enim tacitis causis dixisset proavos suos invenisse artem qua deos facerent; nostrum fuit utique, si quid rectum piumque saperemus, attendere et videre nequaquam illos ad hanc artem perventuros fuisse, qua homo deos facit, si a veritate non aberrarent, si ea quæ Deo digna sunt crederent, si animum adverterent ad cultum religionemque divinam. Et tamen si causas artis hujus non diceremus multum errorem hominum et incredulitatem et animi errantis atque infidelis a divina religione aversionem, utcumque ferenda esset impudentia resistentium veritati : cum vero idem ipse, qui potestatem hujus artis super omnia cætera miratur in homine, qua illi deos facere concessum est; et dolet venturum esse tempus, quo hæc omnia deorum figmenta ab hominibus instituta, etiam legibus jubeantur auferri; confitetur tamen atque exprimit causas, quare ad ista perventum sit, dicens proavos suos multo errore et incredulitate, et animum non advertendo ad cultum religionemque divinam invenisse hanc artem qua facerent deos : nos

quid oportet dicere, vel potius quid agere, nisi quantas possumus gratias Domino Deo nostro, qui hæc contrariis causis quam instituta sunt, abstulit? Nam quod instituit multitudo erroris, abstulit via veritatis; quod instituit incredulitas, abstulit fides; quod instituit a cultu divinæ religionis aversio, abstulit ad unum verum Deum sanctumque conversio: nec in sola Ægypto, quam solam in isto plangit dæmonum spiritus, sed in omni terra, quæ cantat Domino canticum novum; sicut vere sacræ et vere propheticæ Litteræ prænuntiarunt, ubi scriptum est: « Cantate Domino canticum novum, cantate Domino omnis terra.[1] » Titulus quippe Psalmi hujus est: « Quando » domus ædificabatur post captivitatem[2]. » Ædificatur enim domus Domino Civitas Dei, quæ est sancta Ecclesia, in omni terra, post eam captivitatem, qua illos homines, de quibus credentibus in Deum tanquam lapidibus vivis domus ædificatur, captos dæmonia possidebant. Neque enim quia homo deos faciebat, ideo non ab eis possidebatur ipse qui fecerat, quando in eorum societatem colendo traducebatur: societatem dico, non idolorum stolidorum, sed versutorum dæmoniorum. Nam quid sunt idola, nisi quod eam Scriptura dicit: « Oculos habent, et » non vident[3]: » et quidquid tale de materiis licet affabre effigiatis, tamen vita sensuque carentibus, dicendum fuit? Sed immundi spiritus eisdem simulacris arte illa nefaria colligati, cultorum suorum animas in suam societatem redigendo miserabiliter captivaverant. Unde dicit Apostolus: « Scimus quia nihil est idolum[4]; sed quæ immolant gentes, dæmoniis immolant, et non Deo; nolo vos socios fieri dæmoniorum[5]. » Post hanc ergo captivitatem, qua homines a malignis dæmonibus tenebantur, Dei do-

[1] Psal. xcv, 1. — [2] Ejusd. titul. — [3] Id. cxiii, 5. et cxxxiv, 16. — [4] 1. Cor. viii, 4. — [5] Id. x, 20.

mus ædificatur in omni terra : unde titulum ille Psalmus accepit, ubi dicitur : « Cantate Domino canticum novum, » cantate Domino omnis terra. Cantate Domino : et be- » nedicite nomen ejus, bene nuntiate diem ex die salutare » ejus. Annuntiate in gentibus gloriam ejus, in omnibus » populis mirabilia ejus. Quoniam magnus Dominus, et » laudabilis nimis, terribilis est super omnes deos. Quia » omnes dii gentium dæmonia, Dominus autem cœlos fe- » cit[1]. »

III. Qui ergo doluit venturum fuisse tempus, quo auferretur cultus idolorum, et in eos qui colerent dominatio dæmoniorum, malo spiritu instigatus semper volebat istam captivitatem manere, qua transacta, Psalmus canit ædificari domum in omni terra. Prænuntiabat illa Hermes dolendo : prænuntiabat hæc Propheta gaudendo. Et quia Spiritus victor est, qui hæc per sanctos Prophetas canebat : etiam Hermes ipse ea, quæ nolebat et dolebat auferri, non a prudentibus et fidelibus et religiosis, sed ab errantibus et incredulis et a cultu divinæ religionis aversis esse instituta miris modis coactus est confiteri. Qui quamvis eos appellet deos, tamen cum dicit a talibus hominibus factos, quales esse utique non debemus, velit nolit, ostendit colendos non esse ab eis, qui tales non sunt, quales fuerunt, a quibus facti sunt; hoc est, a prudentibus, fidelibus, religiosis : simul etiam demonstrans ipsos homines, qui eos fecerunt, sibimet importasse, ut eos haberent deos, qui dii non erant. Verum est quippe illud propheticum : « Si faciet homo deos, et ecce ipsi » non sunt dii[2]. » Deos ergo tales, talium deos, arte factos a talibus, cum appellasset Hermes; id est, idolis dæmones, per artem nescio quam, cupiditatum suarum vinculis illigatos, cum appellaret factos ab hominibus deos,

[1] Psal. xcv, 1-5. — [2] Jer. xvi, 20.

non tamen eis dedit, quod Platonicus Apuleius, (unde satis jam diximus, et quam sit inconveniens absurdumque monstravimus,) ut ipsi essent interpretes et intercessores inter deos, quos fecit Deus, et homines, quos idem fecit Deus; hinc afferentes vota, inde munera referentes. Nimis enim stultum est credere deos, quos fecerunt homines, plus valere apud deos, quos fecit Deus, quam valent ipsi homines, quos idem ipse fecit Deus. Dæmon quippe simulacro arte impia colligatus ab homine, factus est Deus; sed tali homini, non omni homini. Qualis est ergo iste deus, quem non faceret homo nisi errans et incredulus et aversus a vero Deo? Porro si dæmones, qui coluntur in templis, per artem nescio quam imaginibus inditi, hoc est visibilibus simulacris, ab eis hominibus qui hac arte fecerunt deos, cum aberrarent aversique essent a cultu et religione divina, non sunt internuntii nec interpretes inter homines et deos, et propter suos pessimos ac turpissimos mores, et quod homines, quamvis errantes et increduli et aversi a cultu ac religione divina, tamen eis sine dubio meliores sunt, quos deos ipsi arte fecerunt: restat, ut quod possunt, tanquam dæmones possint, vel quasi beneficia præstando magis nocentes, quia magis decipientes; vel aperte malefaciendo. Nec tamen quodlibet horum, nisi quando et quantum permittuntur alta et secreta Dei providentia: non autem tanquam medii inter homines et deos per amicitiam deorum multum apud homines valeant. Hi enim diis bonis, quos sanctos Angelos nos vocamus rationalesque creaturas, sanctæ cœlestis habitationis, sive Sedes, sive Dominationes, sive Principatus, sive Potestates, amici esse omnino non possunt; a quibus tam longe absunt animi affectione, quam longe absunt a virtutibus vitia, et a bonitate malitia.

CAPUT XXV.

De his, quæ sanctis Angelis et hominibus possunt esse communia.

Nullo modo igitur quasi per dæmonum medietatem ambiendum est ad benevolentiam seu beneficentiam deorum, vel potius bonorum Angelorum; sed per bonæ voluntatis similitudinem, qua cum illis sumus, et cum illis vivimus, et cum illis Deum quem colunt colimus, etsi eos carnalibus oculis videre non possumus : in quantum autem dissimilitudine voluntatis et fragilitate infirmitatis miseri sumus, in tantum ab eis longe sumus vitæ merito, non corporis loco. Non enim quia in terra conditione carnis habitamus, sed si immunditia cordis terrena sapimus, non eis jungimur. Cum vero sanamur, ut quales ipsi sunt, simus; fide interim illis propinquamus, si ab illo nos fieri beatos, a quo et ipsi facti sunt, etiam ipsis faventibus credimus.

CAPUT XXVI.

Quod omnis religio paganorum circa homines mortuos fuerit impleta.

I. Sane advertendum est quomodo iste Ægyptius, cum doleret tempus esse venturum, quo illa auferrentur ex Ægypto, quæ fatentur a multum errantibus et incredulis, et a cultu divinæ religionis aversis esse instituta,

ait inter cætera : « Tunc terra ista sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum erit mortuorumque plenissima. » Quasi vero si illa non auferrentur, non essent homines morituri, aut alibi essent mortui ponendi quam in terra. Et utique quanto plus volveretur temporis et dierum, tanto major esset numerus sepulcrorum, propter majorem numerum mortuorum. Sed hoc videtur dolere, quod memoriæ Martyrum nostrorum templis eorum delubrisque succederent : ut videlicet qui hæc legunt animo a nobis averso atque perverso, putent a paganis deos cultos fuisse in templis, a nobis autem coli mortuos in sepulcris. Tanta enim homines impii cæcitate in montes quodam modo offendunt, resque oculos suos ferientes nolunt videre, ut non attendant in omnibus litteris paganorum aut non inveniri, aut vix inveniri deos, qui non homines fuerint, mortuisque divini honores delati sint. Omitto quod Varro dicit, omnes ab eis mortuos existimari Manes deos, et probat per ea sacra, quæ omnibus fere mortuis exhibentur, ubi et ludos commemorat funebres, tanquam hoc sit maximum divinitatis indicium, quod non soleant ludi nisi numinibus celebrari.

II. Hermes ipse, de quo nunc agitur, in ipso eodem libro, ubi quasi futura prænuntiando deplorans ait : « Tunc terra ista sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum erit mortuorumque plenissima ; » deos Ægypti, homines mortuos esse testatur. Cum enim dixisset proavos suos multum errantes circa deorum rationem, incredulos et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenisse artem qua efficerent deos ; « Cui inventæ, inquit, adjunxerunt virtutem de mundi natura convenientem, eamque miscentes, quoniam animas facere non poterant, evocantes animas dæmonum vel Angelorum, eas indiderunt imaginibus sanctis divinisque myste-

riis, per quas idola et benefaciendi et male vires habere potuissent : » deinde sequitur tanquam hoc exemplis probaturus, et dicit : « Avus enim tuus, o Asclepi, medicinæ primus inventor, cui templum consecratum est in monte Lybiæ circa littus crocodilorum, in quo ejus jacet mundanus homo, id est, corpus : reliquus enim, vel potius totus, si est homo totus in sensu vitæ, melior remeavit in cœlum, omnia etiam nunc hominibus adjumenta præstans infirmis numine nunc suo, quæ ante solebat medicinæ arte præbere. » Ecce dixit mortuum coli pro deo in eo loco ubi habebat sepulcrum : falsus ac fallens, quod remeavit in cœlum. Adjungens deinde aliud : « Hermes, inquit, cujus avitum mihi nomen est, nonne in sibi cognomine patria consistens, omnes mortales undique venientes adjuvat atque conservat ? » Hic enim Hermes major, id est, Mercurius, quem dicit avum suum fuisse, in Hermopoli, hoc est in sui numinis civitate esse perhibetur. Ecce duos deos dicit homines fuisse, Æsculapium et Mercurium. Sed de Æsculapio et Græci et Latini hoc idem sentiunt : Mercurium autem multi non putant fuisse mortalem, quem tamen iste avum suum fuisse testatur. At enim alius est ille, alius iste, quamvis eodem nomine nuncupentur? Non multum pugno, alius ille sit, alius iste : verum et iste, sicut Æsculapius, ex homine deus, secundum testimonium tanti apud suos viri hujus Trismegisti nepotis sui.

III. Adhuc addit et dicit: « Isin vero uxorem Osiris quam multa bona præstare propitiam, quantis obesse scimus iratam ? Deinde ut ostenderet ex hoc genere esse deos, quos illa arte homines faciunt ; unde dat intelligi dæmones se opinari ex hominum mortuorum animis extitisse, quos per artem quam invenerunt homines multum errantes, increduli et irreligiosi, ait inditos simulacris, quia

hi, qui tales Deos faciebant, animas facere non utique poterant : cum de Iside dixisset, quod commemoravi, quantis obesse scimus iratam, secutus adjunxit : « Terrenis etenim diis atque mundanis facile est irasci, utpote qui sint ab hominibus ex utraque natura facti atque compositi. » Ex utraque natura dicit, ex anima et corpore : ut pro anima sit dæmon, pro corpore simulacrum. « Unde contigit, inquit, ab Ægyptiis hæc sancta animalia nuncupari, colique per singulas civitates eorum animas, quorum sunt consecratæ viventes, ita ut eorum legibus incolantur, et eorum nominibus nuncupentur. « Ubi est illa velut querela luctuosa, quod terra Ægypti sanctissima sedes delubrorum atque templorum, sepulcrorum futura esset mortuorumque plenissima? Nempe spiritus fallax, cujus instinctu Hermes ista dicebat, per eum ipsum coactus est confiteri jam tunc illam terram sepulcrorum et mortuorum, quos pro diis colebant, fuisse plenissimam. Sed dolor dæmonum per eum loquebatur, qui suas futuras pœnas apud sanctorum Martyrum memorias imminere mœrebant. In multis enim talibus locis torquentur et confitentur, et de possessis hominum corporibus ejiciuntur.

CAPUT XXVII.

De modo honoris, quem Christiani Martyribus impendunt.

I. Nec tamen nos eisdem Martyribus templa, sacerdotia, sacra et sacrificia constituimus : quoniam non ipsi, sed Deus eorum nobis est Deus. Honoramus sane memorias eorum tanquam sanctorum hominum Dei, qui usque ad

mortem corporum suorum pro veritate certarunt, ut innotesceret vera religio, falsis fictisque convictis : quod etiamsi qui antea sentiebant, timendo reprimebant. Quis autem audivit aliquando fidelium stantem sacerdotem ad altare etiam super sanctum corpus Martyris ad Dei honorem cultumque constructum, dicere in precibus: « Offero tibi sacrificium, Petre, vel Paule, vel Cypriane ; » cum apud eorum memorias offeratur Deo, qui eos et homines et Martyres fecit, et sanctis suis Angelis cœlesti honore sociavit ; ut ea celebritate et Deo vero de illorum victoriis gratias agamus, et nos ad imitationem talium coronarum atque palmarum eodem invocato in auxilium ex illorum memoriæ renovatione adhortemur ? Quæcumque igitur adhibentur religiosorum obsequia in Martyrum locis, ornamenta sunt memoriarum, non sacra vel sacrificia mortuorum tanquam deorum. Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo ; tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt, ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari sibi eas volunt per merita Martyrum in nomine Domini Martyrum. Non autem esse ista sacrificia Martyrum novit, qui novit unum, quod etiam illic offertur sacrificium Christianorum.

II. Nos itaque Martyres nostros nec divinis honoribus, nec humanis criminibus colimus, sicut colunt illi deos suos : nec sacrificia illis offerimus, nec eorum proba in eorum sacra convertimus. Nam de Iside uxore Osiris Ægyptia dea, et de parentibus eorum, qui omnes reges fuisse scribuntur, quibus parentibus suis illa cum sacrificaret, invenit hordei segetem, atque inde spicas marito regi et ejus consiliario Mercurio demonstravit, unde eam-

dem et Cererem volunt, quæ et quanta mala, non a poëtis, sed mysticis eorum litteris memoriæ mandata sint, sicut Leone sacerdote prodente ad Olympiadem matrem scribit Alexander, legant qui volunt vel possunt, et recolant qui legerunt; et videant quibus hominibus mortuis, vel de quibus eorum factis tanquam diis sacra fuerint instituta. Absit ut eos, quamvis deos habeant, sanctis Martyribus nostris, quos tamen deos non habemus, ulla ex parte audeant comparare. Sic enim non constituimus sacerdotes, nec offerimus sacrificia Martyribus nostris; quia incongruum, indebitum, illicitum est, atque uni Deo tantummodo debitum: ut nec criminibus suis, nec ludis eos turpissimis oblectemus, ubi vel flagitia isti celebrant deorum suorum, si cum homines essent, talia commiserunt; vel conficta delectamenta dæmonum noxiorum, si homines non fuerunt. Ex isto genere dæmonum Socrates non haberet deum, si haberet Deum: sed fortasse homini ab illa arte faciendi deos alienos et innocenti, illi importaverint talem deum, qui eadem arte excellere voluerunt. Quid ergo plura? Non esse spiritus istos colendos propter vitam beatam, quæ post mortem futura est, nullus vel mediocriter prudens ambigit. Sed fortasse dicturi sunt, deos quidem esse omnes bonos, dæmones autem alios malos, alios bonos: et eos per quos ad vitam in æternum beatam perveniamus colendos esse censebunt, quos bonos opinantur. Quod quale sit, jam in volumine sequenti videndum est.

LIBER IX.

Postquam dixit in superiore libro de abjiciendo dæmonum cultu, quippe qui spiritus malos se ipsi prodant tam multis argumentis : in isto jam libro iis occurrit Augustinus, qui dæmonum differentiam afferunt aliorum malorum, aliorum bonorum : qua ipse explosa differentia probat nulli omnino dæmoni, sed uni Christo munus mediatoris hominum ad beatitudinem posse competere.

CAPUT I.

Ad quem articulum disputatio præmissa pervenerit, et quid discutiendum sit de residua quæstione.

Et bonos[1] et malos deos esse quidam opinati sunt : quidam vero de diis meliora sentientes, tantum eis honoris laudisque tribuerunt, ut nullum deorum malum credere auderent. Sed illi, qui deos quosdam bonos, quosdam malos esse dixerunt, dæmones quoque appellaverunt nomine deorum : quanquam et deos, sed rarius, nomine dæmonum ; ita ut ipsum Jovem, quem volunt esse regem ac principem cæterorum, ab Homero fateantur dæmonem nuncupatum. Hi autem, qui omnes deos nonnisi bonos esse asserunt, et longe præstantiores eis hominibus, qui boni perhibentur, merito moventur dæmonum factis, quæ negare non possunt, eaque nullo modo a diis, quos om-

[1] Vide D. Guillon, tom. xxi, p. 242-246.

nes bonos volunt, committi posse existimantes, differentiam inter deos et dæmones adhibere coguntur; ut quidquid eis merito displicet in operibus vel affectibus pravis, quibus vim suam manifestant occulti spiritus, id credant esse dæmonum, non deorum. Sed quia eosdem dæmones inter homines et deos ita medios constitutos putant, tanquam nullus deus homini misceatur, ut hinc perferant desiderata, inde referant impetrata; atque hoc Platonici præcipui philosophorum ac nobilissimi sentiunt, cum quibus velut cum excellentioribus placuit istam examinare quæstionem, utrum cultus plurimorum deorum prosit ad consequendam vitam beatam, quæ post mortem futura est: libro superiore quæsivimus, quo pacto dæmones, qui talibus gaudent, qualia boni et prudentes homines aversantur et damnant, id est, sacrilega, flagitiosa, facinorosa, non de quolibet homine, sed de ipsis diis figmenta poëtarum, et magicarum artium sceleratam puniendamque violentiam, possint quasi propinquiores et amiciores diis bonis conciliare homines bonos; et hoc nulla ratione posse, compertum est.

CAPUT II.

An inter dæmones, quibus dii superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum præsidio ad veram beatitudinem possit humana anima pervenire.

Proinde hic liber, sicut in illius fine promisimus, disputationem continere debebit de differentia, (si quam volunt esse) non deorum inter se, quos omnes bonos dicunt; nec de differentia deorum et dæmonum, quorum

illos ab hominibus longe lateque sejungunt, istos inter deos et homines collocant; sed de differentia ipsorum dæmonum, quod ad præsentem pertinet quæstionem. Apud plerosque enim usitatum est dici alios bonos, alios malos dæmones : quæ sive sit etiam Platonicorum, sive quorumlibet sententia, nequaquam ejus est negligenda discussio, ne quisquam velut dæmones bonos sequendos sibi esse arbitretur, per quos tanquam medios, diis quos omnes bonos credit, dum conciliari affectat et studet, ut quasi cum eis possit esse post mortem, irretitus malignorum spirituum deceptusque fallacia, longe aberret a vero Deo, cum quo solo, et in quo solo, et de quo solo anima humana, id est, rationalis et intellectualis beata est.

CAPUT III.

Quæ dæmonibus Apuleius ascribat; quibus cum rationem non subtrahat, nihil virtutis assignat.

Quæ igitur est differentia dæmonum bonorum et malorum? Quandoquidem Platonicus Apuleius de his universaliter disserens, et tam multa loquens de aëriis eorum corporibus, de virtutibus tacuit animorum, quibus essent præditi, si boni essent. Tacuit ergo beatitudinis causam: indicium vero miseriæ tacere non potuit, confitens eorum mentem, qua rationales esse perhibuit, non saltem imbutam munitamque virtute passionibus animi irrationabilibus nequaquam cedere, sed ipsam quoque, sicut stultarum mentium mos est, procellosis quodammodo perturbationibus agitari. Verba namque ejus de hac re ista sunt : « Ex hoc ferme dæmonum numero, inquit,

poëtæ solent, haud quaquam procul a veritate, osores et amatores quorumdam hominum deos fingere; hos prosperare et evehere, illos contra adversari et affligere. Igitur et misereri, et indignari, et angi, et lætari, omnemque humani animi faciem pati, simili motu cordis et salo mentis, per omnes cogitationum æstus fluctuare[1]. » Quæ omnes turbellæ tempestatesque procul a deorum cœlestium tranquillitate exulant. Num est in his verbis ulla dubitatio, quod non animorum aliquas inferiores partes, sed ipsas dæmonum mentes, quibus rationalia sunt animalia, velut procellosum salum dixit passionum tempestate turbari? ut ne hominibus quidem sapientibus comparandi sint, qui hujusmodi perturbationibus animorum, a quibus humana non est immunis infirmitas, etiam cum eas hujus vitæ conditione patiuntur, mente imperturbata resistunt, non eis cedentes ad aliquid approbandum vel perpetrandum, quod exorbitet ab itinere sapientiæ et lege justitiæ : sed stultis mortalibus et injustis, non corporibus, sed moribus similes, (ut non dicam deteriores, eo quo vetustiores et debita pœna insanabiles), ipsius quoque mentis, ut iste appellavit, salo fluctuant; nec in veritate atque virtute, qua turbulentis et pravis affectionibus repugnatur, ex ulla animi parte consistunt.

[1] Apuleius in lib. de deo Socratis.

CAPUT IV.

De perturbationibus quæ animo accidunt, quæ sit Peripateticorum Stoïcorumque sententia.

I. Duæ sunt sententiæ philosophorum de his animi motibus, quos Græci πάθη nostri autem quidam, sicut Cicero, perturbationes, quidam affectiones vel affectus, quidam vero, sicut iste de Græco expressius, passiones vocant. Has ergo perturbationes, sive affectiones, sive passiones quidam philosophi dicunt etiam in sapientem cadere, sed moderatas rationique subjectas, ut eis leges quodam modo, quibus ad necessarium redigantur modum, dominatio mentis imponat. Hoc qui sentiunt, Platonici sunt sive Aristotelici, cum Aristoteles discipulus Platonis fuerit, qui sectam peripateticam condidit. Aliis autem, sicut Stoïcis, cadere ullas omnino hujuscemodi passiones in sapientem non placet. Hos autem, id est Stoicos, Cicero in libris de Finibus bonorum et malorum, verbis magis quam rebus adversus Platonicos seu Peripateticos certare convincit : quandoquidem Stoïci nolunt bona appellare, sed commoda corporis et externa; eo quod nullum bonum volunt esse hominis præter virtutem tanquam artem bene vivendi, quæ nonnisi in animo est. Hæc autem isti simpliciter et ex communi loquendi consuetudine appellant bona; sed in comparatione virtutis, qua recte vivitur, parva et exigua. Ex quo fit, ut ab utrisque quodlibet vocentur, seu bona seu commoda, pari tamen æstimatione pensentur, nec in hac quæstione Stoïci delectentur, nisi novitate verborum. Videtur ergo

mihi etiam in hoc, ubi quæritur, utrum accidant sapienti passiones animi, an ab eis sit prorsus alienus, de verbis eos potius quam de rebus facere controversiam. Nam et ipsos nihil hinc aliud quam Platonicos et Peripateticos sentire existimo, quantum ad vim rerum attinet, non ad vocabulorum sonum.

II. Ut enim alia omittam, quibus id ostendam, ne longum faciam, aliquid unum quod sit evidentissimum dicam. In libris quibus titulus est Noctium atticarum, scribit Agellius, vir elegantissimi eloquii, et multæ ac facundæ scientiæ, se navigasse aliquando cum quodam philosopho nobili Stoïco. Is philosophus, sicut latius et uberius, quod ego breviter attingam, narrat Agellius [1], cum illud navigium horribili cœlo et mari periculosissime jactaretur, vi timoris expalluit. Id animadversum est ab eis, qui aderant, quamvis in mortis vicinia, curiosissime attentis, utrum-ne philosophus animo turbaretur. Deinde tempestate transacta, mox ut securitas præbuit colloquendi vel etiam garriendi locum, quidam ex his, quos navis illa portabat, dives luxuriosus Asiaticus philosophum compellat, illudens quod extimuisset atque palluisset, cum ipse mansisset intrepidus in eo quod impendebat exitio. At ille Aristippi Socratici responsum retulit, qui cum in re simili eadem verba ab homine simili audisset, respondit illum pro anima nequissimi nebulonis merito non fuisse sollicitum, se autem pro Aristippi anima timere debuisse. Hac illo divite responsione depulso, postea quæsivit Agellius a philosopho non exagitandi animo, sed discendi, quænam illa ratio esset pavoris sui. Qui ut doceret hominem sciendi studio naviter accensum, protulit statim de sarcinula sua Stoïci Epicteti librum, in quo ea scripta essent, quæ congruerent decretis Zenonis et Chry-

[1] Agellius lib. XIX, I.

sippi, quos fuisse Stoïcorum principes novimus. In eo libro se legisse dicit Agellius, hoc Stoïcis placuisse, quod animi visa, quas appellant phantasias, nec in potestate est utrum et quando incidant animo, cum veniunt ex terribilibus et formidabilibus rebus, necesse esse etiam sapientis animum moveant; ita ut paulisper vel pavescat metu, vel tristitia contrahatur, tanquam his passionibus prævenientibus mentis et rationis officium : nec ideo tamen in mente fieri opinionem mali, nec approbari ista eisque consentiri. Hoc enim esse volunt in potestate, idque interesse censent inter animum sapientis et stulti, quod stulti animus eisdem passionibus cedit, atque accommodat mentis assensum; sapientis autem, quamvis eas necessitate patiatur, retinet tamen de his, quæ appetere vel fugere rationabiliter debet, veram et stabilem inconcussa mente sententiam. Hæc ut potui, non quidem commodius Agellio, sed certe brevius, et, ut puto, planius exposui, quæ ille se in æpicteti libro legisse commemorat, eum ex decretis Stoïcorum dixisse atque sensisse.

III. Quæ si ita sunt, aut nihil aut pene nihil distat inter Stoïcorum aliorumque philosophorum opinionem de passionibus et perturbationibus animorum : utrique enim mentem rationemque sapientis ab earum dominatione defendunt. Et ideo fortasse dicunt eas in sapientem non cadere Stoïci, quia nequaquam ejus sapientiam, qua utique sapiens est, ullo errore obnubilant, aut labe subvertunt. Accidunt autem animo sapientis, salva serenitate sapientiæ, propter illa quæ commoda vel incommoda appellant, quamvis ea nolint dicere bona vel mala. Nam profecto si nihili penderet eas res ille philosophus, quas amissurum se naufragio sentiebat, sicuti est vita ista salusque corporis; non ita illud periculum perhorresceret, ut palloris etiam testimonio proderetur. Verumtamen et

illam porterat permotionem pati, et fixam tenere mente sententiam, vitam illam salutemque corporis, quorum amissionem minabatur tempestatis immanitas, non esse bona, quæ illos quibus inessent facerent bonos, sicut facit justitia. Quod autem aiunt ea nec bona appellanda esse, sed commoda, verborum certamini, non rerum examini deputandum est. Quid enim interest, utrum aptius bona vocentur, an commoda; dum tamen ne his privetur, non minus Stoïcus, quam Peripateticus pavescat, et palleat; ea non æqualiter appellando, sed æqualiter æstimando? Ambo sane, si bonorum istorum seu commodorum periculis ad flagitium vel facinus urgeantur, ut aliter ea retinere non possint, malle se dicunt hæc amittere, quibus natura corporis salva et incolumis habetur, quam illa committere quibus justitia violatur. Ita mens, ubi fixa est ista sententia, nullas perturbationes, etiamsi accidant inferioribus animi partibus, in se contra rationem prævalere permittit: quinimo eis ipsa dominatur, eisque non consentiendo, sed potius resistendo regnum virtutis exercet. Talem describit etiam Virgilius Æneam, ubi ait:

Mens immota manet, lacrymæ volvuntur inanes[1].

CAPUT V.

Quod passiones, quæ christianos animos afficiunt, non in vitium trahant, sed virtutem exerceant.

Non est nunc necesse copiose ac diligenter ostendere, quid de istis passionibus doceat Scriptura divina, qua christiana eruditio continetur. Deo quippe illam ipsam

[1] Virg. Æneid. IV.

mentem subjicit regendam et juvandam, mentique passiones ita moderandas atque frenandas, ut in usus justitiæ convertantur. Denique in disciplina nostra non tam quæritur utrum pius animus irascatur, sed quare irascatur; nec utrum sit tristis, sed unde sit tristis; nec utrum timeat, sed quid timeat. Irasci enim peccanti, ut corrigatur; contristari pro afflicto, ut liberetur; timere periclitanti, ne pareat; nescio utrum quisquam sana consideratione reprehendat. Nam et misericordiam Stoïcorum est solere culpare : sed quanto honestius ille Stoïcus misericordia perturbaretur hominis liberandi, quam timore naufragii. Longe melius et humanius, et piorum sensibus accommodatius Cicero in Cæsaris laude locutus est, ubi ait : « Nulla de virtutibus tuis, nec admirabilior, nec gratior misericordia est[1]. » Quid est autem misericordia, nisi alienæ miseriæ quædam in nostro corde compassio, qua utique si possumus, subvenire compellimur? Servit autem motus iste rationi, quando ita præbetur misericordia; ut justitia conservetur, sive cum indigenti tribuitur, sive cum ignoscitur pœnitanti. Hanc Cicero locutor egregius non dubitavit appellare virtutem, quam Stoïcos inter vitia numerare non pudet : qui tamen, ut docuit liber Epicteti nobilissimi Stoïci, ex decretis Zenonis et Chrysippi, qui hujus sectæ primas habuerunt[2]; hujusmodi passiones in animum sapientis admittunt, quem vitiis omnibus liberum volunt. Unde fit consequens, ut hæc ipsa non putent vitia, quando sapienti sic accidunt, ut contra virtutem mentis rationemque nihil possint, et una sit eademque sententia Peripateticorum, vel etiam Platonicorum, et ipsorum Stoïcorum : sed, ut ait Tullius[3], verbi controversia jamdiu torqueat homines Græculos contentionis

[1] Cic. Orat. pro Q. Ligario. — [2] Supple, partes. — [3] Cic. in 1. de Oratore.

cupidiores, quam veritatis. Sed adhuc merito quæri potest, utrum ad vitæ præsentis pertineat infirmitatem, etiam in quibusque bonis officiis hujuscemodi perpeti affectus : sancti vero Angeli et sine ira puniant, quos accipiunt æterna Dei lege puniendos, et miseris sine miseriæ compassione subveniant, et periclitantibus eis, quos diligunt, sine timore opitulentur; et tamen istarum nomina passionum consuetudine locutionis humanæ etiam in eos usurpentur, propter quamdam operum similitudinem, non propter affectionum infirmitatem : sicut ipse Deus secundum Scripturas irascitur, nec tamen ulla passione turbatur. Hoc enim verbum vindictæ usurpavit effectus, non illius turbulentus affectus.

CAPUT VI.

Quibus passionibus dæmones, confitente Apuleio, exagitentur, quorum ope homines apud deos asserit adjuvari.

Qua interim de sanctis Angelis quæstione dilata, videamus quemadmodum dicant Platonici medios dæmones inter deos et homines constitutos istis passionum æstibus fluctuare. Si enim mente ab his libera eisque dominante motus hujuscemodi paterentur, non eos diceret Apuleius simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare. Ipsa igitur mens eorum, id est, pars animi superior, qua rationales sunt, in qua virtus et sapientia, si ulla eis esset, passionibus turbulentis inferiorum animi partium regendis moderandisque dominaretur; ipsa, inquam, mens eorum, sicut iste Platonicus confitetur,

salo perturbationum fluctuat. Subjecta est ergo mens dæmonum passionibus libidinum, formidinum, irarum, atque hujuscemodi cæteris. Quæ igitur pars in eis libera est composque sapientiæ, qua placeant diis, et ad bonorum morum similitudinem hominibus consulant; cum eorum mens passionum vitiis subjugata et oppressa, quidquid rationis naturaliter habet, ad fallendum et decipiendum tanto acrius intendat, quanto eam magis possidet nocendi cupiditas?

CAPUT VII.

Quod Platonici figmentis poëtarum infamatos asserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum hœ partes dœmonum, non deorum sint.

Quod si quisquam dicit, non ex omnium, sed ex malorum dæmonum numero esse, quos poëtæ quorumdam hominum osores et amatores deos non procul a veritate confingunt : hos enim dixit Apuleius, salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare : quomodo istud intelligere poterimus, quando cum hoc diceret, non quorumdam, id est malorum, sed omnium dæmonum medietatem propter aëria corpora, inter deos et homines describebat? Hoc enim ait fingere poëtas, quod ex istorum dæmonum numero deos faciunt, et eis deorum nomina imponunt, et quibus voluerint hominibus ex his amicos inimicosque distribuunt ficti carminis impunita licentia; cum deos ab his dæmonum moribus, et cœlesti loco et beatitudinis opulentia remotos esse perhibeant. Hæc est ergo fictio poëtarum, deos dicere, qui dii non

sunt, eosque sub deorum nominibus inter se decertare propter homines, quos pro studio partium diligunt vel oderunt. Non procul autem a veritate dicit hanc esse fictionem; quoniam deorum appellati vocabulis qui dii non sunt, tales tamen describuntur dæmones, quales sunt. Denique hinc esse dicit homericam illam Minervam, quæ mediis cœtibus Graium cohibendo Achilli intervenit [1]. Quod ergo Minerva illa fuerit, poëticum vult esse figmentum; eo quod Minervam deam putat, eamque inter deos, quos omnes bonos beatosque credit, in alta ætheria sede collocat, procul a conversatione mortalium. Quod autem aliquis dæmon fuerit Græcis favens Trojanisque contrarius, sicut alius adversus Græcos Trojanorum opitulator, quem Veneris seu Martis nomine idem poëta commemorat, quos deos iste talia non agentes in cœlestibus habitationibus ponit; et hi dæmones pro eis quos amabant, contra eos quos oderant, inter se decertaverint, hoc non procul a veritate poëtas dixisse confessus est. De his quippe ista dixerunt, quos hominibus simili motu cordis et salo mentis per omnes cogitationum æstus fluctuare testatur, ut possent amores et odia, non pro justitia, sed sicut populus similis eorum in venatoribus et aurigis, secundum suarum studia partium, pro aliis adversus alios exercere[2]. Id enim videtur philosophus curasse Platonicus, ne cum hæc a poëtis canerentur, non a dæmonibus mediis, sed ab ipsis diis, quorum nomina poëtæ fingendo ponunt, fieri crederentur.

[1] Apuleius in lib. de deo Socratis. — [2] Vide Enarr. in Psal. xxxix, n. 8 et 9. et in Psal. liii, n. 10.

CAPUT VIII.

De diis cœlestibus et dæmonibus aëriis hominibusque terrenis Apuleii Platonici definitio.

Quid illa ipsa definitio dæmonum, parum-ne intuenda est, (ubi certe omnes determinando complexus est,) quod ait dæmones esse genere animalia, animo passiva, mente rationalia, corpore aëria, tempore æterna? In quibus quinque commemoratis, nihil dixit omnino, quod dæmones cum bonis saltem hominibus id viderentur habere commune, quod non esset in malis. Nam ipsos homines cum aliquanto latius describendo complecteretur, suo loco de illis dicens tanquam de infimis atque terrenis, cum prius dixisset de cœlestibus diis; ut commendatis duabus partibus ex summo et infimo ultimis, tertio loco de mediis dæmonibus loqueretur : « Igitur homines, inquit, ratione cluentes, oratione pollentes, immortalibus animis, moribundis membris, levibus et anxiis mentibus, brutis et obnoxiis corporibus, dissimilibus moribus, similibus erroribus, pervicaci audacia, pertinaci spe, casso labore, fortuna caduca, singillatim mortales, cuncti tamen universo genere perpetui, vicissim sufficienda prole mutabiles, volucri tempore, tarda sapientia, cita morte, querula vita terras incolunt [1]. » Cum hic tam multa diceret, quæ ad plurimos homines pertinent, numquid etiam illud tacuit, quod noverat esse paucorum, ubi ait : « Tarda sapientia? » quod si prætermisisset, nullo modo recte genus humanum descriptionis hujus tam intenta diligentia terminasset. Cum

[1] Apuleius in lib. de deo Socratis.

vero deorum excellentiam commendaret, ipsam beatitudinem, quo volunt homines per sapientiam pervenire, in eis affirmavit excellere. Proinde si aliquos dæmones bonos vellet intelligi, aliquid etiam in ipsorum descriptione poneret, unde vel cum diis aliquam beatitudinis partem, vel cum hominibus qualemcumque sapientiam putarentur habere communem. Nunc vero nullum bonum eorum commemoravit; quo boni discernuntur a malis. Quamvis et eorum malitiæ liberius exprimendæ pepercerit, non tam ne ipsos, quam ne cultores eorum, apud quos loquebatur, offenderet : significavit tamen prudentibus, quid de illis sentire deberent, quandoquidem deos, quos omnes bonos beatosque credi voluit, ab eorum passionibus, atque, ut ait ipse, turbellis omni modo separavit, sola illos corporum æternitate conjungens; animo autem non diis, sed hominibus similes dæmones, apertissime inculcans : et hoc non sapientiæ bono, cujus et homines possunt esse participes; sed perturbatione passionum, quæ stultis malisque dominatur, a sapientibus vero et bonis ita regitur, ut malint eam non habere, quam vincere. Nam si non corporum, sed animorum æternitatem cum diis habere dæmones vellet intelligi, non utique homines ab hujus rei consortio separaret : quia et hominibus æternos esse animos, procul dubio sicut Platonicus sentit. Ideo cum hoc genus animantium describeret, immortalibus animis, moribundis membris dixit esse homines. Ac per hoc si propterea communem cum diis æternitatem non habent homines, quia corpore sunt mortales : propterea ergo dæmones habent, quia corpore sunt immortales.

CAPUT IX.

An amicitia cœlestium deorum per intercessionem dæmonum possit homini provideri.

Quales igitur mediatores sunt inter homines et deos, per quos ad deorum amicitias homines ambiant, qui hoc cum hominibus habent deterius, quod est in animante melius, id est animum; hoc autem habent cum diis melius, quod est in animante deterius, id est corpus? Cum enim animans, id est, animal ex anima constet et corpore, quorum duorum anima est utique corpore melior; etsi vitiosa et infirma, melior certe corpore etiam sanissimo atque firmissimo; quoniam ejus natura excellentior nec labe vitiorum postponitur corpori; sicut aurum etiam sordidum argento seu plumbo, licet purissimo, charius æstimatur: isti mediatores deorum et hominum, per quos interpositos divinis humana junguntur, cum diis habent corpus æternum, vitiosum autem cum hominibus animum; quasi religio, qua volunt diis homines per dæmones jungi, in corpore sit, non in animo constituta. Quænam tandem istos mediatores falsos atque fallaces quasi capite deorsum nequitia vel pœna suspendit, ut inferiorem animalis partem, id est, corpus cum superioribus, superiorem vero, id est animum cum inferioribus habeant, et cum diis cœlestibus in parte serviente conjuncti, cum hominibus autem terrestribus in parte dominante sint miseri? Corpus quippe servum est, sicut etiam Sallustius ait: « Animi imperio, corporis servitio magis utimur [1]. » Adjunxit autem

[1] Sallust. in Catilin.

ille : » Alterum nobis cum diis, alterum cum belluis commune est : » quoniam de hominibus loquebatur, quibus, sicut belluis, mortale corpus est. Isti autem, quos inter nos et deos mediatores nobis philosophi providerunt, possunt quidem dicere de animo et corpore, « Alterum nobis cum diis, alterum cum hominibus commune est : » sed, sicut dixi, tanquam in perversum ligati atque suspensi, servum corpus cum diis beatis, dominum animum cum hominibus miseris habentes, parte inferiore exaltati, superiore dejecti. Unde etiam si quisquam propter hoc eos putaverit æternitatem habere cum diis, quia nulla morte, sicut animalium terrestrium, animi eorum solvuntur a corpore : nec sic existimandum est eorum corpus tanquam honoratorum æternum vihiculum, sed æternum vinculum damnatorum.

CAPUT X.

Quod secundum Plotini sententiam, minus miseri sint homines in corpore mortali, quam dæmones in æterno.

Plotinus certe nostræ memoriæ vicinis temporibus, Platonem cæteris excellentius intellexisse laudatur. Is cum de humanis animis ageret : « Pater, inquit, misericors mortalia illis vincula faciebat. » Ita hoc ipsum quod mortales sunt homines corpore, ad misericordiam Dei patris pertinere arbitratus est, ne semper hujus vitæ miseria tenerentur. Hac misericordia indigna judicata est iniquitas dæmonum, quæ in animi passivi miseria, non mortale, sicut homines, sed æternum corpus accepit. Essent quippe

feliciores hominibus, si mortale cum eis haberent corpus, et cum diis beatum animum. Essent autem pares hominibus, si cum animo misero corpus saltem mortale cum eis habere meruissent : si tamen acquirerent aliquid pietatis, ut ab ærumnis vel in morte requiescerent. Nunc vero non solum feliciores hominibus non sunt animo misero, sed etiam miseriores sunt perpetuo corporis vinculo. Non enim aliqua pietatis et sapientiæ disciplina proficientes, intelligi voluit ex dæmonibus fieri deos, cum apertissime dixerit dæmones æternos.

CAPUT XI.

De opinione Platonicorum, qua putant animas hominum dæmones esse post corpora.

Dicit quidem et animas hominum dæmones esse, et ex hominibus fieri Lares, si boni meriti sunt; Lemures, si mali, seu Larvas : Manes autem deos dici, si incertum est bonorum eos, seu malorum esse meritorum. In qua opinione, quantam voraginem aperiant sectandis perditis moribus, quis non videat, si vel paululum attendat? Quandoquidem quamlibet nequam fuerint homines, vel Larvas se fieri dum opinantur, vel dum Manes deos; tanto pejores fiunt, quanto sunt nocendi cupidiores : ut etiam quibusdam sacrificiis tanquam divinis honoribus post mortem se invitari opinentur, ut noceant. Larvas quippe dicit esse noxios dæmones ex hominibus factos. Sed hinc alia quæstio est. Inde autem perhibet appellari græce beatos Ευδαιμονας; quod boni sint animi, hoc est, boni dæmones; animos quoque hominum dæmones esse confirmans.

CAPUT XII.

De ternis contrariis, quibus secundum Platonicos dœmonum et hominum natura distinguitur.

Sed nunc de his agimus, quos in natura propria descripsit inter deos et homines genere animalia, mente rationalia, animo passiva, corpore aëria, tempore æterna. Nempe cum prius deos in sublimi cœlo, homines autem in terra infima disjunctos locis, et naturæ dignitate secerneret, ita conclusit : « Habetis, inquit, interim bina animalia; deos ab hominibus plurimum differentes, loci sublimitate, vitæ perpetuitate, naturæ perfectione; nullo inter se propinquo communicatu, cum et habitacula summa ab infimis tanta intercapedo fastigii dispescat; et vivacitas illic æterna et indefecta sit, hic caduca et subcisiva; et ingenia illa ad beatitudinem sublimata, hæc ad miserias infimata[1]. » Hic terna video commemorata contraria de duabus naturæ partibus ultimis, id est, summis atque infimis. Nam tria quæ proposuit de diis laudabilia, eamdem repetivit, aliis quidem verbis, ut eis alia tria adversa ex hominibus redderet. Tria deorum hæc sunt : loci sublimitas, vitæ perpetuitas, perfectio naturæ. Hæc aliis verbis ita repetivit, ut eis tria contraria humanæ conditionis opponeret : « Cum et habitacula, inquit, summa ab infimis tanta intercapedo fastigii dispescat : » quia dixerat loci sublimitatem. « Et vivacitas illic, inquit, æterna et indefecta sit, hic caduca et subcisiva : » quia dixerat vitæ perpetuitatem. « Et ingenia illa, inquit, ad beatitudi-

[1] Apuleius in lib. de Deo Socratis.

nem sublimata, hæc ad miserias infimata: «quia dixerat naturæ perfectionem. Tria igitur ab eo posita sunt deorum, id est, locus sublimis, æternitas, beatitudo : et his contraria tria hominum, id est, locus infimus, mortalitas, miseria.

CAPUT XIII.

Quomodo dæmones, si nec cum diis beati, nec cum hominibus sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii.

1. Inter hæc terna deorum et hominum, quoniam dæmones medios posuit, de loco nulla est controversia. Inter sublimem quippe et infimum, medius locus aptissime habetur et dicitur. Cætera bina restant, quibus cura attentior adhibenda est, quemadmodum vel aliena esse a dæmonibus ostendantur, vel sic eis distribuantur, ut medietas videretur exposcere. Sed ab eis aliena essse non possunt. Non enim sicut dicimus locum medium nec esse summum, nec infimum, ita dæmones cum sint animalia rationalia, nec beatos esse, nec miseros, sicuti sunt arbusta vel pecora, quæ sunt sensus vel rationis expertia, recte possumus dicere. Quorum ergo ratio mentibus inest, aut miseros esse aut beatos necesse est. Item non possumus recte dicere, nec mortales esse dæmones, nec æternos. Omnia namque viventia aut in æternum vivunt, aut finiunt morte quod vivunt. Jamvero iste tempore æternos dæmones dixit. Quid igitur restat, nisi ut hi medii de duobus summis unum habeant, et de duobus infimis alterum? Nam si utraque de imis habebunt, aut utraque

de summis, medii non erunt, sed in alterutram partem vel resiliunt, vel recumbunt. Quia ergo his binis, sicut demonstratum est, carere utrisque non possunt, acceptis ex utraque parte singulis mediabuntur. Ac per hoc quia de infimis habere non possunt æternitatem, quæ ibi non est, unum hoc de summis habent : et ideo non est alterum ad complendam medietatem suam, quod de infimis habeant, nisi miseriam.

II. Et itaque secundum Platonicos, sublimium deorum vel beata æternitas, vel æterna beatitudo ; hominum vero infimorum vel miseria mortalis, vel mortalitas misera : dæmonum autem mediorum vel misera æternitas, vel æterna miseria. Nam et quinque illis, quæ in definitione dæmonum posuit, non eos medios, sicut promittebat, ostendit : quoniam tria dixit eos habere nobiscum, quod genere animalia, quod mente rationalia, quod animo passiva sunt ; cum diis autem unum, quod tempore æterna ; et unum proprium, quod corpore aëria. Quomodo ergo medii, quando unum habent cum summis, tria cum infimis ? Quis non videat relicta medietate, quantum inclinentur et deprimantur ad infima ? Sed plane ibi etiam medii possunt ita inveniri, ut unum habeant proprium, quod est corpus aërium, sicut et illi de summis atque infimis singula propria, dii corpus ætherium, hominesque terrenum ; duo vero communia sint omnibus, quod genere sunt animalia, et mente rationalia. Nam et ipse cum de diis et hominibus loqueretur : « Habetis, inquit, bina animalia. » Et non solent isti deos nisi rationales mente perhibere. Duo sunt residua, quod sunt animo passiva, et tempore æterna : quorum habent unum cum infimis, cum summis alterum, ut proportionali ratione librata medietas neque sustollatur in summa, neque in infima deprimatur. Ipsa est autem illa dæmonum misera æterni-

tas, vel æterna miseria. Qui enim ait: « Animo passiva: » etiam « Misera » dixisset, nisi eorum cultoribus erubuisset. Porro quia providentia summi Dei, sicut etiam ipsi fatentur, non fortuita temeritate regitur mundus, nunquam esset istorum æterna miseria, nisi esset magna malitia.

III. Si igitur beati recte dicuntur eudæmones, non sunt eudæmones dæmones quos, inter homines et deos isti in medio locaverunt. Quis ergo est locus bonorum dæmonum, qui supra homines, infra deos, istis præbeant adjutorium, illis ministerium? Si enim boni æternique sunt, profecto et beati sunt. Æterna autem beatitudo medios eos esse non sinit, quia multum diis comparat, multumque ab hominibus separat. Unde frustra isti conabuntur ostendere, quomodo dæmnoes boni, si et immortales sunt et beati, recte medii constituantur inter deos immortales ac beatos et homines mortales ac miseros. Cum enim utrumque habeant cum diis, et beatitudinem scilicet et immortalitem, nihil autem horum cum hominibus et miseris et mortalibus, quomodo non potius remoti sunt ab hominibus diisque conjuncti, quam inter utrosque medii constituti? Tunc enim medii essent, si haberent et ipsi duo quædam sua, non cum binis alterutrorum, sed cum singulis utrorumque communia: sicut homo medium quiddam est, sed inter pecora et Angelos; ut quia pecus est animal irrationale atque mortale, Angelus autem rationale et immortale, medius homo esset, inferior Angelis, superior pecoribus, habens cum pecoribus mortalitatem, rationem cum Angelis, animal rationale mortale. Ita ergo cum quærimus medium inter beatos immortales miserosque mortales, hoc invenire debemus, quod aut mortale sit beatum, aut immortale sit miserum.

CAPUT XIV.

An homines cum sint mortales, possint vera beatitudine esse felices.

Utrum autem et beatus et mortalis homo esse possit, magna est inter homines quæstio. Quidam enim conditionem suam humilius inspexerunt, negaveruntque hominem capacem esse posse beatitudinis, quandiu mortaliter vivit. Quidam vero extulerunt se, et ausi sunt dicere, sapientiæ compotes, beatos esse posse mortales. Quod si ita est, cur non ipsi potius medii constituuntur inter mortales miseros et immortales beatos, beatitudinem habentes cum immortalibus beatis, mortalitatem cum mortalibus miseris? Profecto enim si beati sunt, invident nemini; (nam quid miserius invidentia?), et ideo mortalibus miseris, quantum possunt, ad consequendam beatitudinem consulunt; ut et etiam immortales valeant esse post mortem, et Angelis immortalibus beatisque conjungi.

CAPUT XV.

De Mediatore Dei et hominum, homine Christo Jesu.

I. Si autem, quod multo credibilius et probabilius disputatur, omnes homines, quandiu mortales sunt, etiam miseri sint necesse est, quærendus est medius, qui non solum homo, verumetiam Deus sit; ut homines ex mortali miseria ad beatam immortalitatem hujus medii beata

mortalitas interveniendo perducat. Quem neque non fieri mortalem oportebat, neque permanere mortalem. Mortalis quippe factus est, non infirmata Verbi divinitate, sed carnis infirmitate suscepta: non autem permansit in ipsa carne mortalis, quam resuscitavit a mortuis: quoniam ipse fructus est mediationis ejus, ut nec ipsi, propter quos liberandos mediator effectus est, in perpetua vel carnis morte remanerent. Proinde mediatorem inter nos et Deum, et mortalitatem habere oportuit transeuntem, et beatitudinem permanentem: ut per id, quod transit, congrueret morituris; et ad id, quod permanet, transferret ex mortuis. Boni igitur Angeli inter miseros mortales et beatos immortales medii esse non possunt; quia ipsi quoque et beati et immortales sunt: possunt autem medii esse angeli mali; quia immortales sunt cum illis, miseri cum istis. His contrarius est Mediator bonus, qui adversus eorum immortalitatem et miseriam, et mortalis esse ad tempus voluit, et beatus in æternitate persistere potuit: ac sic eos et immortales superbos, et miseros noxios, ne immortalitatis jactantia seducerent ad miseriam, et suæ mortis humilitate et suæ beatitudinis benignitate destruxit in eis, quorum corda per suam fidem mundans, ab illorum immundissima dominatione liberavit.

II. Homo itaque mortalis et miser longe sejunctus ab immortalibus et beatis, quid eligat medium, per quod immortalitati et beatitudini copuletur? Quod possit delectare in dæmonum immortalitate, miserum est: quod possit offendere in Christi mortalitate, jam non est. Ibi ergo cavenda est miseria sempiterna: hic mors timenda non est, quæ esse non potuit sempiterna, et beatitudo amanda est sempiterna. Ad hoc quippe se interponit medius immortalis et miser, ut ad immortalitatem beatam transire non sinat, quoniam persistit quod impedit, id

est, ipsa miseria : ad hoc autem se interposuit mortalis et beatus, ut mortalitate transacta, et ex mortuis faceret immortales, quod in se resurgendo monstravit, et ex miseris beatos, unde nunquam ipse discessit. Alius est ergo medius malus, qui separat amicos; alius bonus, qui reconciliat inimicos. Et ideo multi sunt medii separatores, quia multitudo quæ beata est, unius Dei participatione fit beata; cujus participationis privatione misera multitudo malorum angelorum, quæ se opponit potius ad impedimentum, quam interponit ad beatitudinis adjutorium, etiam ipsa multitudine obstrepit quodam modo, ne possit ad illud unum beatificum bonum perveniri, ad quod ut perduceremur, non multis, sed uno mediatore opus erat; et hoc ipso eo, cujus participatione simus beati, hoc est, Verbo Dei non facto, per quod facta sunt omnia. Nec tamen ob hoc mediator est, quia Verbum : maxime quippe immortale et maxime beatum Verbum longe est a mortalibus miseris; sed mediator per quod homo : eo ipso ostendens utique ad illud non solum beatum, verumetiam beatificum bonum non oportere quæri alios mediatores, per quos arbitremur nobis perventionis gradus esse moliendos; quia beatus et beatificus Deus factus particeps humanitatis nostræ compendium præbuit participandæ divinitatis suæ. Neque enim nos a mortalitate et miseria liberans ad Angelos immortales beatosque ita perducit, ut eorum participatione etiam nos immortales et beati simus; sed ad illam Trinitatem cujus et Angeli participatione beati sunt. Ideo quando in forma servi[1], ut mediator esset, infra Angelos esse voluit[2], in forma Dei super Angelos mansit : idem in inferioribus via vitæ, qui in superioribus vita.

[1] Philip. II, 7. — [2] Psal. VIII, 6. et Heb. II, 7.

CAPUT XVI.

An rationabiliter Platonici definierint deos cœlestes declinantes terrena contagia, hominibus non misceri, quibus ad amicitiam deorum dæmones suffragentur.

I. Non enim verum est, quod idem Platonicus ait dixisse Platonem; « Nullus deus miscetur homini [1]. » Et hoc præcipuum eorum sublimitatis ait esse specimen, quod nulla attrectatione hominum contaminantur. Ergo dæmones contaminari fatetur: et ideo eos, a quibus contaminantur, mundare non possunt, omnesque immundi pariter fiunt, et dæmones contrectatione hominum, et homines cultu dæmonum. Aut si et contrectari miscerique hominibus, nec tamen contaminari, dæmones possunt, diis profecto meliores sunt: quia illi si miscerentur, contaminarentur. Nam hoc deorum dicitur esse præcipuum, ut eos sublimiter separatos humana contrectatio contaminare non possit. Deum quidem summum omnium creatorem, quem nos verum Deum dicimus, sic a Platone prædicari asseverat, quod « Ipse sit solus qui non possit penuria sermonis humani quavis oratione vel modice comprehendi; vix autem sapientibus viris, cum se vigore animi, quantum liquit, a corpore removerint, intellectum hujus Dei, et id quoque interdum velut in altissimis tenebris rapidissimo coruscamine lumen candidum intermicare [2]. » Si ergo supra omnia vere summus Deus intelligibili quadam præsentia, etsi interdum, etsi tanquam rapidissimo corus-

[1] Apuleius in lib. de Deo Socratis. — [2] Ibid.

camine lumen candidum intermicans, adest tamen sapientium mentibus, cum se quantum licuit, a corpore removerint, nec ab eis contaminari potest; quid est quod isti dii propterea constituuntur longe in sublimi loco, ne contrectatione contaminentur humana? Quasi vero aliud corpora illa ætheria quam videre sufficiat, quorum luce terra, quantum sufficit, illustratur. Porro si non contaminantur sidera, cum videntur, quos deos omnes visibiles dicit: nec dæmones hominum contaminantur aspectu; quamvis de proximo videantur. An forte vocibus humanis contaminarentur, qui acie non contaminantur oculorum; et ideo dæmones medios habent, per quos eis voces hominum nuntientur, a quibus longe absunt, ut incontaminatissimi perseverent? Quid jam de cæteris sensibus dicam? Non enim olfaciendo contaminari vel dii possent, si adessent, vel cum adsunt dæmones, possunt vivorum corporum vaporibus humanorum, si tantis sacrificiorum cadaverinis non contaminantur nidoribus. In gustandi autem sensum nulla necessitate reficiendæ mortalitatis urgentur, ut fame adacti cibos ab hominibus quærant. Tactus vero in potestate est. Nam licet ab eo potissimum sensu contrectatio dicta videatur; hactenus tamen, si vellent, miscerentur hominibus, ut viderent et viderentur, audirent et audirentur. Tangendi autem quæ necessitas? Nam neque homines id concupiscere auderent, cum deorum vel dæmonum bonorum conspectu vel colloquio fruerentur. Et si in tantum curiositas progrederetur, ut vellent; quonam pacto quispiam posset invitum tangere Deum, vel dæmonem, qui nisi captum non potest passerem?

II. Videndo igitur visibusque se præbendo et loquendo et audiendo, dii corporaliter misceri hominibus possent. Hoc autem modo dæmones si miscentur, ut dixi, et non contaminantur, dii autem contaminarentur, si misceren-

tur; incontaminabiles dicunt dæmones, et contaminabiles deos. Si autem contaminantur et dæmones, quid conferunt hominibus ad vitam post mortem beatam, quos contaminati mundare non possunt, ut eos mundos diis incontaminatis possint adjungere, inter quos et illos medii constituti sunt? Aut si hoc eis beneficii non conferunt, quid prodest hominibus dæmonum amica mediatio? An ut post mortem non ad deos homines per dæmones transeant, sed simul vivant utrique contaminati, ac per hoc neutri beati? Nisi forte quis dicat more spongiarum vel hujuscemodi rerum mundare dæmones amicos suos, ut tanto ipsi sordidiores fiant, quanto fiunt homines eis velut tergentibus mundiores. Quod si ita est, contaminatioribus dii miscentur dæmonibus, qui ne contaminarentur, hominum propinquitatem contrectationemque vitarunt. An forte dii possunt ab hominibus contaminatos mundare dæmones, nec ab eis contaminari, et eo modo non possent et homines? Quis talia sentiat, nisi quem fallacissimi dæmones deceperunt? Quid, quod si videri et videre contaminat, videntur ab hominibus dii, quos visibiles dicit, clarissima mundi lumina et cætera sidera, tutioresque sunt dæmones ab ista hominum contaminatione, qui non possunt videri, nisi velint? Aut si non videri, sed videre contaminat, negent ab istis clarissimis mundi luminibus, quos deos opinantur, videri homines, cum radios suos terras usque pertendant. Qui tamen eorum radii per quæque immunda diffusi non contaminantur: et dii contaminarentur, si hominibus miscerentur, etiamsi esset necessarius in subveniendo contactus. Nam radiis solis et lunæ terra contingitur, nec istam contaminat lucem.

CAPUT XVII.

Ad consequendam vitam beatam, quæ in participatione est summi boni, non tali mediatore indigere hominem qualis est dæmon, sed tali qualis unus est Christus.

Miror autem plurimum tam doctos homines, qui cuncta corporea et sensibilia, præ incorporalibus et intelligibilibus, postponenda judicaverunt, cum agitur de beata vita, corporalium contrectationum facere mentionem. Ubi est illud Plotini, ubi ait : « Fugiendum est igitur ad charissimam patriam, et ibi pater, et ibi omnia ? » Quæ igitur classis, inquit, aut fuga ? Similem deo fieri. Si ergo deo quanto similior, tanto fit quisque propinquior ; nulla est ab illo alia longinquitas quam ejus dissimilitudo. Incorporali vero illi æterno et incommutabili tanto est anima hominis dissimilior, quanto rerum temporalium mutabiliumque cupidior. Hoc ut sanetur, quoniam immortali puritati, quæ in summo est, ea quæ in imo sunt mortalia, et immunda convenire non possunt, opus est quidem mediatore ; non tamen tali qui corpus quidem habeat immortale propinquum summis, animum autem morbidum similem infimis ; quo morbo nobis invideat potius ne sanemur, quam adjuvet ut sanemur : sed tali qui nobis infimis ex corporis mortalitate coaptatus, immortali spiritus justitia, per quam non locorum distantia, sed similitudinis excellentia mansit in summis, mundandis liberandisque nobis vere divinum præbeat adjutorium. Qui profecto incontaminabilis Deus absit ut contaminationem timeret ex

homine quo indutus est, aut ex hominibus inter quos in homine conversatus est. Non enim parva sunt hæc interim duo, quæ salubriter sua incarnatione monstravit, nec carne posse contaminari veram divinitatem, nec ideo putandos dæmones nobis esse meliores, quia non habent carnem. Hic est, sicut eum prædicat sacta Scriptura, « Mediator Dei et hominum homo Christus Jesus[1], » de cujus et divinitate qua Patri est semper æqualis, et humanitate qua nobis factus est similis, non hic locus est ut competenter pro nostra facultate dicamus.

CAPUT XVIII.

Quod fallacia dæmonum, dum sua intercessione viam spondet ad Deum, hoc annitatur, ut homines a via veritatis avertat.

Falsi autem illi, fallacesque mediatores dæmones, qui cum per spiritus immunditiam miseri ac maligni multis effectibus clareant, per corporalium tamen locorum intervalla et per aëriorum corporum levitatem a provectu animorum nos avocare atque avertere moliuntur, non viam præbent ad Deum; sed, ne via teneatur, impediunt. Quandoquidem et in ipsa via corporali, quæ falsissima est et plenissima erroris, qua non iter agit justitia; quoniam non per corporalem altitudinem, sed per spiritalem, hoc est, incorporalem similitudinem ad Deum debemus ascendere; in ipsa tamen corporali via, quam dæmonum amici per elementorum gradus ordinant, inter ætherios deos et terrenos homines aëriis dæmonibus

[1] Tim. II, 5.

mediis constitutis, hoc deos opinantur habere præcipuum, ut propter hoc intervallum locorum contrectatione non contaminentur humana. Ita dæmones contaminari potius ab hominibus, quam homines mundari a dæmonibus credunt, et deos ipsos contaminari potuisse, nisi loci altitudine munirentur. Quis tamen infelix est, ut ista via mundari se existimet, ubi homines contaminantes, dæmones contaminati, dii contaminabiles prædicantur; et non potius eligat viam, ubi contaminantes magis dæmones evitentur, et ab incontaminabili Deo ad ineundam societatem incontaminatorum Angelorum homines a contaminatione mundentur?

CAPUT XIX.

Quod appellatio dæmonum jam nec apud cultores eorum assumatur in significationem alicujus boni.

Sed ne de verbis etiam nos certare videamur, quoniam nonnulli istorum, ut ita dixerim, dæmonicolarum, in quibus et Labeo est, eosdem perhibent ab aliis angelos dici, quos ipsi dæmones nuncupant, jam mihi de bonis Angelis aliquid video disserendum, quos isti esse non negant, sed eos bonos dæmones vocare quam angelos malunt. Nos autem, sicut Scriptura loquitur, secundum quam Christiani sumus, Angelos quidem partim bonos, partim malos, nunquam vero bonos dæmones legimus: sed ubicumque illarum Litterarum hoc nomen positum reperitur, sive dæmones, sive dæmonia dicantur, nonnisi maligni significantur spiritus. Et hanc loquendi consuetudinem in tantum populi usquequaque secuti sunt,

ut eorum etiam, qui pagani appellantur, et deos multos ac dæmones colendos esse contendunt, nullus fere sit tam litteratus et doctus, qui audeat in laude vel servo suo dicere : « Dæmonem habes :» sed cuilibet hoc dicere voluerit, non se aliter accipi, quam maledicere voluisse, dubitare non possit. Quæ igitur nos causa compellit, ut post offensionem aurium tam multarum, ut jam pene sint omnium, quæ hoc verbum nonnisi in malam partem audire consueverunt, quod diximus cogamur exponere, cum possimus Angelorum nomine adhibito, eamdem offensionem, quæ nomine dæmonum fieri poterat, evitare?

CAPUT XX.

De qualitate scientiæ, quæ dæmones superbos facit.

Quanquam etiam ipsa origo hujus nominis, si divinos intueamur libros, aliquid affert cognitione dignissimum. Δαίμονες enim dicuntur, quoniam vocabulum græcum est, ob scientiam nominati. Apostolus autem Spiritu sancto locutus ait : « Scientia inflat, charitas vero ædificat[1]. » Quod recte aliter non intelligitur, nisi scientiam tunc prodesse, cum charitas inest; sine hac autem inflare, id est, in superbiam inanissimæ quasi ventositatis extollere. Est ergo in dæmonibus scientia sine charitate, et ideo tam inflati, id est, tam superbi sunt, ut honores divinos et religionis servitutem, quam vero Deo deberi sciunt, sibi sategerint exhiberi, et quantum possunt, et apud quos possunt, adhuc agunt. Contra superbiam porro dæmonum, qua

[1] I. Cor VIII, I.

pro meritis possidebatur genus humanum, Dei humilitas quæ in forma servi apparuit, quantam virtutem habeat, animæ hominum nesciunt immunditia elationis inflatæ, dæmonibus similes superbia, non scientia.

CAPUT XXI.

Ad quem modum Dominus voluerit dæmonibus innotescere.

Ipsi autem dæmones etiam hoc ita sciunt, ut eidem Domino infirmitate carnis induto dixerint : « Quid nobis et » tibi, Jesu Nazarene ? Venisti ante tempus perdere nos[1].» Clarum est in his verbis, quod in eis et tanta scientia erat, et charitas non erat. Pœnam quippe suam formidabant ab illo, non in illo justitiam diligebant. Tantum vero eis innotuit, quantum voluit : tantum autem voluit, quantum oportuit. Sed innotuit, non sicut Angelis sanctis, qui ejus secundum id quod Dei Verbum est, participata æternitate perfruuntur ; sed sicut eis terrendis innotescendum fuit, ex quorum tyrannica quodam modo potestate fuerat liberaturus prædestinatos in suum regnum et gloriam semper veracem et veraciter sempiternam. Innotuit ergo dæmonibus, non per id quod est vita æterna, et lumen incommutabile quod illuminat pios, cui videndo per fidem, quæ in illo est, corda mundantur ; sed per quædam temporalia suæ virtutis effecta et occultissimæ signa præsentiæ, quæ angelicis sensibus etiam malignorum spirituum potius quam infirmitati hominum possent esse conspicua. Denique quando ea pau-

[1] Matth. VIII, 29. et Marcl I, 24.

lulum supprimenda judicavit, et aliquanto altius latuit;[1] dubitavit de illo dæmonum princeps, eumque tentavit, an Christus esset explorans, quantum se tentari ipse permisit, ut hominem quem gerebat, ad nostræ imitationis temperaret exemplum. Post illam vero tentationem, cum Angeli, sicut scriptum est, ministrarent ei, boni utique et sancti, ac per hoc spiritibus immundis metuendi et tremendi, magis magisque innotescebat dæmonibus quantus esset, ut ei jubenti, quamvis in illo contemptibilis videretur carnis infirmitas, resistere nullus auderet.

CAPUT XXII.

Quid intersit inter scientiam sanctorum Angelorum, et scientiam dæmonum.

His igitur Angelis bonis omnis corporalium temporaliumque rerum scientia, qua inflantur dæmones, vilis est : non quod earum ignari sint, sed quod illis Dei, qua sanctificantur, charitas chara est, præ cujus non tantum incorporali, verumetiam incommutabili et ineffabili pulchritudine, cujus sancto amore inardescunt, omnia quæ infra sunt, et quod illud est non sunt, seque ipsos inter illa contemnunt, ut ex toto quod boni sunt, eo bono ex quo boni sunt, perfruantur. Et ideo certius etiam temporalia et mutabilia ista noverunt; quia eorum principales causas in Verbo Dei conspiciunt, per quod factus est mundus : quibus causis quædam probantur, quædam reprobantur, cuncta ordinantur. Dæmones autem non æternas temporum causas et quodam modo cardinales in

[1] Matth. IV, 1.

Dei sapientia contemplantur; sed quorumdam signorum nobis occultorum majore experientia multo plura quam homines futura prospiciunt. Dispositiones quoque suas aliquando prænuntiant. Denique sæpe isti, nunquam illi omnino falluntur. Aliud est enim temporalibus temporalia et mutabilibus mutabilia conjectare, eisque temporalem et mutabilem modum suæ volun tatiset facultatis inserere, quod dæmonibus certa ratione permissum est: aliud autem in æternis atque incommutabilibus Dei legibus, quæ in ejus sapientia vivunt, mutationes temporum prævidere, Deique voluntatem, quæ tam certissima quam potentissima est omnium, Spiritus ejus participatione cognoscere; quod sanctis Angelis recta discretione donatum est. Itaque non solum æterni, verumetiam beati sunt. Bonum autem quo beati sunt, Deus illis est, a quo creati sunt. Illius quippe indeclinabiliter participatione et contemplatione perfruuntur.

CAPUT XXIII.

Nomen deorum falso ascribi diis gentium, quod tamen et Angelis sanctis et hominibus justis ex divinarum Scripturarum auctoritate commune est.

I. Hos si Platonici malunt deos, quam dæmones dicere, eisque annumerare, quos a summo Deo conditos deos scribit eorum auctor et magister Plato; dicant quod volunt: non enim cum eis de verborum controversia laborandum est. Si enim sic immortales, ut tamen a summo Deo factos, etsi non per se ipsos, sed ei, a quo facti sunt, adhærendo, beatos esse dicunt; hoc dicunt quod dicimus,

quolibet eos nomine appellent. Hanc autem Platonicorum esse sententiam, sive omnium, sive meliorum, in eorum litteris inveniri potest. Nam et de ipso nomine, quo hujusmodi immortalem beatamque creaturam deos appellant; ideo inter nos et ipsos pene nulla dissensio est, quia et in nostris sacris Litteris legitur, « Deus deorum Dominus » locutus est[1]. » Et alibi, « Confitemini Deo deorum [2]. » Et alibi, « Rex magnus super omnes deos [3]. » Illud autem ubi scriptum est : « Terribilis est super omnes deos [4] : » cur dictum sit, deinceps ostenditur. Sequitur enim, « Quoniam omnes dii gentium dæmonia, Dominus autem « cœlos fecit [5]. » Super omnes » ergo deos dixit, sed « gentium, id est, quos gentes pro diis habent, quæ sunt dæmonia : » ideo « terribilis » sub quo terrore Domino dicebant, « Venisti perdere nos [2]? » Illud vero ubi dicitur, « Deus « deorum » non potest intelligi Deus dæmoniorum : et « Rex magnus super omnes deos, » absit ut dicatur Rex magnus super omnia dæmonia. » Sed homines quoque in populo Dei, eadem Scriptura deos appellat. « Ego, inquit, » dixi : Dii, estis, et filii Excelsi omnes. » Potest itaque intelligi horum deorum Deus, qui dictus est « Deus deorum : et super hos deos Rex magnus, qui dictus est « Rex mag« nus, super omnes deos. »

II. Verumtamen cum a nobis quæritur, si homines dicti sunt dii, quod in populo Dei sunt, quem per Angelos vel per homines alloquitur Deus; quanto magis immortales eo nomine digni sunt, qui ea fruuntur beatitudine, ad quam deum colendo cupiunt homines pervenire? Quid respondebimus, nisi non frustra in Scripturis sanctis expressius homines nuncupatos deos, quam illos immortales et beatos, quibus nos æquales futuros in re-

[1] Psal. XLIX, I. — [2] Id. XCIV, 2. — [3] Ibid. XCIV, 3. — [4] Ibid. CXV, 4. — [5] Ibid. V. — [6] Marci I, 24. — [7] Psal. LXXXI, 6.

surrectione promittitur, ne scilicet propter illorum excellentiam aliquem eorum nobis constituere deum infidelis auderet infirmitas? Quod in homine facile est evitare. Et evidentius dici debuerunt homines dii in populo Dei, ut certi ac fidentes fierent, esse eum Deum suum, qui dictus est « Deus deorum » : quia etsi appellentur dii immortales illi et beati, qui in cœlis sunt; non tamen dicti sunt dii deorum, id est, dii hominum in populo Dei constitutorum, quibusest dictum : « Ego dixi; Dii estis, et » filii Excelsi omnes [1]. » Hincest quod ait Apostolus : « Etsi » sunt qui dicuntur dii, sive in cœlo, sive in terra; sicuti » sunt dii multi, et domini multi : nobis tamen unus Deus » Pater, ex quo omnia, et nos in ipso, et unus Dominus » Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum [2]. »

III. Non multum ergo de nomine disceptandum est, cum res ipsa ita clareat, ut a scrupulo dubitationis aliena sit. Illud vero quod nos ex eorum immortalium beatorum numero missos Angelos esse dicimus, qui Dei voluntatem hominibus annuntiarent, illis autem non placet, quia hoc ministerium non per illos, quos deos appellant, id est, immortales et beatos, sed per dæmones fieri credunt, quos immortales tantum, non etiam beatos audent dicere; aut certe ita immortales ac beatos, ut tamen dæmones bonos, non deos sublimiter collocatos et ab humana contrectatione semotos; quamvis nominis controversia videatur, tamen ita detestabile est nomen dæmonum, ut hoc modis omnibus a sanctis Angelis nos removere debeamus. Nunc ergo ita liber iste claudatur, ut sciamus immortales ac beatos, quodlibet vocentur, qui tamen facti et creati sunt, medios non esse ad immortalem beatitudinem perducendis mortalibus miseris, a quibus utraque differentia separantur. Qui autem medii sunt communem

[1] Psal. LXXXI, 6. — [2] I. Cor. VIII, 5, 6.

habendo immortalitatem cum superioribus, miseriam cum inferioribus, quoniam merito malitiæ sunt miseri, beatitudinem, quam non habent, invidere nobis possunt potius quam præbere. Unde nihil habent amici dæmonum quod nobis dignum afferant, cur eos tanquam adjutores colere debeamus, quos potius ut deceptores evitare debemus. Quos autem bonos, et ideo non solum immortales, verumetiam beatos deorum nomine sacris et sacrificiis propter vitam beatam post mortem adipiscendam colendos putant, qualescumque illi sint, et quolibet vocabulo digni sint, non eos velle per tale religionis obsequium nisi unum Deum coli, a quo creati et cujus participatione beati sunt, adjuvante ipso, in sequenti libro diligentius disseremus.

LIBER X.

In quo docet Augustinus divinum honorem, qui latriæ cultus dicitur et sacrificiis agitur, nolle Angelos bonos exhiberi nisi uni Deo, cui et ipsi serviunt. De principio subinde ac via purgandæ ac liberandæ animæ disputat contra Porphyrium.

CAPUT I.

Veram beatitudinem sive Angelis, sive hominibus, per unum Deum tribui, etiam Platonicos definisse: sed utrum hi, quos ob hoc ipsum colendos putant, uni tantum Deo, an etiam sibi sacrificari velint, esse quærendum.

Omnium certa sententia est[1], qui ratione quoquo modo uti possunt, beatos esse omnes homines velle. Qui autem sint, vel unde fiant, dum mortalium quærit infirmitas, multæ magnæque controversiæ concitatæ sunt: in quibus philosophi sua studia et otia contriverunt; quas in medium adducere atque discutere, et longum est, et non necessarium. Si enim recolit qui hæc legit, quid in libro egerimus octavo in eligendis philosophis, cum quibus hæc de beata vita, quæ post mortem futura est, quæstio tractaretur, utrum ad eam uni Deo vero, qui etiam est deorum effector, an plurimis diis religione sacrisque serviendo,

[1] Vide D. Guillon. tom. xxi, p. 246 251.

pervenire possimus; non etiam hic eadem repeti expectat, præsertim cum possit relegendo, si forte oblitus est, adminiculari memoriam. Elegimus enim Platonicos omnium philosophorum merito nobilissimos: propterea, quia sicut sapere potuerunt, licet immortalem ac rationalem vel intellectualem hominis animam, nisi participato lumine illius Dei, a quo et ipsa et mundus factus est, beatam esse non posse: ita illud quod omnes homines appetunt, id est, vitam beatam, quemquam isti assecuturum negant, qui non illi uni optimo, qui est incommutabilis Deus, puritate casti amoris adhæserit. Sed quia ipsi quoque sive cedentes vanitati errorique populorum, sive, ut ait Apostolus, « Evanescentes in cogitationibus suis[1], » multos deos colendos ita putaverunt, vel putari voluerunt, ut quidam eorum etiam dæmonibus divinos honores sacrorum et sacrificiorum deferendos esse censerent, quibus jam non parva ex parte respondimus: nunc videndum ac disserendum est, quantum Deus donat, immortales ac beati in cœlestibus Sedibus, Dominationibus, Principatibus, Potestatibus constituti, quos isti deos, et ex quibus quosdam vel bonos dæmones, vel nobiscum Angelos nominant, quomodo credendi sint velle a nobis religionem pietatemque servari; hoc est, ut apertius dicam, utrum etiam sibi, an tantum Deo suo, qui etiam noster est, placeat eis ut sacra faciamus et sacrificemus, vel aliqua nostra seu nos ipsos religionis ritibus consecremus.

II. Hic est enim divinitati, vel si expressius dicendum est, deitati debitus cultus, propter quem uno verbo significandum, quoniam mihi satis idoneum non occurrit Latinum, Græco ubi necesse est insinuo quid velim dicere. λατρείαν quippe nostri, ubicumque sanctarum Scripturarum positum est, interpretati sunt servitutem. Sed ea ser-

[1] Rom. I, 21.

vitus, quæ debetur hominibus, secundum quam præcipit Apostolus, servos dominis suis subditos esse debere[1], alio nomine græce nuncupari solet: λατρείαν vero secundum consuetudinem, qua locuti sunt qui nobis divina eloquia condiderunt, aut semper, aut tam frequenter ut pene semper, ea dicitur servitus, quæ pertinet ad colendum Deum. Proinde si tantummodo cultus ipse dicatur, non soli Deo deberi videtur. Dicimur enim colere etiam homines, quos honorifica vel recordatione vel præsentia frequentamus. Nec solum ea quibus nos religiosa humilitate subjicimus, sed quædam etiam quæ subjecta sunt nobis, coli perhibentur. Nam ex hoc verbo et agricolæ et coloni et incolæ vocantur: et ipsos deos non ob aliud appellant cœlicolas, nisi quod cœlum colant; non utique venerando, sed inhabitando; tanquam cœli quosdam colonos: non sicut appellantur coloni, qui conditionem debent genitali solo propter agriculturam sub dominio possessorum; sed, sicut ait quidam latini eloquii magnus auctor:

Urbs antiqua fuit, Tyrii tenuere coloni[1].

Ab incolendo enim colonos vocavit, non ab agricultura. Hinc et civitates a majoribus civitatibus velut populorum examinibus conditæ, coloniæ nuncupantur. Ac per hoc cultum quidem non deberi nisi Deo, propria quadam notione verbi hujus omnino verissimum est: sed quia et aliarum rerum dicitur cultus, ideo latine uno verbo significari cultus Deo debitus non potest.

III. Nam et ipsa religio quamvis distinctius, non quemlibet, sed Dei cultum significare videatur; unde isto nomine interpretati sunt nostri eam quæ græce θρησκείαν dicitur: tamen quia latina loquendi consuetudine, non imperitorum, verumetiam doctissimorum, et cognationibus humanis atque affinitatibus et quibusque necessitu-

[1] Virg. Æneid. I.

dinibus dicitur exhibenda religio; non eo vocabulo vitatur ambiguum, cum de cultu deitatis vertitur quæstio, ut fidenter dicere valeamus religionem non esse nisi Dei cultum; quoniam videtur hoc verbum a significanda observantia propinquitatis humanæ insolenter auferri. Pietas quoque proprie Dei cultus intelligi solet, quam Græci εὐσέβειαν vocant. Hæc tamen et erga parentes officiose haberi dicitur. More autem vulgi hoc nomen etiam in operibus misericordiæ frequentatur: quod ideo arbitror evenisse, quia hæc fieri præcipue Deus mandat, eaque sibi vel pro sacrificiis, vel præ sacrificiis placere testatur. Ex qua loquendi consuetudine factum est, ut et Deus ipse dicatur pius[1]: quem sane Græci nullo suo sermonis usu εὐσεβῆν vocant; quamvis εὐσέβειαν pro misericordia illorum etiam vulgus usurpet. Unde in quibusdam Scripturarum locis, ut distinctio certior appareret, non εὐσέβειαν quod ex bono cultu, sed θεοσέβειαν quod ex Dei cultu compositum resonat, dicere maluerunt. Utrumlibet autem horum nos uno verbo enuntiare non possumus. Quæ itaque λατρεία græce nuncupatur, et latine interpretatur servitus, sed ea qua colimus Deum: vel quæ θρησκεία græce, latine autem religio dicitur, sed ea quæ nobis est erga Deum: vel quam illi θεοσέβειαν nos vero non uno verbo exprimere, sed Dei cultum possumus appellare; hanc ei tantum Deo deberi dicimus, qui verus est Deus, facitque suos cultores deos. Quicumque igitur sunt in cœlestibus habitationibus immortales et beati, si nos non amant nec beatos esse nos volunt, colendi utique non sunt. Si autem amant et beatos volunt, profecto inde volunt, unde et ipsi sunt: an aliunde ipsi beati, aliunde nos?

[1] Paral. xxx, 9. et Eccli. ii, 13.

CAPUT II.

De superna illuminatione quid Plotinus Platonicus senserit.

Sed non est nobis ullus cum his excellentioribus philosophis in hac quæstione conflictus. Viderunt enim, suisque litteris multis modis copiosissime mandaverunt, hinc illos, unde et nos fieri beatos, objecto quodam lumine intelligibili, quod Deus est illis, et aliud est quam illi, a quo illustrantur, ut clareant, atque ejus participatione perfecti beatique subsistant. Sæpe multumque Plotinus asserit sensum Platonis explanans, ne illam quidem, quam credunt esse universitatis animam, aliunde beatam esse quam nostram : idque esse lumen quod ipsa non est, sed a quo creata est, et quo intelligibiliter illuminante intelligibiliter lucet. Dat etiam similitudinem ad illa incorporea de his cœlestibus conspicuis amplisque corporibus, tanquam ille sit sol, et ipsa sit luna. Lunam quippe solis objectu illuminari putant. Dicit ergo ille magnus Platonicus, animam rationalem, (sive potius intellectualis dicenda sit, ex quo genere etiam immortalium beatorumque animas esse intelligit, quos in cœlestibus sedibus habitare non dubitat,) non habere supra se naturam, nisi Dei, qui fabricatus est mundum, a quo et ipsa facta est : nec aliunde illis supernis præberi vitam beatam, et lumen intelligentiæ veritatis, quam unde præbetur et nobis ; consonans Evangelio, ubi legitur : « Fuit homo missus a Deo, » cui nomen erat Joannes : hic venit in testimonium, ut » testimonium perhiberet de lumine, ut omnes crederent

» per eum. Non erat ille lumen, sed ut testimonium perhibe-» ret de lumine. Erat lumen verum, quod illuminat omnem » hominem venientem in hunc mundum[1]. » In qua differentia satis ostenditur animam rationalem vel intellectualem, qualis erat in Joanne, sibi lumen esse non posse, sed alterius veri luminis participatione lucere. Hoc et ipse Joannes fatetur, ubi ei perhibens testimonium dicit : « Nos omnes de plenitudine ejus accepimus[2]. »

CAPUT III.

De vero Dei cultu, a quo Platonici, quamvis creatorem universitatis intellexerint, deviarunt colendo Angelos sive bonos sive malos honore divino:

I. Quæ cum ita sint, si Platonici, vel quicumque alii ista senserunt, cognoscentes Deum, sicut Deum glorificarent, et gratias agerent, nec evanescerent in cogitationibus suis, nec populorum erroribus partim auctores fierent, partim resistere non auderent; profecto confiterentur, et illis immortalibus ac beatis, et nobis mortalibus ac miseris, ut immortales ac beati esse possimus, unum Deum deorum colendum, qui et noster est et illorum.

II. Huic nos servitutem, quæ λατρεία græce dicitur, sive in quibusque sacramentis, sive in nobis ipsis debemus. Hujus enim templum simul omnes, et singuli templa sumus ; quia et omnium concordiam, et singulos inhabitare dignatur : non in omnibus quam in singulis major; quoniam nec mole distenditur, nec partitione minuitur. Cum ad illum sursum est, ejus est altare cor nostrum : ejus

[1] Joan. 1, 6-9. — [2] Ibid. 16.

Unigenito cum sacerdote placamus : ei cruentas victimas cædimus, quando usque ad sanguinem pro ejus veritate certamus : ei suavissimum adolemus incensum, cum in ejus conspectu pio sanctoque amore flagramus : ei dona ejus in nobis, nosque ipsos vovemus, et reddimus : ei beneficiorum ejus solemnitatibus festis et diebus statutis dicamus sacramusque memoriam, ne volumine temporum ingrata subrepat oblivio : ei sacrificamus hostiam humilitatis et laudis in ara cordis igne fervidæ charitatis. Ad hunc videndum, sicut videri potest, eique cohærendum, ab omni peccatorum et cupiditatum malorum labe mundamur, et ejus nomine consecramur. Ipse enim fons nostræ beatitudinis, ipse omnis appetitionis est finis. Hunc eligentes, vel potius religentes, amiseramus enim negligentes : hunc ergo religentes, unde et religio dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quiescamus : ideo beati, quia illo fine perfecti. Bonum enim nostrum, de cujus fine inter philosophos magna contentio est, nullum est aliud, quam illi cohærere : cujus unius anima intellectualis incorporeo, si dici potest, amplexu, veris impletur fœcundaturque virtutibus. Hoc bonum diligere in toto corde, in tota anima, et in tota virtute præcipimur. Ad hoc bonum debemus, et a quibus diligimur duci, et quos diligimus ducere. Sic complentur duo illa præcepta, in quibus tota lex pendet et Prophetæ : « Diliges Dominum Deum tuum in toto corde tuo, et in tota anima tua, » et in tota mente tua ; et diliges proximum tuum tanquam » te ipsum [1]. » Ut enim homo sese diligere nosset, constitutus est ei finis, quo referret omnia quæ ageret, ut beatus esset. Non enim qui se diligit, aliud esse vult quam beatus. Hic autem finis est adhærere Deo. Jam igitur scienti diligere se ipsum, cum mandatur de proximo dili-

[1] Matth. XXII, 37 et 39.

gendo sicut se ipsum, quid aliud mandatur, nisi ut ei, quantum potest, commendet diligendum Deum? Hic est Dei cultus, hæc vera religio, hæc recta pietas, hæc tantum Deo debita servitus. Quæcumque igitur immortalis potestas quantalibet virtute prædita, si nos diligit sicut se ipsam, ei vult esse subditos, ut beati simus, cui et ipsa subdita beata est. Si ergo non colit Deum, misera est, quia Deo privatur : si autem colit Deum, non vult se coli pro Deo. Illi enim potius divinæ sententiæ suffragatur, et dilectionis viribus favet, qua scriptum est : « Sacrificans » diis eradicabitur, nisi Domino soli[1]. »

CAPUT IV.

Quod uni vero Deo sacrificium debeatur.

Nam, ut alia nunc taceam, quæ pertinent ad religionis obsequium, quo colitur Deus; sacrificium certe nullus hominum est qui audeat dicere deberi, nisi Deo. Multa denique de cultu divino usurpata sunt, quæ honoribus deferrentur humanis, sive humilitate nimia, sive adulatione pestifera; ita tamen ut quibus ea deferrentur, homines haberentur, qui dicuntur colendi et venerandi; si autem eis multum additur, et adorandi : quis vero sacrificandum censuit, nisi ei quem Deum aut scivit, aut putavit, aut finxit? Quam porro antiquus sit in sacrificando Dei cultus, duo illi fratres Caïn et Abel satis indicant, quorum majoris Deus reprobavit sacrificium, minoris aspexit[2].

[1] Exod. XXII, 20. — [2] Gen. IV.

CAPUT V.

De sacrificiis, quæ Deus non requirit, sed ad significationem eorum observari voluit quæ requirit.

Quis autem ita desipiat, ut existimet aliquibus usibus Dei esse necessaria, quæ in sacrificiis offeruntur? Quod cum multis locis divina Scriptura testetur, ne longum faciamus, breve illud de Psalmo commemorare suffecerit: « Dixi Domino : Deus meus es tu; quoniam bonorum » meorum non eges[1]. » Non solum igitur pecore, vel qualibet alia re corruptibili atque terrena, sed ne ipsa quidem justitia hominis Deus egere credendus est, totumque quod recte colitur Deus, homini prodesse, non Deo. Neque enim fonti se quisquam dixerit profuisse, si biberit; aut luci, si viderit. Nec quod ab antiquis patribus talia sacrificia facta sunt in victimis pecorum, quæ nunc Dei populus legit, non facit, aliud intelligendum est, nisi rebus illis eas res fuisse significatas, quæ aguntur in nobis, ad hoc ut inhæreamus Deo, et ad eumdem finem proximo consulamus. Sacrificium ergo visibile invisibilis sacrificii sacramentum, id est, sacrum signum est. Unde ille pœnitens apud Prophetam, vel ipse Propheta quærens Deum peccatis suis habere propitium: « Si voluisses, inquit, sacrificium, dedissem utique, » holocaustis non delectaberis. Sacrificium Deo spiritus con» tribulatus, cor contritum et humiliatum Deus non sper» net[2]. » Intueamur quemadmodum ubi Deum dixit nolle sacrificium, ibi Deum ostendit velle sacrificium. Non vult ergo sacrificium trucidati pecoris, sed vult sacrificium

[1] Psal. xv, 2. — [2] Id. L, 18, 19.

contriti cordis. Illo igitur quod eum nolle dicit, hoc significatur quod eum velle subjecit. Sic itaque illa Deum nolle dixit, quomodo ab stultis ea velle creditur, velut suæ gratia voluptatis. Nam si ea sacrificia quæ vult, quorum hoc unum est, cor contritum et humiliatum dolore pœnitendi, nollet eis sacrificiis significari, quæ velut sibi delectabilia desiderare putatus est, non utique de his offerendis in lege vetere præcepisset. Et ideo mutanda erant opportuno certoque jam tempore, ne ipsi Deo desiderabilia, vel certe in nobis acceptabilia, ac non potius quæ his significata sunt, crederentur. Hinc et alio loco Psalmi alterius : « Si esuriero, inquit, non dicam tibi ; meus est » enim orbis terræ, et plenitudo ejus. Numquid manducabo carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabo [1] ? » tanquam diceret : « Utique si mihi necessaria essent, non a te peterem, quæ habeo in potestate. » Deinde subjungens quid illa significent : « Immola, inquit, Deo sacrificium laudis, et redde Altissimo vota tua. Et invoca me » in die tribulationis, et eximam te, et glorificabis me [2]. » Item apud alium Prophetam : « In quo, inquit, apprehendam Dominum, assumam Deum meum excelsum ? » si apprehendam illum in holocaustis, in vitulis anniculis ? Si acceptaverit Dominus in millibus arietum, aut » in denis millibus hircorum pinguium ? Si dedero primogenita mea pro impietate mea, fructum ventris mei pro » peccato animæ meæ ? Si annuntiatum est tibi, homo, » bonum, aut quid Dominus exquirat a te, nisi facere judicium, et diligere misericordiam, et paratum esse ire » cum Domino Deo tuo [3] ? » Et in hujus Prophetæ verbis utrumque distinctum est, satisque declaratum illa sacrificia per se ipsa non requirere Deum, quibus significantur hæc sacrificia, quæ requirit Deus. In Epistola, quæ inscribitur

[1] Psal. XLIX, 12, 13. — [2] Id. XIV, 15. — [3] Mich. VI, 6-8.

ad Hebræos : « Bene facere, inquit, et communicatores esse » nolite oblivisci : talibus enim sacrificiis placetur Deo [1]. » Ac per hoc ubi scriptum est : « Misericordiam volo quam » sacrificium[2]; » nihil aliud quam sacrificio sacrificium prælatum oportet intelligi : quoniam illud quod ab omnibus appellatur sacrificium, signum est veri sacrificii. Porro autem misericordia verum sacrificium est : unde dictum est quod paulo ante commemoravi : « Talibus enim sacrificiis » placetur Deo. » Quæcumque igitur in ministerio tabernaculi sive templi multis modis de sacrificiis leguntur divinitus esse præcepta, ad dilectionem Dei et proximi significandam referuntur. « In his enim duobus præceptis, ut » scriptum est, tota lex pendet et Prophetæ[3]. »

CAPUT VI.

De vero perfectoque sacrificio.

PROINDE verum sacrificium est omne opus, quod agitur, ut sancta societate inhæreamus Deo, relatum scilicet ad illum finem boni, quo veraciter beati esse possimus. Unde et ipsa misericordia, qua homini subvenitur, si propter Deum non fit, non est sacrificium. Etsi enim ab homine fit vel offertur, tamen sacrificium res divina est : ita ut hoc quoque vocabulo id Latini veteres appellaverint. Unde ipse homo Dei nomine consecratus, et Deo votus, in quantum mundo moritur ut Deo vivat, sacrificium est. Nam et hoc ad misericordiam pertinet, quam quisque in se ipsum facit. Propterea scriptum est : « Miserere ani-

[1] Hebr. XIII, 16. — [2] Oseæ. VI, 6. Matth. IX, 13. et XII, 7. — [3] Matth. XXII, 40.

» mæ tuæ placens Deo[1]. » Corpus etiam nostrum cum per temperantiam castigamus, si hoc, quemadmodum debemus, propter Deum facimus, « Ut non exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato, sed arma justitiæ » Deo, sacrificium est[2]. » Ad quod exhortans Apostolus ait : « Obsecro itaque vos, fratres, per miserationem Dei, » ut exhibeatis corpora vestra hostiam vivam, sanctam, » Deo placentem, rationabile obsequium vestrum[3]. » Si ergo corpus, quo inferiore tanquam famulo, vel tanquam instrumento utitur anima, cum ejus bonus et rectus usus ad Deum refertur, sacrificium est; quanto magis anima ipsa cum se refert ad Deum, ut igne amoris ejus accensa, formam concupiscentiæ sæcularis amittat, eique tanquam incommutabili formæ subdita reformetur, hinc ei placens, quod ex ejus pulchritudine acceperit, fit sacrificium? Quod idem Apostolus consequenter adjungens; « Et no- » lite, inquit, conformari huic sæculo : sed reformamini in » novitate mentis vestræ, ad probandum vos quæ sit vo- » luntas Dei, quod bonum et beneplacitum, et perfectum[4]. » Cum igitur vera sacrificia opera sint misericordiæ, sive in nos ipsos, sive in proximos; quæ referuntur ad Deum; opera vero misericordiæ non ob aliud fiant, nisi ut a miseria liberemur, ac per hoc ut beati simus; quod non fit, nisi bono illo de quo dictum est : « Mihi autem adhærere » Deo, bonum est[5]: « profecto efficitur, ut tota ipsa redempta Civitas, hoc est congregatio societasque sanctorum, universale sacrificium offeratur deo per sacerdotem magnum, qui etiam se ipsum obtulit in passione pro nobis, ut tanti capitis corpus essemus, secundum formam servi. Hanc enim obtulit, in hac oblatus est; quia secundum hanc mediator est, in hac sacerdos, in hac sacrificium est.

[1] Eccli. xxx, 24. — [2] Rom. vi, 13. — [3] Id. xii, 1. — [4] Ibid. xii, 2. — [5] Psal. lxxii, 28.

Cum itaque nos hortatus esset Apostolus, ut exhibeamus corpora nostra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium nostrum, et non conformemur huic sæculo, sed reformemur in novitate mentis nostræ, ad probandum quæ sit voluntas Dei, quod bonum et beneplacitum et perfectum, quod totum sacrificium ipsi nos sumus : « Dico enim, inquit, per gratiam Dei, quæ » data est mihi, omnibus qui sunt in vobis, non plus sa- » pere, quam oportet sapere, sed sapere ad temperantiam; » sicut unicuique Deus partitus est fidei mensuram. Sicut » enim in uno corpore multa membra habemus, omnia au- » tem membra non eosdem actus habent : ita multi unum » corpus sumus in Christo ; singuli autem, alter alterius » membra; habentes dona diversa secundum gratiam quæ » data est nobis[1]. » Hoc est sacrificium christianorum : « Multi unum corpus in Christo. » Quod etiam sacramento altaris fidelibus noto frequentat Ecclesia, ubi ei demonstratur, quod in ea re quam offert, ipsa offeratur.

CAPUT VII.

Quod sanctorum Angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non suos, sed unius veri Dei velint esse cultores.

Merito illi in cœlestibus sedibus constituti, immortales et beati, qui Creatoris sui participatione congaudent, cujus æternitate firmi, cujus veritate certi, cujus munere sancti sunt ; quoniam nos mortales et miseros, ut immortales beatique simus, misericorditer diligunt, nolunt nos

[1] Rom. XII, 3-6.

sibi sacrificare; sed ei, cujus et ipsi nobiscum sacrificium se esse noverunt. Cum ipsis enim sumus una Civitas Dei, cui dicitur in Psalmo : « Gloriosa dicta sunt de te, Civitas » Dei[1] : » cujus pars in nobis peregrinatur, pars in illis opitulatur. De illa quippe superna Civitate, ubi Dei voluntas intelligibilis atque incommutabilis lex est, de illa superna quodam modo curia (geritur namque ibi cura de nobis) ad nos ministrata per Angelos sancta illa Scriptura descendit ubi legitur : « Sacrificans diis eradicabitur, nisi » Domino soli[2]. » Huic Scripturæ, huic legi, talibus præceptis tanta sunt attestata miracula, ut satis appareat, cui nos sacrificare velint immortales ac beati, qui hoc nobis volunt esse quod sibi.

CAPUT VIII.

De miraculis, quæ Deus ad corroborandam fidem piorum, etiam per Angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est.

Nam nimis vetera si commemorem, longius quam sat est revolvere videbor, quæ miracula facta sint attestantia promissis Dei, quibus ante annorum millia prædixit Abrahæ quod in semine ejus omnes gentes benedictionem fuerant habituræ[3]. Quis enim non miretur eidem Abrahæ filium peperisse conjugem sterilem[4], eo tempore senectutis, quo parere nec fœcunda jam posset; atque in ejusdem Abrahæ sacrificio flammam cœlitus factam inter divisas victimas cucurrisse[5]; eidemque Abrahæ prædictum ab

[1] Psal. LXXXXVI, 3. — [2] Exod. XXII, 20. — [3] Gen. XII, 3. XVIII, 18. et XXII, 18. — [4] Id. XXI, 2. — [5] Ibid. XV, 17.

Angelis cœleste incendium Sodomorum [1], quos Angelos hominibus similes hospitio susceperat, et per eos de prole ventura Dei promissa tenuerat; ipsoque imminente jam incendio, miram de Sodomis per eosdem Angelos liberationem Lot filii fratris ejus, cujus uxor in via retro respiciens, atque in salem repente conversa, magno admonuit sacramento, neminem in via liberationis suæ præterita desiderare debere [2]? Illa vero quæ et quanta sunt, quæ jam per Moysen pro populo Dei de jugo servitutis eruendo in Ægypto mirabiliter gesta sunt, ubi magi Pharaonis, hoc est, regis Ægypti, qui populum illum dominatione deprimebat, ad hoc facere quædam mira permissi sunt [3], ut mirabilius vincerentur? Illi enim faciebant veneficiis et incantationibus magicis, quibus sunt mali angeli, hoc est, dæmones dediti. Moyses autem tanto potentius, quanto justius in nomine Domini, qui fecit cœlum et terram, servientibus Angelis, eos facile superavit. Denique in tertia plaga deficientibus magis, decem plagæ per Moysen magna mysteriorum dispositione completæ sunt; quibus ad Dei populum dimittendum, Pharaonis et Ægyptiorum dura corda cesserunt. Moxque pœnituit, et cum abscedentes Hebræos consequi conarentur, illis diviso mari per siccum transeuntibus, unda hinc atque hinc in sese redeunte cooperti et oppressi sunt [4]. Quid de illis miraculis dicam, quæ cum in deserto idem populus ducaretur, stupenda divinitate crebruerunt; aquas quæ, bibi non poterant, misso in eas, sicut Deus præceperat, ligno, amaritudine caruisse, sitientesque satiasse [5]: manna esurientibus venisse de cœlo [6]; et cum esset colligentibus constituta mensura, quidquid amplius quisque collegerat, exortis vermibus putruisse [7]; ante diem vero sabbati du-

[1] Gen. XVIII, 20. — [2] Id. XIX, 17-26. — [3] Exod. VII, 10-12. — [4] Id. XIV, 22. — [5] Id. XV, 25. — [6] Id. XVI, 14. — [7] Id. XX.

plum collectum, quia sabbato colligere non licebat, nulla putredine violatum : desiderantibus carne vesci, quæ tanto populo nulla sufficere posse videbatur, volatilibus castra completa, et cupiditatis ardorem fastidio satietatis extinctum [1] : obvios hostes transitumque prohibentes atque præliantes, orante Moyse, manibusque ejus in figuram crucis extentis, nullo Hebræorum cadente, prostratos [2] : seditiosos in populo Dei, ac sese ab ordinata divinitus societate dividentes, ad exemplum visbile invisibilis pœnæ, vivos terra dehiscente submersos [3] : virga percussam petram tantæ multitudini abundantia fluenta fudisse : serpentum morsus mortiferos, pœnam justissimam peccatorum, in ligno exaltato atque prospecto æneo serpente sanatos [4], ut et populo subveniretur afflicto, et mors morte destructa, velut crucifixæ mortis similitudine signaretur? Quem sane serpentem propter facti memoriam reservatum, cum postea populus errans tanquam idolum colere cœpisset, Ezechias rex religiosa potestate Deo serviens, cum magna pietatis laude contrivit.

CAPUT IX.

De illicitis artibus erga dæmonum cultum, in quibus Porphyrius Platonicus, quædam probando, quædam quasi improbando, versatur.

Hæc et alia multa hujuscemodi, quæ omnia commemorare nimis longum est, fiebant ad commendandum unius Dei veri cultum, et multorum falsorumque prohibendum.

[1] Num. xi, 31. — [2] Exod. xvii, 11. — [3] Num. xvi, 32, 33. — [4] Exod. xvii, 6. et Num. xx, 8. — [5] Id. xxi, 6 et 9. — [6] Reg. xviii, 4.

Fiebant autem simplici fide atque fiducia pietatis, non incantationibus et carminibus nefariæ curiositatis arte compositis, quam vel magiam, vel detestabiliore nomine goëtiam (37), vel honorabiliore theurgiam vocant, qui quasi conantur ista discernere, et illicitis artibus deditos alios damnabiles, quos et maleficos vulgus appellat, hos enim ad goëtiam pertinere dicunt: alios autem laudabiles videri volunt, quibus theurgiam deputant; cum sint utrique ritibus fallacibus dæmonum obstricti sub nominibus angelorum.

II. Nam et Porphyrius quamdam quasi purgationem animæ per theurgiam, cunctanter tamen et pudibunda quodam modo disputatione promittit: reversionem vero ad Deum hanc artem præstare cuiquam negat: ut videas eum inter vitium sacrilegæ curiositatis et philosophiæ professionem sententiis alternantibus fluctuare. Nunc enim hanc artem tanquam fallacem et in ipsa actione periculosam et legibus prohibitam, cavendam monet[1]; nunc autem velut ejus laudatoribus cedens, utilem dicit esse mundandæ parti animæ, non quidem intellectuali, qua rerum intelligibilium percipitur veritas, nullas habentiam similitudines corporum; sed spiritali, qua corporalium rerum capiuntur imagines (38). Hanc enim dicit per quasdam consecrationes theurgicas, quas teletas (39) vocant, idoneam fieri atque aptam susceptioni spirituum et angelorum, et ad videndos deos. Ex quibus tamen theurgicis teletis fatetur intellectuali animæ nihil purgationis accedere, quod eam faciat idoneam ad videndum Deum suum, et perspicienda ea quæ vere sunt. Ex quo intelligi potest, qualium deorum vel qualem visionem fieri dicat theurgicis consecrationibus, in qua non ea videntur quæ vere sunt. Denique animam rationalem,

[1] Vide infra cap. XXVIII.

sive quod magis amat dicere, intellectualem, in superna posse dicit evadere, etiamsi quod ejus spiritale est, nulla theurgica fuerit arte purgatum : porro autem a theurgo spiritalem purgari hactenus, ut non ex hoc ad immortalitatem æternitatemque perveniat. Quanquam itaque discernat a dæmonibus angelos, aëria esse loca dæmonum, ætheria vel empyrea disserens angelorum, et admoneat utendum alicujus dæmonis amicitia, quo subvectante vel paululum possit elevari a terra quisque post mortem, aliam vero viam esse perhibeat ad angelorum superna consortia : cavendam tamen dæmonum societatem expressa quodam modo confessione testatur, ubi dicit animam post mortem luendo pœnas, cultum dæmonum, a quibus circumveniebatur, horrescere : ipsamque theurgiam, quam velut conciliatricem angelorum deorumque commendat, apud tales agere potestates negare non potuit, quæ vel ipsæ invideant purgationi animæ, vel artibus serviant invidorum, querelam de hac re Chaldæi nescio cujus expromens : « Conqueritur, inquit, vir in Chaldea bonus, purgandæ animæ magno in molimine frustratos sibi esse successus, cum vir ad eadem potens tactus invidia adjuratas sacris precibus potentias alligasset, ne postulata concederent. Ergo et ligavit ille, inquit, et iste non solvit. » Quo indicio dixit apparere theurgiam esse tam boni conficiendi quam mali et apud deos et apud homines disciplinam ; pati etiam deos, et ad illas perturbationes passionesque deduci, quas communiter dæmonibus et hominibus Apuleius attribuit ; deos tamen ab eis ætheriæ sedis altitudine separans, et Platonis asserens in illa discretione sententiam.

CAPUT X.

De theurgia, quæ falsam purgationem animis dæmonum invocatione promittit.

Ecce nunc alius Platonicus, quem doctiorem ferunt, Porphyrius, per nescio quam theurgicam disciplinam etiam ipsos deos obstrictos passionibus et perturbationibus dicit : quoniam sacris precibus adjurari terrerique potuerunt, ne præstarent animæ purgationem, et ita terreri ab eo, qui imperabat malum, ut ab alio, qui poscebat bonum, per eamdem artem theurgicam solvi illo timore non possent, et ad dandum beneficium liberari. Quis non videat hæc omnia fallacium dæmonum esse commenta, nisi eorum miserrimus servus et a gratia veri Liberatoris alienus? Nam si hæc apud deos agerentur bonos, plus ibi utique valeret beneficus purgator animæ, quam malevolus impeditor. Aut si diis justis homo, pro quo agebatur, purgatione videbatur indignus, non utique ab invido territi, nec, sicut ipse dicit, per metum valentioris numinis impediti, sed judicio libero id negare debuerunt. Mirum est autem, quod benignus ille Chaldæus, qui theurgicis sacris animam purgare cupiebat, non invenit aliquem superiorem Deum, qui vel plus terreret atque ad benefaciendum cogeret territos deos, vel ab eis terrentem compesceret, ut libere benefacerent : si tamen theurgo bono sacra defuerunt, quibus ipsos deos, quos invocabat animæ purgatores, prius ab illa timoris peste purgaret. Quid enim causæ est, cur Deus potentior adhiberi possit a quo terreantur, nec possit a quo purgentur? An invenitur

Deus qui exaudiat invidum, et timorem diis incutiat ne benefaciant; nec invenitur Deus qui exaudiat benevolum, et timorem diis auferat ut benefaciant? O theurgia præclara! o animæ prædicanda purgatio! ubi plus imperat immunda invidentia, quam impetrat pura beneficentia: imo vero malignorum spirituum cavenda et detestanda fallacia, et salutaris audienda doctrina. Quod enim qui has sordidas purgationes sacrilegis ritibus operantur, quasdam mirabiliter pulchras, sicut iste commemorat, vel angelorum imagines vel deorum, tanquam purgato spiritu vident, (si tamen vel tale aliquid vident,) illud est quod Apostolus dicit: « Quoniam Satanas transfigurat se » velut Angelum lucis[1]. » Ejus enim sunt illa phantasmata, qui miseras animas multorum falsorumque deorum fallacibus sacris cupiens irretire, et a vero veri Dei cultu, quo solo mundantur et sanantur, avertere, sicut de Proteo dictum est:

Formas se vertit in omnes:

hostiliter insequens, fallaciter subveniens, utrobique nocens.

CAPUT XI.

De epistola Porphyrii ad Anebontem Ægyptium, in qua petit de diversitate dæmonum se doceri.

I. Melius sapuit iste Porphyrius, cum ad Anebontem scripsit Ægyptium, ubi consulenti similis et quærenti, et prodit artes sacrilegas et evertit. Et ibi quidem omnes dæmones reprobat, quos dicit ob imprudentiam trahere

[1] II Cor. xi, 14. — [2] Virg. Georg. iv.

humidum vaporem, et ideo non in æthere, sed in aëre esse sub luna, atque in ipso lunæ globo : verumtamen non audet omnes fallacias et malitias et ineptias, quibus merito movetur, omnibus dæmonibus dare. Quosdam namque benignos dæmones more appellat aliorum, cum omnes generaliter imprudentes esse fateatur. Miratur autem quod non solum dii alliciantur victimis, sed etiam compellantur atque cogantur facere quod homines volunt : et si corpore et incorporalitate dii a dæmonibus distinguuntur, quomodo deos esse existimandum sit solem et lunam, et visibilia cætera in cœlo, quæ corpora esse non dubitat; et si dii sunt, quomodo alii benefici, alii malefici esse dicantur; et quomodo incorporalibus, cum sint corporei, conjungantur. Quærit etiam veluti dubitans, utrum in divinantibus et quædam mira facientibus animæ sint potentiores, an aliqui spiritus extrinsecus veniant, per quos hæc valeant. Et potius venire extrinsecus conjicit, eo quod lapidibus et herbis adhibitis, et alligent quosdam, et aperiant clausa ostia, vel aliquid ejusmodi mirabiliter operentur. Unde dicit alios opinari esse quoddam genus, cui exaudire sit proprium, natura fallax, omniforme, multimodum, simulans deos et dæmones et animas defunctorum; et hoc esse quod efficiat hæc omnia quæ videntur bona esse vel prava; cæterum circa ea, quæ vere bona sunt, nihil opitulari, imo vero ista nec nosse, sed et male conciliare, et insimulare atque impedire nonnunquam virtutis sedulos sectatores, et plenum esse temeritatis et fastus, gaudere nidoribus, adulationibus capi, et cætera quæ de hoc genere fallacium malignorumque spirituum, qui extrinsecus in animam veniunt, humanosque sensus sopitos vigilantesve deludunt, non tanquam sibi persuasa confirmat, sed tam tenuiter suspicatur aut dubitat, ut hæc alios asserat opinari. Difficile quippe fuit tanto philosopho cunctam

diabolicam societatem vel nosse, vel fidenter arguere, quam quælibet anicula christiana nec nosse cunctatur, et liberrime detestatur. Nisi forte iste, et ipsum, ad quem scribit, Anebontem tanquam talium sacrorum præclarissimum antistitem, et alios talium operum tanquam divinorum et ad deos colendos pertinentium admiratores verecundatur offendere.

II. Sequitur tamen, et ea velut inquirendo commemorat, quæ sobrie considerata tribui non possunt nisi malignis et fallacibus potestatibus.[1] Quærit enim cur tanquam melioribus invocatis, quasi pejoribus imperetur, ut injusta hominis præcepta exequantur: cur attrectatum re venerea non exaudiant imprecantem, cum ipsi ad incestos quosque concubitus quoslibet ducere non morentur: cur animantibus suos antistites oportere abstinere denuntient, ne vaporibus profecto corporeis polluantur, ipsi vero et aliis vaporibus illiciantur et nidoribus hostiarum; cumque a cadaveris contactu prohibeatur inspector, plerumque illa cadaveribus celebrentur: quid sit, quod non dæmoni vel alicui animæ defuncti, sed ipsi soli et lunæ aut cuicumque cœlestium, homo cuilibet vitio obnoxius intendit minas, eosque territat falso, ut eis extorqueat veritatem. Nam et cœlum se collidere comminatur, et cætera similia homini impossibilia, ut illi dii tanquam insipientissimi pueri falsis et ridiculis comminationibus territi, quod imperatur efficiant. Dicit etiam scripsisse Chæremonem quemdam talium sacrorum vel potius sacrilegiorum peritum, ea quæ apud Ægyptios sunt celebrata rumoribus, vel de Iside, vel de Osiride marito ejus, maximam vim habere cogendi deos, ut faciant imperata, quando ille, qui carminibus cogit, ea se prodere vel evertere comminatur, ubi se etiam Osiridis membra dissipaturum terribiliter dicit, si facere jussa neglexerint. Hæc atque hujusmodi

vana et insana diis hominem minari, nec quibuslibet, sed ipsis cœlestibus et siderea luce fulgentibus, nec sine effectu, sed violenta potestate cogentem, atque his terroribus ad facienda quæ voluerit perducentem, merito Porphyrius admiratur : imo vero sub specie mirantis et causas rerum talium requirentis, dat intelligi illos hæc agere spiritus, quorum genus superius sub aliorum opinatione descripsit, non, ut ipse posuit, natura, sed vitio fallaces, qui simulant deos et animas defunctorum, dæmones autem non, ut ait ipse, simulant, sed plane sunt. Et quod ei videtur herbis et lapidibus et animantibus et sonis certis quibusdam ac vocibus, et figurationibus atque figmentis, quibusdam etiam observatis in cœli conversione motibus siderum, fabricari in terra ab hominibus potestates idoneas variis effectibus exequendis, totum hoc ad eosdem ipsos dæmones pertinet ludificatores animarum sibimet subditarum, et voluptaria sibi ludibria de hominum erroribus exhibentes. Aut ergo revera dubitans et inquirens ista Porphyrius, ea tamen commemorat, quibus convincantur et redarguantur, nec ad eas potestates, quæ nobis ad beatam vitam capessendam favent, sed ad deceptores dæmones pertinere monstrentur, aut ut meliora de philosopho suspicemur, eo modo voluit hominem ægyptium talibus erroribus deditum, et aliqua magna se scire opinantem, non superba quasi auctoritate doctoris offendere, nec aperte adversantis altercatione turbare, sed quasi quærentis et discere cupientis humilitate ad ea cogitanda convertere, et quam sint contemnenda vel etiam devitanda monstrare. Denique prope ad epistolæ finem petit se ab eo doceri, quæ sit ad beatitudinem via ex ægyptia sapientia. Cæterum illos, quibus conversatio cum diis ad hoc esset, ut ob inveniendum fugitivum, vel prædium comparandum, vel propter nuptias, vel mercaturam,

vel quid hujusmodi, mentem divinam inquietarent, frustra eos videri dicit coluisse sapientiam. Illa etiam ipsa numina, cum quibus conversarentur, etsi de cæteris rebus vera prædicerent, quoniam tamen de beatitudine nihil cautum nec satis idoneum monerent, nec deos illos esse, nec benignos dæmones, sed aut illum qui dicitur fallax, aut humanum omne commentum.

CAPUT XII

De miraculis, quæ per sanctorum Angelorum ministerium Deus verus operatur.

Verum quia tanta et talia geruntur his artibus, ut universum modum humanæ facultatis excedant, quid restat, nisi ut ea, quæ mirifice tanquam divinitus prædici vel fieri videntur, nec tamen ad unius Dei cultum referuntur, cui simpliciter inhærere, fatentibus quoque Platonicis et per multa testantibus, solum beatificum bonum est, malignorum dæmonum ludibria et seductoria impedimenta, quæ vera pietate cavenda sunt, prudenter intelligantur? Porro autem quæcumque miracula, sive per Angelos, sive quocumque modo ita divinitus fiunt, ut Dei unius, in quo solo beata vita est, cultum religionemque commendent, ea vere ab eis vel per eos, qui nos secundum veritatem pietatemque diligunt, fieri, ipso Deo in illis operante, credendum est. Neque enim audiendi sunt, qui Deum invisibilem visibilia miracula operari negant; cum ipse etiam secundum ipsos fecerit mundum, quem certe visibilem negare non possunt. Quidquid igitur mirabile fit in hoc mundo, profecto minus est quam totus hic mundus, id est,

cœlum et terra et omnia, quæ in eis sunt, quæ certe Deus fecit. Sicut autem ipse qui fecit, ita modus quo fecit occultus est et incomprehensibilis homini. Quamvis itaque miracula visibilium naturarum videndi assiduitate viluerint; tamen cum ea sapienter intuemur, inusitatissimis rarissimisque majora sunt. Nam et omni miraculo quod fit per hominem, majus miraculum est homo. Quapropter Deus, qui fecit visibilia cœlum et terram, non dedignatur facere visibilia miracula in cœlo vel in terra, quibus ad se invisibilem colendum excitet animam adhuc visibilibus deditam: ubi vero et quando faciat, incommutabile consilium penes ipsum est, in cujus dispositione jam tempora facta sunt quæcumque futura sunt. Nam temporalia movens, temporaliter non movetur; nec aliter novit facienda, quam facta: nec aliter invocantes exaudit, quam invocaturos videt. Nam et cum exaudiunt Angeli ejus, ipse in eis exaudit, tanquam in vero, nec manufacto templo suo, sicut in hominibus sanctis suis; ejusque temporaliter fiunt jussa, æterna ejus lege conspecta.

CAPUT XIII.

De invisibili Deo, qui se visibilem sæpe præstiterit, non secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes.

Nec movere debet, quod cum sit invisibilis, sæpe visibiliter Patribus apparuisse memoratur[1]. Sicut enim sonus quo auditur sententia in silentio intelligentiæ constituta, non est hoc quod ipsa: ita et species, qua visus est Deus

[1] Gen. xxxii. Exod. xxxiii. Num. xii.

in natura invisibili constitutus, non erat quod ipse. Verumtamen ipse in eadem specie corporali videbatur, sicut illa sententia ipsa in sono vocis auditur : nec illi ignorabant, invisibilem Deum in specie corporali, quod ipse non erat, se videre. Nam et loquebatur cum loquente Moyses, et ei tamen dicebat : « Si inveni gratiam ante te, ostende » mihi temetipsum, scienter ut videam te[1]. » Cum igitur oporteret Dei legem in edictis Angelorum terribiliter dari, non uni homini paucisve sapientibus, sed universæ genti et populo ingenti, coram eodem populo magna facta sunt in monte, ubi lex per unum dabatur, conspiciente multitudine metuenda ac tremenda quæ fiebant. Non enim populus Israël sic Moysi credidit, quemadmodum suo Lycurgo Lacedæmonii, quod a Jove seu Apolline leges, quas condidit, accepisset. Cum enim lex dabatur populo, qua coli unus jubebatur Deus, in conspectu ipsius populi, quantum sufficere divina providentia judicabat, mirabilibus rerum signis ac motibus apparebat, ad eamdem legem dandam Creatori servire creaturam.

CAPUT XIV.

De uno Deo colendo, non solum propter æterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia universa in ipsius providentiæ potestate consistunt.

Sicut autem unius hominis, ita humani generis, quod ad Dei populum pertinet, recta eruditio per quosdam articulos temporum tanquam ætatum profecit accessibus, ut a temporalibus ad æterna capienda et a visibilibus ad

[1] Exod. XXXIII, 13.

invisibilia surgeretur; ita sane ut etiam illo tempore, quo visibilia promittebantur divinitus præmia, unus tamen colendus commendaretur Deus, ne mens humana vel pro ipsis terrenis vitæ transitoriæ beneficiis cuiquam nisi vero animæ Creatori ac Domino subderetur. Omnia quippe, quæ præstare hominibus vel Angeli vel homines possunt, in unius esse Omnipotentis potestate quisquis diffitetur, insanit. De providentia certe Plotinus Platonicus disputat, eamque a summo Deo, cujus est intelligibilis atque ineffabilis pulchritudo, usque ad hæc terrena et ima pertingere, flosculorum atque foliorum pulchritudine comprobat, quæ omnia quasi abjecta et velocissime pereuntia decentissimos formarum suarum numeros habere non posse confirmat, nisi inde formentur, ubi forma intelligibilis et incommutabilis simul habens omnia perseverat. Hoc Dominus Jesus ibi ostendit, ubi ait : « Considerate lilia agri, » non laborant, neque nent : Dico autem vobis, quia nec » Salomon in tanta gloria sua sic amictus est, sicut unum » ex eis. Quod si fœnum agri, quod hodie est et cras in » clibanum mittitur, Deus sic vestit, quanto magis vos » modicæ fidei[1] ? » Optime igitur anima humana adhuc terrenis desideriis infirma, ea ipsa quæ temporaliter exoptat bona infima atque terrena vitæ huic transitoriæ necessaria, et præ illius vitæ sempiternis beneficiis contemnenda, non tamen nisi ab uno Deo expectare consuescit, ut ab illius cultu etiam in istorum desiderio non recedat, ad quem contemptu eorum et ab eis aversione perveniat.

[1] Matth. VI, 28-30.

CAPUT XV.

De ministerio sanctorum Angelorum, quo providentiæ Dei serviunt.

Sic itaque divinæ providentiæ placuit ordinare temporum cursum, ut quemadmodum dixi, et in Actibus Apostolorum legitur, lex in edictis Angelorum daretur de unius veri Dei cultu[1], in quibus et persona ipsius Dei, non quidem per suam substantiam, quæ semper corruptibilibus oculis invisibilis permanet, sed certis indiciis per subjectam Creatori creaturam visibiliter appareret, et syllabatim per transitorias temporum morulas humanæ linguæ vocibus loqueretur, qui in sua natura non corporaliter, sed spiritaliter; non sensibiliter, sed intelligibiliter; non temporaliter, sed, ut ita dicam, æternaliter, nec incipit loqui, nec desinit : quod apud illum sincerius audiunt, non corporis aure, sed mentis, ministri ejus et nuntii, qui ejus veritate incommutabili perfruuntur immortaliter beati; et quod faciendum modis ineffabilibus audiunt, et usque in ista visibilia atque sensibilia perducendum, incunctanter atque indifficulter efficiunt. Hæc autem lex distributione temporum data est, quæ prius haberet, ut dictum est, promissa terrena, quibus tamen significarentur æterna, quæ visibilibus sacramentis celebrarent multi, intelligerent pauci. Unius tamen Dei cultus apertissima illic et vocum et rerum omnium contestatione præcipitur, non unius de turba, sed qui fecit cœlum et terram, et omnem animam, et omnem spiritum qui non est quod ipse. Ille

[1] Act. VII. 53.

enim fecit, hæc facta sunt : atque ut sint et bene se habeant, ejus indigent a quo facta sunt.

CAPUT XVI.

An de promerenda beata vita his Angelis sit credendum, qui se coli exigunt honore divino; an vero illis qui non sibi, sed uni Deo sancta præcipiunt religione serviri.

I. Quibus igitur Angelis de beata et sempiterna vita credendum esse censemus? Utrum eis qui se religionis ritibus coli volunt, sibi sacra et sacrificia flagitantes a mortalibus exhiberi; an eis qui hunc omnem cultum uni Deo creatori omnium deberi dicunt, eique reddendum vera pietate præcipiunt, cujus et ipsi contemplatione beati sunt, et nos futuros esse promittunt? Illa namque visio Dei tantæ pulchritudinis visio est, et tanto amore dignissima, ut sine hac quibuslibet aliis bonis præditum atque abundantem, non dubitet Plotinus infelicissimum dicere. Cum ergo ad hunc unum quidam Angeli, quidam vero ad se ipsos latria colendos signis mirabilibus excitent; et hoc ita ut illi istos coli prohibeant, isti autem illum prohibere non audeant; quibus potius sit credendum, respondeant Platonici, respondeant quicumque philosophi respondeant theurgi, vel potius periurgi; hoc enim sunt illi omnes artes vocabulo digniores. Postremo respondeant homines, si ullus naturæ suæ sensus quo rationales creati sunt, ex aliqua parte vivit in eis : respondeant, inquam, eis-ne sacrificandum sit diis vel Angelis, qui sibi sacrificari jubent? an illi uni, cui jubent hi qui et sibi et istis prohibent? Si nec illi, nec

isti ulla miracula facerent, sed tantum præciperent, alii quidem ut sibi sacrificaretur, alii vero id vetarent, sed uni tantum juberent Deo; satis deberet pietas ipsa discernere quid horum de fastu superbiæ, quid de vera religione descenderet. Plus etiam dicam : si tantum hi mirabilibus factis humanas permoverent mentes, qui sacrificia sibi expetunt, illi autem qui hoc prohibent, et uni tantum Deo sacrificari jubent, nequaquam ista visibilia miracula facere dignarentur; profecto non sensu corporis, sed ratione mentis præponenda eorum esset auctoritas : cum vero Deus id egerit ad commendanda eloquia veritatis suæ ut per istos immortales nuntios, non sui fastum, sed majestatem illius prædicantes, faceret majora, certiora, clariora miracula, ne infirmis piis illi qui sacrificia sibi expetunt, falsam religionem facilius persuaderent, eo quod sensibus eorum quædam stupenda monstrarent : quem tandem ita desipere libeat, ut non vera eligat quæ sectetur, ubi et ampliora invenit quæ miretur?

II. Illa quippe miracula deorum gentilium, quæ commendat historia, non ea dico quæ intervallis temporum occultis ipsius mundi causis, verumtamen sub divina providentia constitutis et ordinatis monstrosa contingunt; quales sunt inusitati partus animalium, et cœlo terraque rerum insolita facies, sive tantum terrens, sive etiam nocens, quæ procurari atque mitigari dæmoniacis ritibus fallacissima eorum astutia perhibentur : sed ea dico, quæ vi ac potestate eorum fieri satis evidenter apparet, ut est quod effigies deorum Penatium quas de Troja Æneas fugiens advexit, de loco in locum migrasse referuntur; quod cotem Tarquinius novacula secuit; quod Epidaurius serpens Æsculapio naviganti Romam comes adhæsit; quod navim, qua simulacrum matris Phrygiæ vehebatur, tantis hominum boumque conatibus immobilem redditam, una

muliercula zona alligatam ad suæ pudicitiæ testimonium movit et traxit; quod virgo Vestalis, de cujus corruptione quæstio vertebatur, aqua impleto cribro de Tiberi, neque perfluente, abstulit controversiam. Hæc ergo atque alia hujusmodi nequaquam illis, quæ in populo Dei facta legimus, virtute ac magnitudine conferenda sunt: quanto minus ea quæ, illorum quoque populorum, qui tales deos coluerunt, legibus judicata sunt prohibenda atque plectenda, magica scilicet vel theurgica? quorum pleraque specie tenus mortalium sensus imaginaria ludificatione decipiunt, quale est lunam deponere;

Donec supposita,

ut ait Lucanus,

propior despumet in herbas[1]:

quædam vero etsi nonnullis piorum factis videantur opere coæquari, finis ipse quo discernuntur, incomparabiliter hæc nostra ostendit excellere. Illis enim multi tanto minus sacrificiis colendi sunt, quanto magis hæc expetunt: his vero unus commendatur Deus, qui se nullis talibus indigere, et Scripturarum suarum testificatione, et eorumdem postea sacrificiorum remotione demonstrat. Si ergo Angeli sibi expetunt sacrificium, præponendi eis sunt illi qui non sibi, sed Deo creatori omnium, cui serviunt. Hinc enim ostendunt quam sincero amore nos diligunt, quando per sacrificium non sibi, sed ei nos subdere volunt, cujus et ipsi contemplatione beati sunt, et ad eum nos pervenire, a quo ipsi non recesserunt. Si autem Angeli, qui non uni, sed plurimis sacrificia fieri volunt, non sibi, sed eis diis volunt, quorum deorum angeli sunt; etiam sic eis præponendi sunt illi, qui unius Dei deorum Angeli sunt, cui sacrificari sic jubent, ut alicui alteri vetent; cum

[1] Lucan. lib. VI.

eorum nullus huic vetet, cui uni isti sacrificari jubent. Porro si, quod magis indicat eorum superba fallacia, nec boni, nec bonorum deorum angeli sunt, sed dæmones mali, qui non unum solum ac summum Deum, sed se ipsos sacrificiis coli volunt; quod majus quam unius Dei contra eos eligendum est præsidium, cui serviunt Angeli boni, qui non sibi, sed illi jubent ut sacrificio serviamus, cujus nos ipsi sacrificium esse debemus?

CAPUT XVII.

De Arca Testamenti miraculisque signorum, quæ ad commendandam Legis ac promissionis auctoritatem divinitus facta sunt.

Proinde lex Dei, quæ in edictis data est Angelorum, in qua unus Deus deorum religione sacrorum jussus est coli, alii vero quilibet prohibiti, in Arca erat posita, quæ Arca Testimonii nuncupata est. Quo nomine satis significatur non Deum, qui per illa omnia colebatur, circumcludi solere, vel contineri loco, cum responsa ejus et quædam humanis sensibus darentur signa ex illius Arcæ loco, sed voluntatis ejus hinc testimonia perhiberi. Quod etiam ipsa lex erat in tabulis conscripta lapideis, et in Arca, ut dixi, posita; quam tempore peregrinationis in eremo, cum Tabernaculo quod similiter appellatum est Tabernaculum Testimonii, cum debita sacerdotes veneratione portabant: signumque erat, quod per diem nubes apparebat, quæ sicut ignis nocte fulgebat[1]: quæ nubes cum moveretur, castra movebantur; et ubi staret, castra po-

[1] Exod. XIII, 21.

nebantur [1]. Reddita sunt autem illi legi magni miraculi testimonia, præter ista quæ dixi, et præter voces, quæ ex illius Arcæ loco edebantur. Nam cum, terram promissionis intrantibus, eadem Arca transiret Jordanem, fluvius ex parte superiore subsistens, et ex inferiore decurrens, et ipsi et populo siccum præbuit transeundi locum [2]. Deinde civitatis, quæ prima hostilis occurrit, more gentium deos plurimos colens, septies eadem Arca circumacta, muri repente ceciderunt, nulla manu oppugnati, nullo ariete percussi [3]. Post hæc etiam, cum jam in terra promissionis essent, et eadem Arca propter eorum peccata fuisset ab hostibus capta, hi qui eam ceperant, in templo Dei sui, quem præ cæteris colebant, honorifice collocarunt, abeuntesque clauserunt, apertoque postridie, simulacrum, cui supplicabant, invenerunt collapsum deformiterque confractum [4]. Deinde ipsi prodigiis acti, deformiusque puniti, Arcam divini Testimonii populo, unde ceperant, reddiderunt. Ipsa autem redditio qualis fuit? Imposuerunt eam plaustro, eique juvencas, a quibus vitulos sugentes abstraxerant, subjunxerunt, et eas quo vellent ire siverunt [5], etiam hinc vim divinam explorare cupientes. At illæ sine homine duce atque rectore, ad Hebræos viam pertinaciter gradientes, nec revocatæ mugitibus esurientium filiorum, magnum sacramentum suis cultoribus reportarunt. Hæc atque hujusmodi Deo parva sunt, sed magna terrendis salubriter erudiendisque mortalibus. Si enim philosophi, præcipueque Platonici, rectius cæteris sapuisse laudantur, sicut paulo ante commemoravi, quod divinam providentiam hæc quoque rerum infima atque terrena administrare docuerunt, numerosarum testimonio pulchritudinum, quæ non solum in corporibus animalium, verum in herbis etiam fœnoque gignuntur; quanto evidentius hæc attestantur

[1] Exod. XL, 34. — [2] Jos. III, 16. — [3] Id. VI, 20. — [4] Reg. V, 2. — [5] Id. VI, 7.

divinitati, quæ ad horam prædicationis ejus fiunt, ubi ea religio commendatur, quæ omnibus cœlestibus, terrestribus, infernis sacrificari vetat, uni Deo tantum jubens, qui solus diligens et dilectus beatos facit, eorumque sacrificiorum tempora imperata præfiniens, eaque per meliorem sacerdotem in melius mutanda prædicens, non ista se appetere, sed per hæc alia potiora significare testatur; non ut ipse his honoribus sublimetur, sed ut nos ad eum colendum, eique cohærendum igne amoris ejus accensi, quod nobis, non illi bonum est, excitemur.

CAPUT XVIII.

Contra eos qui de miraculis, quibus Dei populus eruditus est, negant ecclesiasticis libris esse credendum.

An dicet aliquis ista falsa esse miracula, nec fuisse facta, sed mendaciter scripta? Quisquis hoc dicit, si de his rebus negat omnio ullis litteris esse credendum, potest etiam dicere nec deos ullos curare mortalia. Non enim se aliter colendos esse persuaserunt, nisi mirabilium operum effectibus, quorum et historia gentium testis est, quarum dii se ostentare mirabiles, potius quam utiles ostendere potuerunt. Unde hoc opere nostro, cujus hunc jam decimum librum habemus in manibus, non eos suscepimus refellendos, qui vel ullam esse vim divinam negant, vel humana non curare contendunt; sed eos, qui nostro Deo conditori sanctæ et glorosissimæ Civitatis deos suos præferunt, nescientes eum ipsum esse etiam mundi hujus visibilis et mutabilis invisibilem et incommutabilem

conditorem, et vitæ beatæ non de his, quæ condidit, sed de se ipso verissimum largitorem. Ejus enim Propheta veracissimus ait : « Mihi autem adhærere Deo, bonum » est[1]. » De fine namque boni inter philosophos quæritur, ad quod adipiscendum omnia officia referenda sunt. Nec dixit iste : « Mihi autem divitiis abundare, bonum est ; aut insigniri purpura et sceptro, vel diademate excellere ; aut quod nonnulli etiam philosophorum dicere non eruberunt : « Mihi voluptas corporis bonum est ; aut quod melius velut meliores dicere visi sunt : « Mihi virtus animi mei bonum est : « sed, « Mihi, inquit, adhærere Deo, bonum est. » Hoc eum docuerat, cui uni tantummodo sacrificandum sancti quoque Angeli ejus miraculorum etiam contestatione monuerunt. Unde et ipse sacrificium ejus factus erat, cujus igne intelligibili correptus ardebat, et in ejus ineffabilem incorporeumque complexum sancto desiderio ferebatur. Porro autem si multum deorum cultores, (qualescumque deos suos esse arbitrentur,) ab eis facta esse miracula, vel civilium rerum historiæ, vel libris magicis, sive, quod honestius putant, theurgicis credunt, quid causæ est, cur illis Litteris nolint credere, ista facta esse, quibus tanto major debetur fides, quanto super omnes est magnus, cui uni soli sacrificandum esse præcipiunt ?

[1] Psal. LXXII, 28.

CAPUT XIX.

Quæ ratio sit visibilis sacrificii, quod uni vero et invisibili Deo offerri docet vera religio.

Qui autem putant hæc visibilia sacrificia diis aliis congruere, illi vero tanquam invisibili invisibilia, et majori majora, meliorique meliora, qualia sunt puræ mentis et bonæ voluntatis officia; profecto nesciunt hæc ita esse signa illorum, sicut verba sonantia signa sunt rerum. Quocirca sicut orantes atque laudantes ad eum dirigimus significantes voces, cui res ipsas in corde, quas significamus, offerimus : ita sacrificantes non alteri visibile sacrificium offerendum esse noverimus, quam illi cujus in cordibus nostris invisibile sacrificium nos ipsi esse debemus. Tunc nobis favent, nobisque congaudent, atque ad hoc ipsum nos pro suis viribus adjuvant Angeli quique virtutesque superiores et ipsa bonitate ac pietate potentiores. Si autem illis hæc exhibere voluerimus, non libenter accipiunt, et cum ad homines ita mittuntur, ut eorum præsentia sentiatur, apertissime vetant. Sunt exempla in Litteris sanctis. Putaverunt quidam deferendum Angelis honorem, vel adorando, vel sacrificando, qui debetur Deo, et eorum sunt admonitione prohibiti, jussique hoc ei deferre, cui uni fas esse noverunt[1]. Imitati sunt Angelos sanctos etiam sancti homines Dei. Nam Paulus et Barnabas, in Lycaonia facto quodam miraculo sanitatis, putati sunt dii, eisque Lycaonii immolare victimas voluerunt[2]; quod a se humili pietate removentes, eis in quem crede-

[1] Apoc. XIX, et XXII. — [2] Act. XIV, 11, 12.

rent annuntiaverunt Deum. Nec ob aliud fallaces illi superbe sibi hoc exigunt, nisi quia vero Deo deberi sciunt. Non enim revera, ut ait Porphyrius, et nonnulli putant, cadaverinis nidoribus, sed divinis honoribus gaudent. Copiam vero nidorum magnam habent undique, et si amplius vellent, ipsi sibi poterant exhibere. Qui ergo Divinitatem sibi arrogant spiritus, non cujuslibet corporis fumo, sed supplicantis animo delectantur, cui decepto subjectoque dominentur, intercludentes iter ad Deum verum, ne sit homo illius sacrificium, dum sacrificatur cuipiam præter illum.

CAPUT XX.

De summo veroque sacrificio, quod ipse Dei et hominum Mediator effectus est.

Unde verus ille Mediator, in quantum formam servi accipiens mediator effectus est Dei et hominum homo Christus Jesus, cum in forma Dei sacrificium cum Patre sumat, cum quo et unus Deus est, tamen in forma servi sacrificium maluit esse quam sumere, ne vel hac occasione quisquam existimaret cuilibet sacrificandum esse creaturæ. Per hoc et sacerdos est, ipse offerens, ipse et oblatio. Cujus rei sacramentum quotidianum esse voluit Ecclesiæ sacrificium: quæ cum ipsius capitis corpus sit, se ipsam per ipsum dicit offerre. Hujus veri sacrificii multiplicia variaque signa erant sacrificia prisca sanctorum, cum hoc unum per multa figuraretur; tanquam verbis multis res una diceretur, ut sine fastidio multum commendaretur

Hic summo veroque sacrificio cuncta sacrificia falsa cesserunt.

CAPUT XXI.

De modo potestatis dæmonibus datæ ad glorificandos sanctos per tolerantiam passionum, qui aërios spiritus non placando ipsos, sed in Deo permanendo vicerunt.

Moderatis autem præfinitisque temporibus, etiam potestas permissa dæmonibus, ut hominibus quos possident excitatis, inimicitias adversus Dei Civitatem tyrannice exerceant, sibique sacrificia non solum ab offerentibus sumant, et a volentibus expetant, verumetiam ab invitis persequendo violenter extorqueant, non solum perniciosa non est, sed etiam utilis invenitur Ecclesiæ, ut Martyrum numerus impleatur[1] : quos Civitas Dei tanto clariores et honoratiores cives habet, quanto fortius adversus impietatis peccatum etiam usque ad sanguinem certant. Hos multo elegantius, si ecclesiastica loquendi consuetudo pateretur, nostros heroas vocaremus. Hoc enim nomen a Junone dicitur tractum, quod græce Juno ἥρα appellatur ; et ideo nescio quis filius ejus secundum Græcorum fabulas, Heros fuerit nuncupatus : hoc videlicet veluti mysticum significante fabula, quod aër Junoni deputetur, ubi volunt cum dæmonibus heroas habitare, quo nomine appellant alicujus meriti animas defunctorum. Sed a contrario Martyres nostri heroes nuncuparentur, si, ut dixi, usus ecclesiastici sermonis admitteret; non quod

[1] Apoc. vi, 11.

eis esset cum dæmonibus in aëre societas, sed quod eosdem dæmones, id est, aërias vincerent potestates; et in eis ipsam, quidquid putatur significare, Junonem, quæ non usquequaque inconvenienter a poëtis inducitur inimica virtutibus et cœlum petentibus viris fortibus invida. Sed rursus ei succumbit infeliciter ceditque Virgilius, ut cum apud eum illa dicat :

Vincor ab Ænea[1]....

ipsum Æneam admoneat Helenus quasi consilio religioso, et dicat :

Junoni cane vota libens, dominamque potentem
Supplicibus supera donis[2]....

Ex qua opinione Porphyrius, quamvis non ex sua sententia, sed ex aliorum, bonum dicit Deum vel genium non venire in hominem, nisi malus fuerit ante placatus, tanquam fortiora sint apud eos numina mala quam bona; quandoquidem mala impediunt adjutoria bonorum, nisi eis placata dent locum, malisque nolentibus bona prodesse non possunt; nocere autem mala possunt, non sibi valentibus resistere bonis. Non est ista veræ veraciterque sanctæ religionis via : non sic Junonem, hoc est, aërias potestates piorum virtutibus invidentes nostri Martyres vincunt. Non omnino, si dici usitate posset, heroës nostri supplicibus donis, sed virtutibus divinis Heram superant. Commodius quippe Scipio Africanus est cognominatus, quod virtute Africam vicerit, quam si hostes donis placasset, ut parcerent.

[1] Virg. Æneid. VII. — [2] Id. III.

CAPUT XXII.

Unde sit sanctis adversum dæmones potestas, et unde cordis vera purgatio.

Vera pietate homines Dei aëriam potestatem inimicam contrariamque pietati exorcizando ejiciunt, non placando; omnesque tentationes adversitatis ejus vincunt orando, non ipsam, sed suum Deum adversus ipsam. Non enim aliquem vincit, aut subjugat, nisi societate peccati. In ejus ergo nomine vincitur, qui hominem assumpsit, egitque sine peccato, ut ipso sacerdote ac sacrificio fieret remissio peccatorum, id est, per Mediatorem Dei et hominum hominem Christum Jesum, per quem facta peccatorum purgatione reconciliamur Deo. Non enim nisi peccatis homines separantur a Deo, quorum in hac vita non fit nostra virtute, sed divina miseratione purgatio; per indulgentiam illius, non per nostram potentiam. Quia et ipsa quantulacumque virtus, quæ dicitur nostra, illius est nobis bonitate concessa. Multum autem nobis in hac carne tribueremus, nisi usque ad ejus depositionem sub venia viveremus. Propterea ergo nobis per Mediatorem præstita est gratia, ut polluti carne peccati carnis peccati similitudine mundaremur. Hac Dei gratia, qua in nos ostendit magnam misericordiam suam, et in hac vita per fidem regimur, et post hanc vitam per ipsam speciem incommutabilis veritatis ad perfectionem plenissimam perducemur.

CAPUT XXIII.

De principiis, in quibus Platonici purgationem animæ esse profitentur.

Dicit etiam Porphyrius divinis oraculis fuisse responsum, non nos purgari lunæ teletis atque solis : ut hinc ostenderetur nullorum deorum teletis hominem posse purgari. Cujus enim teletæ purgant, si lunæ solisque non purgant, quos inter cœlestes deos præcipuos habent? Denique eodem dicit oraculo expressum, principia posse purgare; ne forte cum dictum esset non purgare taletas solis et lunæ, alicujus alteris Dei de turba valere ad purgandum teletæ crederentur. Quæ autem dicat esse principia tanquam Platonicus, novimus. Dicit enim Deum Patrem et Deum Filium, quem græce appellat paternum intellectum, vel paternam mentem : de Spiritu autem sancto, aut nihil, aut non aperte aliquid dicit : quamvis quem alium dicat horum medium, non intelligo. Si enim tertiam, sicut Plotinus, ubi de tribus principalibus substantiis disputat, animæ naturam etiam iste vellet intelligi, non utique diceret horum medium, id est, Patris et Filii medium. Postponit quippe Plotinus animæ naturapaterno intellectui : iste autem cum dicit medium, non postponit, sed interponit. Et nimirum hoc dixit, ut potuit, sive ut voluit, quod nos Spiritum sanctum, nec Patris tantum, nec Filii tantum, sed utriusque Spiritum dicimus. Liberis enim verbis loquuntur philosophi, nec in rebus ad intelligendum difficillimis offensionem religiosarum aurium pertimescunt. Nobis autem ad certam regulam

loqui fas est, ne verborum licentia etiam de rebus, quæ his significantur, impiam gignat opinionem.

CAPUT XXIV.

De uno veroque principio, quod solum naturam humanam purgat et renovat.

I. Nos itaque ita non dicimus duo vel tria principia, cum de Deo loquimur, sicut nec duos deos vel tres nobis licitum est dicere : quamvis de unoquoque loquentes, vel de Patre, vel de Filio, vel de Spiritu sancto, etiam singulum quemque Deum esse fateamur ; nec dicamus tamen quod hæretici Sabelliani, eumdem esse Patrem, qui est et Filius, et eumdem Spiritum sanctum, qui est et Pater et Filius ; sed Patrem esse Filii Patrem, et Filium Patris Filium, et Patris et Filii Spiritum sanctum nec Patrem esse nec Filium. Verum itaque dictum est non purgari hominem nisi principio, quamvis pluraliter sint apud eos dicta principia.

II. Sed subditus Porphyrius invidis potestatibus, de quibus et erubescebat, et eas libere redarguere formidabat, noluit intelligere Dominum Christum esse principium, cujus incarnatione purgamur. Eum quippe in ipsa carne contempsit, quam propter sacrificium nostræ purgationis assumpsit ; magnum scilicet sacramentum ea superbia non intelligens, quam sua ille humilitate dejecit verus benignusque Mediator, in ea se ostendens mortalitate mortalibus, quam maligni fallacesque mediatores non habendo se superbius extulerunt, miserisque hominibus adjutorium deceptorium velut immortales mortalibus pro-

miserunt. Bonus itaque verusque Mediator ostendit peccatum esse malum, non carnis substantiam vel naturam; quæ cum anima hominis et suscipi sine peccato potuit, et haberi, et morte deponi, et in melius resurrectione mutari : nec ipsam mortem, quamvis esset pœna peccati, quam tamen pro nobis sine peccato ipse persolvit, peccando esse vitandam; sed potius, si facultas datur, pro justitia perferendam. Ideo enim solvere potuit moriendo peccata, quia et mortuus est, et non pro suo peccato. Hunc ille Platonicus non cognovit esse principium; nam cognosceret purgatorium. Neque enim caro principium est, aut anima humana; sed Verbum per quod facta sunt omnia. Non ergo caro per se ipsam mundat, sed per Verbum a quo suscepta est, cum « Verbum caro » factum est, et habitavit in nobis[1]. » Nam de carne sua manducanda mystice loquens, cum hi, qui non intellexerunt, offensi recederent, dicentes : «Durus est hic sermo, » quis eum potest audire[2]? » respondit manentibus cæteris : « Spiritus est qui vivificat, caro autem non prodest quid- » quam[3]. » Principium ergo suscepta anima et carne et animam credentium mundat et carnem. Ideo quærentibus Judæis quis esset, respondit se esse principium. Quod utique carnales, infirmi, peccatis obnoxii, et ignorantiæ tenebris obvoluti nequaquam percipere possemus, nisi ab eo mundaremur atque sanaremur, per hoc quod eramus et non eramus. Eramus enim homines, sed justi non eramus. In illius autem incarnatione natura humana erat, sed justa, non peccatrix erat. Hæc est mediatio, qua manus lapsis jacentibusque porrecta est : hoc est semen dispositum[4] per Angelos, in quorum edictis et lex dabatur, qua et unus Deus coli jubebatur, et hic Mediator venturus promittebatur[5].

[1] Joan. I, 14. — [2] Id. V, 61. — [3] Ibid. 64. — [4] Id. VIII, 25. — [5] Gal. III, 19.

CAPUT XXV.

Omnes sanctos et sub legis tempore, et sub prioribus sæculis, in sacramento et fide Christi justificatos fuisse.

Hujus sacramenti fide etiam justi antiqui mundari pie vivendo potuerunt, non solum antequam lex populo hebræo daretur, (neque enim eis prædicator Deus vel Angeli defuerunt) sed ipsius quoque legis temporibus, quamvis in figuris rerum spiritalium habere videretur promissa carnalia, propter quod Vetus dicitur Testamentum. Nam et Prophetæ tunc erant, per quos, sicut per Angelos, eadem promissio prædicata est: et ex illorum numero erat, cujus tam magnam divinamque sententiam de boni humani fine paulo ante commemoravi, « Mihi autem adhærere Deo, bonum est [1]. » In quo plane Psalmo duorum Testamentorum, quæ dicuntur Vetus et Novum, satis est declarata distinctio. Propter carnales enim terrenasque promissiones, cum eas impiis abundare perspiceret, dicit pedes suos pene fuisse commotos, et effusos in lapsum propemodum gressus suos, tanquam frustra Deo ipse servisset, cum ea felicitate, quam de illo expectabat, contemptores ejus florere perspiceret; seque in rei hujus inquisitione laborasse, volentem cur ita esset apprehendere, donec intraret in sanctuarium Dei, et intelligeret in novissima eorum, qui felices videbantur erranti. Tunc eos intellexit in eo quod se extulerunt, sicut dicit, fuisse dejectos, et defecisse ac perisse propter iniquitates suas, totumque illud

[1] Psal. LXXII, 28.

culmen temporalis felicitatis ita eis factum tanquam somnium evigilantis, qui se repente invenit suis, quæ somniabat, fallacibus gaudiis destitutum. Et quoniam in hac terra vel civitate terrena magni sibi videbantur : « Domine, inquit, » in Civitate tua imaginem eorum ad nihilum rediges [1]. » Quod huic tamen utile fuerit, etiam ipsa terrena nonnisi ab uno vero Deo quærere, in cujus potestate sunt omnia, satis ostendit, ubi ait : « Velut pecus factus sum apud te, » et ego semper tecum [2]. « Velut pecus » dixit, utique non intelligens. Ea quippe a te desiderare debui, quæ mihi cum impiis non possunt esse communia ; non ea quibus eos cum abundare cernerem, putavi me incassum tibi servisse, quando et illi hæc haberent, qui tibi servire noluissent. Tamen « Ego semper tecum, » qui etiam in talium rerum desiderio deos alios non quæsivi. Ac per hoc sequitur : « Tenuisti manum dexteræ meæ, et in voluntate tua »deduxisti me, et cum gloria assumpsisti me [3] : » tanquam ad sinistram cuncta illa pertineant, quæ abundare apud impios cum vidisset, pene collapsus est. « Quid enim mihi est, » inquit, in cœlo, et a te quid volui super terram [4] ? Reprehendit se ipsum, justeque sibi displicuit : quia cum tam magnum bonum haberet in cœlo, (quod post intellexit,) rem transitoriam , fragilem, et quodam modo luteam felicitatem a suo Deo quæsivit in terra. « Defecit, inquit, cor » meum et caro mea, Deus cordis mei [5] » : defectu utique bono ab inferioribus ad superna. Unde in alio Psalmo dicitur : « Desiderat et deficit anima mea in atria Domini [6]. » Item in alio : « Defecit in salutare tuum anima mea [7]. » Tamen cum de utroque dixisset, id est, de corde et carne deficiente, non subjecit : Deus cordis et carnis meæ : « sed, « Deus cordis mei. » Per cor quippe caro mundatur. Unde

[1] Psal. LXXII, 20. — [2]. Ibid. 23. — [3] Ibid. 24. — [4] Ibid. 25. — [5] Ibid. 26. — [6] Id. LXXXIII, 3.— [7] Ibid. CXVIII, 81.

dicit Dominus : « Mundate quæ intus sunt, et quæ foris »sunt munda erunt[1]. Partem deinde suam dicit ipsum Deum, non aliquid ab eo, sed ipsum : « Deus, inquit, cordis mei, « et pars mea Deus in sæcula[2] » : quod inter multa, quæ ab hominibus eliguntur, ipse illi placuerit eligendus. « Quia » ecce, inquit, qui longe se faciunt a te, peribunt : perdidisti » omnem qui fornicatur abs te [3]; » hoc est, qui multorum deorum vult esse prostibulum. Unde sequitur illud, propter quod et cætera de eodem Psalmo dicenda visa sunt : « Mihi autem adhærere Deo, bonum est[4] » : non longe ire, non per plurima fornicari. Adhærere autem Deo tunc perfectum erit, cum totum quod liberandum est, fuerit liberatum. Nunc vero fit illud quod sequitur : « Ponere » in Deo spem meam.[5] Spes enim quæ videtur, non est » spes : quod enim videt quis, quid sperat ? ait Apostolus. » Si autem quod non videmus speramus, per patientiam » expectamus[6]. » In hac autem spe nunc constituti agamus quod sequitur, et simus nos quoque pro modulo nostro Angeli Dei, id est, nuntii ejus, annuntiantes ejus voluntatem, et gloriam gratiamque laudantes. Unde cum dixisset : « Ponere in Deo spem meam : ut annuntiem, inquit, om- » nes laudes tuas in portis filiæ Sion[7]. » Hæc est gloriosissima Civitas Dei : hæc unum Deum novit et colit : hanc Angeli sancti annuntiaverunt, qui nos ad ejus societatem invitaverunt, civesque suos in illa esse voluerunt ; quibus non placet ut eos colamus tanquam nostros deos, sed cum eis et illorum et nostrum Deum ; nec eis sacrificemus, sed cum ipsis sacrificium Deo simus. Nullo itaque dubitante, qui hæc deposita maligna obstinatione considerat, omnes immortales beati, qui nobis non invident, (neque enim si inviderent, essent beati), sed potius nos diligunt, ut et

[1] Matth. XXIII, 26. — [2] Psal. LXXII, 26. — [3] Ibib. 27. — [4] Ibid. 28. — — [5] Ibid. — [6] Rom. VIII, 24-25. — [7] Psal. LXXII, 28.

nos cum ipsis beati simus; plus nobis favent, plus adjuvant, quando unum Deum cum illis colimus, Patrem et Filium et Spiritum sanctum, quam si eos ipsos per sacrificia coleremus.

CAPUT XXVI.

De inconstantia Porphyrii, inter confessionem veri Dei et cultum dæmonum fluctuantis.

Nescio quomodo (quantum mihi videtur) amicis suis theurgis erubescebat Porphyrius. Nam ista utcumque sapiebat, sed contra multorum deorum cultum non libere defendebat. Et Angelos quippe alios esse dixit, qui deorsum descendentes hominibus theurgicis divina pronuntient; alios autem, qui in terris ea, quæ Patris sunt, et altitudinem ejus profunditatemque declarent. Num igitur hos Angelos, quorum ministerium est declarare voluntatem Patris, credendum est velle nos subdi, nisi ei cujus nobis annuntiant voluntatem? Unde optime admonet etiam ipse Platonicus imitandos eos potius quam invocandos. Non itaque debemus metuere, ne immortales et beatos uni Deo subditos non eis sacrificando offendamus. Quod enim nonnisi uni vero Deo deberi sciunt, cui et ipsi adhærendo beati sunt, procul dubio neque per ullam significantem figuram, neque per ipsam rem, quæ sacramentis significatur, sibi exhibere volunt. Dæmonum est hæc arrogantia superborum atque miserorum, a quibus longe diversa est pietas subditorum Deo, nec aliunde quam illi cohærendo beatorum. Ad quod bonum percipiendum etiam nobis sincera benignitate oportet ut faveant, neque sibi arrogent quo

eis subjiciamur; sed eum annuntient, sub quo eis in pace sociemur. Quid adhuc trepidas, o philosophe, adversus potestates et veris virtutibus et veri Dei muneribus invidas habere liberam vocem? Jam distinxisti Angelos qui Patris annuntiant voluntatem, ab eis angelis qui ad theurgos homines, nescio qua deducti arte, descendunt. Quid adhuc eos honoras, ut dicas pronuntiare divina? Quæ tandem divina pronuntiant, qui non voluntatem Patris nuntiant? Nempe illi sunt, quos sacris precibus invidus alligavit, ne præstarent animæ purgationem; nec a bono, ut dicis, purgare cupiente ab illis vinculis solvi et suæ potestati reddi potuerunt. Adhuc dubitas hæc maligna esse dæmonia; vel te fingis fortasse nescire, dum non vis theurgos offendere, a quibus curiositate deceptus, ista perniciosa et insana pro magno beneficio, didicisti? Audes istam invidam, non potentiam, sed pestilentiam, et non dicam dominam, sed quod tu fateris, ancillam potius invidorum, isto aëre transcenso levare in cœlum, et inter deos vestros etiam sidereos collocare, vel ipsa quoque sidera his opprobriis infamare?

CAPUT XXVII.

De impietate Porphyrii, qua etiam Apuleii transcendit errorem.

Quanto humanius et tolerabilius consectaneus tuus Platonicus Apuleius erravit, qui tantummodo dæmones a luna et infra ordinatos agitari morbis passionum mentique turbellis, honorans quidem eos, sed volens nolensque confessus est; deos tamen cœli superiores ad ætheria spa-

tia pertinentes, sive visibiles, quos conspicuos lucere cernebat, solem ac lunam et cætera ibidem lumina, sive invisibiles quos putabat, ab omni labe istarum perturbationum quanta potuit disputatione discrevit? Tu autem didicisti hoc non a Platone, sed a Chaldæis magistris, ut in ætherias vel empyreas mundi sublimitates et firmamenta cœlestia extolleres vitia humana, ut possent dii vestri theurgis pronuntiare divina: quibus divinis te tamen per intellectualem vitam facis altiorem, ut tibi videlicet tanquam philosopho theurgicæ artis purgationes nequaquam necessariæ videantur; sed aliis eas tamen importas, ut hanc veluti mercedem reddas magistris tuis, quod eos, qui philosophari non possunt, ad ista seducis, quæ tibi tanquam superiorum capaci esse inutilia confiteris; ut videlicet quicumque a philosophiæ virtute remoti sunt, quæ ardua nimis atque paucorum est, te auctore, theurgos homines a quibus non quidem in anima intellectuali, verum saltem in anima spiritali purgentur, inquirant; et quoniam istorum, quos philosophari piget, incomparabiliter major est multitudo, plures ad secretos et illicitos magistros tuos, quam ad scholas platonicas venire cogantur. Hoc enim tibi immundissimi dæmones, deos ætherios se esse fingentes, quorum prædicator et angelus factus es, promiserunt; quod in anima spiritali theurgica arte purgati, ad Patrem quidem non redeunt, sed super aërias plagas inter deos ætherios habitabunt. Non audit ista hominum multitudo, propter quos a dæmonum dominatu liberandos Christus advenit. In illo enim habent misericordissimam purgationem, et mentis, et spiritus, et corporis sui. Propterea quippe totum hominem sine peccato ille suscepit, ut totum quo constat homo, a peccatorum peste sanaret. Quem tu quoque utinam cognovisses, eique te potius, quam vel tuæ virtuti, quæ humana,

fragilis et infirma est, vel perniciosissimæ curiositati sanandum tutius commisisses. Non enim te decepisset, quem vestra, ut tu ipse scribis, oracula sanctum immortalemque confessa sunt [1]. De quo etiam Poëta nobilissimus, poëtice quidem, quia in alterius adumbrata persona, veraciter tamen, si ad ipsum referas, dixit :

> Te duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
> Irrita perpetua solvent formidine terras [2].

Ea quippe dixit, quæ etiam multum proficientium in virtute justitiæ possunt, propter hujus vitæ infirmitatem, etsi non scelera, scelerum tamen manere vestigia, quæ nonnisi ab illo Salvatore sanantur, de quo iste versus expressus est. Nam hoc utique non a se ipso se dixisse Virgilius in Eclogæ ipsius quarto ferme versu indicat, ubi ait :

> Ultima Cumæi venit jam carminis ætas [3].

Unde hoc a Cumæa Sybilla dictum esse incunctanter apparet. Theurgi vero illi, vel potius dæmones, deorum species figurasque fingentes, inquinant potius quam purgant humanum spiritum falsitate phantasmatum et deceptoria vanarum ludificatione formarum. Quomodo enim purgent hominis spiritum, qui immundum habent proprium ? Alioquin nullo modo carminibus invidi hominis ligarentur, ipsumque inane beneficium quod præstaturi videbantur, aut metu premerent, aut simili invidentia denegarent. Sufficit quod purgatione theurgica, neque intellectualem animam, hoc est, mentem nostram, dicis posse purgari, et ipsam spiritalem, id est, nostræ animæ partem mente inferiorem, quam tali arte purgari posse asseris, immortalem tamen æternamque non posse hac arte fieri confiteris. Christus autem vitam promittit æternam : unde ad eum mundus, vobis quidem stomachantibus, mirantibus tamen stupentibusque concurrit. Quid

[1] Vide infra lib. XIX, 23. — [2] Virg. Eglog. IV. — [3] Ibid.

prodest quia negare non potuisti errare homines theurgica disciplina, et quam plurimos fallere per cæcam insipientemque sententiam, atque esse certissimum errorem, agendo et supplicando ad principes Angelosque decurrere; et rursum quasi ne operam perdidisse videaris ista discendo, mittis homines ad theurgos, ut per eos anima spiritalis purgetur illorum, qui non secundum intellectualem animam vivunt?

CAPUT XXVIII.

Quibus persuasionibus Porphyrius obcæcatus non potuerit veram sapientiam, quod est Christus, agnoscere.

Mittis ergo homines in errorem certissimum. Neque hoc tantum malum te pudet, cum virtutis et sapientiæ profitearis amatorem. Quam si vere ac fideliter amasses, Christum Dei virtutem et Dei sapientiam cognovisses, nec ab ejus saluberrima humilitate tumore inflatus vanæ scientiæ resiluisses. Confiteris tamen etiam spiritalem animam sine theurgicis artibus et sine teletis, quibus frustra discendis elaborasti, posse continentiæ virtute purgari. Aliquando etiam dicis, quod teletæ non post mortem elevant animam; ut jam nec eidem ipsi, quam spiritalem vocas, aliquid post hujus vitæ finem prodesse videantur: et tamen versas hæc multis modis et repetis, ad nihil aliud, quantum existimo, nisi ut talium quoque rerum quasi peritus appareas, et placeas illicitarum artium curiosis, vel ad eas facias ipse curiosos. Sed bene, quod metuendam dicis hanc artem vel legum periculis, vel ipsius

actionis (40). Atque utinam hoc saltem abs te miseri audiant, et inde, ne illic absorbeantur, abscedant, aut eo penitus non accedant. Ignorantiam certe et propter eam multa vitia per nullas teletas purgari dicis, sed per solum πατρικὸν νοῦν, id est, paternam mentem sive intellectum, qui paternæ est voluntatis conscius. Hunc autem Christum esse non credis: contemnis enim eum propter corpus ex fœmina acceptum et propter crucis opprobrium, excelsam videlicet sapientiam spretis atque abjectis infimis idoneus de superioribus carpere. At ille implet, quod Prophetæ sancti de illo veraciter prædixerunt: « Perdam sapientiam » sapientium, et prudentiam prudentium reprobabo [1]. » Non enim suam in eis perdit et reprobat, quam ipse donavit; sed quam sibi arrogant, qui non habent ipsius. Unde commemorato isto prophetico testimonio, sequitur et dicit Apostolus: « Ubi sapiens? ubi scriba? ubi conquisitor » hujus sæculi? Nonne stultam fecit Deus sapientiam hujus » mundi? Nam quoniam in Dei sapientia non cognovit » mundus per sapientiam Deum, placuit Deo per stulti» tiam prædicationis salvos facere credentes. Quoniam » quidem Judæi signa petunt, et Græci sapientiam quæ» runt: nos autem prædicamus, inquit, Christum cruci» fixum, Judæis quidem scandalum, Gentibus autem » stultitiam; ipsis vero vocatis Judæis et Græcis Christum » Dei virtutem et Dei sapientiam, quoniam stultum Dei » sapientius est hominibus, et infirmum Dei fortius est » hominibus [2]. » Hoc quasi stultum et infirmum tanquam sua virtute sapientes fortesque contemnunt. Sed hæc est gratia, quæ sanat infirmos, non superbe jactantes falsam beatitudinem suam, sed humiliter potius veram miseriam confitentes.

[1] I Cor. I, 19. Isaï. XXIX, 14. et Abdiæ 20. — [2] I Cor. I, 8-25.

CAPUT XXIX.

De incarnatione Domini nostri Jesu Christi, quam confiteri Platonicorum erubescit impietas.

I. Prædicas Patrem et ejus Filium, quem vocas paternum intellectum seu mentem; et horum medium, quem putamus te dicere Spiritum sanctum, et more vestro appellas tres deos. Ubi, etsi verbis indisciplinatis utimini, videtis tamen qualitercumque, et quasi per quædam tenuis imaginationis umbracula, quo nitendum sit : sed incarnationem incommutabilis Filii Dei, qua salvamur, ut ad illa quæ credimus, vel ex quantulacumque parte intelligimus, venire possimus, non vultis agnoscere. Itaque videtis utcumque, etsi de longinquo, etsi acie caligante, patriam in qua manendum est, sed viam qua eundum est, non tenetis. Confiteris tamen gratiam, quandoquidem ad Deum per virtutem intelligentiæ pervenire, paucis dicis esse concessum. Non enim dicis : « Paucis placuit, vel pauci voluerunt :» sed cum dicis esse concessum, procul dubio Dei gratiam, non hominis sufficientiam confiteris. Uteris etiam hoc verbo apertius, ubi Platonis sententiam sequens, nec ipse dubitas, in hac vita hominem nullo modo ad perfectionem sapientiæ pervenire, secundum intellectum tamen viventibus omne quod deest, providentia Dei et gratia, post hanc vitam posse compleri[1]. O si cognovisses Dei gratiam per Jesum Christum Dominum nostrum, ipsamque ejus incarnationem, qua hominis animam corpusque suscepit, summum esse exemplum gratiæ videre potuisses.

[1] Plato in Phædone et Epinomide.

Sed quid faciam? Scio me frustra loqui mortuo : sed quantum ad te attinet; quantum autem ad eos, qui te magni pendunt, et te vel qualicumque amore sapientiæ, vel curiositate artium, quas non debuisti discere, diligunt, quos potius in tua compellatione alloquor, fortasse non frustra. Gratia Dei non potuit gratius commendari, quam ut ipse unicus Dei Filius in se incommutabiliter manens indueret hominem, et spem dilectionis suæ daret hominibus, homine medio, quo ad illum ab hominibus veniretur, qui tam longe erat immortalis a mortalibus, incommutabilis a commutabilibus, justus ab impiis, beatus a miseris. Et quia naturaliter indidit nobis, ut beati immortalesque esse cupiamus, manens beatus, suscipiensque mortalem, ut nobis tribueret quod amamus, perpetiendo docuit contemnere quod timemus.

II. Sed huic veritati ut possetis acquiescere, humilitate opus erat, quæ cervici vestræ difficillime persuaderi potest. Quid enim incredibile dicitur, præsertim vobis qui talia sapitis, quibus ad hoc credendum vos ipsos admonere debeatis; quid, inquam, vobis incredibile dicitur, cum Deus dicitur assumpsisse humanam animam et corpus? Vos certe tantum tribuitis animæ intellectuali, quæ anima utique humana est, ut eam consubstantialem paternæ illi menti, quem Dei Filium confitemini, fieri posse dicatis? Quid ergo incredibile est, si aliqua una intellectualis anima modo quodam ineffabili et singulari pro multorum salute suscepta est? Corpus vero animæ cohærere, ut homo totus et plenus sit, natura nostra ipsa teste cognoscimus. Quod nisi usitatissimum esset, hoc profecto esset incredibilius; facilius quippe in fidem recipiendum est, etsi humanum divino, etsi mutabilem incommutabili, tamen spiritum spiritui, aut ut verbis utar, quæ in usu habetis, incorporeum incorporeo, quam corpus incorporeo cohæ-

rere. An forte vos offendit inusitatus corporis partus ex Virgine? Neque hoc debet offendere, imo potius ad pietatem suscipiendam debet adducere, quod mirabilis mirabiliter natus est. An vero quod ipsum corpus morte depositum, et in melius resurrectione mutatum, jam incorruptibile, neque mortale in superna subvexit? Hoc fortasse credere recusatis, intuentes Porphyrium in his ipsis libris, ex quibus multa posui, quos de regressu animæ scripsit, tam crebro præcipere omne corpus esse fugiendum, ut anima possit beata permanere cum Deo. Sed ipse potius ista sentiens, corrigendus fuit, præsertim cum de anima mundi hujus visibilis et tam ingentis corporeæ molis, cum illo tam incredibilia sapiatis[1]. Platone quippe auctore, animal esse dicitis mundum, et animal beatissimum, quod vultis esse etiam sempiternum. Quomodo ergo nec unquam solvetur a corpore, nec unquam carebit beatitudine, si ut anima beata sit, corpus est omne fugiendum? Solem quoque istum et cætera sidera, non solum in libris vestris corpora esse fatemini, quod vobiscum omnes homines et conspicere non cunctantur, et dicere; verumetiam altiore, ut putatis, peritia, hæc esse animalia beatissima perhibetis, et cum his corporibus sempiterna. Quid ergo est, quod cum vobis fides christiana suadetur, tunc obliviscimini, aut ignorare vos fingitis, quid disputare aut docere soleatis? Quid causæ est cur, propter opiniones vestras, quas vos ipsi oppugnatis, Christiani esse nolitis, nisi quia Christus humiliter venit, et vos superbi estis? Qualia sanctorum corpora in resurrectione futura sint, potest aliquanto scrupulosius inter christianarum Scripturarum doctissimos disputari : futura tamen sempiterna minime dubitamus; et talia futura, quale sua resurrectione Christus demonstravit exemplum. Sed

[1] Plato in Timæo.

qualiacumque sint, cum incorruptibilia prorsus et immortalia, nihiloque animæ contemplationem, qua in Deo figitur impedientia prædicentur; vosque etiam dicatis esse in cœlestibus immortalia corpora immortaliter beatorum : quid est quod ut beati simus, omne corpus fugiendum esse opinamini, ut fidem christianam quasi rationabiliter fugere videamini : nisi quia illud est, quod iterum dico, Christus est humilis, vos superbi? An forte corrigi pudet? Et hoc vitium nonnisi superborum est. Pudet videlicet doctos homines ex discipulis Platonis fieri discipulos Christi, qui piscatorem suo spiritu docuit sapere ac dicere : « In principio erat Verbum, et Verbum erat » apud Deum, et Deus erat Verbum : hoc erat in princi- » cipio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine » ipso factum est nihil, quod factum est. In ipso vita » erat, et vita erat lux hominum, et lux in tenebris » lucet, et tenebræ eam non comprehenderunt[1]. » Quod initium sancti Evangelii, cui nomen est secundum Joannem, quidam Platonicus, sicut a sancto sene Simpliciano, qui postea Mediolanensi Ecclesiæ præsedit episcopus, solebamus audire, aureis litteris conscribendum, et per omnes Ecclesias in locis eminentissimis proponendum esse dicebat. Sed ideo viluit superbis Deus ille magister, quia « Verbum caro factum est, et habitavit in nobis[2] : » ut parum sit miseris quod ægrotant, nisi se in ipsa etiam ægritudine extollant, et de medicina qua sanari poterant, erubescant. Non enim hoc faciunt ut erigantur, sed ut cadendo gravius affligantur.

[1] Joan. 1, 1-5. — [2] Ibid. 14.

CAPUT XXX.

Quanta platonici dogmatis Porphyrius refutaverit, et dissentiendo correxerit.

Si post Platonem aliquid emendare existimatur indignum, cur ipse Porphyrius nonnulla et non parva emendavit? Nam Platonem, animas hominum post mortem revolvi usque ad corpora bestiarum[1], scripsisse certissimum est. Hanc sententiam Porphyrii doctor tenuit et Plotinus : Porphyrio tamen jure displicuit. In hominum sane, non sua quæ demiserant, sed alia nova corpora redire humanas animas arbitratus est. Puduit scilicet illud credere, ne mater fortasse filium in mulam revoluta vectaret : et non puduit hoc credere, ubi revoluta mater in puellam filio forsitan nuberet. Quanto creditur honestius quod sancti et veraces Angeli docuerunt, quod Prophetæ Dei Spiritu acti locuti sunt, quod ipse quem venturum Salvatorem præmissi nuntii prædixerunt, quod missi Apostoli qui orbem terrarum Evangelio repleverunt? Quanto, inquam, honestius creditur reverti semel animas ad corpora propria, quam reverti toties ad diversa? Verumtamen, ut dixi, ex magna parte in hac opinione correctus est Porphyrius, ut saltem in solos homines humanas animas præcipitari posse, sentiret; belluinos autem carceres evertere minime dubitaret. Dicit etiam Deum ad hoc animam mundo dedisse, ut materiæ cognoscens mala, ad Patrem recurreret, nec aliquando jam talium polluta contagione teneretur. Ubi etsi aliquid inconvenienter sapit, magis enim data est corpori, ut bona faceret; non enim mala

[1] Plato in Phædone, in Timæo, et lib. x, de republica.

disceret, si non faceret : in eo tamen aliorum Platonicorum opinionem, et non in re parva emendavit, quod mundatam ab omnibus malis animam et cum Patre constitutam, nunquam jam mala mundi hujus passuram esse confessus est. Qua sententia profecto abstulit, quod esse platonicum maxime perhibetur, ut mortuos ex vivis, ita vivos ex mortuis semper fieri[1] : falsumque esse ostendit, quod platonice videtur dixisse Virgilius in campos Elysios purgatas animas missas, (quo nomine tanquam per fabulam videntur significari gaudia beatorum,) ad fluvium Letheum evocari[2] : hoc est, ad oblivionem præteritorum :

Scilicet immemores supera ut convexa revisant.
Rursus et incipiant in corpora velle reverti[3].

Merito displicuit hoc Porphyrio : quoniam revera credere stultum est ex illa vita, quæ beatissima esse non poterit, nisi de sua fuerit æternitate certissima, desiderare animas corporum corruptibilium labem, et inde ad ista remeare, tanquam hoc agat summa purgatio, ut inquinatio requiratur. Si enim quod perfecte mundantur, hoc efficit, ut omnium obliviscantur malorum, malorum autem oblivio facit corporum desiderium, ubi rursus implicentur malis; profecto erit infelicitatis causa, summa felicitas; stultitiæ causa, perfectio sapientiæ, et immunditiæ causa, summa mundatio. Nec veritate ibi beata erit anima, quandiucumque erit, ubi oportet fallatur, ut beata sit. Non enim beata erit, nisi secura. Ut autem secura sit, falso putabit semper se beatam fore; quoniam aliquando erit et misera. Cui ergo gaudendi causa falsitas erit, quomodo de veritate gaudebit? Vidit hoc Porphyrius, purgatamque animam ob hoc reverti dixit ad Patrem, ne aliquando jam malorum polluta contagione teneatur. Falso igitur a

[1] Plato in Phædone. — [2] Id. lib. x, de republica. — [3] Virg. Æneid. vi.

quibusdam Platonicis est creditus quasi necessarius orbis ille, ab eisdem abeundi et ad eadem revertendi. Quod etiamsi verum esset, quid hoc scire prodesset, nisi forte inde se nobis auderent præferre Platonici, quia id nos in hac vita jam nesciremus, quod ipsi in alia meliore vita purgatissimi et sapientissimi fuerant nescituri, et falsum credendo beati futuri? Quod si absurdissimum et stultissimum est dicere, Porphyrii profecto est præferenda sententia his, qui animarum circulos alternante semper beatitate et miseria suspicati sunt. Quod si ita est, ecce Platonicus in melius a Platone dissentit : ecce vidit quod ille non vidit, nec post talem ac tantum magistrum refugit correctionem, sed homini præposuit veritatem.

CAPUT XXXI.

Contra argumentum Platonicorum, quo animam humanam Deo asserunt esse coæternam.

Cur ergo non potius Divinitati credimus de his rebus, quas humano ingenio pervestigare non possumus, quæ animam quoque ipsam non Deo coæternam, sed creatam dicit esse, quæ non erat? Ut enim hoc Platonici nollent credere, hanc utique causam idoneam sibi videbantur afferre, quia nisi quod semper antea fuisset, sempiternum deinceps esse non posset. Quanquam et de mundo et de his, quos in mundo deos a Deo factos scribit Plato [1], apertissime dicat eos esse cœpisse, et habere initium, finem tamen non habituros, sed per Conditoris potentissimam voluntatem in æternum permansuros esse perhi-

[1] Plato in Timæo.

beat. Verum id quomodo intelligant, invenerunt non esse hoc videlicet temporis, sed substitutionis initium. « Sicut enim, inquiunt, si pes ex æternitate semper fuisset in pulvere, semper ei subesset vestigium; quod tamen vestigium a calcante factum nemo dubitaret, nec alterum altero prius esset, quamvis alterum ab altero factum esset : sic, inquiunt, et mundus atque in illo dii creati, et semper fuerunt, semper existente qui fecit, et tamen facti sunt. » Numquid ergo, si anima semper fuit, etiam miseria ejus semper fuisse dicenda est? Porro si aliquid in illa, quod ex æterno non fuit, esse cœpit ex tempore, cur non fieri potuerit, ut ipsa esset ex tempore, quæ antea non fuisset? Deinde beatitudo quoque ejus post experimentum malorum firmior et sine fine mansura, sicut iste confitetur, procul dubio cœpit ex tempore, et tamen semper erit, cum antea non fuerit. Illa igitur omnis argumentatio dissoluta est, qua putatur nihil esse posse sine fine temporis, nisi quod initium non habet temporis. Inventa est enim animæ beatitudo, quæ cum initium temporis habuerit, finem temporis non habebit. Quapropter divinæ auctoritati humana cedat infirmitas, eisque beatis et immortalibus de vera religione credamus, qui sibi honorem non expetunt, quem Deo suo, qui etiam noster est, deberi sciunt; nec jubent ut sacrificium faciamus, nisi ei tantummodo, cujus et nos cum illis, ut sæpe dixi et sæpe dicendum est, sacrificium esse debemus, per eum sacerdotem offerendi, qui in homine quem suscepit, secundum quem et sacerdos esse voluit, etiam usque ad mortem sacrificium pro nobis dignatus est fieri.

CAPUT XXXII.

De universali via animæ liberandæ, quam Porphyrius male quærendo non reperit, et quam sola gratia christiana reseravit.

I. Hæc est religio, quæ universalem continet viam animæ liberandæ; quoniam nulla nisi hac liberari potest. Hæc est enim quodam modo regalis via, quæ una ducit ad regnum, non temporali fastigio nutabundum, sed æternitatis firmitate securum. Cum autem dicit Porphyrius in primo juxta finem de regressu animæ libro, nondum receptam unam quamdam sectam, quæ universalem contineat viam animæ liberandæ, vel a philosophia verissima aliqua, vel ab Indorum moribus ac disciplina, aut inductione Chaldæorum, aut alia qualibet via, nondumque in suam notitiam eamdem viam historiali cognitione perlatam; procul dubio confitetur esse aliquam, sed nondum in suam venisse notitiam. Ita ei non sufficiebat quidquid de anima liberanda studiosissime didicerat, sibique, vel potius aliis nosse ac tenere videbatur. Sentiebat enim adhuc sibi deesse aliquam præstantissimam auctoritatem, quam de re tanta sequi oporteret. Cum autem dicit vel a philosophia verissima aliqua nondum in suam notitiam pervenisse sectam, quæ universalem contineat viam animæ liberandæ, satis, quantum arbitror, ostendit, vel eam philosophiam, in qua ipse philosophatus est, non esse verissimam, vel ea non contineri talem viam. Et quomodo jam potest esse verissima, qua non continetur hæc via? Nam quæ alia via est universalis ani-

mæ liberandæ, nisi qua universæ animæ liberantur, ac per hoc sine illa nulla anima liberatur? cum autem addit et dicit : « Vel ab Indorum moribus et disciplina, vel ab inductione Chaldæorum, vel alia qualibet via ; » manifestissima voce testatur, neque illis quæ ab Indis, neque illis quæ a Chaldæis didicerat, hanc universalem viam animæ liberandæ contineri; et utique se a Chaldæis oracula divina sumpsisse, quorum assiduam commemorationem facit, tacere non potuit. Quam vult ergo intelligi animæ liberandæ universalem viam nondum receptam, vel ex aliqua verissima philosophia, vel ex earum gentium doctrinis, quæ magnæ velut in divinis rebus habebantur, quia plus apud eas curiositas valuit quorumque Angelorum cognoscendorum et colendorum, nondumque in suam notitiam historiali cognitione perlatam? Quænam ista est universalis via, nisi quæ non suæ cuique genti propria, sed universis gentibus quæ communis esset, divinitus impertita est? Quam certe iste homo non mediocri ingenio præditus esse non dubitat. Providentiam quippe divinam sine ista universali via liberandæ animæ genus humanum relinquere potuisse non credit. Neque enim ait non esse, sed hoc tantum bonum tantumque adjutorium nondum receptum, nondum in suam notitiam esse perlatum : nec mirum. Tunc enim Porphyrius erat in rebus humanis, quando ista liberandæ animæ universalis via, quæ non est alia quam religio christiana, oppugnari permittebatur ab idolorum dæmonumque cultoribus regibusque terrenis, propter asserendum et consecrandum Martyrum numerum, hoc est, testium veritatis, per quos ostenderetur omnia corporalia mala pro fide pietatis et commendatione veritatis esse toleranda. Videbat ergo ista Porphyrius, et per hujusmodi persecutiones cito istam viam perituram, et propterea non esse ipsam liberandæ animæ universalem

putabat, non intelligens hoc quod eum movebat, et quod in ejus electione perpeti metuebat, ad ejus confirmationem robustioremque commendationem potius pertinere.

II. Hæc est igitur animæ liberandæ universalis via, id est, universis gentibus divina miseratione concessa, cujus profecto notitia ad quoscumque jam venit, et ad quoscumque ventura est, nec debuit, nec debebit ei dici : « Quare modo? et quare sero? » quoniam mittentis consilium non est humano ingenio penetrabile. Quod sensit etiam iste, cum dixit nondum receptum hoc donum Dei, et nondum in suam notitiam fuisse perlatum. Nec enim propterea verum non esse judicavit, quia nondum in suam fidem receptum fuerat, vel in notitiam nondum pervenerat. Hæc est, inquam, liberandorum credentium universalis via, de qua fidelis Abraham divinum accepit oraculum : « In » semine tuo BENEDICENTUR omnes gentes[1]. » Qui fuit quidem gente Chaldæus, sed ut talia promissa perciperet, et ex illo propagaretur semen dispositum per Angelos in manu Mediatoris[2], in quo esset ista liberandæ animæ universalis via, hoc est omnibus gentibus data, jussus est discedere de terra sua et de cognatione sua et de domo patris sui[3]. Tunc ipse primitus a Chaldæorum superstitionibus liberatus, unum verum Deum sequendo coluit, cui hæc promittenti fideliter credidit. Hæc est universalis via, de qua in sancta prophetia dictum est : « Deus mise» reatur nostri, et benedicat nos ; illuminet vultum suum » super nos, et misereatur nostri : ut cognoscamus in terra » viam tuam, in omnibus gentibus Salutare tuum[4]. » Unde tanto post ex Abrahæ semine carne suscepta, de se ipso ait ipse Salvator : « Ego sum via, et veritas, et vita[5]. » Hæc est universalis via, de qua tanto ante tempore pro-

[1] Gen. XXII, 18. et XXVI, 4. — [2] Gal. III, 19. — [3] Gen. XII, 1. — [4] Psal. LXIV, 2. — [5] Joan. XIV, 6.

phetatum est : « Erit in novissimis diebus manifestus mons » domus Domini, paratus in cacumine montium, et extol- » letur super colles ; et venient ad eum universæ gentes, » et ingredientur nationes multæ, et dicent : Venite, ascen- » damus in montem Domini et in domum Dei Jacob, et an- » nuntiabit nobis viam suam, et ingrediemur in ea. Ex Sion » enim prodiet lex, et verbum Domini ab Jerusalem[1]. » Via ergo ista non est unius gentis, sed universarum gentium. Et lex verbumque Domini non in Sion et Jerusalem remansit ; sed inde processit, ut se per universa diffunderet. Unde ipse Mediator post resurrectionem suam Disci- » pulis trepidantibus ait : « Oportebat impleri quæ scripta » sunt in Lege, et Prophetis, et Psalmis de me. Tunc ape- » ruit illis sensum, ut intelligerent Scripturas, et dixit eis » quia oportebat Christum pati, et resurgere a mortuis ter- » tio die, et prædicari in nomine ejus pœnitentiam et re- » missionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab » Jerusalem.[2] » Hæc est igitur universalis animæ liberandæ via, quam sancti Angeli sanctique Prophetæ prius in paucis hominibus ubi potuerunt Dei gratiam reperientibus, et maxime in hebræa gente, cujus erat ipsa quodam modo sacrata respublica, in prophetationem et prænuntiationem Civitatis Dei ex omnibus gentibus congregandæ, et tabernaculo, et templo, et sacerdotio, et sacrificiis significaverunt, et eloquiis quibusdam manifestis, plerisque mysticis, prædixerunt ; præsens autem in carne ipse Mediator, et beati ejus Apostoli jam Testamenti novi gratiam revelantes apertius indicarunt, quæ aliquanto occultius superioribus sunt significata temporibus, pro ætatum generis humani distributione ; sicut eam Deo sapienti placuit ordinare, mirabilium operum divinorum, quorum superius pauca jam posui, contestantibus signis. Non enim apparuerunt

[1] Isai. II, 2, 3. — [2] Luc XXIV, 44-47.

tantummodo visiones angelicæ, et cœlestium ministrorum sola verba sonuerunt: verumetiam hominibus Dei verbo simplicis pietatis agentibus spiritus immundi de hominum corporibus ac sensibus pulsi sunt; vitia corporis languoresque sanati; fera animalia terrarum et aquarum, volatilia cœli, ligna, elementa, sidera, divina jussa fecerunt, inferna cesserunt, mortui revixerunt: exceptis ipsius Salvatoris propriis singularibusque miraculis, maxime nativitatis et resurrectionis; in quorum uno maternæ virginitatis tantummodo sacramentum; in altero autem etiam eorum, qui in fine resurrecturi sunt, demonstravit exemplum. Hæc via totum hominem mundat, et immortalitati mortalem ex omnibus, quibus constat, partibus præparat. Ut enim non alia purgatio ei parti quæreretur, quam vocat intellectualem Porphyrius, alia ei, quam vocat spiritalem, aliaque ipsi corpori, propterea totum suscepit veracissimus potentissimusque mundator atque salvator. Præter hanc viam, quæ partim cum hæc futura prænuntiantur, partim cum facta nuntiantur, nunquam generi defuit humano, nemo liberatus est, nemo liberatur, nemo liberabitur.

III. Quod autem Porphyrius universalem viam animæ liberandæ nondum in suam notitiam historiali cognitione dicit esse perlatam, quid hac historia vel illustrius inveniri potest, quæ universum orbem tanto apice auctoritatis obtinuit, vel fidelius, in qua ita narrantur præterita, ut futura etiam prædicantur; quorum multa videmus impleta, ex quibus ea, quæ restant, sine dubio speremus implenda? Non enim potest Porphyrius, vel quicumque Platonici, etiam in hac via quasi terrenarum rerum et ad istam vitam mortalem pertinentium, divinationem prædictionemque contemnere: quod merito in aliis vaticinationibus et quorumlibet modorum vel artium divinatio-

nibus faciunt. Negant enim hæc vel magnorum hominum, vel magni esse pendenda : et recte. Nam vel inferiorum fiunt præsentione causarum, sicut arte medicinæ quibusdam antecedentibus signis plurima eventura valetudini prævidentur ; vel immundi dæmones sua disposita facta prænuntiant, quorum jus et in mentibus atque cupiditatibus iniquorum ad quæque congruentia facta ducendis quodam modo sibi vindicant, et in materia infima fragilitatis humanæ. Non talia sancti homines in ista universali animarum liberandarum via gradientes, tanquam magna prophetare curarunt : quamvis et ista eos non fugerint, et ab eis sæpe prædicta sint, ad eorum fidem faciendam, quæ mortalium sensibus non poterant intimari, nec ad experimentum celeri facilitate perduci. Sed alia erant vere magna atque divina, quæ quantum dabatur, cognita Dei voluntate, futura nuntiabant. Christus quippe in carne venturus, et quæ in illo tam clara perfecta sunt atque in ejus nomine impleta, pœnitentia hominum et ad Deum conversio voluntatum, remissio peccatorum, gratia justitiæ, fides piorum et per universum orbem in veram divinitatem multitudo credentium, culturæ simulacrorum dæmonumque subversio et a tentationibus exercitatio, proficientium purgatio et liberatio ab omni malo, judicii dies, resurrectio mortuorum, societatis impiorum æterna damnatio, regnumque æternum gloriosissimæ Civitatis Dei conspectu ejus immortaliter perfruentis in hujus viæ Scripturis prædicta atque promissa sunt : quorum tam multa impleta conspicimus, ut recta pietate futura esse cætera confidamus. Hujus viæ rectitudinem usque ad Deum videndum, eique in æternum cohærendum, in sanctarum Scripturarum, qua prædicatur atque asseritur, veritate, quicumque non credunt, et ob hoc nec intelligunt, oppugnare possunt, sed expugnare non possunt.

IV. Quapropter in decem libris istis, etsi minus quam nonnullorum de nobis expectabat intentio, tamen quorumdam studio, quantum verus Deus et Dominus adjuvare dignatus est, satisfecimus, refutando contradictiones impiorum, qui Conditori sanctæ Civitatis, de qua disputare instituimus, deos suos præferunt. Quorum decem librorum quinque superiores adversus eos, conscripti sunt, qui propter bona vitæ hujus deos colendos putant; quinque autem posteriores adversus eos qui cultum deorum propter vitam, quæ post mortem futura est, servandum existimant. Deinceps itaque, ut in primo libro polliciti sumus, de duarum Civitatum, quas in hoc sæculo perplexas diximus invicemque permixtas, exortu et procursu et debitis finibus, quod dicendum arbitror, quantum divinitus adjuvabor, expediam.

ANNOTATIONES.

Annotatio (1) pag. 6.

Augustinum prætcrierunt nonnulla hujus rei litteris græcis et latinis consignata exempla. Nam refert Arianus lib. ii. de rebus gestis Alexandri, capta Tyro, iis qui in templum Herculis confugerant, Alexandrum perpercisse. De Agesilao etiam Xenophon in Agesilao et lib. iv de rebus Græcorum, Pausanias lib. iii. in Laconica, Plutarchus et Æmilius Probus in Agesilao, narrant ipsum, Atheniensibus et Bœotiis eorumque sociis devictis, noluisse eos lædi qui in Minervæ templum se receperant.

Annotatio (2) pag. 10.

Quia verba nunc laudata ab Augustino Cæsaris sunt apud Sallustium, non Catonis, ideo in Amerbachiana editione, quam hic secuti sunt Lovanienses, interpretibus hujus operis Valoisio et Trivetho emendare visum est *Cæsar :* tametsi libri, ut ipsi observant, communiter haberent *Cato.* Quid si in eos Augustinus, quod eruditis nonnunquam contingit, memoria lapus est, aut Sallustio usus vario sive mendoso ?

Annotatio (3) pag. 25.

Ut Diogenes Cynicus, Anaxagoras, Theodorus Cyrenæus, et alii. Vide Senec. lib. de Tranquillitate animi c. 14. et epist. 92. Cicer. in prima Tusc. etc.

Annotatio (4) pag. 36.

Scripti libri omnes prope *Fas obstat.* Et loco *innabilis,* habent *inamabilis.* Quidem etiam *tristisque* pro *tristique;* et *undæ,* pro *unda.* Nec pauciores ibi discrepantiæ repertæ sunt in Virgilianis veteribus libris.

Annotatio (5) pag. 45.

Hoc martyrii genere celebritatem olim obtinuere in Ecclesia, laudatæ ab Ambrosio lib. III. de Virginibus, et epist. 7. ad Simplic. Pelagia ejusque sorores et mater: non aliæ forsitam, ut Baronius ad an. 303. suspicatur, ab iis de quibus Euseb. lib. VIII. hist. eccl. cap. 24.

Annotatio (6) pag. 54.

Locus theatri sic est appellatus, quod subselliis ad spectatorum consessum apte instructus caveæ formam quamdam referret. *Caveæ consessum* legere est in Æneid. v. et VIII. Itemque *caveæ* nomen sensu eodem usurpat Cicer. de Amic. et de Senect. Seneca de Tranquil. animi c. 11 Tertul. de Spectac. c. 30. Chrys. hom. de Kal. Cassiod. lib. 4. Var. ep. 52. Denique August. lib. 1. de Consensu Evang. c. 33. *Cadunt,* inquit, *theatra, caveæ turpitudinum et publicæ professiones flagitiorum.*

Annotatio (7) pag. 57.

Confessos, non declaratione ultima, cum apertæ erunt conscientiæ in futura vita, ut Ludovicus Vives interpretatur; sed professione christianæ fidei, quæ ab iis in vita præsenti fieri debet ut ad Christi familiam admittantur.

Annotatio (8) pag. 64.

Cœlesti huic *virgini* præcipuus in Africa cultus tribuebatur, teste Tertulliano in Apologetico c. 24. De illa idem ipse in ejusdem libri, capite 23, et multis locis Augustinus, ut Enarrat. in Psalm. LXII. num. 7. et in Psalm. XCVIII. num. 14. et Ser. 105. cap. 9. Hanc Ludovicus Vives, nulla coactus auctoritate aut ratione, confundit hic loci cum deûm matre Berecynthia; Augustinus contra manifeste distinguit, interposita copulante particula, subjiciens, et *Berecynthiæ matri omnium*, id est, *deorum et dearum*: quod supplendum relinquebatur in MSS. Nam in editis additum est, *deorum*.

Pridie idus Apr. mater deûm magna pompa a suis sacerdotibus ad Almonem fluvium, qui non procul ab Urbe in Tiberim influit, producebatur, ibique ad confluentem duorum amnium abluebatur vetere instituto. Nam quo primum die ex Asia illuc est advecta, a sacerdote lota est, isque mos postea sacer fuit et singulis annis repetitus. De quo more Lucanus in I. Ovidius in IV. Fast. Prudentius in martyrio Romani.

Annotatio (9) pag. 67.

Fugalia, festa fuerunt Romæ in memoriam expulso-

rum regum et liberatæ reipublicæ instituta, quæ mense Februario celebrabantur post exacta Terminalia.

ANNOTATIO (10) pag. 70.

Non extant hi Ciceronis libri, quorum fragmenta quædam, præter Augustinum, referunt Seneca, Nonius, Agellius, Lactantius, etc.

ANNOTATIO (11) pag. 74.

Labeones extitere tres, juris civilis scientia clari : sed unus omnium doctissimus Antistius Labeo, qui cum Cæsare Augusto vixit, non juris modo, sed totius antiquitatis peritissimus, de quo hic Augustinus. De eodem Suetonius in Augusto c. 54. Agellius lib. I. c. 12, et lib. XIII. c. 10 et 12.

ANNOTATIO (12) pag. 75.

Curia, locus in quo senatus habebatur, pro senatoribus ponitur ; Capitolium, quod templum Jovis erat, pro ipsis diis.

ANNOTATIO (13) pag. 76.

Tribu moveri, quæ pœna erat hominum plebeii seu tertii ordinis, idem fuisse atque ex una tribu nobiliore transferri in ignobiliorem, intelligitur ex Livio lib. XLV. Confer Tertull. de Spectac. c. 22.

Annotatio (14) pag. 82.

Circenses ludos Neptuno equestri primus Romæ celebravit Romulus, ut fœminas, quas a vicinis populis non poterat ad conjugium impetrare, potissimum Sabinas virgines spectaculi causa evocatas raperet. Dicti sunt a priscis Consualia, ex nomine, ut ferunt, Considei, Neptuni scilicet equestris, a quo opem Romulus consiliumque in conjugiorum difficultate quæsierat. De his Livius lib. I.

Annotatio (15) pag. 90.

Tiberium Gracchum intelligit, a Scipione Nasica, ejus, qui optimus vir a senatu judicatus erat, nepote, quod Agrariam legem tulisset, et tribunatum sibi continuari vellet, occisum: Scipione Africano minore, de quo hic loquitur, bello interim a Numantium gerente.

Annotatio (16) pag. 94.

Carbones, ut Cicero lib. IX. epist. ad Pætum 21 scribit, multi fuerunt ex Papyria gente. Hic de quo Augustinus, Cneus Papyrius Carbo Marianas partes secutus, et a Sylla victus, fugit in Siciliam, ibique Lilybæi a Pompeio interfectus est.

Annotatio (17) pag. 97.

Fuit ille Quintus Metellus Numidicus L. Metellus pontificis nepos, de quo Plinius lib. VII, cap. 45 et 48. Valerius lib. VII, cap. 1. Filios quatuor tantum habuisse observant Vives et Coquæus. Hic tamen libri omnes, quos inspicere licuit, *quinque filios consulares* ferunt.

ANNOTATIO (18) pag. 111.

Hoc ipsum Augustinus in epist. ad Deogratias 102, n. 15. docet. *Salus*, inquit, *religionis hujus. . . . nulli nunquam fuit, qui dignus fuit, etc.*

ANNOTATIO (19) pag. 127.

Tatium non Romulus, sed Laurentes interfecerunt: eam rem vero minus ægre quam dignum erat tulisse Romulum ferunt. Liv. lib. I.

ANNOTATIO (20) pag. 187.

Quis Pomponius sit ignoratur, an Atticus, an L. Pomp. Attelanarum scriptor, an Cn. Pomp. orator, qui omnes vixerunt cum Cicerone: an qui post Ciceronem fuere Pomp. Mela, an Julius Pomp. Tragicus, cujus Quintilianus meminit, an Juris-consultus.

ANNOTATIO (21) pag. 210.

Plutarchus in historia Numæ scribit ab ipso vetitum Romanis, ne existimarent imaginem Dei, aut hominis speciem aut animalis habere formam; atque in prioribus 170 annis templa quidem erecta, simulacra vero corporum ab ipsis nulla dedicata. Confer. Plin. lib. XXXII, cap. 4.

ANNOTATIO (22) pag. 225, lin. 11.

Fieri tamen posse ut superfœtet mulier, et factum esse

nonnunquam ut concepto uno fœtu alterum conceperit, docet Aristoteles, lib. VII, de histor. animalium, Plinius lib. VII, cap. 11, et Hippocrates, lib. de superfœtatione.

ANNOTATIO (23) pag. 255.

Erratum est in prænomine : dicebatur enim, non L. sed P. Valerius Publicola. Et non in suo quarto consulatu obiit, sed anno post, Virginio et Cassio Coss. sexto anno post expulsos reges. Livius lib. II, Dionysius V.

ANNOTATIO (24) pag. 263.

Augustino consentit Orosius. At polybius lib. I, per viginti et quatuor annos peractum scribit : quia videlicet annos ipse ab occasione movendi belli numerat, alii vero ab ejus susceptione.

ANNOTATIO (25) pag. 265.

Plus quam ducenta millia Gothorum fuisse ferunt Paulus Æmilius lib. I hist. Francorum, Orosius lib. VII, cap. 37 et alii. Hac Radagaisi clades sub Honorio contigit, anno Christi 406. Vide Augustini, Sermonem 105, cap. 10.

ANNOTATIO (26) pag. 274.

Alludit ad illud Virgilii Eclog. III. *Sed faciles Nymphæ risére.* Tametsi eo loci *faciles* dictæ intelligantur, non ad ridendum, sed ad exaudiendum.

Annotatio (27) pag. 278.

Apud Ciceronem : *Tu bellicam disciplinam.*

Annotatio (28) pag. 280.

Duum viri sacrorum a Tarquinio Superbo instituti fuerant, ut scribit Dionysius lib, iv. qui sacris libris legendis carminibusque Sybillæ et fatis romani populi interpretandis præssent. Cum plebs deinde ex suis creari instaret, aucto numero, facti sunt decem. His demum additi quinque, qui numerus postea mansit.

Annotatio (29) pag. 307.

Hunc Liberum Cicero ii, de Natura deorum, docet alium esse a Libero Baccho Jovis et Semelis filio.

Annotatio (30) pag. 319.

Iovis et *Jupiter* perinde in recto dicebatur : sed usus demum obtinuit, et in obliquo *Iovis*, in recto *Jupiter*, tantum diceretur.

Annotatio (31) pag. 363.

Diogenes ille, non Cynicus, sed Apolloniates, de quo Cicero ii in Natura deorum.

Annotatio (32) pag. 379.

Libro scilicet de Doctrina christiana secundo, cap. 28. Vide Retract. ii, 4.

Annotatio (33) pag. 379.

Platonem ex sacris Hæbreorum Libris hausisse et transcripsisse quam plura, affirmant Justinus martyr in orat. parænet. ad gentes, Origenes contra Celsum lib. vi. Clemens Alexand. lib. i. Stromatum, et orat. exhortat. ad gentes, Eusebius lib. xi. de præparatione Evangel. Ambrosius fer. 18. in Psalm. cxviii. At contra Lactantius lib. iv de vera Sapientia cap. 2, ipsum dicit indagandæ veritatis amore peregrinantem ad Judæos non accessisse.

Annotatio (34) pag. 376.

Corpora dæmonibus concedit Origines lib. ii. Periarch. cap. 8. Tertullianus lib. de Carne Christi, aliique veterum plures : nec denegat hic Augustinus, qui eosdem animalia aëria et ætheria vocat lib. i. contra Academ. n. 20. epist. 9 n. 3 et lib. 3. de Genesi ad litt. cap. 10. *Quoniam* uti postremo isto loco dicit, *corporum aëriorum naturæ vigent.*

Annotatio (35) pag. 399.

Quæ huc affert Augustinus, sunt ex dialogo Hermetis Asclepio, qui ab Apuleio Madaurensi in latinum conversus prænotatur : sed Apuleii latinitas ibi desideratur ab eruditis.

Annotatio (36) pag. 393 lin. 14.

De Magia postulatus fuit Apuleius apud Claudium Africæ præfectum minime Christianum.

Annotatio (37) pag. 467.

Goëtia genus magiæ est quæ fit per excitationem mortuorum, sic dicta a planctu circa sepulcra. Theurgia vero, quasi divina operatio, appellatur ea qua dii seu dæmones certis sacrificiis et cæremoniis paganorum opinione bonis invocantur.

Annotatio (38) ibid.

Persimilem in lib. xii de Genesi ad litt. cap. 24 reperies distinctionem, scilicet visionis intellectualis, spiritalis et corporalis.

Annotatio (39) ibid.

Taletas vocabant expiationes et sacrificia quædam perfecta quibus nihil deesset.

Annotatio (40) pag. 502.

Vel legum periculis; quia leges civiles pœnas magicæ arti constituerunt: *vel ipsius actionis;* nam periculosa res est, nisi rite exerceatur. Irritantur enim dæmones et magna inferunt mala imperite excantanti, quod multis exemplis ostenderunt: quippe amant perfectam impietatem, a qua difficilis sit ad pietatem recursus, ideo terroribus ad eam homines impellunt.

CONCORDANTIA

BIBLIOTHECÆ GALLICÆ CUM LATINA.

BIBLIOTHECA LATINA.			BIBLIOTHICA GALLICA.	
De Civit. Dei,	lib. I,	pag. 3.	Ejusdem fragmenta, tom. XXI,	pag. 183-203.
—	lib. II,	60.	Ibid.	203-213.
—	lib. III,	110.	Ibid.	213-218.
—	lib. IV,	164.	Ibid.	218-223.
—	lib. V,	215.	Ibid.	223-235.
—	lib. VI,	272.	Ibid.	235-236.
—	lib. VII,	305.	Ibid.	236-239.
—	lib. VIII,	360.	Ibid.	239-242.
—	lib. IX,	414.	Ibid.	242-246.
—	lib. X,	451.	Ibid.	246-251.

INDEX

TOMI CENTESIMI NONI.

DE CIVITATE DEI.

LIBER I.

Paganos reprehendit, qui orbis calamitates, maximeque Romanæ urbis recentem a Gothis vastationem christianæ religioni, qua deorum cultus prohibetur, tribuebant. Agit de commodis et incommodis, quæ tunc bonis et malis, ut solet, fuerunt communia. Illorum denique retundit procacitatem, qui christianarum fœminarum violatum a militibus pudorem objectabant.

Præfatio. De suscepti operis consilio et argumento. page 3

Caput. I De adversariis nominis Christi; quibus, in vastatione Urbis, propter Christum barbari pepercerunt. 4

II. Quod nulla unquam bella ita gesta sint, ut victores propter deos eorum, quos vicerant, parcerent victis. 6

III. Quam imprudenter Romani deos penates, qui Trojam custodire non potuerant, sibi crediderint profuturos. 7

IV. De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Græcis; et basilicis Apostolorum, quæ omnes ad se confugientes a barbaris defenderunt. 9

V. De generali consuetudine hostium, victas civitates evertentium, quid Cæsar senserit. 10

VI. Quod ne Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis. 11

VII. Quod in eversione Urbis, quæ aspere gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quæ vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi. 13

Caput viii. De commodis atque incommodis, quæ bonis ac malis plerumque communia sunt. 14
ix. De causis correptionum, propter quas et boni et mali pariter flagellantur. 16
x. Quod sanctis in amissione rerum temporalium nihil pereat. 19
xi. De fine temporalis vitæ, sive longioris, sive brevioris. 23
xii. De sepultura humanorum corporum, quæ Christianis etiamsi fuerit negata, nil adimit. 24
xiii. Quæ sit ratio sanctorum corpora sepeliendi. 26
xiv. De captivitate sanctorum, quibus nunquam divina solatia defuerunt. 27
xv. De Marco Regulo, in quo captivitatis, ob religionem etiam sponte tolerandæ, extat exemplum, quod tamen illi deos colenti prodesse non potuit. 28
xvi. An stupris, quæ etiam sanctarum forte virginum est passa captivitas, contaminari potuerit virtus animi sine voluntatis assensu. 31
xvii. De morte voluntaria ob metum pœnæ sive dedecoris. 32
xviii. De aliena violentiarum libidine, quam in oppresso corpore mens invita perpetitur. 33
xix. De Lucretia, quæ se ob illatum sibi stuprum peremit. 34
xx. Nullam esse auctoritatem, quæ Christianis in qualibet causa jus voluntariæ necis tribuat. 37
xxi. De interfectionibus hominum, quæ ab homicidii crimine excipiuntur. 39
xxii. Quod nunquam possit mors voluntaria ad magnitudinem animi pertinere. 40
xxiii. Quale exemplum sit Catonis, qui se, victoriam Cæsaris non ferens, interemit. 41
xxiv. Quod in ea virtute, qua Regulus Catone præstantior fuit, multo magis emineant Chistiani. 42
xxv. Quod peccatum non per peccatum debeat declinari. 43
xxvi. De his, quæ fieri non licent, cum a sanctis facta noscutnur, qau ratione facta credenda sint. 44
xxvii. An propter declinationem peccati, mors spontanea appetenda sit 46
xxviii. Quo judicio Dei in corpora continentium libido hostilis peccare permissa sit. 48
xxix. Quid familia Christi respondere debeat infidelibus, cum exprobrant, quod eam a furore hostium non liberaverit Christus. 51
xxx. Quam pudendis prosperitatibus affluere velint, qui de christianis temporibus conquerentur. 52

Caput xxxi. Quibus vitiorum gradibus aucta sit in Romanis cupido regnandi. 53
xxxii. De scenicorum institutione ludorum. 54
xxxiii. De vitiis Romanorum, quos patriæ non correxit eversio. 55
xxxiv. De clementia Dei, quæ Urbis excidium temperavit. 56
xxxv. De latentibus inter impios Ecclesiæ filiis, et de falsis intra Ecclesiam Christianis. 57
xxxvi. De quibus causis sequenti disputatione sit disserendum. 58

LIBER II.

In quo disputatione instituta de malis, quæ ante Christum, vigente deorum falsorum cultu, perpessi sunt Romani, demonstratur primum eos morum malis et animi vitiis, quæ mala vel sola, vel maxima deputanda sunt, cumulatos procurantibus diis falsis, nedum liberatos fuisse.

Cap. i. De modo, qui necessitati disputationis adhibendus est. 60
ii. De his quæ primo volumine expedita sunt. 61
iii. De assumenda historia, qua ostendatur, quæ mala acciderint Romanis, cum deos colerent, antequam religio christiana obcresceret. 63
iv. Quod cultores deorum nulla unquam a diis suis præcepta probitatis acceperint, et in sacris eorum turpia quæque celebraverint. 64
v. De obscœnitatibus, quibus mater deùm a cultoribus suis honorabatur. 65
vi. Deos paganorum nunquam bene vivendi sanxisse doctrinam. 67
vii. Inutilia esse inventa philosophica, sine auctoritate divina, ubi quemque ad vitia pronum magis movet quod dii fecerint, quam quod homines disputarint. 68
viii. De ludis scenicis, in quibus dii non offenduntur editione suarum turpitudinum, sed placantur. 69
ix. Quid Romani veteres de cohibenda poëtica licentia senserint, quam Græci deorum secuti judicium, liberam esse voluerunt. 70
x. Qua nocendi arte dæmones velint vel falsa de se crimina, vel vera narrari. 72
xi. De scenicis apud Græcos in reipublicæ administrationem receptis, eo quod placatores deorum injuste ab hominibus spernerentur. 73

CAPUT XII. Quod Romani auferendo libertatem poëtis in homines, quam dederunt in deos, melius de se quam de diis suis senserint. 47
XIII. Debuisse intelligere Romanos, quod dii eorum, qui se turpibus ludis coli expetebant, indigni essent honore divino. 75
XIV. Meliorem fuisse Platonem, qui poëtis locum in bene morata urbe non dederit, quam hos deos, qui se ludis scenicis voluerint honorari. 77
XV. Quod Romani quosdam sibi deos, non ratione, sed adulatione instituerint. 80
XVI. Quod si diis ulla esset cura justitiæ, ab eis Romani accipere debuerint præcepta vivendi potius quam leges ab hominibus mutuari. 81
XVII. De raptu Sabinarum, aliisque iniquitatibus, quæ in civitate romana etiam laudatis viguere temporibus. 82
XVIII. Quæ de moribus Romanorum aut metu compressis, aut securitate resolutis Sallustii prodat historia. 84
XIX. De corruptione romanæ reipublicæ prius quam cultum deorum Christus auferret. 86
XX. Quali velint felicitate gaudere, et quibus moribus vivere, qui tempora christianæ religionis incusant. 88
XXI. Quæ sententia fuerit Ciceronis de romana republica. 90
XXII. Quod diis Romanorum nulla unquam cura fuerit, ne malis moribus respublica deperiret. 94
XXIII. Varietates rerum temporalium non ex favore aut impugnatione dæmonum, sed ex veri Dei pendere judicio. 96
XXIV. De Syllanis actibus, quorum se dæmones ostentaverint adjutores. 98
XXV. Quantum maligni spiritus ad flagitia incitent homines, cum in committendis sceleribus quasi divinam exempli sui interponunt auctoritatem. 100
XXVI. De secretis dæmonum monitis, quæ pertinebant ad bonos mores, cum palam in sacris eorum omnis nequitia disceretur. 102
XXVII. Quanta eversione publicæ disciplinæ Romani diis suis placandis sacraverint obscœna ludorum. 105
XXVIII. De christianæ religionis salubritate. 106
XXIX. De abjiciendo cultu deorum cohortatio ad Romanos. 107

LIBER III.

Ut in superiore libro de malis morum et animi, sic in præsente de corporis externarumque rerum incommodis ostendit Augustinus, Romanos a condita Urbe his assidue vexatos fuisse, atque ad avertenda id genus mala deos falsos, cum ante Christi adventum libere colerentur, nihil præstitisse.

CAP. I. De adversitatibus, quas solas mali metuunt, et quas semper passus est mundus, cum deos coleret. 110
II. An dii, qui et a Trojanis et a Græcis similiter colebantur, causas habuerint, quibus Ilium paterentur excindi? 111
III. Non potuisse offendi deos Paridis adulterio, quod inter ipsos traditur frequentatum. 113
IV. De sententia Varronis, qua utile esse dixit, ut se homines diis genitos mentiantur. 114
V. Non probari, quod dii adulterium Paridis punierint, quod in Romuli matre non ulti sunt. 115
VI. De parricidio Romuli, quod dii non vindicarunt. 116
VII. De eversione Ilii, quod dux Marii Fimbria excidit. 117
VIII. An debuerit diis Iliacis Roma committi. 119
IX. An illam pacem, quæ sub Numæ regno fuit, deos præstitisse credendum sit. Ibid
X. An optandum fuerit, quod tanta bellorum rabie romanum augeretur imperium, cum eo studio quo sub Numa actum est, et quietum esse potuisset et tutum. 121
XI. De simulacro Cumani Apollinis, cujus fletus creditus est cladem Græcorum, quibus opitulari non poterat, indicare. 123
XII. Quantos sibi deos Romani præter constitutionem Numæ adjecerint, quorum eos numerositas nihil juverit. 124
XIII. Quo jure, quo fœdere Romani obtinuerint prima conjugia. 125
XIV. De impietate belli, quod Albanis Romani intulerunt, et de victoria dominandi libidine adepta. 128
XV. Qualis Romanorum regum vita atque exitus fuerit. 131
XVI. De primis apud Romanos consulibus, quorum alter alterum patria pepulit, moxque ipse post atrocissima parricidia a vulnerato hoste vulneratus interiit. 135
XVII. Post initia consularis imperii, quibus malis vexata fuerit romana respublica, diis non opitulantibus quos colebat. 137
XVIII. Quantæ clades Romanos sub bellis punicis triverint, frustra deorum præsidiis expetitis. 142

Caput xix. De afflictione belli punici secundi, qua vires partis utriusque consumptæ sunt. 144
xx. De exitio Saguntinorum, quibus propter Romanorum amicitiam pereuntibus dii romani auxilium non tulerunt. 146
xxi. Quam ingrata fuerit romana civitas Scipioni liberatori suo, et in quibus moribus egerit, quando eam Sallustius optimam fuisse describit. 148
xxii. De Mithridatis edicto, quo omnes cives romanos, qui intra Asiam invenirentur, jussit occidi. 150
xxiii. De interioribus malis, quibus romana respublica exagitata est, præcedente prodigio, quod in rabie omnium animalium, quæ hominibus serviunt, fuit. 151
xxiv. De discordia civili, quam Gracchiæ seditiones excitaverunt. 152
xxv. De æde Concordiæ ex senatus-consulto in loco seditionum et cædium condita. 153
xxvi. De diversis generibus belli, quæ post conditam ædem Concordiæ sunt secuta. 155
xxvii. De bello civili Mariano, atque Syllano. 156
xxviii. Qualis fuerit Syllana victoria vindex Marianæ crudelitatis. 157
xxix. De comparatione Gothicæ irruptionis, cum eis cladibus quas Romani vel a Gallis, vel a bellorum civilium auctoribus exceperunt. 159
xxx. De connexione bellorum, quæ adventum Christi plurima et gravissima præcesserunt. 160
xxxi. Quam impudenter præsentia incommoda Christo imputent, qui deos colere non sinuntur, cum tantæ clades contra eos tempore quo colebantur extiterint. 161

LIBER IV.

In quo probatur amplitudinem romani imperii ac diuturnitatem ascribendam esse, non Jovi diisve paganorum, quibus singulis vix singulæ res et infima quæque committenda credebantur officia, sed uni vero Deo felicitatis auctori, cujus potestate ac judicio regna terrena constituuntur atque servantur.

Cap. i. De his quæ primo volumine disputata sunt. 164
ii. De his quæ libro secundo et tertio continentur. 166
iii. An latitudo imperii, quæ nonnisi bellis acquiritur, in bonis sive sapientium habenda sit, sive felicium. 168
iv. Quam similia sint latrociniis regna absque justitia. 170

CAPUT V. De fugitivis gladiatoribus, quorum potentia similis fuerit regiæ dignitatis. 170
VI. De cupiditate Nini regis, qui ut latius dominaretur, primus intulit bella finitimis. 172
VII. An regna terrena in ter profectus suos atque defectus, deorum vel juventur vel deserantur auxilio. 173
VIII. Quorum deorum præsidio putent Romani imperium suum auctum atque servatum, cum singulis vix singularum rerum tuitionem committendam esse crediderint. 175
IX. An imperii romani amplitudo et diuturnitas Jovi fuerit ascribenda, quem summum deum cultores ipsius opinantur. 177
X. Quas opiniones secuti sint, qui diversos deos diversis mundi partibus præfecerunt. 178
XI. De multis diis, quos doctores paganorum unum eumdemque Jovem esse defendunt. 181
XII. De opinione eorum, qui Deum animam mundi et mundum corpus Dei esse putaverunt. 184
XIII. De his qui sola rationalia animantia partes Dei unius esse asserunt. Ibid.
XIV. Augmenta regnorum Jovi incongruenter ascribi, cum, si Victoria, ut volunt, dea est, ipsa huic negotio sola sufficeret. 185
XV. An congruat bonis latius velle regnare. 186
XVI. Quid fuerit quod Romani omnibus rebus et omnibus motibus deos singulos deputantes, ædem Quietis extra portas esse voluerunt. 187
XVII. An, si Jovis summa potestas est, etiam Victoria dea debuerit æstimari. 188
XVIII. Felicitatem et Fortunam qui deas putant, qua ratione secernunt. 189
XIX. De Fortuna muliebri. 190
XX. De Virtute et Fide, quas pagani templis et sacris honoraverunt, prætermittentes alia bona, quæ similiter colenda fuerunt, si recte aliis divinitas tribuebatur. 191
XXI. Quod dona non intelligentes Dei, Virtute saltem et Felicitate debuerint esse contenti. 192
XXII. De scientia colendorum deorum, quam a se Varro gloriatur collatam esse Romanis. 194
XXIII. De Felicitate, quam Romani multorum veneratores deorum diu non coluerunt honore divino, cum pro omnibus sola sufficeret. 195
XXIV. Qua ratione defendant pagani, quod inter deos colant ipsa dona divina. 199

Caput xxv. De uno tantum colendo Deo, qui licet nomine ignoretur, tamen felicitatis dator esse sentitur. 200
xxvi. De ludis scenicis, quos sibi dii celebrari a suis cultoribus exegerunt. 201
xxvii. De tribus generibus deorum, de quibus Scævola pontifex disputavit. 202
xxviii. An ad obtinendum dilatandumque regnum profuerit Romanis cultus deorum. 204
xxix. De falsitate auspicii, quo romani regni fortitudo et stabilitas visa est indicari. 205
xxx. Qualia de diis gentium etiam cultores eorum se sentire fateantur. 207
xxxi. De opinionibus Varronis, qui reprobata persuasione populari, licet ad notitiam veri Dei non pervenerit, unum tamen Deum colendum esse censuerit. 209
xxxii. Ob quam speciem utilitatis principes gentium apud subjectos sibi populos falsas religiones voluerunt permanere. 211
xxxiii. Quod judicio et potestate Dei veri omnium regum atque regnorum ordinata sint tempora. 212
xxxiv. De regno Judæorum, quod ab uno et vero Deo institutum atque servatum est, donec in vera religione manserunt. 213

LIBER V.

Initio de tollenda fati opinione agit, ne demum existant qui romani imperii vires et incrementa, quæ non posse diis falsis ascribi superiore libro monstravit, referre in fatum velint. Inde ad quæstionem de præscientia Dei delapsus, probat liberum nostræ voluntatis arbitrium per eam non auferri. Postea de moribus Romanorum antiquis dicit, et quo eorum merito, sive quo Dei judicio factum sit, ut illis ad augendum imperium Deus ipse verus, quem non colebant, adjutor fuerit. Docet postremo quæ vera ducenda sit felicitas christianorum imperatorum.

Præfatio. 215
Cap. i. Causam romani imperii omniumque regnorum nec fortuitam esse, nec in stellarum positione consistere. 216
ii. De geminorum simili dissimilique valetudine. 218
iii. De argumento, quod ex rota figuli Nigidius mathematicus assumpsit in quæstione geminorum. 219

Caput iv. De Esaü et Jacob geminis, multum inter se morum et actionum qualitate disparibus. 221
v. Quibus modis convincantur mathematici vanam scientiam profiteri. 222
vi. De geminis disparis sexus. 224
vii. De electione diei quo uxor ducitur, quove in agro aliquid plantatur aut seritur. 226
viii. De his qui non astrorum positionem, sed connexionem causarum ex Dei voluntate pendentem fati nomine appellant. 228
ix. De præscientia Dei et libera hominis voluntate contra Ciceronis definitionem. 229
x. An voluntatibus hominum aliqua dominetur necessitas. 235
xi. De universali providentia Dei, cujus legibus omnia continentur? 237
xii. Quibus moribus antiqui Romani meruerint, ut Deus verus, quamvis non eum colerent, eorum augeret imperium. 238
xiii. De amore laudis, qui cum sit vitium, ob hoc virtus putatur, quia per ipsum vitia majora cohibentur. 244
xiv. De resecando amore laudis humanæ, quoniam justorum gloria omnis in Deo sit. 246
xv. De mercede temporali, quam Deus reddidit bonis moribus Romanorum. 248
xvi. De mercede sanctorum civium Civitatis æternæ, quibus utilia sunt Romanorum exempla virtutum. 249
xvii. Quo fructu Romani bella gesserint, et quantum his, quos vicere, contulerint. 250
xviii. Quam alieni a jactantia esse debeant Christiani, si aliquid fecerint pro dilectione æternæ patriæ, cum tanta Romani gesserint pro humana gloria et Civitate terrena. 252
xix. Quo inter se differant cupiditas gloriæ et cupiditas dominationis. 257
xx. Tam turpiter servire virtutes humanæ gloriæ, quam corporis voluptati. 260
xxi. Romanum regnum a Deo vero esse dispositum, a quo est omnis potestas, et cujus providentia reguntur universa. 261
xxii. Tempora exitusque bellorum ex Dei pendere judicio. 263
xxiii. De bello in quo Rhadagaisus rex Gothorum dæmonum cultor, uno die cum ingentibus copiis suis victus est. 264
xxiv. Quæ sit Christianorum imperatorum, et quam vera felicitas. 266
xxv. De prosperitatibus, quas Constantino imperatori christiano Deus contulit. 267
xxvi. De fide ac pietate Theodosii Augusti. 268

LIBER VI.

Hactenus contra eos, qui propter hanc temporalem vitam colendos deos putant; nunc autem adversus eos, qui cultum ipsis credùnt propter vitam æternam exhibendum : quos Augustinus libris quinqûe sequentibus confutaturus, ostendit hic imprimis opinionem de diis quam abjectam habuerit ipsemet Varro theologiæ gentilis scriptor commendatissimus. Affert theologiæ istius genera secundum Varronem tria, fabulosum, naturale, et civile : ac mox de fabuloso et de civili demonstrat nihil hæc genera ad futuræ vitæ felicitatem conferre.

Præfatio. 272

Cap. i. De his qui dicunt deos a se, non propter præsentem vitam coli, sed propter æternam. 273

ii. Quid Varronem de diis gentium sensisse credendum sit, quorum talia et genera et sacra detexit, ut reverentius cum eis ageret, si de illis omnino reticeret. 277

iii. Quæ sit partitio Varronis librorum suorum, quos de antiquitatibus rerum humanarum divinarumque composuit. 279

iv. Quod ex disputatione Varronis apud cultores deorum antiquiores res humanæ quam divinæ reperiantur. 281

v. De tribus generibus theologiæ secundum Varronem, id est, uno fabuloso, altero naturali, tertioque civili. 283

vi. De theologia mythica, id est fabulosa, et de civili, contra Varronem. 286

vii. De fabulosa et civilis theologiæ similitudine atque concordia. 289

viii. De interpretationibus naturalium rationum, quas doctores pagani pro diis suis conantur ostendere. 292

xix. De officiis singulorum deorum. 294

x. De libertate Senecæ, qui vehementius civilem theologiam reprehendit, quam Varro fabulosam. 299

xi. Quid de Judæis Seneca senserit. 302

xii. Quod gentilium deorum vanitate detecta, nequeat dubitari. æternam eos vitam nemini posse præstare, qui nec ipsam adjuvent temporalem. 303

LIBER VII.

De diis selectis civilis theologiæ, Jano, Jove, Saturno, et cæteris, quod nec eorum cultu perveniatur ad æternæ vitæ felicitatem.

Præfatio. 305

Cap. I. An, cum in theologia civili deitatem non esse constiterit, in selectis diis eam inveniri posse credendum sit. 306

II. Qui sint dii selecti, et an ab officiis viliorum deorum habeantur excepti. 307

III. Quam nulla sit ratio, quæ de selectione quorumdam deorum possit ostendi, cum multis inferioribus excellentior administratio deputetur. 308

IV. Melius actum cum diis inferioribus, qui nullis infamentur opprobriis, quam cum selectis, quorum tantæ turpitudines celebrentur. 312

V. De paganornm secretiore doctrina, physicisque rationibus. 313

VI. De opinione Varronis, qua arbitratus est Deum animam esse mundi, qui tamen in partibus suis habeat animas multas, quarum divina natura sit. 315

VII. An rationabile fuerit Janum et Terminum in duo nomina separari. 316

VIII. Ob quam causam cultores Jani bifrontem imaginem ipsius finxerint; quam tamen etiam quadrifrontem videri volunt. 318

IX. De Jovis potestate, atque ejusdem cum Jano comparatione. 319

X. An Jani et Jovis recta discretio sit. 322

XI. De cognominibus Jovis, quæ non ad multos deos, sed ad unum eumdemque referuntur. Ibid.

XII. Quod Jupiter etiam Pecunia nuncupetur. 324

XIII. Quod dum exponitur quid Saturnus, quidve sit Genius, uterque unus Jupiter esse doceatur. 325

XIV. De Mercurii et Martis officiis. 326

XV. De stellis quibusdam, quas pagani deorum suorum nominibus nuncuparunt. 328

XVI. De Apolline et Diana cæterisque selectis diis, quos partes mundi esse voluerunt. 329

XVII. Quod etiam ipse Varro opiniones suas de diis pronuntiari ambiguas. 331

XVIII. Quæ credibilior causa sit, qua error paganitatis inoleverit. 332

Caput xix. De interpretationibus, quibus colendi Saturni ratio concinnatur. 333
xx. De sacris Cereris Eleusinæ. 335
xxi. De turpitudine sacrorum, quæ Libero celebrabantur. Ibid.
xxii. De Neptuno, et Salacia, ac Venilia. 337
xxiii. De Terra, quam Varro deam esse confirmat, eo quod ille animus mundi, quem opinatur deum, etiam hanc corporis sui infimam partem permeet, eique vim divinam impertiat. 338
xxiv. De Telluris cognominibus eorumque significationibus, quæ etiam si erant multarum rerum indices, non debuerunt multorum deorum firmare opiniones. 341
xxv. Quam interpretationem de abscisione Atys græcorum sapientium doctrina repererit. 344
xxvi. De turpitudine sacrorum Matris magnæ. 345
xxvii. De figmentis physiologorum, qui nec veram divinitatem colunt, nec eo cultu quo colenda est vera divinitas. 347
xxviii. Quod doctrina Varronis de theologia in nulla sibi parte concordet. 349
xxix. Quod omnia, quæ physiologi ad mundum partesque ipsius retulerunt, ad unum verum Deum referre debuerint. 351
xxx. Qua pietate discernatur a creaturis Creator, ne pro uno tot dii colantur, quot sunt opera unius auctoris. Ibid.
xxxi. Quibus proprie beneficiis Dei, excepta generali largitate, sectatores veritatis utantur. 353
xxxii. Quod sacramentum redemptionis Christi nullis retro temporibus defuerit, semperque sit diversis significationibus prædicatum. 354
xxxiii. Quod per solam christianam religionem manifestari potuerit fallacia spirituum malignorum, de hominum errore gaudentium. 355
xxxiv. De libris Numæ Pompilii, quos senatus, ne sacrorum causæ quales in eis habebantur, innotescerent, jussit incendi. 356
xxxv. De hydromantia, per quam Numa, visis quibusdam dæmonum imaginibus, ludificabatur. 357

LIBER VIII.

Venit ad tertium genus theologiæ, quæ dicitur naturalis : quæstionem de diis eo pertinentibus, an istorum videlicet deorum cultus prosit ad consequendam vitam beatam, quæ post mortem futura est, discutiendam suscipit cum Platonicis, qui cæterorum philosophorum sint facile principes et a fidei christianæ veritate propius recedentes. Atque hic primun refellit Apuleium et quicumque alii cultum dæmonibus tanquam internuntiis et interpretibus inter deos et homines impendi volunt, ostendens ipsos dæmones, quos vitiis obnoxios esse, et quæ probi prudentesque homines aversantur et damnant, id est, sacrilega poëtarum figmenta, ludibria theatrica, magicarum artium maleficia et scelera importasse, iisque omnino favere et delectari compertum est nulla posse ratione diis bonis homines conciliare.

Cap. i. De quæstione naturalis theologiæ, cum philosophis excellentioris scientiæ discutienda. 360
ii. De duobus philosophorum generibus, id est, Italico et Ionico, eorumque auctoribus. 362
iii. De Socratica disciplina. 364
iv. De præcipuo inter Socratis discipulos Platone, qui omnem philosophiam triplici partitione distinxit. 365
v. Quod de theologia cum Platonicis potissimum disceptandum sit, quorum opinioni omnium philosophorum postponenda sint dogmata. 368
vi. De Platonicorum sensu in ea parte philosophiæ, quæ physica nominatur. 371
vii. Quanto excellentiores cæteris in logica, id est, rationali philosophia, Platonici sint habendi. 373
viii. Quod etiam in morali philosophia Platonici obtineant principatum. 374
ix. De ea philosophia, quæ ad veritatem fidei christianæ propius accessit. 376
x. Quæ sit inter philosophicas artes religiosi excellentia Christiani. Ibid.
xi. Unde Plato eam intelligentiam potuerit acquirere, qua christianæ scientiæ propinquavit. 379
xii. Quod etiam Platonici, licet de uno vero Deo bene senserint, multis tamen diis sacra facienda censuerint. 381

Caput xiii. De sententia Platonis, qua definivit deos non esse nisi bonos amicosque virtutum. 382
xiv. De opinione eorum, qui rationales animas trium generum esse dixerunt, id est, in diis cœlestibus, in dæmonibus aëriis, et in hominibus terrenis. 384
xv. Quod neque propter aëria corpora, neque propter superiora habitacula dæmones hominibus antecellant. 386
xvi. Quid de moribus atque actionibus dæmonum Apuleius Platonicus senserit. 388
xvii. An dignum sit eos spiritus ab homine coli, a quorum vitiis eum oporteat liberari. 390
xviii. Qualis sit religio, in qua docetur, quod homines, ut commendentur diis bonis, dæmonibus uti debeant advocatis. 391
xix. De impietate artis magicæ, quæ patrocinio nititur spirituum malignorum. 392
xx. An credendum sit, quod dii boni libentius dæmonibus quam hominibus misceantur. 394
xxi. An dæmonibus nuntiis et interpretibus dii utantur, fallique se ab eis aut ignorent, aut velint. 395
xxii. De abjiciendo cultu dæmonum, contra Apuleium. 398
xxiii. Quid Hermes Trismegistus de idololatria senserit, et unde scire potuerit superstitiones ægyptias auferendas. 399
xxiv. Quomodo Hermes patenter parentum suorum sit confessus errorem, quem tamen doluerit destruendum. 403
xxv. De his quæ sanctis Angelis et hominibus possunt esse communia. 408
xxvi. Quod omnis religio paganorum circa homines mortuos fuerit impleta. Ibid.
xxvii. De modo honoris, quem Christiani Martyribus impendunt. 411

LIBER IX.

Postquam dixit in superiore libro de abjiciendo dæmonum cultu, quippe qui spiritus malos se ipsi prodant tam multis argumentis : in isto jam libro iis occurrit Augustinus, qui dæmonum differentiam afferunt aliorum malorum, aliorum bonorum : qua ipse explosa differentia probat nulli omnino dæmoni, sed uni Christo munus mediatoris hominum ad beatitudinem posse competere.

Cap. i. Ad quem articulum disputatio præmissa pervenerit, et quid discutiendum sit de residua quæstione. 414

Caput II. An inter dæmones, quibus dii superiores sunt, sit aliqua pars bonorum, quorum præsidio ad veram beatitudinem possit humana anima pervenire. 415
III. Quæ dæmonibus Apuleius ascribat, quibus cum rationem non subtrahat, nihil vritutis assignat. 416
IV. De perturbationibus, quæ animo accidunt, quæ sit Peripateticorum Stoïcorumque sententia. 418
V. Quod passiones, quæ christianos animos afficiunt, non in vitium trahant, sed virtutem exerceant. 421
VI. Quibus passionibus dæmones, confitente Apuleio, exagitentur, quorum ope homines apud deos asserit adjuvari. 423
VII. Quod Platonici figmentis poëtarum infamatos asserant deos de contrariorum studiorum certamine, cum hæ partes dæmonum, non deorum sint. 424
VIII. De diis cœlestibus et dæmonibus aëriis hominibusque terrenis Apuleii Platonici definitio. 426
IX. An amicitia cœlestium deorum per intercessionem dæmonum possit homini provideri. 429
X. Quod secundum Platonis sententiam, minus miseri sint homines in corpore mortali, quam dæmones in æterno. Ibid.
XI. De opinione Platonicorum, qua putant animas hominum dæmones esse post corpora. 430
XII. De ternis contrariis, quibus secundum Platonicos dæmonum et hominum natura distinguitur. 431
XIII. Quomodo dæmones, si nec cum diis beati, nec cum hominibus sunt miseri, inter utramque partem sine utriusque communione sint medii. 432
XIV. An homines, cum sint mortales, possint vera beatitudine esse felices. 435
XV. De Mediatore Dei et hominum, homine Christo Jesu. Ibid.
XVI. An rationabiliter Platonici definierint deos cœlestes declinantes terrena contagia, hominibus non misceri, quibus ad amicitiam deorum dæmones suffragentur. 438
XVII. Ad consequendam vitam beatam, quæ in participatione est summi boni, non tali mediatore indigere hominem, qualis est dæmon, sed tali qualis unus est Christus. 441
XVIII. Quod fallacia dæmonum, dum sua intercessione viam spondet ad Deum, hoc annitatur, ut homines a via veritatis avertat. 442
XIX. Quod appellatio dæmonum jam nec apud cultores eorum assumatur in significationem alicujus boni. 443
XX. De qualitate scientiæ, quæ dæmones superbos facit. 444

CAPUT XXI. — Ad quemmodum Dominus voluerit dæmonibus innotescere. 445
XXII. Quid intersit inter scientiam sanctorum Angelorum, et scientiam dæmonum. 446
XXIII. Nomen deorum falso ascribi diis gentium, quod tamen et Angelis sanctis et hominibus justis ex divinarum Scripturarum auctoritate commune est. 447

LIBER X.

In quo docet Augustinus divinum honorem, qui latriæ cultus dicitur et sacrificiis agitur, nolle Angelos bonos exiberi nisi uni Deo, cui et ipsi serviunt. De principio subinde ac via purgandæ animæ disputat contra Porphyrium.

CAP. I. Veram beatitudinem sive Angelis, sive hominibus, per unum Deum tribui, etiam Platonicos definisse : sed utrum hi quos ob hoc ipsum colendos putant, uni tantum Deo, an etiam sibi sacrificari velint, esse quærendum. 451
II. De superna illuminatione quid Plotinus Platonicus senserit. 455
III. De vero Dei cultu, a quo Platonici, quamvis Creatorem universitatis intellexerint, deviarunt colendo Angelos sive bonos sive malos honore divino. 456
IV. Quod uni vero Deo sacrificium debeatur. 458
V. De sacrificiis quæ Deus non requirit, sed ad significationem eorum offerri voluit quæ requirit. 459
VI. De vero perfectoque sacrificio. 461
VII. Quod sanctorum Angelorum ea sit in nos dilectio, ut nos non suos, sed unius veri Dei velint esse cultores. 463
VIII. De miraculis, quæ Deus ad corroborandam fidem piorum, etiam per Angelorum ministerium promissis suis adhibere dignatus est. 464
IX. De illicitis artibus erga dæmonum cultum, in quibus Porphyrius Platonicus, quædam probando, quædam quasi improbando, versatur. 466
X. De theurgia, quæ falsam purgationem animis dæmonum invocatione promittit. 469
XI De epistola Porphyrii ad Anebontem Ægyptium, qua petit de diversitate dæmonum se doceri. 470
XII. De miraculis, quæ per sanctorum Angelorum ministerium Deus verus operatur 471

Caput xiii. De invisibili Deo, qui se visibilem sæpe præstiterit, non secundum quod est, sed secundum quod poterant ferre cernentes. 475
xiv. De uno Deo colendo, non solum propter æterna, sed etiam propter temporalia beneficia, quia universa in ipsius providenti potestate consistunt. 476
xv. De ministerio sanctorum Angelorum, quo providentiæ Dei serviunt. 478
xvi. An de promerenda beata vita his Angelis sit credendum, qui se coli exigunt honore divino; an vero illis, qui non sibi, sed uni Deo sancta præcipiunt religione serviri. 479
xvii. De arca Testamenti miraculisque signorum, quæ ad commendandam Legis ac promissionis auctoritatem divinitus facta sunt. 482
xviii. Contra eos qui de miraculis, quibus Dei populus eruditus est, negant ecclesiasticis Libris esse credendum. 484
xix. Quæ ratio sit visibilis sacrificii, quod uni vero et invisibili Deo offerri docet vera religio. 486
xx. De summo veroque sacrificio, quod ipse Dei et hominum Mediator effectus est. 487
xxi. De modo potestatis dæmonibus datæ ad glorificandos sanctos per tolerantiam passionum, qui aërios spiritus, non placando ipsos, sed in Deo permanendo vicerunt. 488
xxii. Unde sit sanctis adversum dæmones potestas, et unde cordis vera purgatio. 490
xxiii. De principiis, in quibus Platonici purgationem animæ esse profitentur. 491
xxiv. De uno veroque principio, quod solum naturam humanam purgat et renovat. 492
xxv. Omnes sanctos et sub Legis tempore, et sub prioribus sæculis in sacramento et fide Christi justificatos fuisse. 494
xxvi. De inconstantia Porphyrii inter confessionem veri Dei et cultum dæmonum fluctuantis. 497
xxvii. De impietate Porphyrii, qua etiam Apuleii transcendit errorem. 498
xxviii. Quibus persuasionibus Porphyrius obcæcatus non potuerit veram sapientiam, quod est Christus, agnoscere. 501
xxix. De incarnatione Domini nostri Jesu Christi, quam confiteri Platonicorum erubescit impietas. 503
xxx. Quanta Platonici dogmatis Porphyrius refutaverit, et dissentiendo correxerit. 507
xxxi. Contra argumentum Platonicorum, quo animam humanam Deo asserunt esse coæternam. 509

CAPUT XXXII. De universali via animæ liberandæ, quam Porphyrius male quærendo non reperit, et quam sola gratia christiana reseravit. 511
Annotationes. 519
Concordantia bibliothecæ latinæ cum gallica. 529

EXPLICIT INDEX.